

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

NEMZET A TÁRSADALOMBAN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST

2004

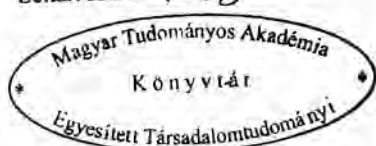
Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európa Tanulmányok Központjában
az OM Nemzeti Kutatás Fejlesztési Program
„Nemzeti identitás és kulturális külpolitika”
alprogramja támogatásával.

A közölt dolgozatok a Teleki László Intézet
2003. szeptemberi *Nemzet a társadalomban*
című konferenciáján hangzottak el

Szerkesztette:
Fedinec Csilla

Leltári szám 4083

Helyszám 53 253

ISBN 963 7081 02 X

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyzék

Örkény Antal	
A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben	7
Ladányi János – Szelényi Iván	
Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség	29

Identitás és nemzetiesítés

Czoch Gábor	
A városi identitás és a polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén	49
Hermann Gusztáv	
A székely rendi öntudat nemzetiesedése (?)	67
Gombos Gyula	
Változó etnikumok, épített örökség, új lokalitás Posztnémet lengyel identitás?	87

Az állam társadalomépítő stratégiái

Fedinec Csilla	
Államfordulat a hétköznapiakban (Ungvár 1918–1920)	105
Filep Tamás Gusztáv	
Felföldi társadalomkutatók az 1938 utáni magyarországi viszonyokról	117
Oláh Sándor	
Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940–1944	133
Ablonczy Balázs	
Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után	151

A sztálini „ifjúmagyarország”

Gagy József

Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet –
hatalom, értelmiségiek, társadalom 173

Novák Csaba Zoltán

A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása
és megszerveződése 191

Fogalmak és folyamatok

Erdősi Péter – Sonkoly Gábor

Észrevételek a kulturális örökségről 205

Kovács Éva

Vakmerő tézisek az identitásról 221

Gyurgyík László

Az asszimilációs folyamatokról és nemzetiségváltásról,
a szlovákiai magyarság körében végzett vizsgálatok alapján 235

Bárdi Nándor

Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek
történetének periodizációjára 251

Kántor Zoltán

Nemzet és intézményesülés 275

Papp Z. Attila

A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években.
A működtetők világa 291

A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben

Bevezető

Előadásomban a magyar nemzettudat változásával foglalkozom az 1995 és a 2003 között eltelt időszakban. Az elemzés háttérét egy olyan kutatássorozat jelenti, amely az empirikus szociológia módszerével próbálta felderíteni az emberek nemzeti kötődésének legkülönbözőbb aspektusait és a nemzeti identitás társadalomlélektani jellemzőit.

Hagyományosan a történetfilozófia, a társadalomelmélet, a politikaelmélet és a történettudomány szentel kiemelt tudományos figyelmet a nemzeti identitás kérdésének. Az elemzések elsősorban olyan kérdésekre koncentrálnak, mint a nemzet fogalma, a nemzetté válás folyamata, a modern nemzetállam szerveződése és jellemzői, a nacionalizmus ideológiájának a mibenléte, illetve a tizenkilencedik és huszadik században felerősödő nemzetállamok közötti konfliktusok megértése. Az elméleti viták elsősorban történetfilozófiai problémák körül bontakoztak ki, mint például a nemzetépítés organikus és esszencialista felfogása között,¹ míg a történettudományban főképp a nemzetállamok gyökerei (vérségi és területi elv) mentén figyelhetők meg a tudományos iskolák közötti markáns különbségek.²

A társadalomtudományok megkésve, a huszadik század második felében kezdtek intenzívebben foglalkozni a nemzeti problematikával. Elsőként a szociálpszichológiai kutatások hoztak jelentősebb előrelépést a nemzeti identitás jelenségének újraértelmezésében.³ Ez a kutatási irány a nemzetet mint társadalmi csoportot definiálta, és értelemszerűen a nemzethez való tartozás jellegzetességeit a csoportközi viszonyok rendszerében látta megragadhatónak. A nemzeti identitás kutatásában olyan kérdések váltak népszerűvé, mint a társadalmi identitás fogalma, az identitás szerveződése, az etnikai és nemzeti attitűdök vizsgálata, az interetnikus viszonyok leírása, illetve a sztereotípiák és az előítéletek kutatása. A szociológia szinte csak a legutóbbi idők óta mutat érdeklődést a kérdés iránt: 1995-ben

¹ Anderson, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.; Smith, A. D. (1991): *National Identity*. London: Penguin.

² Hobsbawm, E. J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas K.; Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalisms*. Basil Blackwell.

³ Tajfel, H. (1981): *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University.; Sherif, M. – Sherif, C. W. (1969): *Social Psychology*. NY: Harper and Row.; Eley, G., Suny, R. G. (eds.) (1996) *Becoming national*. New York: Oxford University Press.

• Makro szint

kollektív

ideológiák

nacionalizmus

• Mikro szint

egyéni

a nemzeti identitás mindennapi tudáskészlete

- attitűdök, beállítódások
- identitás-építés
- kulturális viselkedés

zajlott az első szisztematikus, nemzetközi empirikus szociológiai kutatás, amely a nemzeti identitás szociológiai magyarázatát tűzte ki célul, míg korábban főképp nemzeti szintereken történtek vizsgálatok a '80-as évek közepétől.

A szociológia megkésett érdeklődését az magyarázza, hogy e tudomány hagyományosan a gazdasági és társadalmi csoportok (és rétegződési elvek) mentén látta megragadhatónak a társadalmi különbségeket és az egyenlőtlenségeket, a kulturális rendszer és az ennek mentén szerveződő csoportalakzatok viszont csak a '60-as évektől kaptak megkülönböztetett figyelmet. Az is nehezítette a téma népszerűvé válását, hogy korábban – legyen szó akár mikro-, akár makroszintű megközelítésről – az individuális szintű empirikus adatgyűjtés jellemezte a szociológiát; ezzel szemben a nemzeti identitás kutatásának középpontjában a kollektív tudat, a szimbolikus és narratív tényezők játszzák a meghatározó szerepet. A téma mai népszerűségét viszont erősíti, hogy a társadalmi konfliktusok leírásában egyre nagyobb szerepet kap a szimbolikus és kognitív jelenségek megértése, különös jelentőséggel bír a kollektív viselkedés magyarázata, valamint előtérbe kerültek olyan problémák, mint a kulturális identitás szerveződése, a kettős és többes identitás jelensége, a szimbolikus és kulturális gyökerű társadalmi konfliktusok megismerése.⁴

Előadásom szűkebben vett témájához, a nemzeti tudat elmúlt egy évtizedes magyarországi változásának a megértéséhez különféle irányból közelíthet az elemző. A nemzeti identitás tudáskészlete megközelíthető egyrészt a tudás legkülönbözőbb történeti, politikai, kulturális komponensei felől, másrészt vizsgálható abban a politikai és intellektuális folyamatban, amelyben ez a tudáskészlet alakul és változik, illetve amelyben a különféle szereplők alakítják, újraírják, átformálják a tudás szövetét. Harmadrészt a tudást megjelenítik az olyan reprezentációk, mint a nemzeti szimbólumok, tárgyak, szövegek és események. Végül, és elemzésünk szempontjából ennek van kiemelkedő fontossága, kísérletet tehetünk a mindennapokban

⁴ Horowitz, D. L. (1985): *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.

megjelenő tudatelemek és identifikációs mechanizmusok feltárására és ezek időbeli elemzésére.

Vizsgálatunk alanya tehát az egyén, vizsgálatunk célja pedig annak a nemzetképnek a rekonstrukciója, amely a mindennapi megfigyeléseken, attitűdökön és értékítéleteken keresztül az egyéni tudatban összeáll, illetve ami társadalmi szinten egyfajta kollektív tudáskészletként szerveződik egységes identitássá.

A nemzeti identitás tudáskészletének modellje

A nemzethez való tartozáshoz, a nemzethez kötődő identitás kialakításához elengedhetetlen, hogy valamilyen viszonyt alakítson ki az egyén saját csoportjához, jelen esetben a magyarsághoz. Nyilvánvaló, hogy a csoporthoz tartozást mindenki igyekszik pozitívnak vélt érzések és értékek alapján megkonstruálni. A saját csoportom léte azonban feltételezi egy másik csoport létezését is, amelyről szintén véleményt alkotok. A következő lépésben már nem csupán különbséget látok a saját csoportom és a másik között, hanem ezt a különbséget minősítem is. És itt kezdődnek a bajok, hiszen ekkor juthatunk el könnyen oda, hogy a másik csoport tagjait negatív tulajdonságokkal ruházom fel. Így jutunk el azokhoz az általánosításokhoz és sztereotípiákhoz, hogy a magyarok tehetségesek és műveltek, míg mások lusták és primitívek, tehát a magyarok jobbak, mint mások. Ez utóbbi megállapítás pedig már egy etnocentrikus érzésvilág megnyilvánulása. Az etnocentrikus felfogás lényege az, hogy a saját csoportomat fel-, a másikat viszont egyértelműen leértékelem. Az etnocentrizmus még nem nacionalizmus. Akkor beszélhetünk nacionalizmusról, ha az etnocentrikus felfogás az egész közösség működését áthatja, rendszerszervező ideológiává válik. Ilyen esetben egy ország politikai irányultságát teljes egészében a nacionalizmus határozza meg: a gazdaságpolitikát éppen úgy, ahogy a kül- vagy a kultúrpolitikát.

A nemzettudat és nemzeti identitás köznapi társadalomlélektani jellemzőinek feltárása előadásomban azt a modellt követi, amelyet még a '80-as és '90-es években lezajlott kutatásai alapján Csepeli György dolgozott ki,⁵ illetve amelynek módosított variációja megjelenik Henk Dekker elemzéseiben.⁶ A modell lényege, hogy a nemzethez fűződő identitásunkat egy olyan kognitív és affektív tudáskészletként írják le a szerzők, amelyek egymásra épülő és egymáshoz szorosan fűződő elemekből tevődnek össze. Az elemek egymásra épülése egyfajta piramisstruktúrát ír le, amelyben a szerkezet alakja egyben a társadalomban való előfordulásának gyakoriságát és intenzitását is tükrözi. A nemzeti kötődés legprimérbbe szintje egy spontán érzelmi azonosulás, amely megteremti az egyének közelségérzetét a nemzet tagjai által definiált csoporthoz. Erre az emocionális alapra épülnek rá aztán

⁵ Csepeli, Gy. (1997): *National Identity in Contemporary Hungary*. New York: Atlantic Press – Columbia University Press.

⁶ Dekker, H. (2000): *European Nations and Nationalism*. Ashgate.

Témák

- történelem
- természet
- gazdaság
- politika
- kultúra
- erkölcs
- társadalom

Nacionalizmus mint ideológia

a legkülönbébb attitűdök, késztetések, értékek és ideológiák, amelyek szervezik identitásunkat. A nemzet mint társadalmi csoport a legkülönbébb kategorizációk, attribúciók, sztereotípiák, továbbá az etnocentrizmus, illetve a nacionalizmus segítségével nyeri el azt a formáját és tartalmát, amely az egyén számára megteremtik az ösztönösből kiinduló és egyre tudatosabb lelki identifikációs keretet. A kognitív és affektív mechanizmusok a legkülönbébb témákat jeleníthetik meg, kezdve a természeti környezettől, a történelmi múlt megteremtésén keresztül a kultúra, a politika, a gazdaság vagy éppen az erkölcs nagy kérdéseit magába foglalva.

Elemzésünk a fenti logikát követve vizsgálja a nemzeti tudáskészlet változását az 1995 és 2003 között eltelt időszakban. Először a nemzeti identitás egyes lélektani komponenseit vesszük górcső alá, majd ezt követően a „teljes piramis” mentén keressük a nemzeti érzésvilág különféle tipikus megjelenéseit.

Végül elemzésünk harmadik részében arra keressük a választ, hogy a mai magyar köznap gondolkodásban a különféle társadalomlélektani komponensek hogyan hatnak a magyar nacionalizmus intenzitására, és mindez milyen szélesebb politikai következményekkel, értékdilemmákkal, esetleg feszültségekkel járhat együtt.

A kutatásról

Az International Social Survey Program (ISSP) keretében⁷ a nemzeti identitás jellemzőinek feltérképezésére született nemzetközi kutatás első ízben 1995-ben mérte 23 országban a nemzethez való tartozás legkülönbébb aspektusait. A vizsgálat minden országban reprezentatív országos mintákon zajlott, a kérdéseket szten-

⁷ <http://www.issp.org/>

derd és zárt formában alakították ki, a terepmunka kérdőíves technikával személyes megkereséssel zajlott. Magyarországon 1000 fős mintán került sor a vizsgálatra. A 23 résztvevő ország lényegében reprezentálta Európa nyugati (ezen belül külön Észak- és Dél-Európa), középső és keleti felét, valamint kiterjedt további hat Európán kívüli nemzetre is. Az adatbázis így széles lehetőséget kínált nem csupán országok, hanem régiók, sőt kontinensek közötti nemzetközi összehasonlításra.

2003-ban sor került a vizsgálat megismétlésére. A második körben használt kérdőív kisebb módosításokkal ugyan, de megegyezett az első időpontban használt kérdőívvel.⁸ Magyarországon 2003-ban 1021 embert kerestünk meg. A vizsgálat megismétlése azt a célt tűzte ki, hogy az eltérő módon konstituálódó nemzeti identitásokat változásukban is képesek legyünk összehasonlítani. Magyarország esetében ez különösen érdekes kihívást jelent a kutató számára, hiszen a két vizsgálati év között eltelt időszakban a magyar politikai életben és a nyilvános közbeszédben az eltérő nemzetképzések éles ütközésének lehettünk tanúi, és a nemzeti identitás tartalmának a kérdése jelentős mértékben megosztotta az egész magyar társadalmat. Ennek fényében különösen érdekes megtudni, hogy változott-e Magyarországon a nemzethez való kötődés intenzitása és tartalma a mindennapokban, és ha igen, miként.

A spontán nemzeti kötődés

A spontán nemzeti kötődés érzésvilágának egyik „hőmérője” az, hogy az emberek milyen erős vonzódást mutatnak legszűkebb mikro-, illetve makrokörnyezetükhöz. Kérdőívünkben koncentrikus körökként húztuk meg a szociokulturális tér lehetséges fizikai színtereit: a legszűkebb környezet a település volt, ahol a kérdészett lakik; ennél szélesebb miliő a szubrégió (megye); majd az ország, amelynek állampolgárai vagyunk; és végül a kontinens, mint alapvetően politikai, kulturális és történeti vonatkoztatási pont. Elméletileg is belátható, hogy a köznapi érzésvilágban a lokális és makroszintű kötődések másképpen nyilvánulnak meg, hiszen a mikrovilág, a város vagy a falu személyes érzelmi azonosulásra vagy eltávolításra készít bennünket, míg a makrokörnyezet a kollektív identitások kialakítását segítheti vagy gyengítheti. Másfelől azt is feltételezhattuk, hogy a szociokulturális térhez való kognitív és érzelmi viszonyunkat egy általános azonosulási vagy eltávolítási mechanizmus is mozgatja.

Az eredmények megerősítik mindkét hipotézisünket. Egyfelől nem meglepő, hogy mind 1995-ben, mind 2003-ban a megkérdezettek túlnyomó többsége Magyarországot közel érzi magához (mindössze 4 százaléknál találtunk bárminemű negatív érzelmi megnyilvánulást). Különösen magas a nemzeti kötődés hőfoka: 1995-ben

⁸ Mivel a kérdésésre 2003-ban került sor, a jelen tanulmány elkészültekor a friss adatok csupán Magyarország esetében álltak rendelkezésre. Az időbeli nemzetközi összehasonlításra legkorábban 2005-től nyílik majd lehetőség.

a válaszadók közel 80 százaléka, 2003-ban pedig 75 százaléka kifejezetten közelinek érzi magát szülőföldjéhez.⁹ Másfelől a nemzethez való erős kötődés a lokális és globális környezettel való erős azonosulással is együtt jár: minél inkább érzi valaki magához közel az országot, annál inkább vonzódik Európához, és annál inkább érzi magát otthon szűkebb környezetében is. Összességében a magyar válaszadókat egy általános közelségérzet jellemzi (az emberek 50 százaléka minden tekintetben pozitív azonosulásról számol be), ami 1995 és 2003 között alig változott.

Mindezek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy 1995-ben Magyarországon egy nemzetközi összehasonlításban különösen alacsony mobilitási potenciállal találkoztunk. A '90-es évek közepén a megkérdezettek közel fele semmiféle költözésre nem mutatott hajlandóságot (sem lokális, sem makroszinten), és 85 százaléka az embereknek elutasította annak a gondolatát, hogy anyagi boldogulása érdekében esetleg más országban éljen. Magyarország ismét vezeti a nemzetközi toplistát a semmiképpen külföldre nem költözők aránya tekintetében.¹⁰ 2003-ra viszont némileg változott a kép: egyharmadra csökken az inmobiloak aránya, és 20 százalékra nő a világra nyitottabbak aránya.

Összességében az eredményeink azt sejtetik, hogy a Magyarországhoz való szoros érzelmi kötődés erősen áthatja a mai hazai közvélekedést. Ez nem csupán abban nyilvánul meg, hogy az emberek az országot nagyon közelinek érzik magukhoz, de megmutatkozik az alacsony migrációs hajlandóságban is. Ráadásul a nemzeti kötődés és az országhatáron átnyúló migrációs hajlandóság között nagyon szoros (2003-ra pedig még tovább erősödő) a kapcsolat (a Pearson-féle korreláció értéke -0,406-ról -0,433-ra nő), azaz főképp azok mutatnak ellenállást azzal szemben, hogy máshol (más országban) éljenek, akik mélyebben kötődnek országukhoz.¹¹

A nemzet tagjának lenni

A nemzet határainak kijelölése nem csupán fizikai értelemben meghatározó, de legalább ilyen fontos, hogy a nemzeti azonosságérzés mentén is kijelölje a csoport kereteit. Ez nem csupán a nemzethez való tartozás kijelölésének praktikus eszköze, meghatározva azokat a kritériumokat, amelyek mentén eldönthető, hogy kiket fogadunk el és kiket utasítunk el a nemzet tagjaként, de egyben a nemzet mint

⁹ Figyelembe véve a magyar nemzeti narrativa hagyományosan erőteljes érzelmi töltését, semmi okunk meglepődni eredményünkön. Másfelől viszont nem igaz, hogy ez a felfokozott kötődés minden országra egyaránt jellemző. A legtöbb nyugat-európai és tengerentúli országban, sőt a legtöbb régióinkbeli országban is a válaszadókat inkább a mérsékelt rajongás jellemzi nemzetükkel kapcsolatban, és olyanra is találunk példát (Németország nyugati fele vagy a Fülöp-szigetek), ahol a távolságtartás vagy elutasítás mértéke meghaladja a válaszadók egynegyedét.

¹⁰ A 80 százalék felett nem költözők csoportjában olyan országok találhatók még, mint Oroszország, Csehország, Németország keleti fele, Lettország, valamint Ausztria, Írország és Japán.

¹¹ Nemzetközi összehasonlításban ez az összefüggés sem feltétlenül általános. Így számos országban az a lehetőség, hogy valaki máshol éljen, egyáltalában nem kapcsolódik össze a nemzeti érzésvilág intenzitásával. Erre példa Svédország vagy a Fülöp-szigetek esete, de gyenge az összefüggés Lettországon, Oroszországon, Hollandián, Anglián és az Egyesült Államokban is.

közösség szimbolikus megerősítése, a nemzeti identitás fontos lélektani erőforrása is. A kijelölés szempontjai virtuálisan megteremtik azt a közösséget, amelyhez – miként azt az előbb láttuk – erősen vonzódunk, amelyhez mint csoporthoz közel érezzük magunkat.

Kérdőívünkben hétféle kategória-meghatározást kínáltunk fel. Ezek egyrészt a nemzet kulturális alapú, másfelől politikai szempontú megközelítéseit képezték le. Az előbbihez tartozik, hogy valaki ismerje az adott nemzet nyelvét, érezze magát a nemzet tagjának, illetve, hogy a nemzet többségi vallásának a híve legyen. Ezzel szemben a politikai nemzetkoncepció kritériumaként olyan tényezők szerepeltek, hogy legyen állampolgára a nemzetnek, szülessen az adott országban és ott is éljen tartósan, illetve tisztelje és kövesse az ország törvényeit.

Az 1995-ös adatbázis korábbi elemzése megmutatták,¹² hogy a nemzethez tartozás kategorizációs tudáskészlete jól láthatóan reprodukálta – ha nem is ideáltipikusan, de tendenciáját tekintve megbízhatóan – a nemzethez való viszonyulás két jellegzetes típusát. Az első tengelyt a fizikai–térbeli kategóriákkal lehatárolt, határokkal körvonalazható, némiképp kizáró nemzetfelfogás határozza meg, míg a másodikat a területtől független, nyitott nemzeti elképzelés jellemzi. 2003-ra ez annyiban változott meg, hogy a gessellschaft típusú nemzetfelfogás valamelyest erőteljesebbé válik, míg a gemeinschaft típusú gyengül, de a véleményegyüttes alapszerkezete alig változik.

Etnocentrizmus

A nemzetté válás útjának politikai vagy kulturális szempontú értelmezésétől függetlenül meghatározó jellemzője a nemzeti identitásnak, hogy különböző helyeken különböző erősséggel ugyan, de áthatja az etnocentrizmus dichotimizációs lélektani mechanizmusa. Sumner¹³ óta általánosan elfogadott tétel a társadalomlélektanban, hogy a csoportokat áthatja egy olyan felsőbbrendűség-érzet, amely nem csupán a csoport iránti büszkeségérzet és a csoportidentitás természetes forrása, de egyben lekezelő és megvető a másik csoport tagjaival szemben. A működő nemzeti tudat felettébb alkalmasnak bizonyul arra, hogy a megelőző, korábban szunnyadó etnikai azonosulás által létrehozott és a pozitív azonosulás érzelmi tartalékainak messzemenő kiaknázására képes etnocentrikus hagyatékot felhasználni,¹⁴ miközben más nemzetekkel szemben elítélő és lekezelő.

Vizsgálatunkban négy kérdés mérte az etnocentrizmus mértékét. Ezek közül volt olyan, amely az állampolgári azonosulás bázisán a kiválasztottság-tudatot mérte, egy másik a pozitív különbözőzés érzésének erejét nézte, egy harmadik a nemzeti fölényérzetre, egy további pedig a morális etnocentrizmus erejére kérdezett rá.

¹² Csepeli, Gy. – Örkény, A.: Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról. *Szociológiai Szemle* 1998/3. 3-36.

¹³ Sumner, W. (1978): *Népszokások. Szokások, erkölcsök viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat 38.

¹⁴ Csepeli-Örkény, 1998: 36.

A nemzetközi összehasonlítás Magyarország kettős arculatára mutatott rá: miközben a nemzeti identifikáció mértéke kiemelkedően erősnek mutatkozott Magyarországon, addig más országokhoz képest a nemzeti felsőbbrendűség-érzet csak elég visszafogottan nyilvánult meg.

Más a helyzet, ha nem az országok összehasonlításában, hanem a magyar nemzeti identitás változásának tükrében értékeljük eredményeinket. Az 1995-ös és 2003-as vizsgálatok tanulságai azt tükrözik, hogy bár Magyarország más országokhoz viszonyított felértékelése megosztja a válaszadókat, és egyaránt találunk olyanokat, akik szerint Magyarország minden más országnál jobb hely, illetve olyanokat, akik ezzel nem értenek egyet, de a nemzethez való kötődés, a nemzetért való áldozatvállalás, a nemzet morális és állampolgári felértékelése szinte egyöntetű helyeslésre talált. Következő lépésben klaszteranalízis segítségével arra kerestük a választ, hogy milyen típusok mentén lehet jellemezni az etnocentrizmus mértékét. A nemzeti etnocentrizmus négy jellegzetes esetét tudtuk így megkülönböztetni: az egyik csoport szélsőségesen magáénak vallott minden általunk felkínált etnocentrista állítást, míg egy ezzel szemben álló csoport elutasított mindennemű etnocentrizmust. A két szélső pólus között megfigyelhető volt egy mérsékelt etnocentrikus beállítódás, amely az állampolgári azonosulást leszámítva inkább óvatosan mérlegelt, illetve a nemzeti identitás egy skizoid típusa, amelyik mélyen azonosult a nemzettel, miközben más nemzetekhez képest inkább leértékelte a saját országát.

1. táblázat. Az etnocentrizmus előfordulásának tipológiája a két időpontban (%)

	1995	2003
Szélsőséges etnocentrista	36,6	47,0
Mérsékelt etnocentrista	20,0	22,1
Skizoid	27,1	19,7
Elutasító	16,3	11,2
	100,0	100,0

Az időbeli összehasonlítás az attitűdök jelentős átrendeződését mutatja. 2003-ra a súlyos kognitív és érzelmi ellentmondásokkal és feszültségekkel terhes skizoid nemzeti önkép jelentős mértékben visszaszorult, de ugyanígy csökkent az etnocentrista nézetek teljes elutasítását megfogalmazó nézettípus aránya is. A mérsékelt és bizonyos értelemben realistának minősíthető nemzetkép súlya lényegében nem változik a két vizsgálati időpont között, ezzel szemben 2003-ra az etnocentrikus fölényt nyíltan hangoztató álláspont jelentős mértékben teret nyer.

Ha viszont az etnocentrizmus mértékét az összes kérdés együttes terében ragadjuk meg, és egyetlen aggregált dimenzióba sűrítjük a válaszinformációkat,

akkor a korábban tárgyalt változás inkább viszonylagosnak tűnik. Ezt minden bizonnyal az magyarázza, hogy az átrendeződések sokszor keresztirányúak, és az etnocentrizmus „össztömege” tekintetében kioltják egymást. Így összességében az adatok 1995 és 2003 között az etnocentrizmus csupán nagyon kismértékű emelkedéséről tudósítanak.

Nemzeti büszkeség

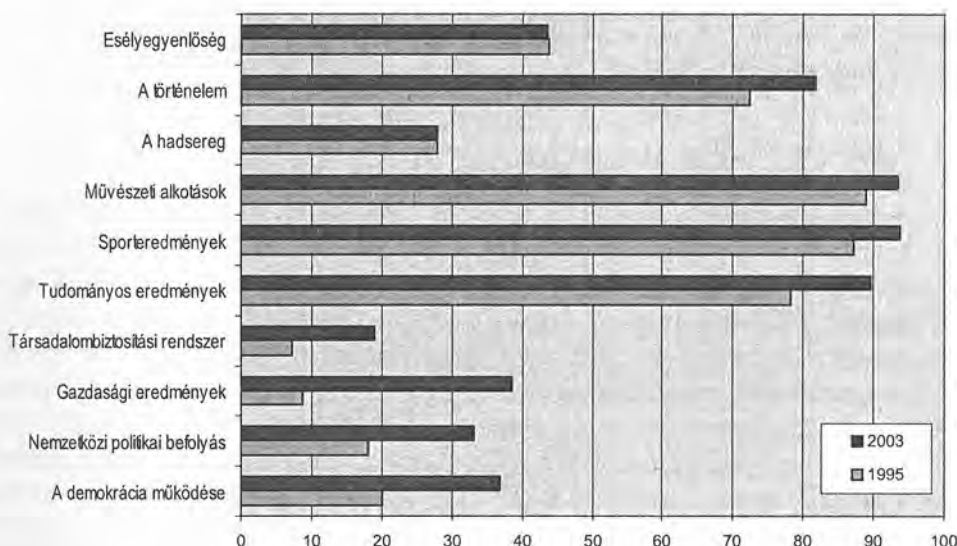
A nemzeti azonosulás egyik legfontosabb lelki erőforrása a büszkeségérzet. Büszkének lenni az országra annyit jelent, hogy a spontánul megnyilvánuló érzelmi kötődésünknek tartalmat adunk, racionalizáljuk és tematizáljuk a csoporthoz való kötődésünk, mégpedig intenzív érzelmi megerősítéssel. Nemzeti büszkeségérzetünk az eltelt hét év alatt radikálisan megváltozott. A megkérdezettek szerint 1995-ben a modern Európához és a modernizációhoz kapcsolódó értékek – ilyen például a gazdaság teljesítménye, a demokrácia kiteljesedése, a jóléti rendszer működése, az emberi jogok érvényesülése – elenyésző mértékben szerepeltek a nemzeti büszkeségre okot adó ismérvek között. Ugyanakkor a múltba néző, a szimbólumok világát idéző és kevésbé mérhető tényezőkre nagyon büszkék voltak a magyarok. Ide sorolható az irodalmi, művészeti és kulturális hagyomány, valamint – sajátos módon – a történelem, amely pedig bővelkedik kudarcokban és tragédiákban. A magyarok 2003-ban is rendkívüli mértékben ragaszkodnak a hazájukhoz, a kötődés a magyar kultúrához és történelemhez mit sem csökkent. A változás abban figyelhető meg, hogy ezzel párhuzamosan – és még hozzá lényegesen – nőtt az európai és modernizációs értékek iránti vonzalom, amely a magyar nemzeti büszkeség egyre meghatározóbb elemévé válik. Persze ez a változás relatív, hiszen még mindig többségben vannak azok, akik nem tekintenek a magyar demokratikus átmenet és gazdasági-társadalmi modernizáció eredményeire feltétlen büszkeségérzettel, de a változások trendje mindenképp figyelemreméltó (3. ábra).

A többváltozós elemzés arra is rávilágít, hogy a klasszikus politikai nemzet, és ezen belül a gazdasági-politikai struktúrák táplálta nemzeti büszkeség felerősödése a szimbolikus témák relatív háttérbeszorulásával járt együtt. Ez azt is jelenti, hogy a magyar válaszadói magatartás a nemzeti büszkeség tematizációjának az 1995-ben megfigyelt nyugat-európai és tengerentúli mintái felé mozdult el.

Ugyanakkor, ha a büszkeség ellentettjét, a szégyenérzetet nézzük, szinte semmiféle elmozdulás nem történt 1995 és 2003 között. Nemzetközi összehasonlításban már a '90-es évek közepén különösen feltűnő volt, hogy milyen vehemenssen utasítják el a magyar válaszadók a szégyenérzet lehetőségét,¹⁵ amikor nemzetükről

¹⁵ A magyarok több mint 40 százaléka utasítja el a szégyenérzet lehetőségét. Ehhez hasonló értékeket csak Ausztriában és Szlovéniában mértünk. Ezzel szemben számos országban akár a válaszadók háromnegyede is hajlik elfogadni a szégyenérzet lehetőségét. Ilyen ország például Oroszország, Németország, Szlovákia és Olaszország, de meglepően magas az egyetértők aránya Angliában, Svédországban és Lettországon is.

3. ábra. A büszkeség mértéke sikertényezők szerint,
a büszkeséget kinyilvánítók %-ában

gondolkodnak. A nemzeti önkritika hiánya, amely hagyományosan jellemezte a magyar válaszadókat, a 2003-as mérésünk szerint továbbra is meghatározó eleme a magyar nemzeti identitásnak.

Magyar nacionalizmus

A nemzeti közösség politikai legitimációja, a nemzeti létet igazoló politikai ideológiák a nemzeti identitás fontos meghatározói. A nacionalizmus érvkészletet kínál az emberek számára, hogy igazolják a nemzetállami elkülönülés fenntartását, a nemzet mint politikai realitás fontosságát és erejét. A gazdasági nacionalizmus a magyar áruk védelmében ölt testet, a politikai nacionalizmus a nemzeti érdekek politikai szupremáciáját hangsúlyozza, a kulturális nacionalizmus pedig a magyaroknak tekintett és az idegen kultúrák között húz cezúrát, egyoldalú politikai preferenciát nyújtva az előbbinek.

Az 1995-ös első láttelelet azt mutatta, hogy Magyarországon a nacionalista nézetek jelentős elfogadottságra és támogatottságra számíthatnak. Nemzetközi összehasonlításban huszonhárom ország közül csak Oroszországban és Bulgáriában tapasztaltunk erősebb nacionalista hevületet, közép-európai összehasonlításban pedig a magyarok messze megelőzték a cseheket, a szlovéneket, de még a szlovákokat is. Különösen gazdasági téren volt átütő ereje a nemzeti érdekek egyoldalú védelmét kinyilvánító állításoknak, míg a politikai és kulturális nacionalizmus megosztotta a magyar válaszadókat.

2. táblázat. A nacionalizmus ereje különféle tematizációkban,
az egyetértők %-ában

	1995	2003
A külföldi áruk importjának a korlátozása	74	65
Külföldiek ne vásárolhassanak földet	77	72
A saját politikai érdekek érvényesítése nemzetközi relációban akár konfliktus árán is	41	50
A televízió részesítse előnyben a hazai gyártású műsorokat	43	64

Az újabb eredmények szerint a nacionalizmus még mindig jelentős lélektani és politikai erő a magyar társadalomban. Ez persze nem jelenti azt, hogy a témákat tekintve ne mutatkozna jelentős átrendeződés a véleményekben: a gazdasági nacionalizmus bár erős maradt, de mutat némi gyengülést; a politikai és kulturális nacionalizmus ezzel szemben jelentős mértékben felerősödött.

A nemzeti tudáskészlet komplex szerkezetére vonatkozó korábbi megállapításaink fényében az sem tűnik meglepőnek, hogy a nacionalista érzésvilág szoros együttjárást mutat a nemzethez való tartozás *gemeinschaft*, illetve *gesselschaft* típusú kategorizációs készletével, valamint az etnocentrizmussal. Az viszont érdekes és elgondolkodtató eredmény, hogy a büszkeség – legyen szó akár a gazdasági-politikai struktúrák által táplált büszkeségről, vagy a szimbolikus témák mentén szerveződő érzelmi azonosságérzetről – nem mutat szignifikáns együttjárást a nacionalizmus erősségével. Ennek egyik tünete az is, hogy bár a modern Európához és a modernizációhoz kapcsolódó büszkeségérzet valamelyest gyengíti ugyan a gazdasági nacionalizmust, de eközben fokozza (bár kis mértékben) a politikai nacionalizmus erősségét. Összességében viszont a nacionalista hevület mértéke nem csökken, hanem szinten marad, és meghatározó elemét nyújtja a nemzeti érzésvilágnak.

Idegenellenesség és nemzettudat

Az 1995-ös nemzetközi kutatás egyik legdrámaibb magyar vonatkozású eredménye az volt, hogy Magyarország a vizsgálatban résztvevő összes többi országhoz képest a legerőteljesebben utasította el a bevándorlókat és az idegeneket. A magyarok úgy látták, hogy a bevándorlók növelik a bűnözést és elveszik a munkalehetőséget másoktól, miközben az idegenek semmiféle gazdasági vagy kulturális hasznot nem hoznak az országnak.¹⁶

¹⁶ Nem ritka persze nyugaton sem, hogy a munkaerő-piaci konfliktusok és a bűnözés kapcsán az emberek gyanakvóak az idegenekkel. Ez azonban általában nem jelenti azt, hogy ne értékelnék az emberek a bevándorlók jelentette gazdasági hasznot, illetve ne éreznék úgy, hogy az idegenek jelenlétével gazdagodik az ország kultúrája.

Más vizsgálatok tanulsága szerint¹⁷ viszont bizonyos ciklikusság figyelhető meg az idegenellenesség alakulásában, amely alig van kapcsolatban a gazdasági vagy a politikai változásokkal. Vannak évek, amikor erősödik az idegenellenesség, és vannak, amikor gyengül. Most éppen gyengül, és adataink is erre hívják fel a figyelmet. Nem annyira a külföldiek iránti rokonszenv nő azonban, inkább az idegenek szélsőséges elutasítása csökken.

E változások ellenére más országokkal összehasonlítva nálunk még mindig nagyon erős az idegenellenesség. Hasonló jelenségek Nyugat-Európában általában a menedékkérők nagy számával és az ebből eredő feszültségekkel indokolhatók. Magyarországra viszont – néhány időszakot leszámítva – nem érkeztek tömegesen menekültek. Bár évről évre gyarapszik a külföldiek száma, de korántsem annyival, hogy ez magyarázatául szolgálhatna a jelentős mértékű idegenellenességnek. Furcsán hangzik, de az idegenek megítélése Magyarországon legkevésbé az idegenekkel hozható összefüggésbe. Az irántuk táplált érzelmek sokkal inkább a magyarok önképének, másként fogalmazza a nemzet identitásának változásával módosulnak. Vizsgálatunkból egyértelműen kiderül, hogy a nacionalizmus szorosan együtt jár az idegenellenességgel: aki nacionalista, az a külföldieket nem fogadná be a nemzet közösségébe, megkülönböztetett idegenséggel és előítéletekkel viszonyul hozzájuk, de legalábbis gyanakvó velük szemben.

Ez igazolja azt az előfeltevésünket, hogy a nemzeti identitás tudáskészletének feltárásában, az etnocentrikus és nacionalista nemzetkép és a nemzetállami homogenizáció magyarázatában kitüntetett szerepe van a másokkal szembeni intoleranciának, az idegenekkel szembeni gyanakvásnak, illetve a xenofóbiának.

Nemzettudat-tipológia a huszonegyedik század fordulóján

Elemzésünk eddigi eredményei igazolni látszanak azt a tényt, hogy a nemzeti identitás különféle társadalomlélektani elemei egymásra rakódva, egymással szoros szimbiózisban formálják a nemzethez kapcsolódó mindennapi tudáskészletet és érzelmi azonosulást. Másfelől az egyes tényezők együtt nagyon különféle kombinációkat és struktúrákat képesek előhozni a mindennapi tudatból. Többváltozós elemzéssel három markáns nemzeti beállítódást tudunk megkülönböztetni. Mindhárom típus közös jellemzője a saját nemzethez való tartozás mély átélése, de különféle tartalmakkal.

Az egyiket *tudatos nacionalistának* neveztük, amennyiben a megkérdézett az országhoz elválaszthatatlannak vélt kötődést érez, nem tudja elképzelni, hogy bárhol másutt élhessen, mélyen áthatja az etnocentrizmus, elkötelezett híve a nacionalista ideológiának, és a nemzeti azonosság tekintetében egyszerre tartja fontosnak

¹⁷ Sik, E. (1999) The level and social basis of xenophobia in contemporary Hungary. In: Zsolt Enyedi and Ferenc Erős (eds.) *Authoritarianism and Prejudice – Central European Perspectives*. Budapest, Osiris. 193–213.

a politikai és szimbolikus szempontokat. A tudatos nacionalizmusnak egyfajta el-
lentéte a *tradicionalis nemzeti kötődés*. Itt is megfigyelhető a szoros kötődés a nem-
zethez. További jellemzője, hogy ennél a típusnál az etnocentrizmus a szégyenérzet
elutasításával párosul, és ez a típus sem tudja elképzelni, hogy valaha is emigráljon,
viszont a nacionalizmus politikai eszmerendszere és célkitűzései ugyancsak távol
állnak tőle. Egy harmadik típust az jellemez, hogy etnocentrikus világlátását erős
büszkeségérzet hatja át, miközben elutasítja a szégyenérzetnek még a gondolatát
is. Ezt a harmadik beállítódást *érzelmi töltésű nemzeti kötődésnek* neveztük.

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy az eredeti modellünk logikájá-
ból kiindulva kísérletet tegyünk egy olyan nemzeti tipológia kialakítására, amely
a nemzeti identitás különféle aspektusait markáns különbségekben mutatja be,
mégpedig látens csoportkülönbségekként. Mindezt pedig egy többváltozós klasz-
tertipológia jeleníti meg számunkra.

3. táblázat. A nemzeti identitás klaszterstruktúrája

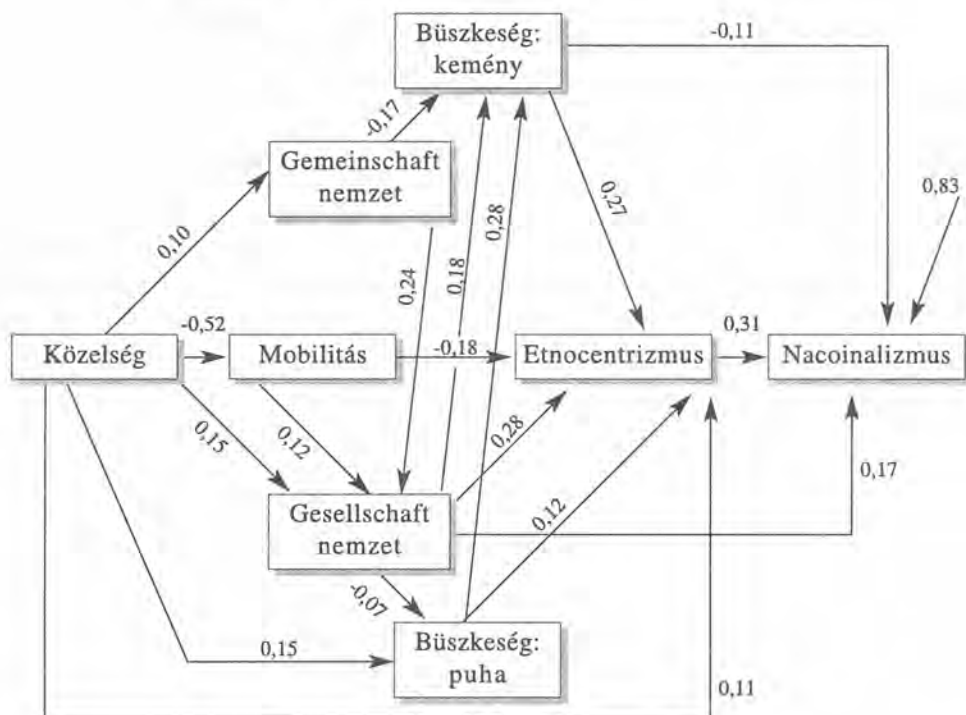
	<i>Mélymagyar nacionalista</i>	<i>Megfontolt nacionalista</i>	<i>Tradicionalis nemzeti kötődés</i>	<i>Érzelmileg felhevült nacio- nalista</i>	<i>A nacionalista narratívák elutasítása</i>
Erőteltjes nacionalizmus	+	+	-	+	-
Tradicionalis nemzeti kötődés	+	+	+	-	-
Emocionális nemzeti kötődés	+	-		+	-

Modellünk öt markáns csoportot különböztet meg: az egyiket „mélymagyar”
nacionalizmusnak neveztük, amennyiben az ide tartozók válogatás nélkül minden
beállítódás-profilal egyszerre képesek azonosulni. Ennek ellentéte, amikor valaki
elutasítja az összes nemzeti narratívát. E kettő mellett három köztes típust találunk
még: az első az erőteljes nacionalista orientációt a hagyományos nemzeti érzésvilág-
gal párosítja, a másik kizárólag tradicionalis nézőpontból mutat azonosulást a saját
nemzetével, míg a harmadik a nacionalista politikai legitimációs szempontokat
intenzív érzelmi megerősítéssel éli meg.

4. táblázat. A nemzeti identitás klaszterstruktúrája 1995-ben és 2003-ban

	<i>Mélymagyar nacionalista</i>	<i>Megfontolt nacionalista</i>	<i>Tradicionalis nemzeti kötődés</i>	<i>Érzelmileg felhevült nacionalista</i>	<i>A nacionalista narratívák elutasítása</i>
1995	20,2	37,1	17,3	9,1	16,3
2003	35,4	14,6	16,3	16,1	17,6
Teljes minta	28,4	24,9	16,8	12,9	17,0

4. ábra. A nacionalizmus regressziós útmodellje 1995

1995 és 2003 összehasonlítása számos változásra hívja fel a figyelmet. Egyfelől radikálisan megnő a „mélymagyar” identitásprofil gyakorisága, és ugyancsak jelentősen megerősödik az érzelmi kötődés ereje a nemzeti identításban. 2003-ra együttesen ez a két csoport a válaszadóink több mint 50 százalékát teszi ki. Mindez pedig a mérsékelt nacionalista nézeteket vallók kárára következik be, hiszen sem a tradicionális jellegű nemzeti identitás, sem a nemzeti kötődést elutasítók – amúgy csekély – aránya nem változik az idők során.

Összességében mindez a politikai nacionalizmus és intenzív nemzeti azonoságérzet jelentős mértékű felerősödését sejteti Magyarországon az eltelt több mint egy évtizedben.

A nemzeti tudáskészlet magyarázó modellje

Elemzésünk utolsó részében arra teszünk kísérletet, hogy folyamatában rekonstruáljuk a mai magyar nacionalista nézetrendszer kialakulását és térnyerését. Ehhez a lineáris regresszió útmodelljének módszeréhez kell nyúlnunk. Ez a módszer lehetővé teszi ugyanis, hogy az egyes társadalomlélektani mechanizmusokat egymásra épülésükben vehessük szemügyre, mégpedig úgy, ahogy ezek hatást gyakorolnak a nacionalizmus kialakulására. Mivel elemzésünk egyik központi kérdése

éppen az volt, hogy megvizsgáljuk, vajon Magyarországon 1995-höz képest 2003-ra történtek-e jelentős mértékű változások, ezért külön modellben mutatjuk be a két vizsgálati év összefüggéseit.

Modellünk függő változója a korábban bemutatott nacionalizmus-változó lesz. A magyarázó (független) változók körébe azokat vontuk be, amelyeket korábban ugyancsak sorra végigvettünk és elemeztünk. Ezek között szerepelt a fizikai térre vonatkozó közelségérzet, a migrációs potenciál mértéke, a nemzethez való tartozás kijelölésének politikai és szimbolikus szinterei, a büszkeségérzet „kemény” és „puha” meghatározói, valamint az etnocentrizmus.

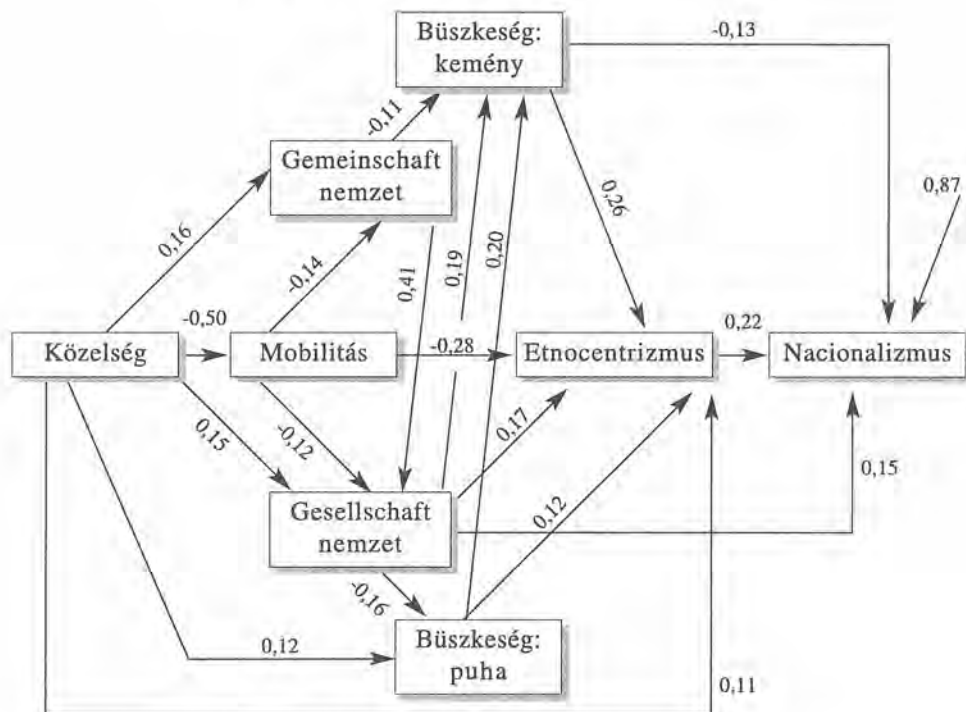
Az útelemezés összetett regressziós modell. A felrajzolt első modell azt mutatja, hogy a nacionalizmus erősségét mennyire magyarázza a közelségérzet, a migrációs potenciál, a nemzetkategorizáció eltérő típusa, a büszkeségérzet, valamint az etnocentrizmus. A „magyarázat” a két változó közötti összefüggés erősségét jelenti, s az egyes dobozokat összekötő nyilakon szereplő értékek jelzik a mértéket. Ezek a számok regressziós béták, előjelük az összefüggés irányát mutatja. A pozitív előjel például az etnocentrizmusból a nacionalizmusba azt jelzi, hogy a nacionalista elkötelezettség és ideológiai hitvallás szoros előfeltétele a saját csoport iránt érzett felsőbbrendűség-tudat. A negatív értékek ezzel szemben fordított arányt jeleznek, például a gazdasági és politikai tényezőkkel fakadó büszkeségérzet és a nacionalizmus között. Ez azt jelenti, hogy minél inkább érez valaki büszkeséget a nemzet „kemény” tényezőkben megmutatkozó teljesítménye iránt, az annál inkább gyengíti a nacionalista beállítódás erejének valószínűségét. Az útelemezés alkalmas arra, hogy ne csak a független és függő változók kapcsolatát mutassa meg, hanem azt is, hogy a független változók (esetünkben a büszkeségérzet „kemény” forrása) közvetlenül és más változókon keresztül (etnocentrizmus) hogyan hatnak a függő változóra, a nacionalizmusra.

Mindezeket figyelembe véve érdemes összegeznünk a nacionalizmus 1995-ös magyarázó útmodelljének legfontosabb tanulságait (4. ábra)

Modellünk relatíve megbízhatóan írja le a nacionalizmus lelki gyökereit (a modell a függő változó összvarianciájának 17 százalékát magyarázza). A nacionalista elvek és politikai szempontok hangsúlyozása legerősebben az etnocentrizmussal függ össze. Míg az etnocentrizmus erősíti, addig a politikai és gazdasági szempontokból táplálkozó büszkeségérzet gyengíti a nacionalizmus erejét. A nacionalizmusnak egy további előfeltétele egy erős politikai nemzettudat, amely a nemzeti tagság kijelölésében az állampolgárságra és a „ius solis” elvére helyezi a hangsúlyt.

A nemzeti tudáskészlet piramis alakú struktúráját leíró modellünk relevanciáját mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az összes többi tényező csak közvetve, más tényezők közvetítésével képes a nacionalizmusra hatást gyakorolni. Ez a feltétel igaz például a közelségérzetre vagy a migrációs potenciálra. A közelség és az etnocentrizmus közvetlenül összekapcsolódik, ami „előszobája” lehet a nacionalizmusnak. A nemzet fizikai terének közelségérzete erős nemzeti (akár politikai akár szimbolikus alapú) azonosságérzettel is párosulhat, ami feltöltődik az etnocentrizmus-

5. ábra. A nacionalizmus regressziós útmodellje 2003

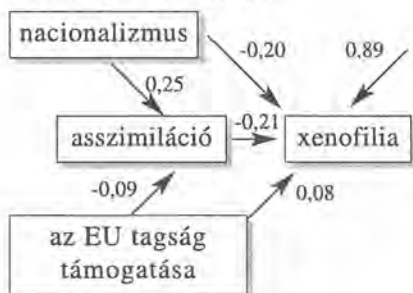

sal, és elvezet a nacionalista nemzettudathoz. A fizikai közelségérzet párosulhat egy nagyfokú fizikai kötődéssel (a migrációs potenciál hiányával), amely aztán etnocentrizmushoz, majd ezen keresztül a nacionalizmushoz vezethet.

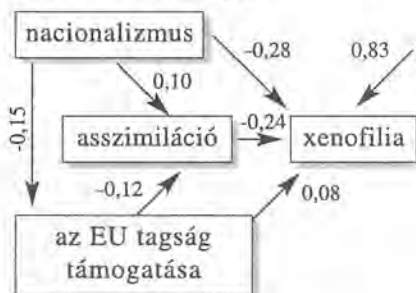
Az útmodell meglepő tanulsága az, hogy a nemzet kulturális és szimbolikus alapú kijelölése csak akkor játszik szerepet a nemzettudat általunk vizsgált nacionalista profiljának a kialakulásában, ha ez politikai alapú nemzetkategorizációval párosul. A politikai nemzetkoncepció viszont janus arcúnak mutatkozik: egyfelől gyengíthet a nacionalizmus erejét, ha politikai és gazdasági forrásból táplálkozó büszkeségérzettel párosul, de mindez saját ellentétébe is fordulhat, ha színre lép az etnocentrizmus. Ugyanez történik a „puha”, kulturális és szimbolikus forrásokból táplálkozó büszkeségérzettel. Ez közvetlenül nem függ össze a nacionalista értékprofilal. Ha találkozik más büszkeségforrásokkal, gyengítheti a nacionalizmus erejét, az etnocentrizmus azonban ezt ismét átfordíthatja.

Úgy tűnik tehát, hogy a nacionalizmus igazi kulcsa az etnocentrizmusban rejlik. Másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy aki nacionalista babérokra pályázik, annak mindenekelőtt az emberek etnocentrista hajlamaira kell hatnia. Az etnocentrizmus ugyanis minden más lelki tényezőt úgy fordít át, hogy az a nacionalizmus lélektani erőforrásává alakul. A nacionalizmus igazi ellenszere viszont az, ha gyengítjük az emberek etnocentrikus beállítódását. Az etnocentrizmus kiküszöbö-

• 1995 (pro EU 59%)

• 2003 (pro EU 61%)

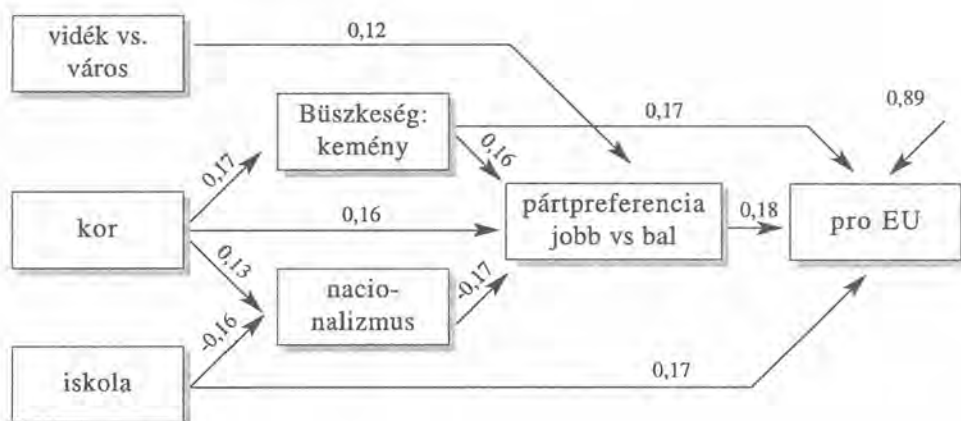
lésével lehetőség kínálkozik egy olyan nemzettudat felépítésére, ahol jól megfér egymással a büszkeségérzet legkülönbözőbb formája a nemzeti „határmegvonás” politikai és kulturális-szimbolikus tartalmával, anélkül, hogy áthatná nemzettudatunkat a nacionalizmus politikai felsőbbrendűségének eszméje. Az alternatív nemzettudat-építés tehát abban rejlik, hogy meg lehet-e találni az etnocentrizmus alternatíváját (5. ábra).

1995 és 2003 között modellünk szerkezete lényegesen nem változik meg, legfeljebb némileg letisztul. A modell általános magyarázó ereje csökken, valamelyest gyengül az etnocentrizmus és a nacionalizmus összefüggése, a migrációs hajlandóság egyre inkább az identitásépítő játékból való teljes kiszállást jelenti, a gesselschaft és a gemeinschaft típusú nemzeti határmegvonás viszont egyre közelebb kerül egymáshoz. A két időpont modelljének az összehasonlítása tehát nem vezet közelebb bennünket ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a politikai nacionalizmus és az intenzív nemzeti azonosságérzet előző fejezetben tapasztalt jelentős mértékű fel erősödését.

Ehhez tovább kell lépünk, és felvenni egy korábbi bekezdésnél elvesztett fonalat, nevezetesen a nacionalizmus viszonyát a multikulturalizmussal. Elemzésünkben nem vesszük a bátorságot, hogy a multikulturalizmus kérdésének hatalmas irodalmát akár csak részlegesen is áttekintsük és értékeljük. Pusztán az adott empirikus mérés szűkre szabott lehetőségein belül teszünk egy korlátozott kísérletet arra, hogy bemutassuk a nacionalizmus eszmerendszerén szerveződő nemzeti identitás és a másság iránti tolerancia egymásnak feszülését. A következő ábrán egy olyan modellt mutatunk be, amely két időpontban teszteli, hogy miképpen függ össze az idegenek iránti befogadó attitűd a nemzeti exkluzivitás eszméjét hangoztató nacionalizmussal, a nemzeti kisebbségekkel szembeni asszimilációs elképzelésekkel, illetve a közeli Európai Unió tagságunkkal (6. ábra).

7. ábra. Magyarázó modell: az EU tagság támogatottsága

- A státusnak nincs közvetlen hatása
- Kettős identitás-hatás: büszkeség vs. nacionalizmus
- A politikai profilnak erős hatása van

A két időpontban az EU tagság lényegében megegyező mértékű támogatottságát mértük.¹⁸ Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy modellünk magyarázó értéke 2003-ra jelentős mértékben feljavul. Ez azt sejteti, hogy a modellünk által vizsgált összefüggések időben előrehaladva egyre meghatározóbban érvényesülnek. Ennek magyarázata minden bizonnyal a nacionalista politikai eszmerendszer és a „kívülről jöttek” megítélése között rejtezik: a nacionalizmus nem csupán ellenségesen viszonyul az idegenekhez és a bevándorlókhoz, de ez az intolerancia az elmúlt bő egy évtizedben jelentős mértékben felerősödött. Mindez talán azért is meglepő, mert másfelől a nacionalizmussal átfűtött nemzettudat a saját nemzeti kisebbségei tekintetében láthatóan egy éppen ellentétes magatartást kezd preferálni: a többségi nemzetbe való beolvasztás helyett inkább az együttélés toleránsabb formáit kezdi (mérsékelten) előtérbe helyezni. A nacionalizmus által kijelölt politikai határmegvonás így elsősorban államnemzeti, és csak másodsorban etnikai szempontok alapján szelektál, zár ki vagy éppen fogad be a nemzet tagjai közé. Mindez pedig ellenébe megy mindannak, ami meghatározta és mindmáig – némi megszorítással – meghatározza a nyugati országok politikai stratégiáját a más nemzetekkel való viszonyában, a bevándorlók és az idegenek megítélésében.

¹⁸ Ez azzal a megszorítással igaz, hogy a két időpontban a kérdések nem voltak teljesen identikusak, így az összehasonlíthatóság érdekében az adatok némi „manipulálására” volt szükség.

A modellnek van egy politikai üzenete is: ahogy az EU tagságunk elérhető közelségbe kerül, úgy tűnik elő a nacionalizmus integráció-ellenes karaktere. Éppen ez utóbbi összefüggés veti fel a nacionalizmus politikai meghatározottságának a kérdését. Ez már csak azért is kézenfekvő kérdés, mivel a vizsgált időszak egyik meghatározó történése volt a nacionalista politikai show elterjedése és népszerűsége. Az elmúlt kormányzati ciklus vezető politikai irányzata úgy gondolta, hogy a közösségi érzést – és saját népszerűségét – a hagyományos értékekre építő nemzet fogalma köré építve tudja a leginkább erősíteni. Ennek végtelen sok jelét láhattuk, kezdve a korona átszállításával a Parlamentbe, egészen a korona-úsztatásig vagy a státusztörvény elfogadásáig. Vizsgálatunk lehetőséget kínált arra, hogy – korlátozott érvénnyel – állításokat tegyünk arra vonatkozóan, vajon a politikai pártok és ideológiák játszanak-e mérhető szerepet a köznapi nemzettudat alakításában. Utolsó modellünkben azt teszteljük, hogy 2003-ban az EU tagság elfogadásában és támogatásában milyen szerepet játszanak különféle individuális státusztényezők, a nemzeti identitás kiemelt tudáselemei, illetve politikai pártpreferenciák.

Ezen a ponton érdemes egy kis kitérőt tennünk, hiszen korábban nem foglalkoztunk a nemzettudat intenzitása és a társadalmi státusz összefüggésével. Ennek oka egyszerű: az adataink csak gyenge kölcsönhatást jeleznek a kettő között. A magasabb iskolai végzettség, a fiatalabb életkor vagy a városiasodott lakóhely gyengíti a nacionalizmus és az etnocentrizmus erejét, de ugyanakkor csökkenti a büszkeségérzetet is, és független a nemzettel kapcsolatos szégyenérzet vállalásától. A demográfiai és státuszváltozók együttes magyarázó ereje szinte minden szempont esetében 10 százalék¹⁹ alatt marad, és csupán az etnocentrizmus esetében erősödik fel 11 százalékra.

Ez az eredmény akár meglepőnek is tűnhet, hiszen ebből az következik, hogy a nemzeti identitás különféle tudáselemei, az eltérő attitűdmintázatok, a nemzeti érzésvilág jellegzetes típusai egyaránt előfordulnak a társadalom rosszabb és jobb anyagi helyzetű csoportjainál, az alacsonyabb és magasabb képzettségű válaszadók-nál. Ha viszont ez az eredmény valóban igaz, érdemes lesz újragondolni, valóban piramisstruktúrát képez-e a nemzeti identitás tudáskészlete, azaz hierarchikus és kontraszelektív-e a tudáshoz, illetve a tudáskészlet egyes szintereihez való hozzáférés. Jelen vizsgálat erre nem tud érdemben választ adni, legfeljebb felveti a dilemma fontosságát.

A politikai preferenciák tekintetében viszont – legyen szó akár pártokról vagy éppen az Európai Unió tagságáról – a társadalmi státusznak erős szignifikáns hatása van (7. ábra)

Közhelynek számít az a tény, hogy a magasabban iskolázottak – feltehetően már csak a nagyobb személyes haszon reményében is – nyitottabbak az uniós tagságunkkal szemben. Ezt jelzi a modellben található viszonylag erős és közvetlen összefüggés az iskolai végzettség és az EU támogatottsága között. Meglepő azon-

¹⁹ A lineáris regressziós modellek illesztett R-negyzet értékei.

ban, hogy a modellbe beemelt²⁰ két demográfiai változónk (az életkor és a település-jelleg) hatása közvetlenül nem nyilvánul meg. A fiatalabb válaszadók és a városiasabb környezetben élők pozitív reakciói attól függenek, hogy milyen politikai nézeteiket vallanak a megkérdezettek, illetve, hogy kognitív és érzelmi szempontból mennyire és milyen értéktartalommal kötődnek a nemzethez. A jobboldali politikai pártpreferencia – szemben a liberális és baloldali választói attitűddel – 2003 tavaszán közvetlenül is gyengítette az Európai Unió csatlakozás támogatottságát, és ez különösen erőteljesen mutatkozott meg a vidéki válaszadók esetében. Adataink szerint a vidékiek körében a jobboldali beállítottság erőteljesebben nyilvánult meg, és ez találkozott a jobboldali pártok és különösképp a FIDESZ unióellenes politikai hangulatkeltésével.

Előadásunk témája, a nemzeti identitás szempontjából azonban az életkori hatás az igazán tanulságos. Az életkor és a politikai pártpreferencia között két, egymástól lényegében eltérő hatást figyelhetünk meg. Az egyik összefüggés a fiatalabbakra érvényes: az életkor és az Európai Unió tagságunk között nincs közvetlen összefüggés; ha azonban egy fiatal a jobboldali politikai irányzatokkal azonosul, ez szembefordítja őt a csatlakozás gondolatával. Az idősebbek esetében viszont egy újabb közvetítő elemre van szükség, és itt lép színre a nemzeti identitás tudáskészlete, mégpedig kétfajta forrátkönyvvel. Az egyik szcenárió, hogy a gazdasági-politikai struktúrák táplálta nemzeti büszkeség jellemzi az idősebbek nézeteit, és ha ez mentes a nacionalizmus értékvilágától, akkor inkább a baloldali és liberális politikai pártválasztás válik körükben dominánssá, ami viszont erősíti a csatlakozás gondolatát. Ezzel szemben, ha nem a „kemény” forrásokra építő nemzeti büszkeségérzet, hanem a nacionalizmus gondolata uralja a válaszadók nemzeti érzésvilágát, akkor ez a jobboldali politikai irányzatok támogatottságát erősíti, és ez ismét csak gyengíti a csatlakozáspárti attitűdök erejét.

A modell magyarázó ereje legalább két szempontból nagyon tanulságos. Egyrészt megmutatja, hogy a nemzeti identitás nem csupán önazonosságunk meghatározásában, egy kollektív identitás kialakításában játszik fontos szerepet, de fontos közvetítő tudati tényező lehet más tudások és vélemények megszerzésében és formálásában. Másfelől a modell arra is rávilágít, hogy a nemzeti identitás vállalása nem feltétlenül vezet nacionalizmushoz. Szoros kötődésem lehet az országomhoz, miközben távol áll tőlem bármilyen nacionalizmus. A magyarok kezdenek rájönni, hogy nemzeti büszkeségüket akkor is megőrizhetik, ha közben elismerik más népek értékeit, és érdekeiket nem feltétlenül más országok ellenében kívánják érvényesíteni. Az Európai Unió csatlakozás ebből a szempontból is fontos politikai fordulat. Azt nem lehet állítani, hogy mindenki nacionalista, aki bizonytalan az uniós csatlakozás tekintetében, de azt már igenis lehet, hogy a nacionalisták nagy valószínűséggel ellenzik a csatlakozást. Ugyanígy az sem szükségszerű, hogy egy magát baloldalinak vagy akár liberálisnak valló em-

²⁰ Az iskolai végzettség, az életkor és a településjelleg beemelését az tette indokoltá, hogy korábban e három változó mutatott egyáltalán összefüggést a nemzeti identitás különféle tudáselemeivel.

ber idegenbarát, és egy jobboldali idegengyűlölő legyen. Az viszont biztos, hogy Magyarországon egy jobboldali beállítódottságú ember hajlamosabb elfogadni az idegenellenességet tápláló és etnocentrizmusra építő nacionalista ideológiát. A jobboldali politika felelőssége nem az, hogy valaha is idegenellenességet szított volna, hanem az, hogy a politikai és gazdasági nacionalizmus útjára lépve közvetve erősíti a mássággal és az idegenekkel szembeni intoleranciát. Mindezek ellenére azonban a jelek mégis arra utalnak, hogy a magyar társadalom – ha nehézkesen is – a radikális nacionalizmus helyett a tolerancia felé mozdul el. Ez a folyamat pedig összekapcsolódhat egy új, modern, európai értékeken alapuló magyar nemzeti identitás megteremtésével.

Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség

I. Etnikai klasszifikáció

Ki a cigány? Mi a roma népesség száma egy adott országban, a világ valamelyik régiójában vagy akár az egész világon? Ezek a kérdések jó ideje foglalkoztatják a társadalomkutatókat, s e kérdésekre igencsak különböző válaszok adhatók. E viták az etnicitás vagy „rassz” társadalmi konstrukciójának, illetve az etnicitás vagy „rassz” biológiai meghatározottságának a problémáját érintik, ezért az etnicitással foglalkozó kutatókat különösen érdeklik.¹

Mind ez idáig a közép-európai régió legkiválóbb romakutatói² abból az előfeltevéseből indultak ki, hogy mód van arra, hogy a roma népességet objektív módon meg tudjuk határozni, s így egyértelműen meg lehet azt is becsülni, hogy mekkora a roma népesség száma vagy aránya egy társadalmon belül. Keményék helyesen mutattak rá arra, hogy a cigányok népszámlálásonként igencsak különböző módon válaszoltak, ha azt kérdezték tőlük, hogy cigány nemzetiségűek, illetve azt, hogy cigány nyelvet beszélnek-e. Egyik népszámlálásról a másikra a magukat cigánynak vallók száma drasztikusan változhatott, feltehetőleg annak függvényében, hogy mennyire tartottak a megkérdezés időpontjában a megkérdezettek cigányellenes előítéletektől. Ebben az értelemben a cigányok önidentifikációja „megbízhatatlan” információnak tekinthető. A „hibát” korrigálandó Keményék úgy döntöttek, hogy nem azokat tekintik cigánynak, akik magukat romának vallják, hanem azokat, akiket a „társadalmi környezetük” annak tekint. A „társadalmi környezetet” gyakorlatilag szakértőkből álló „zsűriként” fogták fel. A társadalmi környezet megítélését keresve elvileg akár a szomszédok véleményét is ki kellett volna kérni (s néhány esetben Kemény és munkatársai ezt meg is tették), de a szomszédok szisztematikus kikérdezése gyakorlati megfontolások miatt kivihetetlen (már csak a személyiségi jogok védelme miatt sem képzelhető el olyan kutatás, mely azzal kezdődne, hogy a kutatók végigjárjanak településeket, és házról-házra azt tudakolják, ki cigány ebben a faluban vagy városrészben). Érthető és helyeselhető módon Keményék tehát társadalmi környezetnek azokat a „szakértőket” tekintették, akik ilyen vagy olyan formában sokat foglalkoztak cigányokkal, és ezért várható volt, hogy ismerik a cigány családokat a munkaterületükön. Ilyen szakemberek a szociális munkások, a tanítók, az önkormányzati vagy rendőrségi tisztviselők. Kemény

¹ Barth 1969; Eschbach–Gomez 1998; Waters 1992 és 1999.

² Lásd ezzel kapcsolatban Kemény et al. 1976; Kemény 1997; Kertesi–Kézdí 1998.

1971-ben és 1993-ban végzett ilyen módszerrel romafelmérést Magyarországon, s kutatásának egyik fontos célkitűzése mindkét időpontban az volt, hogy a cigány népesség nagyságának megbízható becslését adja.³

Korábbi dolgozatainkban⁴ elismeréssel írtunk Kemény gondos forráskritikai munkájáról, s egyetértettünk vele abban, hogy a népszámlálási adatok „megbízhatatlanok”. Mindössze annyit javasoltunk, hogy minden etnikai klasszifikációt az ön-identifikációhoz hasonló kritikai elemzésnek kell alávetni. A mi kiinduló hipotézisünk az volt (s az is maradt), hogy minden etnikum „társadalmi konstrukció”. Minden etnikai csoport határa elmosódott: az, hogy ki van e határvonalon „belül”, s ki esik azon „kívül”, nagymértékben attól függ, hogy ki végzi az etnikai besorolást, klasszifikációt. Az etnikai besorolás távolról sem semleges, „objektív” folyamat. Az ilyenfajta besorolást mindig éles társadalmi küzdelmek határozzák meg. E küzdelmeket gyakran etnikai előítélet, diszkrimináció jellemzi. Amikor az etnikai besorolást végző szereplő úgy dönt, hogy valaki inkább A és nem B etnikai kategóriába tartozik, akkor ez a döntése az ily módon besorolt személy élete szempontjából sokszor messzemenő, pozitív vagy negatív következményekkel jár. Ebben az értelemben az etnikai besorolás a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinthető. Ennek a küzdelemnek a kimenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is. Ezen episztemológiai megfontolások által vezetve dolgoztuk ki kutatási stratégiánkat: nem azt keressük, hogy melyik az egyetlen „tudományosan helyes” besorolási rendszer, melyik besorolás alapján tudjuk „pontosan” megállapítani, hogy valamely etnikumhoz az adott népesség mekkora hányada tartozik. Inkább az a célunk, hogy feltérképezzük a lehetséges etnikai besorolási rendszereket, s empirikusan azt vizsgáljuk, hogy melyek a besorolásra került és a besorolást végző személyek demográfiai, szociális stb. jellemzői. Az interpretatív, hermeneutikai társadalomkutatás hagyományait követjük tehát az etnikai besorolási gyakorlatok mechanizmusainak empirikus feltérképezése során.

Klasszifikációs rendszerek

A közép-európai roma népességnek legalább három besorolási rendszerét lehet feltérképezni az empirikus társadalomkutatás módszereivel:

1. A megkérdezett etnikai önazonosítása – ki tekinti magát romának?
2. Romákkal vagy a „roma kérdéssel” foglalkozó „szakemberek” besorolása (kit tekintenek cigánynak a tanítók, önkormányzati tisztviselők, társadalmi munkások, nővérek, orvosok, rendőrök stb.).

³ Kemény 1976; Kertesi–Kézdi 1998.

⁴ Ladányi 1996; Ladányi–Szelényi 1997; Emigh–Szelényi 2001.

3. Kit tekintenek romának a kereskedelmi vagy tudományos célokat szolgáló kérdőíves felméréseket adminisztráló kérdezőbiztosok?

Egyéb besorolási rendszerek is elképzelhetők. Például elvileg indokolt lenne megkérdezni a szomszédokat is arról, hogy a városnegyedükben vagy falujukban kik romák. Személyiségi jogokkal kapcsolatos megfontolások azonban ennek a besorolási rendszernek a felmérését gyakorlatilag lehetetlenné teszik. Ráadásul ez igen költséges és bonyolult eljárás is lenne.

Előfeltevéseink szerint valamennyi, az előzőkben vázolt besorolási rendszernek van „valóságtartalma”; mindegyik rendszer mond valamit arról, hogy kik a besoroltak, s az etnikai besorolást mennyire befolyásolja, hogy ki a besoroló.⁵ Mivel a besorolást befolyásolja az, hogy ki végzi a besorolást, várhatóan a három besorolási rendszernek az eredménye is különböző lesz. A szakértők gyakran romának neveznek olyan személyeket, családokat is, akik nem tekintik magukat romának, a kérdezőbiztosok romának minősíthetnek háztartásokat, amelyekről a szakértők nem gondolják, hogy azok romák. E három besorolási rendszer felfogható úgy is, mint különböző nagyságú, egymáson belül elhelyezkedő körök rendszere. A legnagyobb kört a kérdezőbiztosi minősítés adja. Azon belül helyezkedik el a szakértői besorolás kisebb köre, végül a legkisebb, de a szakértői besoroláson belül elhelyezkedő kört az önidentifikáció jelenti. Más szavakkal: az önmagukat cigánynak vallókról vélhetőleg a szakértők is mindig azt gondolják, hogy romák, de romának klasszifikálnak magukat nem cigánynak tekintő embereket is stb. Röviden összefoglaljuk, hogy mi a „valóságtartalma” a három besorolási rendszernek, s miért nem tartjuk indokoltnak, hogy a három rendszer közül bármelyiket is tudományosan értékesebbnek vagy „igazabbnak” tekintsük a többinél. (Érvelésünk csak a fent említett besorolási rendszerek tudományos valóságtartalmára vonatkozik. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy hivatalos, hatósági használatra csak az önidentifikáción alapuló besorolásnak van létjogosultsága.)

Kezdjük elemzésünket az önidentifikáció kérdésével. Mint már említettük, a tudományos igényű romakutatás Közép-Európában, s különösképpen Magyarországon az 1970-es évek elején abból a felismerésből indult ki, hogy az önbesorolás módszerét használó népszámlálások „megbízhatatlanok”, vagyis adataik népszámlálásról népszámlálásra demográfiai folyamatokkal nem magyarázható módon ingadoznak. Az önidentifikáció alapján romának tekinthetők száma egy-egy országban egyik évtizedről a másikra drámaian megnőhet vagy lecsökkenthet. Ez a jelenség megfigyelhető egyébként a nem roma etnikai kisebbségek esetében is. Így például a szlovákiai vagy romániai magyarok, illetve a magyarországi szlovákok, románok, németek száma is demográfiailag értelmezhetetlen módon ingadozott történetileg (például nagyon különböznek e vonatkozásban a Trianon előtti és utáni népszámlálások eredményei). A kisebbségi népességcsoportok ilyen lélekszámbeli változásai nem magyarázhatók a vándorlási egyenleggel vagy népmozgalmi változá-

⁵ Ferrante–Brown 1998; Telles–Lim 1998.

sokkal, sokkal inkább politikai tényezőkkel függnek össze. Ha valamely kisebbség előítéletek növekedésétől tart, akkor érthető módon kevésbé vallja magát e kisebbség tagjának. Mindebből azonban téves lenne azt a következtetést levonni, hogy az önbesorolás „hibás” eredményt ad. Az a tény, hogy ki vallja magát romának, ha valaki a származását firtatja, fontos társadalmi tény a társadalomkutató számára. Ez éppen annyira „objektív”, illetve „tényszerű”, mint ha valakit egy szakértő e kisebbség tagjaként nevez meg. Az önidentifikáció egyrészt azt jelentheti, hogy a megkérdezettnek nincs módja magát nem romaként meghatározni, például azért, mert cigány anyanyelvű, s a szóban forgó ország hivatalos nyelvét nem beszéli jól (nemzetközi vizsgálatunk azt mutatja, hogy az anyanyelv és az önbesorolás között szoros kapcsolat van), vagy mert cigánytelepen él (Bulgáriában a roma lakosság nagyobb része még mindig cigánytelepi lakos, s az ő esetükben értelmetlen lenne, ha azt próbálnák állítani magukról, hogy nem cigányok). Az önidentifikáció azonban az etnikai vagy éppenséggel nemzeti tudat fontos indikátora is lehet. Nem lennének meglepődve, ha azt tapasztalnánk, hogy a roma polgárjogi küzdelmek eredményeként idővel csökkenni kezdene az önidentifikáció és a szakértők vagy kérdezőbiztosok által történő besorolás közötti különbség. Idővel azoknak az aránya, akik magukat romának nevezik, növekedhet, részben mert a polgárjogi küzdelmek eredményeként inkább tekinthetik magukat „büszkén” romának, részben mert még politikai vagy akár anyagi előnyöket is várhatnak attól, ha magukat romaként határozzák meg.

Nem kevésbé „értelmezhető” vagy kevésbé „hasznos” azt tanulmányozni, hogy kiket sorolnak a romák közé a szakértők (tanítók, szociális munkások, rendőrök stb.). Különösképpen olyan kutatásokban, melyekben a cél szociál- vagy társadalompolitikai javaslatok kidolgozása (és ez volt a Kemény-féle felmérések egyik fontos, deklarált célja), kitűnő gondolat, hogy meghatározzák a népességnek azt a körét, melyet romaként kezelnek azok, akiknek a feladata a szociál- vagy társadalompolitikai célok megvalósítása. Miért is gondolják ezek a szakemberek valakiről azt, hogy roma? Kis települések esetében minden bizonnyal úgy képzelik ezek a szakértők, hogy „tudják”, hogy falujukban ki a cigány, hiszen személyesen ismernek mindenkit, sőt azt gondolják, hogy ismerik mindenki származását, szüleit vagy nagyszüleit is. Még ilyen esetekben is óvatosságra intenénk azokat, akik a szakértői besorolást felülbírálhatatlan, „objektív tényként” kezelik. Lesznek egyesek, akik az „egy csepp vér” elve alapján végzik a roma etnikai besorolást – mindenkit romának neveznek, akinek a felmenőági rokonai között bárki valaha is vélhetően roma volt. Mások más kritériumokat használhatnak: elképzelhető, hogy egyes szakértők a vegyes házasságban élőket már nem tekintik romának, különösképpen olyan esetekben, ha a szóban forgó háztartás életformáját tekintve „nem él cigányként”. Elképzelhető, hogy egyes szakértők pusztán a „cigány életmód” alapján döntenek el, ki a roma s ki nem, de mivel a cigány életmód ebben az esetben feltehetőleg pusztán annyit jelent, hogy valaki szegény, az, aki szegény, könnyen cigánynak minősül, s gyakran az minősül cigánynak, aki szegény.

Városokban még ennél is bonyolultabb, hogy milyen szempontok alapján végzik el az etnikai besorolást a szakértők. Közép- és Dél-Európában a romák olykor még teljes mértékben szegregált gettóban laknak. Erre jó példa a Nadezsda negyed a bulgáriai Szliven városában. Ebben az esetben a lakcím mintegy az etnikai hovatartozás bizonyítéka, bár közelebbi, alaposabb vizsgálat kimutathatja, hogy a szegregált gettóban lakhatnak nem roma származású szegények is, akik a cigányokéhoz hasonló körülmények között élnek. Ha azonban a besorolandó személyek nem Nadezsdához hasonló gettóban élnek, és ez a gyakoribb eset, akkor a szakértők dolga még nehezebb, s valószínű, hogy az etnikai besorolást döntően a szóban forgó személyek társadalmi helyzete alapján végzik el. Eleve csak azért tudják, hogy ki a szóban forgó személy, mert az a segítségüket kérte; vagy mások hívták fel erre a háztartásra, illetve személyre a figyelmüket, mert úgy gondolták, hogy segítségre, illetve különös figyelemre szorulnak (mivel szegénynek, elesettnek vagy éppenséggel bűnözőnek vélték őket). A szakértők ebben az esetben nagy valószínűséggel a „társadalmi vagy szociális problémának” számító egyéneket minősítik romának. Wade Latin-Amerika esetében mutatta ki, hogy „feketének” többnyire az alacsony társadalmi státusúakat tekintik, míg a magasabb társadalmi státus esetleg kiemelhet valakit a „fekete” kategóriájából.⁶ Miért gondolná például egy tanító egy gyerekről, hogy cigány, ha jól tanul, ha csak egy vagy két testvére van, s a szülei is dolgoznak? Még ha a gyerek bőre egy kicsit sötétebb is az átlagosnál (bár vannak szőke és kék szemű cigányok is), akkor sem biztos, hogy a gyerek cigány, hiszen éppen elég sötét bőrű magyar, bolgár vagy román van. A klasszifikáció alapja tehát az esetek jelentős, ha ugyan nem túlnyomó részében a „cigány életmód” – amelyen általában szegénységet, rendezetlen életkörülményeket szoktak érteni.

Szó sincs arról, hogy a cigánynak minősülők körében szakértői besorolással végzett kutatásokat használhatatlannak vagy kevéssé értékesnek tartanánk. Fenti érveinkből azonban kiderül, hogy a szakértői besorolás egybemossa a szegénységet, a társadalmilag problémásnak tekintett magatartást és a roma etnicitást, ezért – paradox módon – ez éppen a szegénység és etnicitás összefüggéseinek a kutatására kevéssé alkalmas kutatási módszer. Nem igazán meglepő, ha az alapsokaságát ilyen módon meghatározó kutató azt találja, hogy a romák szegények, hiszen azon romák jelentős részét, akik kiemelkedtek a szegénységből, definíciója szerint kihagyta vizsgálódásának köréből.

Ez vezet el bennünket a kérdezőbiztosi besorolás problémáihoz. A társadalomkutatásban hosszú múltra visszavezethető hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a kutatók a megkérdezettek etnicitását a kérdezőbiztos becslése alapján próbálják felmérni. Ezt a módszert már egyes népszámlálásoknál is alkalmazták.⁷ Ezt a módszert gyakran használták az Egyesült Államokban, s újabban Közép- és

⁶ Wade 1997.

⁷ A kérdezőbiztosok által végzett etnikai besorolás hasznosságáról és problémáiról lásd Telles 2002.

Dél-Európában is. A szakértői besorolás hívei⁸ magas érveket szolgáltatnak azzal kapcsolatban, hogy miért „megbízhatatlan” a kérdezőbiztosi besorolás. Az önidentifikáció és a kérdezőbiztosi besorolás között olykor kisebb, máskor igen nagy lehet az eltérés. Az Egyesült Államokban az afroamerikaiak esetében a két klasszifikáció jól közelíti egymást (Edward Telles kutatásai szerint mintegy 90%-ra tehető azoknak az aránya, akiket a kérdezőbiztos „feketének” minősített, s az e minősítéstől független felmérésben magukat is afroamerikainak mondták.) Az Egyesült Államokban tehát viszonylag kis hibát követ el az, aki helyettesíti az önidentifikációt (legalábbis a feketék esetében) a kérdezőbiztosi besorolással. Brazíliában azonban a két besorolás lényegesen eltér egymástól.⁹ Tanulmányunkban be fogjuk mutatni, hogy a közép- és dél-európai régióban hasonlóan nagy különbségek vannak az országok között abban a tekintetben, hogy az önidentifikáció mennyiben esik egybe, illetve tér el a kérdezőbiztos által végzett etnikai besorolástól.

Kemény és munkatársai magyarországi kutatásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kérdezőbiztosi besorolást azért nem helyes használni, mert a kérdezőbiztosok nem kellőképpen tájékozottak, s ezért besorolásuk megbízhatatlan. Bár e kritika jelentős mértékben indokolt, véleményünk szerint a kérdezőbiztosi besorolás mégis fontos módszer az etnicitás kutatói számára. Kétségtelen, hogy a kérdezőbiztosok, amikor valakinek az etnicitását próbálják eldönteni, mintegy a „megérzésükre” támaszkodnak, de ez nem teszi besorolásukat érdektelenné. Mindenekelőtt a hasonlóan „megérzésen” alapuló etnikai besorolás a legkülönbözőbb élethelyzetekben is előfordul, s messzemenő konzekvenciákkal jár az így besorolt személyek számára. Ha egy kérdezőbiztos egyórás, a megkérdezett lakásán végzett interjú után azt gondolja, hogy a megkérdezett személy cigány, könnyen elképzelhető, hogy egy áruház detektívje hasonló következtetésre jut, pusztán a szóban forgó személy bőrszíne, viselkedése vagy öltözködése alapján, s ezért cigányként is kezeli, ami ebben a vonatkozásban könnyen azt jelentheti, hogy feltételezi róla, hogy tolvaj. Ha valaki egy állásra jelentkezik, a munkaadó valószínűleg az esetek jó részében szintén „megérzés” alapján dönti el, hogy a jelölt cigány-e, s nem elképzelhetetlen, hogy ilyen „megérzés” alapján utasítja el a cigánynak vélt jelentkezőt. Az előítéletek, melyek alapján az áruházban valaki a detektív zaklatásának van kitéve, vagy amiért nem kapja meg azt a munkát, amelyre jelentkezett, hasonló dinamikát követ, mint a kérdezőbiztos „tájékozatlan” besorolása.

Fontos azonban azt is figyelembe vennünk, hogy bizonyos szempontból a kérdezőbiztosok jobban tájékozottak, mint a szakértők. Ha egy családot vagy személyt nem tekint a társadalmi környezet szociális problémának, akkor a szakértő feltehetőleg ritkán vagy soha nem próbálja kideríteni annak a személynek az etnikai hovatartozását. A kérdezőbiztos azonban egy órát, vagy akár még több időt is tölt a beso-

⁸ Kertesi 1998; Havas–Kemény–Kertesi 1998.

⁹ Ismét Telles szerint a kérdezőbiztos által feketének gondoltaknak csak mintegy 58%-a azonosítja önmagát feketének, lásd Telles 2002.

rolandó személy lakásában. Alkalma van megfigyelni a lakásbelső berendezését, a család több tagjával is találkozni, s ezért juthat arra a következtetésre, hogy bár a család nem „szociális eset”, ennek ellenére elképzelhető, hogy a megkérdezett cigány származású. Survey-technikával készülő kutatás esetén nem ismerünk hatékonyabb módszert annak a feltérképezésére, hogy kik lehetnek a sikeresen asszimilálódott cigányok. Elképzelhető, hogy a kérdezőbiztosok a rendezett körülmények között élő emberek egy részéről is azt gondolják, bőrszínük, beszédmódjuk, a velük élő rokonok bőrszíne vagy beszédmódja vagy más okok miatt, hogy azok cigányok, holott a szakértőknek ez az eszükbe se jutna. Azt gondoljuk, hogy Közép-Európában a roma népességnek mintegy a fele többé-kevésbé asszimilálódott. Önidentifikációval és szakértői besorolással éppenséggel e réteg jelentős részét hagyjuk ki a kutatásainkból, s ezért nem értjük meg egyebek mellett azt sem, hogy melyek a romák társadalmi felemelkedésének legjellemzőbb módozatai.

Az etnikai klasszifikáció országok közötti eltérései

Korábbi tanulmányunkban¹⁰ már kimutattuk, hogy az önmagát romaként meghatározók társadalmi helyzete számottevően különbözik azokétól, akiket a kérdezőbiztosok romának tekintenek, de akik magukról nem mondják azt, hogy ők cigányok. Az önmagukat cigánynak tekintők általában szegregáltabb körülmények között laknak, több gyermekük van, alacsonyabb az iskolai végzettségük, nagyobb valószínűséggel munkanélküliek, mint akiket csak a kérdezőbiztosok tekintenek cigánynak. Jelen kutatásunk eredményei további evidenciát nyújtanak e téma tanulmányozásához.

Az általunk vizsgált három országban (Bulgária, Magyarország, Románia) – a legkülönbözőbb becslések szerint – különösen magas a roma népesség száma. A roma népesség számát – a becslésekkel kapcsolatos fenntartásainkat már e tanulmány elején kifejtettük – Romániában 1.800.000–2.500.000-re, Bulgáriában 600.000–700.000-re és Magyarországon 500.000–600.000-re szokás tenni.¹¹ E három ország sok szempontból hasonlatos egymáshoz; nemcsak szomszédosak egymással, hanem mind a három ország közelebbi és távolabbi múltjában is számos hasonlóság van. Ezért úgy gondoltuk, hogy amennyiben arra az eredményre jutnánk, hogy etnikai stratifikációs rendszerük számottevően eltér egymástól, akkor ezt különösen érdekes eredménynek kellene tekintenünk.

Kérdőíves felmérésünkben három etnikai besorolási rendszerrel kapcsolatban gyűjtöttünk adatokat:

a) minden megkérdezettől megtudakoltuk, hogy származását tekintve ő magát melyik etnikai csoporthoz tartozónak véli (önidentifikáció);

¹⁰ Ladányi 1996.

¹¹ Davidova 1995.

b) megkértünk szakértőket (többnyire szociális munkásokat), hogy jelöljék meg a véletlen mintánkból azokat a háztartásokat, melyekben az ő véleményük szerint cigányok élnek (szakértői besorolás);

c) megkérdeztük a kérdezőbiztosokat, hogy a családot, ahol éppen befejezték egy interjút, cigánynak tartják-e (kérdezőbiztosi besorolás).

A kérdezőbiztosokat és a szakértőket arra is megkértük, hogy töltsenek ki egy rövid kérdőívet, amelyben megmagyarázzák, milyen szempontok alapján minősítettek egy-egy családot romának, illetve megkérdeztük őket saját életkorukról, nemükről, iskolai végzettségükről és etnikai önbesorolásukról is.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy bemutassa, milyen országokénti különbségek figyelhetők meg az etnikai klasszifikációs rendszerekben, Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Itt csak az önidentifikáció és a kérdezőbiztosi besorolás különbségeivel, illetve hasonlóságaival foglalkozunk. A szakértői besorolás adatait idáig még nem volt módunk gondosan elemezni.

Kezdjük elemzésünket a kérdezőbiztosi besorolással. E vonatkozásban kutatásunk két lépcsőben zajlott. Az első lépcsőben piackutató intézmények rendszeres havi omnibusz felméréseihez kapcsolódtunk. Ezeket a felméréseket „szűrőfelméréseként” kezeltük, s célunk az volt, hogy országoként 10–19 ezer interjúhoz kapcsolódva elég nagy számú roma címet gyűjtsünk össze, annak érdekében, hogy vizsgálatunk adatai statisztikailag értékelhetőek legyenek. Mindössze arra volt elég pénzünk, hogy országoként 2000 személyes interjút végezzünk. Árányos, nem rétegzett mintavétel esetében országoként tehát csak mintegy 100 roma család került volna a mintánkba. Célunk az volt, hogy országoként 300–500 roma válaszadónk legyen. Ezt értük el az egy éven keresztül végzett szűrővizsgálattal. A piackutatási felmérésekben, melyekhez kapcsolódtunk, természetesen nem faggatták a megkérdezetteket etnicitásukról. Mi az interjú végén viszont megkérdeztük a kérdezőbiztost, hogy a megkérdezett véleménye szerint roma-e. A kérdezőbiztostól azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztos ítéletében, és hogy ítéletét milyen megfontolások alapján alakította ki. Később megkerestük azokat, akiket a szűrőfelmérésben a kérdezőbiztosok romának klasszifikáltak, s velük személyes interjút folytattunk. E személyes interjú során megkérdeztük a roma almintába kerültektől (és az országos reprezentatív mintába kerültektől is), hogy önmagukat melyik etnikai csoporthoz tartozónak tartják. E második interjú végén újra megkérdeztük a kérdezőbiztost, hogy – most már a megkérdezett önidentifikációjának az ismeretében – ítélje meg, hogy a megkérdezett cigány-e. Így tehát minden megkérdezettet három alkalommal klasszifikáltunk etnikai hovatartozását tekintve: a szűrőfelmérés során az első kérdezőbiztos ítélete alapján, a mi saját felmérésünkben a megkérdezettek önidentifikációja szerint, illetve a mi felmérésünk végén a második kérdezőbiztos ítélete alapján.

Mindenekelőtt azt elemezzük, hogy a két kérdezőbiztosi besorolás mennyire konzisztens. Számítanunk kell bizonyos inkonzisztenciára a két besorolás között. Részben a kérdezőbiztosok társadalmi jellemzői (így életkoruk, nemük, iskolai vég-

zettségük) vélhetően befolyásolják, hogy milyen módon végzik az etnikai besorolást. Ennél is fontosabb az a tény, hogy míg az első kérdezőbiztos a szűrőfelmérés során nem tudta, hogy a megkérdezett miként vélekedik önmagáról, a második kérdezőbiztos ítéletét a mi kérdőívünk lekérdezése után alkotta meg, tehát már ismerte a válaszadó önidentifikációját. Ha a megkérdezett azt mondta, hogy ő bizony nem cigány, akkor – vélhetően – nehezebb volt a kérdezőbiztosnak az állítani róla, hogy mégiscsak az.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a három ország között számottevő különbségek vannak a besorolások konzisztenciáját illetően.

1. táblázat. A szűrővizsgálat során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)

	<i>Bulgária</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Románia</i>
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, és biztos az ítéletében	87,2	48,5	37,5
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, de nem biztos az ítéletében	6,5	16,3	34,2
A második kérdezőbiztos nem minősíti romának a válaszadót, akit a szűrőfelmérés kérdezőbiztosa romának ítélt	6,3	35,2	28,3
A szűrőfelmérés során romának minősített összes válaszadó (%)	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

Bulgáriában a két kérdezőbiztos által végzett besorolás nagyon hasonló: az eseteknek majdnem kilencven százalékában a második kérdezőbiztos is romának kategorizálta azt a válaszadót, akit az első kérdezőbiztos annak minősített. Ezzel szemben Magyarországon több mint egyharmad, Romániában is több mint egynegyed azoknak az aránya, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa cigánynak minősített, de a kérdőíves adatfelvétel kérdezőbiztosa nem sorolt a cigányok közé. Mindez – ismételjük meg – úgy történt, hogy a két adatfelvétel kérdezőbiztosa nem ismerhette egymás ítéletét.

Az 1. táblázat azt mutatja, hogy az etnikai határok különböző erősségűek a különböző országokban (esettanulmányainkból tudjuk, hogy e határok időben is módosulnak: merevebbek a posztkommunizmus időszakában, mint az államszocializmus alatt voltak). Minden kétségtelen különbség ellenére a kérdezőbiztost itt olyan „átlagember”-nek tekintjük, aki valamiféle ítéletet akar alkotni annak a személynek az etnicitását illetően, akit ugyan nem ismer, de akivel már több mint egy-

órás interjút készített. Adataink alapján feltételezhetjük, hogy a bolgárok szinte mind ugyanarra a következtetésre jutnak, ha azt latolgatják, hogy beszélgetőpartnereik cigány-e. Magyarországon és Romániában ezzel szemben a minősítések sokkal kevésbé „megbízhatóak”: mindössze az esetek mintegy kétharmadában kapunk többé-kevésbé konzisztens ítéletet. A romákat a nem romáktól elválasztó határvonal sokkal élesebb Bulgáriában, mint Magyarországon és Romániában.

Adataink a magyar és román etnikai határvonalak képlékenységét más módon is tükrözik. Kérdőbiztosainktól ugyanis azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak a megkérdezettek etnikai besorolásával kapcsolatban alkotott ítéleteiket illetően. Bulgáriában a kérdezőbiztosok igen nagy mértékben biztosak abban, hogy az ítéletük helyes. Ezzel szemben Magyarországon a második kérdezőbiztosok egyhatoda bizonytalan ítéletében, Romániában már az egyharmaduk gondolta azt, hogy könnyen tévedhetett, amikor valakit cigánynak minősített. Romániában tehát az etnikai határvonal még képlékenyebbnek tűnik, mint Magyarországon.

2. táblázat. Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)

<i>Ország</i>	<i>Roma</i>
Bulgária	73,3
Magyarország	36,8
Románia	30,7

Óriási különbségek vannak országaink között abban a tekintetben is, hogy a válaszadó önidentifikációja mennyire esik egybe a kérdezőbiztosi besorolással. A szűrőfelmérés során a kérdezőbiztos által romának vélteknek Magyarországon csak valamivel több, Romániában pedig csak valamivel kevesebb, mint egyharmada tekinti magát romának. Ez az arány Bulgáriában hetven százalék felett van. Ez természetesen befolyásolhatta a második kérdezőbiztost is ítéletének megalkotásában, hiszen a második kérdezőbiztos minősítése ugyanannak a kérdőívnek a végén történt, amelyikben az önidentifikációra vonatkozó kérdés is szerepelt. Ezért különösen figyelemre méltó, hogy Romániában és Magyarországon azon esetek mintegy felében, amikor a szűrőfelmérésben romának nyilvánított megkérdezett magát nem romának deklarálta, a második kérdezőbiztos – olykor bizonytalankodás nélkül – ennek ellenére cigánynak minősítette a válaszadót.

Bulgáriában egészen más a helyzet. Bulgáriában annak a 27 százaléknak, akiket a szűrővizsgálatban az első kérdezőbiztos romának minősített, de akik a mi felmérésünk során nem identifikálták magukat cigányként, mintegy a kétharmada azt mondta magáról, hogy török. Ez a roma önidentifikáció rejtett formájának tekinthető. A muzulmán romák igen gyakran töröknek tekintik magukat, ami azonban nem annyira cigányságuk tagadása, mintsem annak a hangsúlyozása, hogy ők „nem

olyan cigányok”, mint a nem muzulmánok. Így értelmezték ezt a mi saját felmérésünkben az etnikai besorolást végző második kérdezőbiztosok is.

Az eddig bemutatott két táblázat azt a feltevést támasztja alá, mely szerint a roma etnicitás meghatározása jelentős mértékben változik országonként, és függ attól is, hogy ki végzi el a klasszifikációt. Bulgáriában elég magas fokú a társadalom tagjai között az egyetértés abban a tekintetben, hogy ki cigány – pusztán a muzulmán cigányok kívánják valamelyest árnyalni ezt az egységes társadalmi ítéletet. Ezzel szemben Magyarországon és Romániában azoknak, akiket a társadalmi környezetük cigánynak tekint, a nagyobbik fele kérdőíves szituációban (korábban láttuk, hogy népszámlálási összeírások során még ennél is magasabb arányban) nem fogadja el ezt az ítéletet, s önmagát nem tekinti cigánynak.

Bár nem elemeztük még részletesen a szakértői besorolásokat, a magyar adatok áttekintése alapján annyi így is elmondható, hogy a szakértői besorolások elég közel esnek a kérdezőbiztosi minősítésekhez, ezzel szemben igen sokan, akiket a szakértők és a kérdezőbiztosok is cigánynak véltek, nem tartják magukat cigánynak.

3. táblázat. A roma népesség lakóhelyi szegregációja országonként (%)

<i>Lakóhely</i>	<i>Bulgária</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Románia</i>
Cigánytelep	56,2	11,6	10,9
A népesség nagyobb része roma	21,0	22,5	17,1
A népesség nagyobb része nem roma szegény	11,7	26,0	27,4
Se romák, se szegények nem koncentrálnak a negyedben (településen)	11,1	39,9	44,6
A szűrővizsgálatban romának minősített összes válaszadó	100,0	100,0	100,0
N	524	481	368

Azt a tényt, hogy Bulgáriában ilyen világosan vannak az etnikai határok megvonva, két tényezőnek tulajdoníthatjuk. A 3. táblázat azt mutatja, hogy Bulgáriában sokkal erősebb az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció, mint a másik két országban. A bulgáriai romák 77 százaléka él cigánytelepen vagy olyan szegénynegyedben, ahol a népesség nagyobb része cigány. Magyarországon a cigányságnak csak 34 százaléka él ilyen körülmények között, ugyanez az arányszám Romániában mindössze 28 százalék. A 2. és a 3. táblázatok hasonlósága figyelemre méltó: az önmagát romának minősítő és az etnikai alapon szegregált körülmények között lakó népesség között igen jelentősnek tűnik az átfedés.

A lakóhelyi szegregáció azonban csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, melyek merevebben vonják meg az etnikai határvonalakat – a nyelv hasonló szerepet játszik. A cigány anyanyelvűek felmérésünk tanúsága szerint általában romának vallják önmagukat.

Adataink azt bizonyítják, hogy a vizsgált országok között számottevő különbségek vannak az etnikai klasszifikációs rendszerek tekintetében. A bolgár etnikai klasszifikációs rendszer stabilabb, az etnikai határok merevebbek, mint a másik két országban. Mondhatnánk azt is, hogy a bulgáriai rendszer – legalábbis az etnikai határok merevségének vonatkozásában – inkább ahhoz hasonlít, amit az Egyesült Államokból ismerünk, a román és magyar rendszer viszont inkább a brazilra emlékeztet. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert ez esetben románok, míg az amerikai és brazil esetben feketék klasszifikációjáról van szó. Korábban azt gondoltuk, hogy antropológiai okok miatt a feketék klasszifikációs rendszere sokkal merevebb, mint a cigányoké. Kutatási eredményeink azt a feltevést látszanak alátámasztani, hogy az etnikai klasszifikációban az antropológiai, biológiai vagy genetikai tényezőknek viszonylag csekély a jelentősége; a klasszifikációt alapvetően a társadalmi mechanizmusok határozzák meg.

II. Társadalmi kirekesztettség

Társadalmi kirekesztettséggel kapcsolatos elemzésünk során abból indulunk ki, hogy a posztkommunista országok mindegyikének szembesülnie kellett az azzal a kihívással, amit a szegénység elmélyülésén túl a szegénység jellegének megváltozása jelentett. Ennek az igen lényeges változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, ami valószínűvé teszi a leszakadás továbböröklődését a generációk között. Az „új szegénységnek” ez a típusa két vonatkozásban is újnak mondható. Hosszabb távú és több dimenziós ahhoz a szegénységhez képest, ami az államszocializmus időszakára volt jellemző. Feladatunk tehát most az, hogy a kirekesztettség különböző típusait és azok összekapcsolódási módozatait megkíséreljük empirikus módszerekkel mérni, majd leírjuk, hogy milyen jellegzetes hasonlóságok és különbözőségek mutathatók ki e téren az általunk vizsgált három ország esetében.

A kirekesztettség három dimenzióját fogjuk itt megkülönböztetni:

1. *Lakóhelyi kirekesztettség:* kérdőíves adatfelvételünk során arra kértük a kérdezőbiztosokat, hogy sorolják be a megkérdezett lakóhelyét az általunk megadott kategóriák valamelyikébe. A kategóriák a következők voltak: hagyományos cigánytelep, olyan környék, ahol az ott élők többsége roma, olyan környék, ahol ott élők többsége nem roma szegény, olyan környék, ahol sem románok, sem nem roma szegények lakóhelyei nem koncentrálnak. Ebben az elemzésben a felsorolásban sze-

replő első három típust, tehát a lakóhelyi szegregáció bármilyen formáját lakóhelyi kirekesztettségként definiáltuk. Kategorizációnk tehát a kérdezőbiztos szubjektív megítélésére támaszkodott. Az ily módon mért szegregáció erőssége nagymértékben különbözött az általunk vizsgált országokban. Bulgáriában a romák lakóhelyi szegregációja nagyon erős, ezzel szemben Magyarországon és Romániában viszonylag gyenge, különösen akkor, ha azt az Egyesült Államokban élő afroamerikai népesség lakóhelyi szegregációjának mértékéhez viszonyítjuk. A lakóhelyi szegregáció általában – és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció különösen – sokkal kevésbé erőteljes Európában, mint az USA-ban,¹² ezért amit itt lakóhelyi kirekesztettségnek nevezünk, az nagymértékben különbözik annak amerikai megfelelőjétől. Ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni egyebek mellett azt is, hogy az afroamerikai népesség aránya sokkal magasabb az USA-ban, mint a romáké Kelet-Európában.

2. *Munkaerő-piaci kirekesztettség*: azokat a háztartásokat soroltuk ide, ahol kettő vagy annál több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli vagy alkalmi munkából élő volt, vagy a foglalkoztatási státusára irányuló kérdésre azt válaszolta, hogy „semmit se dolgozik”.

3. *Iskolarendszerből való kirekesztettség*: azok a háztartások kerültek ebbe a kategóriába, amelyeknek egyetlen tagja sem rendelkezik befejezett alapkörűnél magasabb iskolai végzettséggel. Ez egy igen erős változó, hiszen az, aki csak ilyen alacsony iskolázottsággal bír, nagy valószínűséggel nem jut munkához, vagy csak a legrosszabbul fizetett, leglenézettebb munka jut neki.

4. táblázat. A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága, %

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő- piaci	Iskolai
		kirekesztettség		
Bulgária	Teljes népesség	32,5	19,4	14,5
	Romák	88,7	71,2	61,1
Magyarország	Teljes népesség	21,2	3,9	10,8
	Romák	54,9	29,9	27,9
Románia	Teljes népesség	19,3	17,2	15,1
	Romák	55,2	60,3	34,0

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyi szegregáció mértéke országonként és etnikai csoportonként igen nagy eltéréseket mutat. Ha a teljes népességet nézzük,

¹² Lásd erről Wacquant 1993.

a vizsgált országok közül Bulgáriában a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb a lakóhelyi szegregáció intenzitása. Magyarország ebben a vonatkozásban köztes helyzetet foglal el, oly módon, hogy adatai sokkal inkább Romániához, mint Bulgáriához hasonlíthatnak. A munkaerő-piaci kirekesztettség tekintetében Magyarországon a legkevésbé súlyos a helyzet, és a romániai és bulgáriai adatok hasonlíthatnak a legjobban egymáshoz. A romák és nem romák közötti szakadék azonban Magyarországon a legmélyebb. Míg a másik két országban a munkaerőpiacról kirekesztett romák aránya „csak” mintegy háromszorosa az átlagnépesség körében mért aránynak, Magyarországon a romák felülreprezentáltsága hétszeres, ami erőteljes munkaerő-piaci etnikai diszkriminációra utal. Végül az iskolai kirekesztettség tekintetében meglehetősen hasonlóak az átlagnépesség körében mért arányok a három vizsgált országban. A romák kirekesztettségének mértéke azonban meglehetősen eltérő: a romániai és magyarországi helyzet ebben a vonatkozásban igen hasonló, azonban a bulgáriai romák iskolai kirekesztettségének mértéke mintegy kétszerese a másik két országban mért aránynak.

A kirekesztődések összekapcsolódásai

Először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a társadalmi kirekesztettség milyen mértékben alkot többdimenziós rendszert a posztkommunista kapitalizmusok körülményei között, majd rátérünk annak vizsgálatára, hogy a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódása azonos, vagy egymástól eltérő logika szerint történik-e az általunk vizsgált országokban. Az 5. táblázatban bemutatjuk azt, hogy a kirekesztődések milyen jellegű összekapcsolódását különböztethetjük meg teoretikusan egymástól. „Under-caste”-szerű kirekesztődésnek azt fogjuk tekinteni, amikor a romának tekintett népesség egésze vagy túlnyomó többsége van kirekesztve, és kirekesztettségük többdimenziós; ha a roma népesség polarizálódik, s egyfelől kimutatható egy kirekesztettségük által nem sújtott csoport, másfelől egy olyan is, amelynek tagjait különböző típusú kirekesztődések halmozódása sújtja, kialakulófélben lévő „underclass”-ról, ha a romák többségét csak egy- vagy kéttípusú kirekesztettség sújtja, de a kirekesztettséggel nem sújtott romák aránya is alacsony, „lower class”-szerű formációról beszélünk

5. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai

	<i>Két vagy három típusú kirekesztettség</i>	<i>Egy típusú kirekesztettség</i>
A csoport egésze van kirekesztve	Under-caste	Lower class
Csak a csoport egy része van kirekesztve	Underclass	Lower class

A 6. táblázat új oldalról világítja meg azt az általunk korábban, más módszerekkel már többször kimutatott tendenciát, hogy a bulgáriai romák helyzete alapvetően különbözik a másik két ország romáinak helyzetétől. Míg a bulgáriai romák 44,6 százalékát, a romániaiaknak 16,3, a magyarországiaknak pedig csak 10,3 százalékát sújtja mindhárom kirekesztettség. Ha a három- és kéttípusú kirekesztettségek együttes arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a bulgáriai romák négyötödét, a romániai romáknak már csak kevesebb, mint a felét, és a magyarországi romáknak csak kétötödét sújtja. Míg Bulgáriában elenyésző (3,8 %) azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt, ez az arány Romániában négyszerese, Magyarországon pedig hétszerese a bulgáriainak.

6. táblázat. A kirekesztődések összekapcsolódása, %

Ország	A minta típusa	Kirekesztett			
		3	2	1	0
		dimenzióban			
Bulgária	Teljes népesség	3,9	12,1	30,7	53,3
	Romák	44,6	36,1	15,5	3,8
Magyarország	Teljes népesség	0,5	6,2	24,5	68,7
	Romák	10,3	29,7	33,6	26,5
Románia	Teljes népesség	0,6	8,3	33,4	57,7
	Romák	16,3	33,0	34,9	15,8

Úgy érvelhetünk tehát, hogy Bulgáriában a romák kirekesztettsége valóban kasztszerű formát ölt, ami azt jelenti, hogy a roma társadalom egésze van kirekesztve, és elhanyagolható azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt. Ilyen körülmények között az etnikai csoportok közötti határvonal meglehetősen éles, nagyfokú a többségi társadalom által eszközölt etnikai besorolás határozottsága, és igen nagy a valószínűsége annak, hogy a külvilág által romának minősítettek önmagukat is romaként határozzák meg.

A magyarországi cigányok helyzete erősen különbözik ettől. A magyar romák több mint egynegyedét egyik – általunk itt elemzett – kirekesztettségi típus sem sújtja. Bár a nem kirekesztetteknek a két ország nem roma népességén belüli aránya számottevően nem tér el egymástól, ugyanez az arány igen jelentősen különbözik a roma népesség körében. A magyarországi romáknak csaknem hétszer akkora esélye van arra, hogy nem kirekesztett körülmények között éljenek, mint a bulgáriai romáknak. Úgy gondoljuk, hogy ez az egyik legfontosabb indikátora a magyarországi underclass-osodási folyamatnak, hiszen Magyarországon egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le, míg Bulgáriában ennek jelei nem figyelhetők meg. Az underclass-osodás másik fontos jele – a különböző típusú

kirekesztődések erőteljes kumulálódása a roma társadalom ellentétes pólusán – szintén megfigyelhető a magyarországi romák esetében: a többszörösen kirekesztettek aránya is viszonylag magas a romák körében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarországi roma társadalom három részre tagozódik: a nem kirekesztettek, az egyszeresen kirekesztettek és a többszörös kirekesztettséget elszenvedők többé-kevésbé hasonló nagyságú csoportokat alkotnak. Úgy tűnik tehát, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi *underclass*-szal kapcsolatos hipotézisünket igazolják az adatok. A magyarországi romák mintegy kétötöde *underclass*-szerű helyzetben él, egyharmada a *lower class* részét képezi, és valamivel több, mint egynegyedét legalábbis megérintette valamiféle középosztályosodási folyamat.

Ebben a vonatkozásban a romániai helyzet a magyarországi és a bulgáriai között helyezkedik el. A romániai cigányok között sokkal magasabb a nem kirekesztettek aránya, mint Bulgáriában, de ez az arány jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, míg a többszörös kirekesztettség tekintetében pontosan fordított a helyzet. Mindez arra utal, hogy Romániában is megindult az *underclass*-osodás folyamata, de csak jóval később és kevésbé erőteljesen, mint Magyarországon. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy Romániában, ahol Bulgáriához hasonlóan, erőltetett ütemű iparosítás ment végbe, a proletarizáció sokkal erőteljesebben bomlasztotta fel a tradicionális romatársadalmat, mint Bulgáriában, ugyanakkor a piaci átmenet időszakában sokkal kevésbé indult meg a roma középosztályosodás, mint Magyarországon. Ezért az államszocialista nagyipar és a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása után a romániai cigányság helyzete leginkább az *under-caste* és a *lower class* közötti átmenettel jellemezhető, ahol azonban már bizonyos *underclass* típusú fejlődés nyomai is kimutathatók, hiszen a romániai cigányok viszonylag jelentős részét adataink szerint semmilyen típusú kirekesztés nem sújtja. Bár az alacsony esetszámok ennek bebizonyítását nem teszik lehetővé, esettanulmányokból nyert tapasztalataink alapján ehhez hozzátehetjük azt, hogy Románia abban az értelemben is átmenetet képez, hogy az ország déli és keleti területein a cigányság helyzete inkább a bulgáriai, az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területein pedig inkább a magyarországi romák helyzetéhez hasonlatos.

7. táblázat. A romák felnőtt népességen belüli népesség aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében, %

	<i>A romák felnőtt népességen belüli aránya*</i>	<i>A többszörösen kirekesztett romák aránya a többszörösen kirekesztett népességen belül</i>
Bulgária	10,9	45,7
Magyarország	5,0	24,7
Románia	5,6	10,5

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrő kérdőívek kérdezőbiztosai – akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését – annak tekintettek.

A 7. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogy a többszörösen kirekesztettek között mekkora a romák aránya. Mivel – mint korábban már említettük – Bulgáriában csaknem az egész roma társadalom kasztszerűen van kirekesztve a többségi társadalomból, érthető, hogy a többszörös kirekesztettséggel sújtott népesség igen magas, csaknem fele arányban roma. Ebből az következik, hogy kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása igen erőteljes ebben az *under-caste*-szerű esetben.

Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása kevésbé egyértelmű, de még mindig igen erőteljes Magyarországon, ahol a roma népesség aránya becslésünk szerint valamivel kevesebb, mint a fele a bulgáriainak, és ahol adataink szerint a többszörösen kirekesztetteknek még mindig csaknem egynegyede roma. Ezzel szemben Romániában, ahol a romák aránya csak valamivel több, mint öt százalék, a romák többszörösen kirekesztett népességen belüli aránya jóval alacsonyabb a magyarországinál, csak valamivel több, mint tíz százalék. Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása tehát sokkal kevésbé erős Romániában, mint a másik két országban, hiszen Romániában a többszörösen kirekesztettek mintegy kilencven százaléka nem roma.

Magyarországon, ahol a többszörösen kirekesztettek egynegyede roma, a magyar szegények és a romák közötti választóvonal meglehetősen elmosódik. A nem roma magyar szegények gyakran olyan környéken élnek, ahol sok roma is lakik, és gyakoriak a vegyes házasságok is. Így – mint ezt korábbi adatainkból láthattuk – gyakran kérdéses, hogy valaki csak nagyon szegény, vagy roma is. Mindezek következtében Magyarországon a szegénység és roma etnicitás erősen összefonódó, de egymással mégsem teljesen azonos kategóriákként jelentkeznek. A magyar lakosságnak mintegy hét százalékát teszik ki a többszörösen kirekesztett reményt vesztek, és körükben erősen felülreprezentált, mintegy 25 százalékos a romának tartott népesség aránya, tág teret nyújtva a szegénység etnicizálódására irányuló törekvéseknek.

Összefoglalás

Bulgáriában a roma népesség egésze van kirekesztve, és ezért helyzete legjobban az *under-caste* kategóriával írható le. Magyarországon a romák kisebb, de igen jelentős részének sikerült előnyösen alkalmazkodni az ország piaci átalakulásához. Ők alkotják a kialakulófélben lévő roma középosztályt. Ettől azonban nem javult, hanem egyenesen romlott a magyarországi romák mintegy kétötödének a helyzete. Ők azok, akik az etnikailag vegyes, de romák által mégiscsak erősen felülreprezentált *underclass* pozícióba kerültek. Romániában, ahol az államszocializmus időszakában a tradicionális roma közösségek felbomlása jobban előrehaladt, mint Bulgáriában, de kevésbé volt erőteljes, mint Magyarországon, a romák kasztszerű kirekesztésének jelentősége erősen csökkent. Mivel azonban Romániában – a piaci reformok későbbi beindulása és a magyarországinál jóval lassúbb üteme miatt – sokkal gyengébb a roma középosztály fejlődése, a romák többségének helyzete leginkább egy etnikailag nem különbözve erősen meghatározott *lower class* pozícióval írható le.

- Barth, Frederick (1969): „Introduction”. In: F. Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company.
- Davidova Eva (1996): *Romanu Drom. Cesty Romy 1945–1990*. Olomouc.
- Emigh, Rebecca Jean and Szelényi, Iván (2001) (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT.: Praeger.
- Ferrante, John and Prince Brown Jr. (1998) (eds.): *The Social Construction of Race and Ethnicity in the United States*. New York: Longman.
- Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998) „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren” (The relative Roma in the field of classificatory struggles) *Kritika*, 3. sz. 31–36.
- Kemény István et al. (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* (Report on the 1971 Hungarian Gypsy study). Budapest: MTA Szociológiai Intézete.
- Kemény István (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). *Magyar Tudomány*, 6. sz. 644–655.
- Kertesi, Gábor and Gábor Kezdi (1998): *A cigány népesség Magyarországon* (The Roma population in Hungary). Budapest: Socio-Typo.
- Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. *Replika*, március. 201–222.
- Ladányi János (1996): „Romák Közép-Kelet-Európában” (Romas in Central Europe). *Társadalmi Szemle*, 4. sz. 27–41.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): „Ki a cigány” (Who is Roma?) *Kritika*, 12. sz. 3–6.
- Telles, Edward and Nelson Lim (1998) „Does it Matter Who Answers the Race Question? Racial classification and Income Inequality in Brazil,” *Demography*, 35 (4), November: 465–474.
- Telles, Edward (2002): „Racial Ambiguity among the Brazilian Population.” *Ethnic and Racial Studies*, No. 3. 415–441.
- Wade, Peter (1997): *Race and Ethnicity in Latin America*. Chicago: Pluto Press.
- Waters, Mary (1992): *Ethnic Options*. Berkeley: University of California Press.
- Waters, Mary (1999): „The Social Construction of Race and Ethnicity – Some Examples from Demography”. In: Nancy Denton and Stewart Tolnay (eds.): *American Diversity: A Demographic Challenge for the Twenty-First Century*. Albany, State University of New York Press.

IDENTITÁS ÉS NEMZETIESÍTÉS

A városi polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén

A jelentős részben német ajkú magyarországi polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése a reformkorban a városokkal kapcsolatos politikai viták részeként fogalmazódott meg. A szabad királyi városi címmel rendelkező települések belső igazgatási rendjének, felsőbb állami ellenőrzése szabályozásának, illetve országgyűlési jogállása megreformálásának problematikáját a kortársak röviden „városi kérdésként” emlegették. A hozzá kapcsolódó politikai iratokban, országgyűlési vitákban a városok különböző felfogása, egyrészt a vármegyei nemességhez, másrészt a polgárság vezető rétegéhez kötődő reprezentációja jelenik meg. A reprezentációk elemzése egyben a társadalmi identitás vizsgálatának egyik lehetséges útja, amelynek egyik legutóbbi, programadó jellegű megfogalmazása a francia történész, Roger Chartier nevéhez kapcsolódik.

Az *Annales* folyóirat szerkesztősége 1988-ban felhívást fogalmazott meg, amelyben a nemzetközi történettársadalmat a történetírás helyzetének, feladatának, episztemológiai lehetőségeinek újragondolására, illetve újabb módszerek, megközelítések kidolgozására szólította fel.¹ A felhívás háttérében a nagy társadalomtudományos paradigmák – a marxizmus, a strukturalizmus – megrendülése, a hozzájuk kapcsolódó történeti módszerek mind erőteljesebb kritikája, illetve ennek következtében a kutatók körében egyre érzékelhetőbbé váló elbizonytalanodás felismerése állt. Chartier lényegében ennek a szerkesztőségi jegyzetnek a nyomán foglalta össze a társadalmi identitás általa javasolt megközelítését, amit a felhívásra érkezett első írásokat tartalmazó, azóta híressé vált 1989. évi utolsó *Annales* számban tett közzé *A világ mint reprezentáció* című, nagy visszhangot kiváltó tanulmányában.² Ebben az írásban Chartier, Durkheim és Mauss munkásságához visszanyúlva, a társadalmi identitás alakulását a „kollektív reprezentációk” vizsgálatán keresztül javasolja. Ennek keretében három tényező elemzését tartja fontosnak. Az első a társadalom felosztásának, osztályozásának kialakítására irányuló társadalmi tevékenység. Ennek során olyan intellektuális konfigurációk keletkeznek, melyek révén a társadalmat alkotó különböző csoportok egymástól eltérő módon létrehozzák a társadalmi realitást. A második az a társadalmi gyakorlat, cselekvés, amelynek célja, hogy elismertessen egy identitást, felmutassa a világon való

¹ Histoire et sciences sociales. Un tournant critique? *Annales ESC*, 1988, n. 2. 291–293.

² Le monde comme représentation. *Annales ESC*, 1989, n. 6. 1505–1520.

létezésnek egy sajátos módját, egyben szimbolikusan jelöljön egy társadalmi státuszt és rangot. Végül a harmadik vizsgálendő tényező azokat az intézményszerűsített formákat foglalja magában, amelyek segítségével a csoport láthatóan és folyamatosan jelzi létezését.

Ebben a megközelítésben tehát a társadalmi identitás keletkezését, alakulását a hatalmi viszonyok, így például az uralmon levők és az alávetettek közötti erőviszonyok alakulása szerint lehet értelmezni: az előbbieknél hatalmában áll osztályozni a társadalmat és ráerőltetni reprezentációkat az alávetettekre, az utóbbiak viszont ellenállhatnak és védhetik azt amit saját maguk alakítottak ki. A társadalom megosztása a csoportok önmagukról alkotott reprezentációinak függvényében vizsgálható. Ezek ereje attól függ, hogy a csoport milyen mértékben tudja elismertetni létezését. Ezt pedig az határozza meg, hogy mennyire képes egységesen megjelenni.³

Számomra ez a megközelítés azért érdekes, mert a reprezentációk különféle, vagyis diszkurzív, szimbolikus és intézményes megjelenési formáit szervesen összekapcsolja a társadalmi és politikai cselekvés vizsgálatával. Ebből a szempontból a reformkori rendi polgárság képviselőinek, illetve a nemesség város- és polgárképének, reprezentációinak különbségei és ütközése tehát a társadalmi identitás megjelenítésével kapcsolatos politikai küzdelmet is jelzi. A jelen munka középpontjában az a probléma áll, hogy a különféle városreprezentációkban milyen formákban jelenik meg a polgárság nemzeti összetételének kérdése, és ez milyen átalakuláson megy végbe a 19. század első felében? Az elemzés tehát a városok kapcsán, a politikai közbeszéd szintjén annak a folyamatnak az egyik aspektusát elemzi, amelynek során a nemzeti hovatartozás fokozatosan a kollektív társadalmi identitás egyik meghatározó tényezőjévé válik.

A probléma elemzéséhez elsőként röviden a korabeli urbanizációs folyamat főbb jellemzőit, majd pedig a városokról folyó reformkori politikai viták hátterét kell felvázolnunk. Ezt követően térünk rá a korszakban jellemző városfelfogások ismertetésére, amelyet részben egyes korabeli statisztikai művek, vagyis az ország leírását, részletes bemutatását célul tűző munkák városokkal foglalkozó fejezetei, különböző városleírások, politikai értekezések, illetve az országgyűlési viták alapján rekonstruálhatunk. A reformkori országgyűlések közül a városok helyzetével az 1832/36. évi diéta is hosszasan foglalkozott, a legnagyobb vitára azonban az 1843/44. évi országgyűlésen került sor. Itt dolgozták ki azt a több mint négyszáz paragrafusból álló városi törvényjavaslatot, amely nem csupán részletességével, hanem radikalizmusával is kiemelkedett a városok belső szerkezetének és országos politikai helyzetének megújítását célul tűző korabeli tervezetek sorából. Az elemzésben ezért elsősorban ennek az országgyűlésnek a vitáit, illetve az országgyűlést megelőzően megjelent, a városokkal kapcsolatos politikai vitákat használtam.

³ A tanulmány ismertetését lásd: Czoch Gábor: A mentalitástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris, 2004, 467–493., különösen: 490–491.

A reformkori magyar városfejlődéssel foglalkozó újabb szakirodalmi elemzések egyik középponti problematikája azzal kapcsolatos, hogy a 18. század második felétől, utolsó harmadától kezdődően a jogi értelemben városnak minősülő települések – azok, amelyek szabad királyi városi címmel rendelkeztek – egyfelől a valódi központi funkciókat betöltő, másfelől a népességszámukat tekintve jelentősebb települések csoportjától is mindinkább különböztek. A népességszám szerinti rangsorban a húszt legnépesebb település közül a 18. század végén (az 1784/87-es II. József-féle népszámlálás adatai szerint) még csak négy, a 19. század közepén (az 1850/51-es népszámlálás alapján) azonban már tíz nem tartozott a szabad királyi városok közé.⁴ A tízezer főt meghaladó települések jogállását, illetve a szabad királyi városok népességszám szerinti megoszlását az 1. és 2. táblázatok szemléltetik.

1. tábla. A tízezernél népesebb települések jogállás szerinti megoszlása (Erdéllyel, Horvátország nélkül)

<i>Jogállás</i>	<i>1784/87-es összeírás szerint</i>	<i>1851-es összeírás szerint</i>
Szabad királyi város	16	21
Mezőváros	5	31
Község	–	4
Összesen	22	56

2. tábla. A szabad királyi városok népességszám szerinti megoszlása (Erdéllyel, Horvátország nélkül)

<i>Népességszám</i>	<i>1784/87-es összeírás szerint</i>	<i>1851-es összeírás szerint</i>
Tízezernél nagyobb	16	21
Öt és tízezer között	16	25
Ötezer alatt	29	15

1–2. táblázat forrása: Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. *AETAS*, 1993. 4. sz. 113–133.

A funkcionális megközelítés nem a település jogállását vagy népességszámát veszi alapul, hanem központi szerepkörét, vagyis a gazdasági, közigazgatási, kultu-

⁴ Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. *AETAS*, 1993. 4. sz. 113–133.

3. tábla. A központi szerepkör szerinti legfontosabb települések 1828-ban
(Erdély és Horvátország nélkül)

<i>Település</i>	<i>Népesség szám</i>	<i>Népesség szerinti rangsor</i>	<i>Jogállás</i>
1. Pest-Buda	86578	1	Sz. kir. város
2. Pozsony	37180	3	Sz. kir. város
3. Kassa	13606	38	Sz. kir. város
4. Sopron	12501	45	Sz. kir. város
5. Pécs	11322	50	Püspöki mezőváros
6. Szeged	32209	6	Sz. kir. város
7. Zombor	17534	14	Sz. kir. város
8. Újvidék	20231	11	Sz. kir. város
9. Baja	14537	28	Mezőváros
10. Veszprém	9079	61	Püspöki mezőváros
11. Nagykanizsa	5897	118	Mezőváros
12. Temesvár	11942	47	Sz. kir. város
13. Esztergom	12894	43	Sz. kir. város
14. Győr	14472	29	Sz. kir. város
15. Nagyszombat	6626	98	Sz. kir. város
16. Székesfehérvár	20069	12	Sz. kir. város
17. Balassagyarmat	3692	254	Mezőváros
18. Keszthely	6930	89	Mezőváros
19. Dunaföldvár	8976	64	Mezőváros
20. Vác	11119	52	Püspöki mezőváros
21. Pápa	13232	42	Mezőváros
22. Nagyszentmiklós	14222	32	Mezőváros

Forrás: Bácskai Vera : *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, Akadémiai, 1988. Bácskai Vera a kritériumainak megfelelő településeket nyolc alcsoportra bontotta, a táblázatban az első három csoportot – a főváros, elsőrendű kereskedelmi központok (2-től a 11. helyig), másodrendű kereskedelmi központok – vettük figyelembe. A települések népességszám szerinti rangsorát Ludovicus Nagy adatai alapján⁵ egy Benda Gyulával, Sasfi Csabával, Sonkoly Gáborral és Zsinka Lászlóval közösen végzett korábbi közös kutatásunk keretében kialakított adatbázis segítségével állapítottuk meg.

⁵ Ludovicus Nagy: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclin Regni Hungariae Patriumque eidem adnexarum*. Buda, 1828.

rális jelentőségét, a vonzáskörzetének nagyságát vizsgálja. Az 1828-as összeírás alapján Bácskai Vera és Nagy Lajos a piacközponti funkciók jelentősége, a piaci vonzáskörzet nagysága és a gazdasági fejlettség szintje szerint rangsorolta a településeket. Ennek a kutatásnak a folytatásaként, azt tovább finomítva, Bácskai Vera egy még több változót figyelembe vevő elemzésben vizsgálta a központi szerepköre alapján városnak minősíthető települések körét.⁶ Végül, kritériumai szerint összesen 57 városi szerepkört betöltő települést talált. Ha a központi funkciók szerinti hierarchiát összevetjük a jogállás szerinti megoszlással, illetve a népességszám szerinti rangsorral, még jobban kirajzolódnak a korabeli településállomány belső ellentmondásai (3. tábla).

Bácskai második vizsgálatában a központi szerepköre alapján városnak minősített 57 település közül csupán 22 rendelkezett szabad királyi városi címmel. A korabeli Magyarország 48 országgyűlési képviseleti joggal rendelkező szabad királyi városának tehát több mint fele nem ütötte meg a városiasság Bácskai Vera által megállapított szintjét. A 3. táblázat alapján az is világosan látható, hogy nem csupán a települések jogállása tükrözte egyre kevésbé a tényleges városi szerepkört: a korabeli magyar településállomány további ellentmondását mutatja, hogy a nagy népességkoncentráció nem járt feltétlenül párhuzamosan a jelentős központi funkciók betöltésével. Míg az egyik oldalról az 1828-as népességszám szerinti rangsorban például a második Debrecen központi funkciói alapján csak a 23. és az ötödik legnagyobb Kecskemét a 31. helyen áll, a negyedik legnépesebb, a szabad királyi városi címmel is rendelkező Szabadka nem került a központi szerepkör szerinti városi települések körébe. Ugyanígy a hetedik, a kilencedik és a tizedik legnépesebb, sorrendben Hódmezővásárhely, Hajdúsámson és Békéscsaba, melyek nemcsak központi szerepkört nem töltöttek be, de még mezővárosi joggal sem bírtak. Másfelől, a központi funkciót ellátó városi települések körében találunk olyan kisebb mezővárosokat is, mint Nagykanizsa vagy Balassagyarmat, amelyek az első száz legnépesebb település közé sem tartoztak. Ilyen jellegű Kassa, Sopron és Pécs esete is, melyek a fővárost, illetve Pozsonyt követő legfontosabb központoknak bizonyultak, miközben méretüket tekintve legfeljebb csupán közepes nagyságúnak tekinthetők.

Ezeket az ellentmondásokat részben az ország gazdasági helyzetében és fejlődésében a 18. századtól bekövetkezett változások, részben pedig a 19. század első felében kibontakozó politikai küzdelmek magyarázzák. A középkori magyar városfejlődést meghatározó két tényező, a főként a német-római birodalom, a lengyel királyság, illetve Szilézia felé irányuló távolsági kereskedelem, illetve a Kárpátok nemsfémkincsére települt bányászat a 18. század folyamán elvesztette korábbi jelen-

⁶ Bácskai V. – Nagy L.: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, Akadémiai, 1984.; illetve Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, Akadémiai, 1988. Bácskai a piacközponti szerepkörrel rendelkező települések körét szűkítette tovább. Azok a települések alkották a szűkebb csoportot, amelyek a megfelelő méretű piacközponti szerepkör (a legalább ötvenezer fős piaci vonzáskörzet és ezen belül legalább húszezer fős tiszta vonzáskörzet) mellett legalább még egy további, nem gazdasági jellegű központi funkciót betöltő intézménnyel is rendelkeztek.

tőségét. Ezzel párhuzamosan, nem utolsó sorban a bécsi udvar protekcionista gazdaságpolitikája és az 1754-től bevezetett új vámrendszer hatására, újabb városképző tényezők kerültek előtérbe: a mezőgazdasági termények, elsősorban a gabona termesztése és belföldi forgalmazása, illetve az osztrák piacon való értékesítése. Ennek megfelelően, míg a hagyományos, nyugati és főként az északi távolsági kereskedelmi útvonalak mentén fekvő kiváltságolt városok, illetve a 14-15. század folyamán virágkorukat élő, szabad királyi városi privilégiumot szerző bányavárosok nagy része fokozatosan elvesztette jelentőségét, elszegényedett, az alföldi területeken, a nagy gabonatermő vidékeken fekvő, főként azonban csak mezővárosi jogállású központok gyors növekedésnek indultak.⁷

A településállomány jelzett ellentmondásait természetesen a kortársak is érzékelték. Az ország átfogó leírását, vagyis földrajzának, népességi és társadalmi viszonyainak, politikai berendezkedésének teljes körű ismertetését célul tűző, a korokban „statisztikainak” nevezett első munkák egyikének szerzője, Schwartner Márton a 19. század elején a városok bemutatásának szentelt fejezetben éppen ezeket a problémákat emelte ki, és meglehetősen kritikus, sötét képet festett a hazai állapotról.⁸ Bevezetésként megállapította, hogy Magyarországon igencsak nehéz meghúzni a határvonalat a városok és a többi település között, mivel, mint azt részletesebben is kifejtette, a városok, vagyis amelyek a szabad királyi városi ranggal rendelkeznek, sem népességüket, sem lakóik foglalkozását tekintve nem különböznek jelentősen a többi településtől. Hiszen a városlakók a kézműipar és a kereskedelem mellett egyben földbirtokosok is, és mezőgazdasági munkával egészítik ki jövedelmeiket: a kézművesek alig fele él csupán iparából. A földbirtokos városlakók „a trágyát régi rossz szokás szerint az ablakaik alatt gyűjtik”. Magyarország népességének csupán töredéke él a városokban. Arányuk nem csupán a fejlett iparú és városiasodott Franciaországhoz hasonlítva riasztóan csekély, de még a szegény Svédországra jellemző arányszámnál is jóval alacsonyabb. Schwartner kifejtette azt is, hogy nem egy vásáros hely – példaként a mezővárosi rangú Nagyváradot, Vácot, Veszprémet, Egert, Iglót, Aradot, Miskolcot említette – nem csupán az együttesen is alig három és félezer főt számláló Rusztot vagy Libetbányát, de a szabad királyi városok nagyobbik részét messze felülmúlja mind népességét, mind iparát, gazdagságát tekintve. Másfelől azonban e vásáros helyeken is csupán a legegyszerűbb szükségleteket kielégítő kézműipart lehet megtalálni, a lakosság nagy része itt is földművelésből és állattartásból él. Schwartner a (szabad királyi) városokat népességszámuk alapján négy csoportra osztotta és az osztályozás végeredményeként kritikusan állapította meg, hogy a magyarországi városok több mint fele az ötezer főnél kisebb lélekszámú kategóriába sorolható. Ennek kapcsán arra is rámutatott –

⁷ Az újkori magyar városhálózat átrendeződéséről a korábbi szakirodalomból lásd Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, Akadémiai, 1975.; a téma legújabb összefoglalását lásd Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris, 2002., különösen: 83–122.

⁸ Schwartner Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen, 1809. A városokról szóló rész: 163–167.

külföldi, főként német példákra hivatkozva –, hogy a városi privilégium önmagában sem nem feltétele, sem nem biztosítéka egy település ipari, gazdasági fejlettségének.

A „városi kérdés” a 19. század első felében

A városok helyzetének megoldásra váró kérdései, illetve a lehetséges orvoslási módok a tudós elemzők mellett a politikai szereplőket is erősen foglalkoztatták. A reformkorban röviden „városi kérdésként” emlegetett viták lényegében három politikai pólus és eltérő politikai érdekek között zajlottak. Ezeket a központi kormányzat, a liberális nemesi ellenzék, illetve maguk a városok képviselői jelenítették meg. Mindhárom álláspontban csak az tekinthető közösnek, hogy bár különböző megfontolásból, de mindegyik a városok fennálló belső szerkezetének, illetve országos politikai állásának megváltoztatására törekedett. Az ezzel kapcsolatos politikai küzdelmek ismertetését a régebbi szakirodalomban, főként esemény-, illetve politika- és jogtörténeti szempontból részletesen olvashatjuk.⁹ A jelen munka kérdésfeltevése szempontjából ezt röviden az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A kormányzat törekvéseinek lényege arra irányult, hogy minél szorosabb ellenőrzése alá vonja a városi törvényhatóságokat, és minél erősebben korlátozza a kiváltságlevelekben garantált városi autonómiát. A fokozottabb központi ellenőrzéstől – a királyhű erők táborának erősítése mellett – egyben az állami közigazgatás hatásosabb működését várták. A városok felsőbb állami kontrollja a 17. század második felétől növekedett meg. Így például a városi gazdálkodást, a számadáskönyveket az udvari kamara megbízottjai évente felülvizsgálták, és az 1670-es évektől a városi tisztviselők választását is csak királyi biztos jelenlétében lehetett megtartani. A királyi megbízottnak az volt a feladata, hogy biztosítsa a városi tanács „helyes” összetételét, vagyis, hogy az a királyhoz hű, megbízható személyekből álljon.¹⁰

II. József a közigazgatás átszervezését célzó intézkedési sorában kísérletet tett a városok egy része elszegényedéséből adódó problémák orvoslására is. Mivel ezek a szabad királyi városok egyre inkább képtelenné váltak a címükből eredő közigazgatási szerepkör ellátására, sőt saját adminisztrációjuk fizetése is gondott jelentett számukra, a városokat négy osztályba sorolta, és az egyes kategóriáknak megfelelően szabályozta a városi tisztviselők fizetését. Ez az osztályozás azonban, amely érvényben maradt II. József halálát követően is, nem érintette a városok országos politikai helyzetét, jogállását: az összes szabad királyi város, méretétől függetlenül, a törvényhatalom részeseként az országgyűlésen képviseleti joggal rendel-

⁹ Bánk Ernő: *A szabad királyi városok kérdése az 1843/44. országgyűlésen*. Budapest, 1914.; Takács Sándor: *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért*. *Budapesti Szemle*, 1932. 66–91 és 198–237.; Gárdonyi Albert: *A szab. Kir. Városok az 1848 előtti törvényhozásban*. *Városi Szemle*, 1926. 103–126.

¹⁰ H. Németh István: *A szabad királyi városok igazgatásának abszolutista vonásaihoz. A felső-magyarországi városok 1681. évi tisztújításai*. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Közszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Baricska István tiszteletére*. Szombathely, 2003. 229–254.

kezett, csak a király fennhatósága alatt álló, önálló törvényhatóságot alkotott, és a városi polgári közösség kollektíve nemes személynek minősült.¹¹ Ezért például míg szabad királyi városi privilégiumuk birtokában az alig ezer lakosú Ruszt, vagy a kétezer lelket sem számláló Breznóbánya és Zólyom követeik révén részt vehettek a diétákon, ellentétben az olyan fontos, de csak mezővárosi rangú városokkal, mint például Pécs, a harmincezernél is népesebb Kecskemét, vagy a húszezret is meghaladó Nagyvárád és Miskolc.

A településállomány belső, ismertetett ellentmondásainak kiküszöbölésére kézenfekvő megoldásként kínálkozott volna a települések jogállásának hozzáigazítása szerepkörük, illetve népességnagyságuk tényleges jelentőségéhez. A korábban elnyert városi kiváltság visszavonása azonban ellentétes volt a rendi alkotmányosságon alapuló korabeli jogfelfogással, és az komoly politikai törekvésként nem fogalmazódott meg. A városi privilégiumot még a kiegyezést követő első községi törvény is érintetlenül hagyta, és végül csak 1876-ban került sor a kisebb szabad királyi városok átminősítésére, lefokozására rendezett tanácsú várossá.¹² Másfelől, a népesebb és komoly gazdasági erejű, jelentős központi szerepkörű települések hiába igyekeztek elnyerni a szabad királyi városi címet: a városok körének bővítését a nemesség megakadályozta. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik, hogy birtokosaiknak jelentős jövedelme származott mezővárosaikból, amiről természetesen nem szívesen mondtak volna le. A másik ok szorosabban kapcsolódott a 19. század első felének politikai küzdelmeihez: a vármegyei nemesség féltette az országgyűlési alsótáblán meglevő súlyát és többségét. Attól tartottak, hogy a szabad királyi városok számának szaporodásával a királyi udvar befolyása erősödne a diétán.¹³

¹¹ Lásd erről a szabad királyi városoknak az 1790/91. évi országgyűlésen kiküldött, a nádor vezetésével ülésező közjogi bizottság által adott definícióját: „Libera, Regiaque Civitatis sunt particulares societatis civiles quae per privilegium proprietatem sui territorii, propriam jurisdictionem sub eminenti Sacrae Regni Coronae, adeoque Suae Majestatis Regiae Domino et jurisdictione habent, nobilem collectivae repraesentant, et legislationae potestatis in comitiis per Abligatos participes sunt.” XV. Elaboratum Illustrissimi Domini Comitis Josephi Majláth de Coordinandis Libris Regisque Civitatibus... In: *Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis...* Posenii, 1826.

¹² 1876. XX. Tc. némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről. In: *Magyar Törvénytar 1875–1876*. Budapest, Franklin 1896. Jellemző, ahogy például Beöthy Ödön, a liberális nemesség egyik szószólója fogalmazott a jelentéktelen szabad királyi városok lefokozásának lehetőségéről az 1843/44. évi országgyűlésen a városoknak adandó országgyűlési szavazatok száma körüli vitában: „Nem lett volna-e könnyebb, – mire a megyék többsége leghajlandóbb lett volna, – hogyha itt azon eszméből indulnánk valaki, miszerint oly városok, melyek sem népesség, sem szorgalom, sem iparúzás és kereskedés tekintetéből nem állanak azon a polcon, mely nekik jövendőt ígér, a városok sorából törvényhozási befolyás tekintetében kitöröltetve, s megtartva csupán törvényhatóságukat, – a megyékkel olvasztassanak össze? mert a status eszméjéből kiindulva, sokkal jobb lett volna Modor szavazatát Miskolcznak, Rusztét Kecskemétnek adni; de tanúsította ezen tábla, hogy addig, míg [a rendek] vannak képviselve, a „rottenborough”-kat nem szabad kizárni; ezen szempontból kiindulva, akkor, midőn a’ tábla így procedált, épen a’ jogérzetből és a jövendőségnek szem előtt való tartásából indult ki intézkedéseiben...” *Magyarországi Közigyűlések naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél* (a továbbiakban: *Rendi Napló*) Pozsony, 1844. CIV. ülés, 1844. február 17. 103.

¹³ A szabad királyi városi rang elnyeréséhez a királyi kiváltság mellett az is kellett, hogy a rendek az új szabad királyi várost „becikkelyezzék”, vagyis elismerjék privilégiumát az országgyűlésen. A 19. század első felében például Pécs, Arad, Eszék és Felsőbánya is hiába várta az alsótáblától becikkelyezését.

A nemesi ellenzék kritikájának, amit a szabad királyi városokkal szemben megfogalmazott, éppen az volt az egyik leglényegesebb eleme, hogy azok túlságosan is a királyi udvar ellenőrzése alatt állnak. Törekvéseik egyik része tehát arra irányult, hogy korlátozzák a városok feletti királyi befolyást. Ebben az összefüggésben értelmezhető álláspontjuk a városok körüli viták középpontjában álló kérdés, a városok országgyűlési szavazata tárgyában is. A 19. század első felében ugyanis az a gyakorlat alakult ki, miszerint az alsótáblán képviselt városok összességének csupán egy szavazatot ismertek el. Ez ellen a városok képviselői az 1825/27. évi országgyűléstől kezdődően folyamatosan tiltakoztak, régi kiváltságaikra hivatkoztak és városonként külön-külön szavazatot követeltek. A vármegyeék azonban a városi szavazatok számának ügyét csak egy átfogó városi reformhoz kapcsolva kívánták tárgyalni, amely részint csökkentette volna a városoknak a központi hatalomtól való függését, részint szélesebb alapokra helyezte volna a városi hatalom gyakorlását. Úgy alakította volna át a városi adminisztrációt, hogy az ne csupán egy szűk városi oligarchia kezében összpontosuljon.¹⁴

Végül azok, akik a városi kérdéshez a városok oldaláról szóltak hozzá, egyrészt síkra szálltak a városi autonómia fenntartása mellett, és így a nemesi ellenzékkel egyetértettek a központi hatalom befolyásának csökkentésében. Nem utasították el az átfogó reform gondolatát sem, de a szavazatjog kérdését nem kívánták ezzel összekapcsolni. Azt szerették volna elérni, hogy a diéta mindenekelőtt állítsa helyre alkotmányos jogaikat, vagyis az egyenkénti szavazatot, és csak ezt követően tárgyaljon belső rendjük, adminisztrációjuk átalakításáról. Ezt azonban a nemesi követek mereven elutasították, az átfogó reform megvitatására pedig csak az 1843/44. évi országgyűlésen került sor. Az itt kidolgozott törvényjavaslat sem tűzte célul a kiváltságolt települések körének átalakítását, de a korszakban ez ment a legmesszebb abban a tekintetben, hogy a szabad királyi városi privilégiummal rendelkező települések jogosítványait, belső szerkezetét azok tényleges jelentőségéhez igazítsa. A reformtervezet a liberális nemesi ellenzék elképzeléseit tükrözte, és fő törekvése az volt, hogy a városi önkormányzatot képviseleti alapra helyezze, bevallottan azzal a céllal, hogy a városok adminisztrációjának népképviseleti elvek szerinti átalakítása mintául szolgáljon egy következő lépésben a vármegyei adminisztráció, illetve az egész ország politikai berendezkedésének hasonló átalakításához.¹⁵

A törvényjavaslat készítői a korabeli legmegbízhatóbbnak tekintett statisztikai munkák, Fényes Elek és Bárándy János adataira támaszkodva, a szabad királyi városok között népességszámuk alapján sorrendet állítottak fel, és e szerint három kategóriába sorolták azokat. A 12 ezer főnél kisebb lélekszámúakat kisvárosnak, a 12 ezer és 30 ezer közötti lakosúakat középvárosnak, végül a 30 ezer felettieket

¹⁴ A városok országgyűlési szavazatjogának problémáját, a kérdést tárgyaló történeti szakirodalom, illetve a korabeli politikai iratok, fejtegetések kritikai ismertetésével lásd például Szöcs Sebestyén: *A városi kérdés az 1832-36. évi országgyűlésen*. Budapest, 1996. 19-29.

¹⁵ *Törvény Cikkely. A királyi Városokról*. Pozsony, 1843.

nagyvárosnak minősítették. A felosztás magyarázatául a népességszám mellett az egyes városok teherbírását, vagyis a rájuk rótt adó nagyságát is felhozták indoklásul. A város méretéhez igazították a városi képviselőtestület nagyságát, a városi polgárjog elnyeréséhez szükséges éves jövedelem, illetve ingatlanvagyon értékének szintjét. A besorolás legfontosabb konkrét politikai tétjét azonban az jelentette, hogy a városok országgyűlési szavazatszámát is a város nagysága szerint határozták meg: a nagyvárosoknak fejenként 2 szavazatot, a középvárosoknak egyet, a kisvárosoknak pedig csupán töredék szavazatokat javasoltak.

A városi érdekek képviselőinek azonban a tervezet vitája során nemcsak azzal kellett szembenéznük, hogy – álláspontjuk szerint – régi kiváltságaik figyelmen kívül hagyásával a városi népességszám szerint mérettetnek meg. A városokkal szemben megfogalmazott kritikák nem csupán azt vetették fel, hogy népességük messze elmarad a példának felhozott nyugat-európai városokétól, hanem azzal is, hogy ennek megfelelően az ipar és a kereskedelem fellendítésében sem töltik be a kívánatos szerepet. A népességbeli és gazdasági fejletlenség mellett gyakori vád volt az is, hogy a városok, melyek eredetileg a szabadság klasszikus földjei, a királyi hatalom túlzott befolyása alá kerülve immár régen nem a szabadság védelmezői, nem vállalják a megfelelő szerepet a szabadságért vívott küzdelemben, amelyen leginkább a vármegyéknek az udvarral szemben folytatott politikai harcában való részvételt értették. Mindezen kritikák mellett pedig további vádként megfogalmazódott a városi népesség nemzetiségi összetételének problémája is.

A polgárság nemzeti hovatartozása

A polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése a városoknak felrótt „bűnök” sorában fokozatosan került előtérbe, és bírálat, vád formájában a vármegyei politizáló nemesség képviselői részéről merült fel először. Schwartner a század elején megjelent ismertetésében, mint láttuk, „csak” a városok kis méretét, a polgári népesség csekély számát, illetve a városi gazdaság fejletlenségét bírálta. A polgárság nemzetiségéről nem is a városokról szóló, hanem az ország etnikai összetételének szentelt fejezetben emlékezik meg. Mivel, mint írja, nem készült a nyelvi viszonyokra rákérdező összeírás, pontosan nem lehet megállapítani az egyes nemzetiségek arányát és számát, a városokban azonban kevés a magyar, és nem is ismer olyan szabad királyi várost, amelyben csak magyarok élnének. Szerinte egyébként „a magyar ember idegenkedik a városi élettől” mivel „hajlamainak és szabadságszeretetének a nyílt mező felel meg leginkább” és ahol „magyar városlakó egyáltalán előfordul, az is inkább a külvárosokban lakik, azt részesíti előnyben a belvárosi részekkel szemben”. A németekről pedig igen elismerően ír (Schwartner maga is késmárki német családból származott): ők lakják a szabad királyi városokat, ők honosították meg a polgári rendet, a német telepések érkezésével kezdődött a bányászat, a váro-

si ipar, felvirágoztatták a kereskedelmet, és mindemellett „gyorsan felvették a magyar nemzeti viseletet” is.¹⁶

A tíz évvel később, 1819-ben megjelent ország-leírásában Magda Pál nagyon hasonlóan fogalmazott. „Az országnak sz. kir. bányá és más főbb városait tsak nem mind németek lakják, annak bizonyos jeléül, hogy a Német szereti a városi rendtartást, a polgári szabadságot és a kézi szorgalmatoskodást s kereskedést. Egyébiránt a magyarországi Német is valamint fáradhatatlan és szorgalmatos, úgy a jó rendet a házában, és a tisztaságot szerető, józan életű ember is, s messzebb van a pallérozottságban, mint a Magyar és Tót.”¹⁷ A polgárság nemzetiségi hovatartozásának kérdése tehát nála sem jelentkezik a városokkal szembeni kritikaként. Míg Schwartner az ország nemzetiségi összetételét, nyelvi sokszínűségét csak megállapítja, Magda ezzel kapcsolatban azonban már problémáról beszél, de erre vonatkozó bíráló megjegyzéseit nem közvetlenül kapcsolja össze a városokkal, hanem általánosabban, műve előljáró beszédében fogalmazta meg: „s midőn a tudatlan hazafi nationalizmussal ditsekedik, a' meg világosodott s Hazáját esmérő Magyar patriotizmusát mutathatja. [...] *Magyar Nemzet*, mellyel gyakran kellett élnem, majd szorosabb, majd bővebb értelemben vettem, ott is ahol tán jobb volt volna *Magyar Népet* tenni. Gyomromból utálok azon büszke *nationalismust*, melly darabokra szaggatja Magyar Országot. Az egész világ tudja, hogy ezen Országban levő sok Nemzetek (szintűgy mint a különbféle hiten lévők, és a privilégiált s nem privilégiált Classisok) szeretik a korporációt, szeretik, s igyekeznek fen tartani az egymás közt levő köz falakat, mintha nem egy testnek vólnának tagjai. Mindenikbe van az úgy nevezett esprit de corps. A Magyar nem kedvelli a Tótot, a Németet; ez a Magyarságot meg vetvén, a nyelvében és a nemzeti erköltsében elő Geniusát őltalmazza, s meg tartani a köz Hazának nem kis kárára, minden úton módon igyekszik. A' hol annyi esprit de coprs van, a 'mennyi Nemzet, ott egy lélek, egy akarát nints. Kevés a bölts, a ki jobban szeretné a Hazáját, s annak fiait, a nyelvnek, polgári állapotjának külömbségére semmit sem hajtván, mint a nemzet nyelvét, eredetét, rangját, nemzetségét, s a több e féle nevezendőket. Nekem mind *Magyar* a ki Magy. Országot Hazájának, s magát Magyar Polgár társnak esméri lenni, a kinek ősei, bátor tótul, németül beszéltek is, részt vettek a magyar haza védelmezésében.” Mindenki beszélhessen azon a nyelven, amin akar, de tanuljon meg magyarul is, mert „illő, hogy Magy. Országban minden ember tudjon magyarul.”¹⁸

Magda Pálnak közvetlenül a városokhoz kapcsolódó kritikai megjegyzései, ismét csak Schwartner Mártonhoz hasonlóan, a városi népességnek a falusihoz viszonyított alacsony arányára, illetve a néhány nagyváros (Pest, Buda, Pozsony, Debre-

¹⁶ Schwartner, i. m. 118–124., és 129–132.

¹⁷ Magda Pál: *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statitikai és geographiai leírása*. Pesten, 1819. 89.

¹⁸ Magda Pál, i. m. XV–XVI.

cen) kivételével a kézműipar fejletlenségére, a mesteremberek és a mesterségek csekély számára vonatkoznak.¹⁹

Az, hogy a hazai polgárság jelentős része német ajkú, közvetlenül a városoknak címzett bírálatként az országos politikai vitákban – eddigi ismereteim szerint – elsőként az 1832/36. évi országgyűlésen fogalmazódott meg. A diéta elején vita bontakozott ki az országgyűlési naplót hitelesítő személyek körül: a megyei követek csak a saját soraikból kívánták a naplóbírálókat megválasztani, a városok képviselőinek kizárásával, amit ez utóbbiak hevesen vitattak. A megyei nemesség elutasító álláspontjának indokaként Pozsony megye első követe a következőket hozta fel: „a városok nem függetlenek, választások hibás, a committenseik nincsenek törvényhozói választókká kvalifikálva. Nationalitások csekély, a közlélek közöttök kifejlődvé nincs. Követjeik a kamarának responsabilisek, mert a magistratusnak nem lehetnek, hogy lehet egy magisztrátus választó test? Az electa communitas egy magamagát örökkön redintegráló külön test. A polgárság mindenből kizárva, elébb ezeknek meg kell változni”.²⁰ A nemesi ellenzék a polgárság nemzeti hovatartozását az országgyűlés során később is felhánytorgatta, azzal gyanúsítva a jelentős részben német ajkú városokat, hogy ebből következően az udvar politikájának feltétlen támogatói.²¹

A „nemzetiségi” kérdés a városokkal kapcsolatban az 1840-es évek elejétől mind többször merült fel. Gorove István *Nemzetiség* c. politikai vitáiratában központi jelentőséget tulajdonít a polgárság magyarosítása ügyének. A városok fejlődése kulcskérdés, az ország érdeke, de problémát jelentenek a nemzetiség ügye – „az melytől hazánk jövője annyira függ” – szempontjából. „A városok, a polgári osztály, a kereskedelem, a műipar a magyar nemzetségtől idegen elemeket foglalnak magukban; minden lépés haladásukban az idegen elemek megerősítése, növekedése, a nemzeti egységtől egy lépés távolabb – szülője a fájdalmas érzetnek, mely sokszor előnti kebleinket: valljon hazánkban vagyunk-e és az ezer éves magyar föld kebelén?”²² Gorove azonban nem arra a következtetésre jut, hogy ezért a városok jogait még inkább korlátozni kellene. Ellenkezőleg, szerinte a polgárság magyarosításának egyetlen útja, ha olyan városi reform lesz, amely megfelelő jogokat biztosít a városoknak: „a város polgárnak hazánk nem nyújt semmi alkotmányos élvezetet”. Be kell tehát emelni a városokat az alkotmányosság keretei közé, és egyénileg is érdekeltté kell tenni a polgárt a köz javának gyarapításában. „Ha az érdek: magyar honpolgárnak lenni, a privát érdekek közé elvegyült! Ez általános reformja nemzeti életünknek, s nemzetiségünkre úgy mint vagyonosodásunkra egyenlően fog hatni.” Gorove a polgárság egészének választójogot biztosító, képviseleti elven alapuló új

¹⁹ Magda Pál, i. m. 75–86.

²⁰ Idézi Szöcs Sebestyén, i. m. 10. Az „electa communitas”, vagyis a „választott polgárság”, másként a „külső tanács” a városi tanács mellett működő testület volt, jogkörébe tartozott többek között a magisztrátus tagjainak megválasztása. Városonként különböző, 60–100 tagú testület volt. A választó polgárok közé csak a testület által jelölt és megválasztott polgár kerülhetett. A tisztség életfogytig szólt.

²¹ Szöcs Sebestyén, i. m. 181.

²² Gorove István: *Nemzetiség*. Pest, 1842. 35.

városi berendezkedést javasol, ahol a közigazgatás nyelve a magyar lenne. „és így minden polgár, kit a község igazgatása kit hona törvényhozása érdekel – s mellyik nem fogja ilyennek vallani magát? magyarul kell, hogy tudjon, s így a fentebb előhozott jogok mellé önként szövődik a magyar nyelv iránti kötelesség.”²³

Bayer Márton pécsi városi tanácsos is 1842-ben, már a következő évre összehívandó országgyűlésre is gondolva fogalmazott tervezetet „A városok rendeztetése iránt” abból a célból, hogy „a városok országgyűlési régi jogukba visszahelyeztetve, azoknak belkormányja a többi nemzetével egyformábbá váljék, igazgatásukban pedig önkény többé ne uralkodhassék, közjóságuk ne bitangoltathassék, és a Polgárság ne sanyaríthassék”.²⁴ Munkája alapgondolata, hogy a városi közigazgatást a vármegyék mintájára kellene átszervezni. Bayer a városokban tapasztalható visszaosságokat, így a városi tanácsosok hatalmaskodásait, a vezetés oligarchikus jellegét, „a Tanácsosok és más várositisztek választásában alig elkerülhető a’ Nepotizmust, vagy Patriciatust sejdítő mindenféle ártalmasságoknak bécsuszamása” okának azt tartja, hogy „a városok, melyek eredetét hazánkban származtathatjuk jóformán külföldi jövevényeknek, jobbadán németfajú gyarmatoknak beköltöztetésétül [...] az országos köztörvénytől különböző törvényekkel és szokásokkal élnek mai napig.”²⁵ Vagyis e bajokat, melyeket a vármegyei nemesség is felrótt a városoknak, Bayer egyértelműen a városok idegen eredetével, pontosabban azok igazgatási szervezetének német jellegével kapcsolja össze. Fontos azonban figyelni arra is, hogy a pécsi tanácsos nem a magyarságtól idegen polgárságot, hanem a magyartól idegen városi törvényeket és intézményeket hibáztatja.

Az 1840-es évek elejére tehát a városi lakosság nemzeti hovatartozásának kérdése mind erősebb hangsúllyal jelentkezett. Az 1843/44. évi országgyűlésen a városi törvénytervezet, elsősorban a városoknak adandó szavazatok vitája során nem egy megyei követ felszólalásban immár minden baj, a városok kapcsán korábban is felvetett probléma legfőbb forrásaként jelenik meg a polgárság nemzetisége. Géczy Péter Zólyom megye követe például így fogalmazott: „Mi az oka hát, hogy a királyi pártolás mellett nem voltak képesek városaink a jólétnek, gazdagságnak, kereskedésnek, műveltségnek politikai hatályosságnak, tekintélynek olyan fokára eljutni, mint külföldön? [...] Minden bizonnyal nem más, mint a nemzetiség, tudniillik Némethonban, Olasz-Francia-Angol-Spanyolországban nemzetiségben a városok egyik valának a nemességgel, a néptömeggel, sőt világosan tudatosíták körükben a nemzetiség szent érzetét, hazánkban ellenben untalan elvált, elszigetelt elemet formálódnak a városok, soha sem, vagy legalább nagyon nehezen simulának a magyar nemzetiséghez és ezen ok magyarázza meg városaink pangó állapotát hazánkban.”²⁶

²³ Uo. 47–48.

²⁴ Bayer Márton: *A városok rendeztetése iránt*. Pécs, 1842. Előszó.

²⁵ Uo. 8.

²⁶ *Rendi Napló*, III. 106–107.

A városoknak az általános vélekedés szerint a jövőben a magyar nemzetiség formálásában kell szerepet játszaniuk. E tekintetben az országgyűlési vitában az is megfogalmazódott, hogy a kicsiny és idegen ajkú királyi városokkal szemben inkább a tiszai kerületek népes mezővárosait kellene támogatni, melyek lakossága, ahogy a Bihar megyei követ fogalmaz, „helyzetükhöz képest inkább szántóvető, mint iparúzó, – de uraim! Egy roppant tulajdonnal bírnak, hogy magyarok!”

A legradikálisabb reformerek még tovább mentek a városok kívánatos szerepét illetően, amire például a centrista Szalay Lászlót idézhetjük, aki egyébként Korpóna követeként volt jelen az országgyűlésen. Ő a városokban látta egy jövődőt, még csak formálódó negyedik rend csíráját, aminek példája a francia *tiers-état* lehetne. Franciaországban azonban a *tiers-état* szerinte azt a hibát követte el, hogy „magát valóban mindenné tette, minekelőtte az összes nemzetet képviselhetne volna, és most ezért van ellene mozgalom, miként volt korábban az arisztokrácia ellen”. Majd így folytatta: „Hiszem és óhajtom, hogy Magyarország jövődjé a *tiers état* formáiban nyilatkozzék, ezen szó alatt adott idő lefolyása után az összes nemzetet értem, s nem értem, nem fogom érteni soha a rőf és mérőserpenyő – magokban véve igen tisztességes dolgok – túlnyomó befolyását”. Végül pedig így fejezi be a gondolatot: „alakuljon egy osztály, mely a többieknek szegletességeit lesimítsa, mely bennök felolvasszon mindent, mi nem korunkba való.”²⁷

A polgárság nemzetiességi összetételére vonatkozó vádakra a leginkább érintett felvidéki, illetve a nyugati határszélen fekvő városok képviselői részint történeti érvekkel válaszoltak, hazaszeretetüket, az országnak tett szolgálataikat hangoztatták, illetve a magyar nyelv elsajátítására tett erőfeszítéseiket emelték ki. E városok nyelvi viszonyaiba enged bepillantást például az a leírás, amelyet Eperjesről olvashatunk a Magyar Föld és népei c. folyóiratban: „Nyelvökre nézve a köznép s általában a lakosság nagyobb része tót, a legtöbb kereskedő, mesterember német. Néhány kézműves, s a legtöbb nemes s honoratior, magyar. A babeli nyelvzavar kitűnő sajátja Eperjes lakóinak, úgy hogy többen egyszerre négy nyelven is beszélnek (például: servus humillimus, édes uram bátyám, ta jakzse prosli, csi na frospon, csi na eigene Gelegenheit; vagy Iczme pajtáskám, spaczirovatz versus Calvarienberg). De miután a tanodák és a magyar vidékről fogadott dajkák annyira terjeszték nemzeti nyelvünket, hogy most már a fiatalabb nemzedék szélitiben ért és beszél magyarul: bizton remélhető, miszerint nem messze van az idő, midőn Eperjes is megmagyarosodván, méltó helyet foglaland honi városaink sorában, mire a városi tanács erélyes közremunkálása nagy befolyással lehetne.”²⁸

Az eperjesi állapotokhoz hasonló lehetett a helyzet Bártfán is. A város országgyűlési követe a szavazatszámáról folyó vitában hangsúlyozta, hogy a török háborúk idején egyedül „ezek a most nem teljesen magyar ajkú városok védték meg és tartot-

²⁷ Kovács Ferenc (szerk.): *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Budapest, 1894. II. 483–484.

²⁸ *Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld-és népsímei, statistikai és történeti folyóirat*. Fényes Elek és Luezenbacher János felügyelése mellett szerkeszti és kiadja Vahot Imre. 1846. 3. Füzet.

ták fenn a hazát a magyarok részére [...] hogy pedig honi nyelvöket is szeretik, azt naponta tanúsítják azzal, hogy a polgárok a magyar nyelvet teljes igyekezettel tanulják, és maguk is terjesztik.”²⁹ Hasonlóan érvel Kismarton szabad királyi város követe is: „Egyébiránt, a sz. kir. városok ellen felhozott okok közül csak egyre kívánok még egynéhány észrevételt tenni, t. i. arra, hogy a városok idegen elem hazánkban. [...] valamennyi város olly követeket küldött ide, kik egy szívvel, egy lélekkel buzognak a nemzetiség, a magyar nemzetiség magasztos ügyéért, – a mi úgy hiszem, elegendőkép bizonyítja azt, hogy a városokban az idegen elem ha és a mennyire léteznék, legalább olly súllyal nem bír, melly nemzetiségünket veszélyeztethetné. A mi elvégre az én városomat illeti: szerencsés vagyok kijelenteni, hogy küldőim engem magyar követi megbízólevéllel és magyar utasítással láttak el, – hogy polgárainak sorába felvevén, magyar polgári levéllel tiszteltek meg, – s hogy viszont városom követétől csak magyar nyelven szerkesztett jelentéseket kap. Ezen tanubizonyosságai annak, hogy a nem egészen magyar városok is nemzetiségünkhöz simulnak, és az alkotmányos szellem nagyobb kifejlődésével, az alkotmányos jogokbani részesüléssel bizonyosan még inkább simulandanak.”³⁰ A trencsényi követ azért is igazságtalannak tartotta, hogy a törvénytervezet városa számára nem biztosított külön szavazatot, mivel a trencsényi polgárok „tántoríthatatlan hívségök által, a mit ők több diplomaticai adatok szerint mind koronás fejedelmeink, mind pedig az egész magyar haza íránt sokszor előmutattak, a leglényegesebb országgyűlési szavazati joguknak illy súlyos megszorítását, vagy – a mi egyre jön ki – megsemmisítését, soha hazájoktól, mellyet ők is ápolnak, szeretnek is, meg nem érdemlették!”³¹

A városok részéről azonban nem a nemzetiségük kérdése, vagy hazafiságuk bizonygatása jelentette érvelésük kiindulópontját a szavazatszámnak a törvénytervezetben felvetett szabályozásával szemben, hanem a rendi alkotmány által biztosított privilégium. A privilégium alapján pedig nem lehet, nem szabad különbséget tenni a kisebb és a népesebb szabad királyi városok között, az mindegyiknek ugyanazokat az alapvető jogokat biztosítja. Több városi követ is kifejtette, hogy a városokat nem lehet pusztán statisztikai alapon megközelíteni, hiszen azok többet jelentenek házak és emberek pusztá koncentrációjánál. Ezért nem lehet összehasonlítani még a legkisebb magyar városokat sem az angliai rottenborough-kal, mint azt a viták során néhány vármegyei követ tette. Nemcsak méretbeli, de alapvetően minőségi a különbség: míg a rottenborough-k „csak váromladékból, és egy vagy egynéhány házából állottak, ellenben Magyarországon a legkisebb város egynéhány száz házából áll, melyeknek tulajdona a szabad polgárokhöz tartozik.”³² A szabad királyi város tehát a polgári szabadságjogokkal bíró lakosság közössége, amely jóval fontosabb ismérv annál, hogy e polgárok milyen nyelven beszélnek. A városi társadalom belső hierarchiáját tekintve, e felfogás alapján, a legfontosabb választóvonal a pol-

²⁹ *Rendi Napló*. III. 105.

³⁰ *Rendi Napló*. III. 124–125.

³¹ *Rendi Napló*. III. 115.

³² *Beszterce követe*. *Rendi Napló*. III. 95.

gárjogú, illetve a polgárjoggal nem rendelkező városi lakosok között húzódott. A városok szempontjából, rendtartásuk szerint ez utóbbiakat tekintették idegeneknek, függetlenül természetesen nemzetiségi hovatartozásuktól, nyelvüktől vagy származásuktól.³³

A városi polgárok körének meghatározásánál azonban ismét ütköztek a vélemények. Ez nem csupán a hozzászólásokból rekonstruálható. A városok követői kidolgoztak egy alternatív törvénytervezetet is,³⁴ amelynek tárgyalását ugyan az alsótábla elutasította, de a hivatalosnak tekintett, Szentkirályi Móric pest megyei követ által szerkesztett tervezet, illetve a városok képviselők javaslatának összevetéséből jól kivehető a polgárságról vallott felfogások különbsége.

Míg a hivatalos tervezet a városi polgárjogot, liberális célkitűzéseivel összhangban minél szélesebb kör számára kívánta biztosítani, elsősorban a polgárjoghoz szükséges vagyoni cenzus alacsonyabb meg szabásával, addig a városi képviselők a politikai jogosítványokkal járó felelősségre hivatkozva magasabb vagyoni szint megállapítása mellett érveltek, sőt a biztos megélhetés, anyagi függetlenség mellett jó erkölcsöket, és bizonyos műveltségi szint, így az írni-olvasni tudás megkövetelését is szükségesnek tartották volna. „Ha minden egyénnek, kinek négyszögölnyi káposztás, vagy krumpliföldje lesz, polgárjog adatik, abból politikai baj lesz” – érvelt például Besztercebánya követe.³⁵

A törvénytervezetekben nem a polgárságnak a nyelvi, hanem a vallási megoszlása kapcsán jelent meg tételes szankció. A liberális tervezet a polgárjog megítélését vallásra való tekintet nélkül javasolta, ide értve a zsidókat is, a városi tervezet viszont tiltaná a zsidó vallásúak polgárrá fogadását. A városi javaslat szerint viszont a megfelelő értékű ingatlantulajdonos hajadonok vagy özvegyasszonyok felvehetnék a polgárságot, míg a vármegyei javaslat az egyedülálló nőkről nem tett említést. A városoknak az ingatlantulajdonos nők polgárjogára vonatkozó javaslata mögött azonban nem egyetemes, liberális elvek keresendők: ez logikusan illeszkedik a polgárjogról vallott koncepciójukba. Erre utal a két tervezetnek az a különbsége is, hogy míg a hivatalos javaslat az önálló műhellyel, teleppel rendelkező kézművesek, gyárosok, kereskedők számára csak három év helyben lakás után, addig a városi tervezet már egy év elteltével kötelezővé tette volna a városi polgárjog felvételét. Továbbá, a hivatalos elképzelés bizonyos jövedelem felett, négy év helyben lakást követően, csupán lehetőséget biztosít a polgárjog felvételére, ezzel szemben a városi tervezet szerint ezen jövedelemmel rendelkezők már egy év után kötelesek felvenni a városi polgárjogot, és pontosan megnevezték azokat a foglalkozásokat is, amelyekre ez vonatkozik: tisztviselők, orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, tanárok, tudósok, művészek és tőkepénzesek.

³³ Czoch Gábor: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes*, 1998, 2–3. sz. 55–80.

³⁴ Az 1843-dik évi országgyűlésen jelen levő sz. kir. városok követeinek javaslata a szabad királyi városok belső szervezetét tárgyaló törvény czikkely iránt. Pozsony, 1843.

³⁵ *Rendi Napló*. III. 95.

A városok képviselői tehát a polgárjog felvételénél kettős elvárást igyekeztek érvényre juttatni, egyrészt a liberális vármegyei nemesség koncepciójához képest szűkítették volna a polgárok körét, másrészt a polgárjogon keresztül szigorúbban igyekeztek volna a városhoz kapcsolni a megfelelő vagyonú és foglalkozású lakosokat. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben a polgárképben nem csupán a céhes keretek között, legtöbbször segéd nélkül dolgozó kézművesek köre mutatkozik meg, ahogy az a polgárjog felvételére kötelezendő foglalkozások felsorolásából is látható.³⁶ A polgárságot lényegében egy lokális gazdasági és kulturális elittel azonosították.³⁷ Vagyis, korántsem csak „rőfösökről, mérőserpenyősökről” van szó, mint ahogy Szalay fogalmazott. Ez az ismertetett elitista polgárfelfogás, ami véleményem szerint a korabeli városi vezetőréteg identitása legfontosabb elemének tekinthető. A polgárság nemzetiségének kérdése az áttekintett források alapján úgy tűnik, csak az 1830-as évektől kezdődően jelentkezett erőteljesebben, és az 1840-es évekre kapott nagyobb hangsúlyt elsősorban a liberális reformértelmiség, illetve a vármegyei magyar nemesség fellépésének hatására. A politikai közbeszédben megjelenő „nemzetiségi kérdés” új elemként bővíti a városok reprezentációját. Azt, hogy ez milyen ütemben és formában befolyásolja, módosítja a korabeli városi társadalom rendi, vallási választóvonalakra épülő belső tagozódását részletes, mikroszintű társadalomtörténeti elemzéseknek kell vizsgálniuk.

³⁶ Czoch Gábor: A kassai polgárság származási és foglalkozási összetétele a *Liber Neocivium* alapján (1781–1848). In: K. Horváth Zs. – Lugosi A. – Sohajda F. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 145–156.

³⁷ A korabeli polgárjog értelméről, felfogásáról lásd Oszetzky Dénes: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest, 1935.; Czoch Gábor (1998), i. m.; Bácskai Vera: *A régi polgárságról*. Kézirat; illetve: Tóth Árpád: *A megőrzött presztízs. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében*. In: Bódy Zs. – Mátay M. – Tóth Á. (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, Osiris 2000. 151–175.

A székely rendi öntudat nemzetiesedése (?)

A középkori székelység kiváltságos státusza, társadalmának egész konstrukciója nemrég eszményi katonai demokrácia gyanánt élt a köztudatban, és egyesek tudatában így él ma is. A székelyek gyakorlati célok által diktált, évszázadokon át szívósan fennmaradó hite szerint e különös szervezet gyökerei visszanyúlnak a hunok nagy birodalmáig. Orbán Balázs írta 1868-ban, az ő félreismerhetetlen pátozával: „A népvándorlás zúrijából – mely másfél ezred év előtt mindent elsodort – egy néptörzs emelkedett ki, számban ugyan csekély, de azért mégis nagy tényező az új alakot ölteni indult Európában; egy hősiés néptörzsdék, mely Ázsia legnemesebb gyarmatának örökségét védve, bámulatosképpen tartá fenn magát a költözködő népek vészes hullámzata közt mely sajátzerű hadi szervezetével s democraticus intézményeivel a középkori Európának legelőbb megtelepült s legclassicusabb népeként tűnik elő. Ez a *székely nép*.¹ A XIX. század sajátos közép-kelet-európai levegőjében élénken ható székely mítosz titka, hogy túl *eredetmítosz* jellegén, *szabadságmítosz* is volt. Mégpedig *élő szabadságmítosz*... E tekintetben sokatmondóak Kossuth szavai, aki szerint ez a közösség „... az egész keresztény Európában (legfőlebb tán a Baskokat kivéve) egyedül volt képes eredeti szabadnép típusát minden feudalizmus fertéztetéstől tisztán tartani.”²

Pedig kijózanító megjegyzések az illető korban is születtek. Wesselényi Miklós angol barátja, lord John Paget írta 1839-ben megjelent úti jegyzetében: „Bármelyik magyart kérdezze is meg az ember a székelyek felől, mindegyik úgy tudja, hogy azok valamennyien nemesek, így az ember azt várná, olyan nemzet él a Székelyföldön, melynek minden tagja egyenlő jogokkal és kiváltságokkal rendelkezik, s ahol nem ismerik a földesúri elnyomást, sem a kormányzatnak fizetett adót. [...] Csak amikor láttuk, hogy a dolgokat szemlátomást itt is ugyanúgy intézik, mint az ország többi részén, akkor döbrentünk rá, mi a helyzet valójában: valaha, meglehet, a székelyek mindnyájan egyenlők és nemesek voltak, s még ma is igényt tartanak minden régi jogukra és kiváltságukra, valójában azonban nem is tudom, hány évszázada semmit sem élvezhetnek megkülönböztetett helyzetükből.”³

Bözdö György is – éppen száz évvel Paget könyve után megjelent nagy hatású munkájában – nem csupán minden romantikus elragadtatástól mentesen, hanem a köztudat székelység-képéhez viszonyítva egészen más nézőpontból közelít a kérdéshez: „Az utópia azt hirdette, hogy itt mindenki szabad, egyenlő és egyformán

¹ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest, 1868. 4.

² Kovári László: *Székelyhonról*. Kolozsvár, 1842.

³ John Paget: *Magyarország és Erdély*. Bp., 1987. 211.

nemes, itt az elnyomást, a jobbágyságot nem ismerték, társadalmi súrlódások nem keletkeztek. Területi és személyes önkormányzata révén eszményi köztársaságban élt a nép, vezetőit maga választotta, a nemzetgyűléseken mindenkinek egyformán felszólalási joga volt. Csak két osztályt különböztettek meg: lófőket és gyalogosokat, mert a társadalom alapját a katonai szervezet képezte, de mindkét rend egyformán mentes az adóktól, az ünnepszámba menő ökörsütésen kívül. Királyi jog a gazdátlanul maradt birtokra sem terjedt ki, mert a földet nem adomány, hanem ösfoglalás alapján bírta. A föld csak a rokonokra vagy szomszédokra szállhatott, pénzért eladni nem lehetett. Az utópia jó szolgálatot tett, ezer évre meghosszabbította ezt az állapotot, amely a valóságban Mátyás király idejéig sem maradt fenn a maga egészében. [...] Az utópia állapota a székelységekre vonatkozó írott történelmi emlékeket megelőző időben volt valóság, ez a valóban eszmeinek nevezhető népközösség, melynek párját a feudális Európában hiába keressük, akkor élt a maga teljességében. Az első írott emlékek már a székely társadalmi élet sorvadásáról, fokozatos bomlásáról beszélnek.”⁴

Mítosz vagy utópia? Netán a kettő keveréke? Talán inkább egy sajátos összefonódás: létezett egyfelől a székelyek szittya-hun eredetmítosza, amelyhez szorosan kötődött a kollektív nemességükre vonatkozó társadalmi utópia. Mindkettő szívesen tartotta (bizonyos értelemben – mint a köztudat múlt-beidegződése – ma is tartja) magát, jóllehet mindkettőt kikezdték: utóbbit a feudalizmus, majd döntő módon a modernizáció, előbbit pedig – bár jóval később – a historikusok. Mindkettő gyökerei minden bizonnyal Kézai 1280-as években megalkotott hun-magyar eredetelméletéhez nyúlnak vissza, miszerint a pogány szittya időkben azok, akik a *communitas* hadbahívó parancsát megtagadták – a *lex Scitica* értelmében – fővesztéssel, „reménytelen állapotba”, illetve szolgaságba süllyesztéssel lettek büntetve. Ily módon magyarázatot ad arra, hogy bár minden magyar közös mondai ősoktól („egy apától és egy anyától”) ered, mégsem mind egyenlő, mégsem mind tagja a *communitas*nak, a *nation*nak. Kézai hun-magyar eredetmítosza és a székelyek konok ragaszkodása szittya-hun gyökereik elismeréséhez valószínűleg nem csupán analóg jelenség (olyan értelemben, hogy azonos volt a gyakorlati funkciója: magyarázattal, mi több, indoklással szolgált egy etnikumon belüli társadalmi-rendi különbségekre, illetve – a székelyeknél – egy csoport kiváltságos státuszára vonatkozóan). Szűcs Jenő szerint a székely viszonyok mintaként is szolgáltak Kézai számára elmélete kidolgozásában: „Minthogy az író egyebütt is felhasználta a székely motívumokat, kézenfekvő feltételezés, hogy az ősi hun politikai-jogi struktúrának e helyütt is ’római’ veretű teoretikus alapelemét a székely (tehát ’archaikus’; tehát ’hun’) analógia hitelesítette.”⁵

A valóság az, hogy a romantikus történetírás eszményített székely parasztköztársasága nem a hun birodalom katonai rendszerét örökölte át a középkorba, ha-

4 Bözödi György: *Székely bánja*. Bp., 1938. 22–25.

5 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp., 1984. 436.

nem feltehetően akkor alakult ki, amikor a székelyek Erdély dél-keleti szegletébe érkeztek azzal a királyi megbízatással, hogy Magyarország keleti határait védelmezzék, illetve, hogy pontosan meghatározott számú harcossal jelenjenek meg a király seregében, valahányszor hadat visel. Erre vonatkozó utalásokat találunk Mátyás király 1463. április 26-án kelt levelében, mely Erdély kiváltságos „nemzeteinek” hadi kötelezettségeit rögzíti. Ennek megfelelően a székelyeknek „régí szokásuk szerint” („juxta suum modum antiquum”) a harcképes férfiak kétharmadát kell mozgósítaniuk, amennyiben akár a véres kard („gladio sanguine tincto”) felmutatásával, akár az ispán vagy az erdélyi vajda (amennyiben ő viseli a székely ispáni tisztséget) írásos parancsával hadba hívják őket. A távolmaradókra halálbüntetés várt. Békeidőben a székkapitányok kötelesek voltak nyilvántartani a harcképes férfinép létszámát, és folyamatosan ellenőrizni fegyverzetének állapotát.” (1947-ben Mályusz Elemér ezt az oklevelet gyanúsak találta, anélkül, hogy egyértelműen hamisnak minősítette volna.)⁷

A székelység hadi kötelezettségeit II. Ulászló 1499. július 13-án kelt oklevele részletezi: „Mikor a király személyesen megy hadával kelet felé, Moldva ellen, az összes székelység – lovasok és gyalogok – tartoznak fejenként, hadra felkészülten a király hada előtt elöl menni s az ország határain kívül saját költségükön tizenöt napig az ütközetet bevárni, úgyszintén visszatértében a királyi sereget hátul követni. Mikor a felség ugyan a keleti részek felé személyesét küldi hadba, akkor a székelységnek fele menjen vele az előbbi módon. Mikor dél felé Havasalföldre személyesen vezeti hadát a király, akkor a székelység teljes fele része – lovasság és gyalogság – menet elöl, jövet hátul megy az ország határain kívül, s ott az ütközetet 15 napig tartozik bevárni; mikor délfelé személyesét küldi, a székelység ötödrésze köteles hadi szolgálatot tenni. Mikor nyugatra megy személyesen, minden tíz üléses székely zsoldost tartozik állítani a király szolgálatára; ha pedig észak felé személyesen visel háborút, a székelyek huszadrésze köteles zsoldost állítani, s ilyenkor minden szék tartozik a főbb rendből egy kapitányt adni. Ezeken kívül az egész székelység a király, vajda vagy székely ispán rendeletére Erdélyországot ott, ahol szükséges, minél szebben felfegyverkezve, mint eddig ezután is védelmezni tartozik. Ezért a székelyek, mint addig a hajdani dicső magyar királyok által adományozott igaz nemesek, minden adótól vagy más rovattaltól mentesek és szabadok [...] A székelyek a királynak törvényes megkoronáztatásakor minden székely ülésről tartoznak egy ökröt adni”.⁸

A fent sorolt szolgálatok fejében, adómentességük mellett, a székelyek széleskörű autonómia jótételényeit is élvezhették. A gyakorlatban ez a *székely székek önkormányzatát* jelentette, az illető közösség által szabadon választott tisztségviselők-

⁶ Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu (szerk.): *Székely Oklevéltár* (a továbbiakban: *SzOkl*) I–VIII. Kolozsvár-Bp., 1872–1934. I, 196.

⁷ Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp., 1988. 97.

⁸ *SzOkl*. III, 138–145.

kel, másfelől annak lehetőségét, hogy a „székely univerzitás”, mint Erdély privilegizált „nációja”, önmaga döntsön a sorsát érintő fontosabb kérdésekről.

A hét székely szék kialakulása, csakúgy mint a széki intézmény végleges kikristályosodása, úgy tűnik, a XIV. század végéig tartott. *Udvarhelyszék* (melyet egyes későbbi források *főszék* – „Capitalis Sedes” – gyanánt emlegetnek) területi súlypontja a Nagyküküllő felső folyására esett, átnyúlva az Olt vízgyűjtő medencéjéhez tartozó Homoródok és a Vargyas, meg Kormos vidékére, *Marosszék* a Maros és a Nyárad mentén jött létre, *Csíkszék* az Olt és a Maros felső folyásán, *Sepsi-szék* az Olt és a Feketeügy közti területen, *Orbai-szék* a Feketeügytől balra, *Kézdi-szék* ugyanazon víznyelés felső szakaszán, a Kárpátok karéja védelmében, és végül *Aranyosszék* a hasonló folyóvíz mentén. A XVII. század kezdetén Sepsi-, Kézdi- és Orbai-szék egyesülése révén alakul ki *Háromszék*, így a székely székek száma ötre csökken. Néhány szék kebelében ún. *fiúszékek* jöttek létre: Sepsiszékekben *Miklósvár*, Csíkszékekben *Gergyó* és *Kászon*, Udvarhelyszéken *Keresztúr* és *Bardoc*, Marosszékekben *Szereda*.

A székely székek intézménye a *székgyűlés*, a *törvényes székek* és a *széki tisztviselők* révén működött.

A *székgyűlés* a székek kialakulásától kezdve létezett. Eleinte részt vehettek rajta a székben lakó összes szabad székelyek, a XV–XVI. század folyamán azonban a két első rend tagjai, a főemberek és a lófők sajátították ki a döntés jogát. Valószínűleg nem előre megszabott napokon tartották, hanem ülésről ülésre megállapított időpontban, illetve rendkívüli gyűlések esetén az összehívásnak a katonáskodásra berendezkedett székely társadalomban szokásos, jól működő módját alkalmazták. A gyűlések helye sem volt állandó, általában a szék valamely központi fekvésű, minden irányból könnyedén elérhető helységében tartották. A székgyűlések tartására is alkalmas széki rezidenciák, ún. *székházak* csak a XVIII. században kezdtek épülni.

A székgyűlés volt illetékes a katonai, közigazgatási, rendészeti ügyekben, rendelkezett a szék vagyonával, itt határozták meg a szék szükségletére szánt adót, beleszólhatott a községek ügyeibe, legfőbb hatásköre azonban a *törvénykezés* volt. Itt ítélték a tulajdonjoggal kapcsolatos – örökösödési, határ- és birtokjogi – kérdésekben, rágalmazás, gyilkosság, parázñaság, tolvajlás és egyéb bűnügyekben, a só kereskedelemmel összefüggő vagy egyéni szabadságok védelmét célzó keresetekben, tehát lényegében mindenféle ügyben, kivéve a bajjívást.⁹

Az üléseken a *hadnagy* elnökölt, a peres ügyek tárgyalásakor pedig együtt ítéltkezett a *székbíró* (később a királybíró is) a szék véneivel (seniores), azaz a legtekintélyesebb családok fejeivel. A XV. század folyamán a vének tanácsa átalakult meg-

⁹ Liviu Moldovan – Pál Antal Sándor: A székely önkormányzat szervezete a XVI. században. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596. Előzmények, lefolyása, következményei*. Bukarest, 1979. 37–38.; Connert János: *A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár, 1901. 55–56.

határozott taglétszámú esküdtszékké.¹⁰ Ezzel ugyan kezdetét vette a *törvényes szék* kiválása a közgyűlésből, de 1562 előtt az utóbbitól elkülönítetten működő (más időpontban ülésező) széki bírósággal csak kivételes alkalmakkor találkozunk, éspedig amikor a székely ispán jelenlétében és ennek hívására gyűltek össze székenkénti törvényszékek.¹¹ Igazságtalan ítékezés esetén a közgyűlés felelősségre vonhatta a hadnagyot, a bírót, az esküdteket, sőt még a jelentős hatalommal és függetlenséggel rendelkező királybíró is.¹²

A székelységet érintő sorskérdésekben az önálló döntéshozatal jogát a „székelyek három rendjének” közössége a *székely nemzetgyűlés* révén gyakorolhatta. Az egész székelység ügyeit intéző gyűléseket feltehetően már a letelepedés korában tartottak, de létüket igazoló első adatunk csak 1357-ből való. Ekkor a váradi káptalan igazolja, hogy az *erdélyi nemesek* (azaz a magyar vármegyék birtokos nemessege, „Universitas Nobilium”), a *székelyek* és a *szászok*, ki-ki a „szokott helyén” (a nemesek Tordán, a székelyek Udvarhelyen, a szászok Nagyszebenben), gyűlést tartottak.¹³ (Udvarhelyszéket, illetve az azonos nevű mezővárost és az utóbbi közelében fekvő Agyagfalvát az a körülmény avathatta a gyűlések rendes színhelyévé, hogy a többi székhez viszonyított központi fekvése könnyen elérhetővé tette a Székelyföld bármely pontjáról. Feltehetően e tény határozta meg Udvarhely *főszék* – „capitalis sedes” – jellegét is.)¹⁴ E gyűléseket rendszerint a *székelyek ispánja* („comes sicularum”) hívta össze, aki – a királybíróhoz hasonlatosan, ám az egész Székelyföldre kiterjedő jogkörrel – a központi hatalom ellenőrző hivatalnok volt. Kinevezése kezdetben a magyarországi nemesek, majd később az erdélyiek sorából történt, *de semmiképpen nem a székelyek közül*. Hunyadi Jánostól kezdődően az erdélyi vajdák egyszersmind székely ispánok is voltak.¹⁵ II. Ulászló 1499-es kiváltságlevele értelmében, különleges esetben, „ha valamely székely új és rossz törvényeket akar behozni és a közönséget illető jó és igazságos jogokat fölforgatni”, a szék pedig erőtlennek bizonyul ennek megakadályozására, a főemberek beleegyezésüket adhatják, hogy „Udvarhelyszék kapitánya hívja össze a székelyek három rendjének összességét.”¹⁶

A nemzetgyűlésen, akárcsak a székgyűléseken, részt vett a székelyek mindhárom rendje, a közrendűek tanácskozási joga viszont mindinkább korlátozódott, mígnem az első két rend tagjai teljesen mellőzték őket az ügyek megtárgyalásakor, kiszorították a tisztségekből, csupán szavazati jogukat hagyva meg.¹⁷

10. Általában az esküdtek száma 12 volt, de 1451-ben Marosszéken 24 ülnököt emlegetnek, Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu (szerk.): *SzOkl.* I. 163.

11. Liviu Moldovan – Pál Antal Sándor: i. m. 37–38.

12. Connert János: i. m. 56.

13. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901. 210.; Vö.: *SzOkl.* I. 64–65. Connert szerint a székely nemzetgyűlés első említése 1344-ből való. Connert János: i. m. 107.

14. Jakab Elek – Szádeczky Lajos: i. m. 211.; *SzOkl.* I. 81.

15. Liviu Moldovan – Pál Antal Sándor: i. m. 40–41.

16. Connert János: i. m. 109.; Vö. az eredeti szöveggel: *SzOkl.* III. 143.

17. *SzOkl.* I. 308., 315.

A székely nemzetgyűlés országos horderejű kérdésekben hozott határozatát az egész székelység közös akarataként értelmezték, mint ahogyan ez 1357-ben is történt, amikor a nemzetgyűlés kimondta – a nemesek és szászok gyűléseihez hasonlóan –, hogy Szentmihályköve vára a váradi káptalan tulajdona. 1552. május 22-én, a tordai országgyűlésen a székelyek képviselői nem voltak hajlandók megszavazni az új adót azt állítva, hogy e kérdésben csak az Udvarhelyre összehívandó székely nemzetgyűlés illetékes.¹⁸ Hans Connert szerint kezdetben az „ökörsütés” különleges adóját is a nemzetgyűlésnek kellett megszavazni.¹⁹

A nemzetgyűlés legfontosabb szerepköre a *törvénykezés* volt: egyfelől *fellebbviteli fórumként* a székely székek számára, másrészt *törvényhozó testületként*, amely kidolgozza és az egybegyűlteket szavazatával megerősíti a „nemzet” törvényeit. Tekintettel e nemzetgyűlések szabálytalan időközönkénti, alkalmoszerű voltára, a fellebbezett peres ügyek elhúzódásának megakadályozása céljából, az 1555-ös udvarhelyi nemzetgyűlés állandó fellebbviteli törvényszék felállítását határozta el, mely bizonyíthatóan csak 1562-ig működött.

A székely önkormányzati rendszer részletes ismertetését azért tartottuk szükségesnek, hogy magyarázatot kapjunk arra: miért definiálták a székelyek közösségüket következetesen és kitartóan, az egész középkoron át, sőt sokáig az újkorban is *nemes székely nemzetként* („*natio siculica*”).

Azt se feledjük, a székely identitás fontos pillére, a szilárd rendi különállás mellett, az általuk lakott terület jellegzetes természeti-földrajzi habitusa. A szilárd és féltve óvott rendi státusz, illetve a markáns regionális táj-jegyek nyomán a későbbi korokból visszatekintők (székelyek és nem székelyek egyaránt) egyfajta etnikai töltetet éreztek a *székely nemzet* kifejezés mögött, amiért olykor használták a *székely nép* fogalmát is (lásd a fenti Orbán Balázs-idézetet). Ehhez még hozzájárult az a körülmény, hogy az erdélyi kiváltságos rendi nációk, az *Unio Trium Nationum* tagjai sorában a *szász „nemzet”* nyelvében, eredetében, kultúrájában is különbözött a magyartól (és persze a székelytől). Egyszerű logikai következtetésként kínálkozott tehát, hogy mindhárom „nemzet” sajátos etnikai jegyekkel (is) rendelkezik.

A valóság az, hogy a működő rendi társadalmak embere kevés jelentőséget tulajdonított az etnikai különbözőségnek. Számára a rendi-társadalmi tagolódás, az e tagolódás mentén létrejött érdekszövetségek voltak a meghatározóak. Talán ez az oka annak, hogy az erdélyi etnikai viszonyokat könnyebben átlátták az idegenek, mint például a XVII. század végén a bolognai Luigi Ferdinando Marsigli. Világlátott, nagy tudású ember volt, aki előzőleg a nemzetté válás folyamatának előrehaladottabb stádiumában élő népek közt járt-kelt, így az erdélyi rendekre alkalmazott ’náció’ megnevezés nem téveszthette meg. A fejedelemség területén Marsigli a következő népeket vette számba: magyarok, szászok, románok, görögök, örmények, „anabaptisták” (a Bethlen Gábor által letelepített habánokat nevezi így) és cigá-

¹⁸ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Bp., 1875–1890. I. 410–411.

¹⁹ Connert János: i. m. 115.

nyok. A magyarok tekintetében ő is pontosít: vannak „igazi magyarok”, akik többnyire a síkvidéken élnek, és ott vannak a hegyek közt meghúzódó „Siculia” lakói, a *székelyek*. Ugyanazt a magyar nyelvet beszélik ők is, különbség csupán a kiejtésben, na meg a székelyeknél előforduló néhány „szittyá szóban” észlelhető. Feltehetően kísérei figyelmeztették Marsiglit a székelyek „nem igazi magyar” voltára, de ő átlátott a rendiség szítáján, jóllehet számára a nyelv nem egyedüli kritériuma az etnikai hovatartozásnak: az egyaránt németül beszélő szászokat meg habánokat más-más népnek tekintette, figyelembe véve származási helyük, vallásuk, műveltségük és életmódjuk különbözőségét.²⁰

Nem vagyok híve annak, hogy történelmi elemzés során jelen- vagy közelmúltbeli tények, jelenségek értelmezésével következtetéseket vonjunk le a távolabbi múltra nézve. Ez legfeljebb akkor indokolt, ha megtaláljuk e tények, jelenségek múltba vezető szálait. Itt mégis felhívnom a figyelmet egy további vizsgálatra érdemes dologra: a székelységgel hosszú évszázadok óta együtt élő cigányok székely szomszédaikat, falusfeleiket, általában a székelyeket következetesen *magyaroknak* nevezik! Jó volna tudni, hogy mióta! (Sajnos erre vonatkozóan egyelőre semmilyen használható adattal nem rendelkezem.)

Valótlanságot állítanánk viszont azzal, hogy Erdély etnikai realitásait csak az idegenek voltak képesek tisztán látni. Bíró Sámuel, az erdélyi unitárius közösség nagy tekintélyű egyénisége, a kincstári ügyek jeles szakértője, az I. József által kinevezett „Landesdeputation” megbecsült tagja írta 1710-ben keltezett, kéziratban maradt munkájában: „Hallád azokat a magyarokat odafel, kik Atilla halála után bé nem mentek Scithiá[ba], ha[nem] Erdély[ben] meg mara[dának] vala, azok a székelyek... [...] Hát miért hijják őket Székelyek[nek] és nem Magyarok[nak]? Azért mert a Magyar név más Nemzetek előtt a rajtok el követett hodoltatásokért unalomban ment vala, és ezek fel oszták a vég helyeket ülésekről az az Székenként mint ma is vad[nak] s ugy neveztek magokat Székhelyesek[nek] s onnan mondatnak már Székelyek[nek].”²¹

Térjünk vissza a székely kiváltságok egyedi és társtalan voltára vonatkozó historiográfiai és közéleti axiómához, amely a székely szabadságmítosz egyik meghatározó eleme. Ezt sokáig nem volt sem illendő, sem tanácsos kétségbe vonni, a történelmi köztudat pedig szinte amnéziás módon viszonyult a középkori Magyarország kisebb-nagyobb embercsoportjaihoz, amelyek társadalmi szervezete igen szembe-tűnően hasonlított a székelyekéhez. Pedig már 1791-ben, egy Győrben megjelenő kiadvány lapjain Sándor István író és bibliográfus a következőket írta: „Nekem úgy tetszik, hogy a Kún névtől neveztetett ama régi Magyarok, Etelének, Budának s Tsbának Vitézi Hunnusoknak, s ugyan a mostani Kúnokat, Jászokat és Székelyeket nézem az ő maradékaiknak, kik minekutánna Etele fiainak vezetése alatt a kül-

²⁰ Gianola Albert: Marsigli Alajos Ferdinánd és Erdély. *Erdélyi Múzeum*. Új sorozat. 1931. 156–169.

²¹ Bíró Sámuel: *Nemes Erdély országának Státussáról, Lakossáról és Lakóhelyeiről s Folyó Vizeiről való Oktatás...* [1710]. 1743-ból származó maselatan. Kézdivásárhelyi Jancsó György gyűjteményében Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 2737.

földiekkel szerencsétlenül hadakoztak, kéntelenítettek e földet elhagyni, s Erdélyben, Moldvában s Krimi Tatár Országban le telepedni. [...] *Én úgy vélem, hogy hajdan mind a három Nemzet, úgy mint a Kunok, Jászok és Székelyek csak egy nemzet vala...*” [kiemelés tőlem: HG].²²

Ha Sándor István e népségek eredetére vonatkozó elképzelése nem is állta ki az idő próbáját, meglátása figyelemreméltó, hiszen – ha közvetve is – elsőként figyelmeztet a régi Magyarország bizonyos kiváltságos csoportjainál egyaránt fellelhető közös vonásokra. Lássuk hát, mely csoportokról van szó, melyek azok a társadalmi jegyek, közigazgatási szervezeti elemek, amelyek rokonságot mutatnak a székel rendi kiváltságokkal, illetve közigazgatási szervezettel.

A kunok IV. Béla beleegyezésével, két szakaszban szállták meg a Tisza-menti síkságot: előbb 1239-ben, aztán a nagy mongol dúlást követően, 1246-ban. Az 1279. június 24-én, majd ugyanazon év augusztus 24-én, IV. László által kibocsátott *kun törvények* tág bíraskodási autonómiával ruházták fel őket, melynek élén, mint utolsó fellebbezési fórum, az ország *nádora* állt. Az 1485-ben, Mátyás király idején kiadott „*nádori törvényecikkek*” szerint a *nádor a kunok örökös ispánja és bírója*, amiért a kunoktól évi 3.000 arany jár neki.²³

Az 1279-es második kun törvény szerint a kunok hét *törzsre* vagy *nemzetségre* (septem generationes Comanorum) tagolódtak, amit Györffy György a kipcseak törökök hadi szervezetére vezet vissza, „melyben a derékhadtól jobbra és balra 3–3 se regből álló szárny helyezkedett el, és az előidőkben a hetes számhoz kapcsolódó mágikus elképzelésekkel lehetett kapcsolatos”. A hetes szám Erdély népeinek közigazgatási szervezetében is ismétlődött (vármegyék, székel és szász székek).²⁴

A kun székek, élükön a *székkapitányokkal* (!), a hajdani *szállásokból* alakultak ki: Halas székel a Csértán nemzetség szállásából, Kolbáz székel az Olás nemzetségéből, Szentelt székel a Kór nemzetségéből és talán Kecskemét székel az Iloncsuk nemzetség szállásából.²⁵ Bár a székel elnevezést a XV. század első felében kezdték használni, e területi-közigazgatási és bíraskodási egységek kikristályosodása valószínűleg már a XIV. században végbement.²⁶ A székkapitány átvette a szálláskapitány katonai és adminisztratív jellegű teendőit, ám elődjéhez képest ő már jelentősebb és pontosabban meghatározott bíraskodási hatáskörrel rendelkezett. Kezdetben a 'székel' elnevezés csupán azt a helységet jelölte, ahol a kapitány az ítéelő széket tartotta, idővel azonban kiterjedt az illető kapitány joghatósága alá eső egész területre.²⁷

A székel és a kun kapitányi tisztség közötti szembetűnő hasonlóságok mellett fel kell hívnunk a figyelmet a különbségekre is: a kunoknál, akik területi elhelyezkedésük következtében a központi hatalomnak inkább „keze ügyében” voltak, szorosabb elle-

²² Sándor István: *Sokféle*. Győr. 1791. 7.

²³ Bánkiné Molnár Erzsébet: *A Jászkun Kerület igazgatása*. Szolnok, 1995. 11–12.

²⁴ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp., 1987. 527–528.

²⁵ Uo. 530–531.

²⁶ Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Bp., 1994. 385.

²⁷ Tatai Molnár Magdolna: *A jászok és kunok története*. Szeged, 1937. 38–39.

nőrzés alatt álltak, mint a távoli országrészben élő székelyek, amit a nádor főbírói szerepe is tükrözött.²⁸ A magyarországi kunok által benépesített Kis- és Nagykunszágban („Cumania Minor” és „Cumania Maior”) összesen hat szék létezett: Kolbáz, Szentelt, Halas, Kecskemét, Kara (később Mizse) és Hantos.²⁹

A *jászok*, mint külön népelem először Károly Róbert 1323-ban kiadott oklevelében tűnnek fel, mely bizonyos katonai szolgálatokért cserébe biztosította számukra az autonóm bíraskodás kiváltságát. Magyarországon való letelepedésük feltehetően – akárcsak a kunok esetében – a XIII. században történt meg. Lakterületük neve *Berén szék* volt, mely élén – szintúgy mint a kunoknál – a *bírói* teendőket is ellátó *kapitány* állt („Capitaneus seu Judex”). A XIV–XV. század fordulójáig ők is adómentességet élveztek.

II. Ulászló egyik 1498-ban kelt oklevele a jászokat és kunokat már együtt említi, mint a nádor bírói fennhatósága alatt álló népelemeket. E közös törvényhatóság működőképességét tovább igyekeznek javítani, így a XVII. század elején megjeleNIK a *jáskun főkapitány* (e tisztség első viselője Keczer Ambrus, 1610 és 1634 között). Később, I. Lipót idején a nádor címei közé iktatódik a „Comes et Judex Jazygum et Cumanorum” is.³⁰

A kunok és jászok katonai szerepe a hűbéri magyar királyság történetének korai szakaszában számottevő volt, újakkal felfegyverkezett könnyűlovasságuk viszont – akárcsak a székelyeké – a páncélos nehézlovasság megjelenésével elvesztette jelentőségét.³¹

A *szepesi lándzsás nemesek* – Fekete Nagy Antal szerint – a kabar törzsek lezármazottai.³² Feladatuk a királyság határának védelme volt a Magas-Tátra dél-keleti előterében. 1243-ban elnyert kiváltságlevelük lehetővé tette számukra a szabad bíróválasztást, valamint javaik leányágon való továbbörökítését (melynek analógiáját csak a székely *fiúleányság* intézményében találjuk meg!). Határőri teendők mellett a lándzsás nemesek eleinte kötelesek voltak, a székelyekhez hasonlóan, elkísérni a királyt a hadjáratai alkalmával.³³

A lándzsások („tízlándzsások”) kiváltságos helyzete az ún. „szepesi nemesek szabadságá”-ra alapult, melynek eredete – mint általában a nemesi szabadságoké – királyi kegyre vezethető vissza. Valahányszor említik e szabadságokat, célzás történik a szolgálatokra is, melyek a haszonélvezőt egy azonos jogú közösség, a „communitas nobilium” tagjává avatják. Kezdetben a szolgálatokat a szepesiek személyesen teljesítették, a tatárjárás után azonban, amikor jórészt tönkrementek, IV. Béla könnyítette terhen, amikor úgy rendelkezett, hogy összesen nyolc „ekefeldet” („aratum regale”) birtokló négy nemes állítson ki egy „illően felfegyverzett” (tehát páncélos-lándzsás) zsoldost.

²⁸ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1941. 429–430.

²⁹ Bánkiné Molnár Erzsébet: i. m. 13.

³⁰ Uo. 14–15.

³¹ Tatai Molnár Magdolna: i. m. 36.

³² Fekete Nagy Antal: *A szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp., 1934. 253., 259.

³³ Kristó Gyula (szerk.): i. m. 393.

Ily módon a személyes jellegű szolgálat birtokhoz kötötté vált, áttevődött a „serviciummal terhelt földre”, mégpedig fiúörökös híján leányágon is, amennyiben a férj vállalta az örökséggel járó szolgálat teljesítését.³⁴

A „tízlandzsások” a Hernád felső folyásán éltek 14 faluban, melyek az ún. *felsőszékbe* („sedes superior”) szerveződtek, amit még *kisebb vármegyének* („minor comitatus”) is neveztek, megkülönböztetésül a „maior comitatus”-tól, azaz a tulajdonképpeni Szepes megyétől.

Az *erdélyi és bánáti román kerületek* kiváltságos státusza is több hasonlóságot mutat a székely katonatársadalommal, bár ezek szabadságai nem voltak olyan egységes keretbe ágyazva, mint azok, amelyekkel a területileg is egységes tömböt képező Székelyföld privilegizált népessége volt felruházva; másfelől pedig autonómiájuk javarészt viszonylag korán feloldódott a vármegyei szervezetben. Mindamellet a királyság egyes dél-keleti peremvidékein kialakult román közösségek előjogai – csakúgy, mint a székely szabadságok – a kenézek, vajdák, bojárok katonai szolgálataihoz voltak kötve.³⁵

E hasonlóságok kapcsán érdemes odafigyelni arra, hogy 1451-ben Hunyadi János kormányzó „a hét román szék” („septem sedes Walahicales”) szolgabíróihoz intézett felhívást, ami alapján (tekintettel a megnevezésre és a számra) Bónis György arra következtetett, hogy követendő modellként tűzhatték ki a székely és szász adminisztrációt, „hiszen a románság közigazgatási egységeit rendszeren nem székeknek, hanem kerületnek nevezték.”³⁶ Szintén Bónis figyelt fel a krassóvidéki Monostor, e kiváltságos falu lakóinak 1520-ban megfogalmazott azon fenyegetésére, hogy a közgyűléstől – tehát a helyi autonómia fő szervétől – távolmaradó falusfeleiket *székely módra* („more Siculorum”) fogják büntetni, lerombolván házaikat.³⁷ Ezt az esetet később Imreh István is megemlíti a székely társadalom analógiájának tárgyalásakor.³⁸

E két példa a *régi Temes és Krassó megye keleti részén kialakult román kerület* történetéből származik. A nyolc bánáti kerület a következő: Karánsebes, Lugos, Miháld, Halmas, Krassófő, Borzafő, Ilyéd és Komját. Privilegiumaik eredete a XIV. századra nyúlik vissza, amikor a török elérte a Duna vonalát, és szükségessé vált a térségben egy folyamatosan ott tartózkodó parasztkatonaság jelenléte. E kiváltságokat 1457-ben (Temeseli Dész Mihály, valamint Báziási Sisman fia István kenézek kérésére) V. László erősítette meg, annak elismerésül, hogy a környék népe híven védelmezte a török ellen a Duna-menti réveket. A király meghagyta, hogy a nyolc kerület területén az idegenek ne kaphassanak adományba birtokokat és falvakat, a kerületek oszthatatlanok és nem adományozhatók, Komját vármegye (melyet Hunyadi János elzálogosított) újraegyesül a többi hét kiváltságos kerülettel.

³⁴ Bónis György: i. m. 370–371.

³⁵ Uo. 379–430.

³⁶ Uo. 388–389.

³⁷ Uo. 421.

³⁸ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest, 1979. 13.

A bíráskodás a kerület „régí törvénye” alapján történik, ha idegen személyt valamely itteni román nemes részéről ér sérelem, akkor annak ispánjánál perelheti. A román nemesek – hasonlóan a királyság „igazi nemesei”-hez – adómentességet élveztek. A XVI. század végén az akkorra részben felbomlott kerületeket Báthori Gábor próbálta helyreállítani, újból biztosítva kiváltságaikat, de sorsuk néhány évtized múlva végképp megpecsételődött, amikor Barcsai Ákos átengedte azokat a töröknek.³⁹

A román autonóm szerveződések sorából – tekintve a székely önkormányzathoz kapcsolódó rokoni szálat – külön figyelmet érdemel *Fogarasföldje*.⁴⁰ E *regnum* területén élő *bojár*okról írja David Prodan, hogy „azok utódai, akik a faluközösségek kötelékéből emelkedtek ki, kenézekként vagy más módon, vagy a havasalföldi uralkodók adományai következtében. Ismereteseek Vlaicu, Mircea cel Bătân, Vlad Dracul és mások adománylevelei.”⁴¹ Bár a fogarasi bojárság intézményét bizonytalan eredetűnek tartja, Bónis György is egyetért azzal, hogy Fogarasföldje – különböző módon, tehát közvetve akár a király, akár a havasalföldi vajdák, akár az erdélyi fejedelmek által igazgatva – mindig egy külön *regnumot* képezett, melynek központja az azonos nevű vár volt, az a vár, melynek közvetlen szolgálatában álltak a vidék kiváltságos lakói.⁴² A várbirtok 1632-ben készült urbárium a leszögezte, hogy a *bojár*ok és a *libertinusok* „lovok hátán szolgálnak az várhoz valamikor az szükséghez kevéria”.⁴³ A fogarasi bojári státusz – eltérően a kenézi tisztségtől, amely nemesi címmé alakult, a hozzátartozó föld pedig nemesi birtokká – megtartotta *officium* jellegét: a „hivatal” – mint kötelezettség – és a vele járó „bojári örökség” összetartozott, akárcsak a székely „lófőség” vagy a szepesi lándzsások birtokai esetében. E kiváltságok hosszú életét Ősrolta Solcan azzal az érdekek diktálta egyensúlyhelyeztetel magyarázza, mely a bojárak autonóm törekvései és a *regnum* urainak hatalmi igényei között állt fenn: „A társadalom alakulását két eltérő irányú igyekezet befolyásolta. A fogarasi közösség minél tovább szerette volna változatlanul őrizni a régi állapotokat. A kiváltságok bővítésének lehetősége fel sem vetődhetett. A külső hatalom viszont az előjogok korlátozását, sőt megszüntetését kívánta. E hatalom különleges ereje egyrészt biztosította az autonómia védelmét, másfelől rombolóan hatott a hagyományos struktúrára.”⁴⁴

Sok közös vonást mutat a székelység rendi berendezkedésével *Kövár vidék* társadalma is. Stefan Pascu szerint ez valaha, „a szabad faluközösségek korában [...] egy olyan román ’ország’ volt, akár e tájékon és másutt létező megannyi társa, patriarchális életét élve, mely során a hagyományok és szokások nemzedékről nemze-

³⁹ Stefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei*, IV. Cluj-Napoca, 1989. 40–53.

⁴⁰ E kiséregio önkormányzatának és privilégiumainak történetét lásd: Ősrolta Solcan: *Făgăraşul în istoria românilor*. In: Dan Berindei (szerk.): *Istoria României, Pogini Taransivane*. Cluj-Napoca, 1994. 101–108.

⁴¹ David Prodan: *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI–XVII. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, 1963, (VI). 170.

⁴² Bónis György: i. m. 417–418.

⁴³ David Prodan: i. m. 198.

⁴⁴ Ősrolta Solcan: i. m. 110.

dékre öröklődtek.”⁴⁵ Nem kívánjuk és nincs is módunkban e helyen eldönteni, vagy éppen vitatni: mi az oka annak, hogy bár a vidék már a középkorban döntően román többségű, helyneveinek igen jelentős része magyar eredetű. 1405-ben már 51 román falu létezett mindössze 7 magyar faluval szemben. A magyar falvak száma tovább csökkent, hiszen David Prodan, Kővár várbirtokának 1566-ban kelt urbárium szövegéből idézve, és tekintetbe véve az összeírt lakosok jellegzetes foglalkozásait, a vidék 67 falujából csak Berkeszt és Hagymáslápost tekinti magyarnak. A 65 román falu 12 „vajdaságba” szerveződve élte hagyományos életét.⁴⁶

Szentgyörgyi Mária, a tájegység monográfusa hangsúlyozza e társadalom különutas fejlődését, mely érthetetlen az idegenek számára. Így 1600 augusztusában Rudolf császár kiküldött biztosai azt jelentik, hogy „őfelsége, a vajda [Mihály vajda] Kővár vidéki alattvalóinak és utódaiknak székely szabadságot adományozott, azt kérve csupán ennek fejében, hogy katonai szolgálatot teljesítsenek, az ennek megfelelő felszereléssel.” Mivel Kővár vidékén egyetlen más adat sem utal arra, hogy tömeges kiváltságolás történt volna Mihály vajda korában, aki ráadásul semmiképp sem adományozhatott az ott élőknek „székely szabadságot”, az történhetett, hogy az illető biztosok olyan viszonyokat találtak e területen, melyeket *egyedül a székely szabadságokkal tudtak kapcsolatba hozni*.⁴⁷ E kiváltságok különlegességére Bethlen Gábor is felfigyelt, aki Nagylucsei Dóczy Andrásnak címzett, 1615 novemberében kelt levelében így írt: „Ott Kővár vidékén inkább minden faluban aféle megnesemesített bojérok, kiket vajdáknak is hívnak, voltanak, mikor privátus emberek bírták Kővárat és nem fejedelem kezek voltak rajta is, azok az ő szabadságokban és nemességekben megtartattak, holott nem csak a vár urától, avagy földesuruktól, hanem régi királyoktól és fejedelmektől vagyon szabadságokról privilégiumok, attól elválva, hogy az várhoz lovak hátán imide-amoda való küldözéssel tartoznak szolgálni. Ez ilyeneket szegény Báthory fejedelem idejében ugyan híre nélkül hatalmasan háborgatták és nyomorgatták, jobbágyokká akarták tenni némely donatariusok, de annak szegények ők nem engedtek, bujdosással és minden marhájoknak elvesztésével elkerülték a jobbágyaságot akkor is. Most pedig immár, amikor őfelsége kegyelmességéből Kővár vissza adatott, mind az országot, mind minket megtalálván könyörgésekkel ítélje kegyelmed, ha tartozunk helyére állatni olyan régi igazságokat.”⁴⁸

A *hajdúk* abban különböztek az eddig ismertetett kiváltságos csoportoktól, hogy szabadságaik jóval későbbi keletűek, hiszen maga a népesség is a tulajdonképeni középkor utáni időkben alakult ki.

⁴⁵ Stefan Pascu: i. m. 23.

⁴⁶ Acad. D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. București, 1968. 174–175.

⁴⁷ Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972. 27.

⁴⁸ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor levelei. *Történelmi Tár*. 1885. 251.

Dankó Imre, e népesség történek és néprajzának hűséges kutatója figyelmeztet arra, hogy „... a magyarországi hajdúság nem egyedi, nem magyar specifikum”,⁴⁹ ellenkezőleg, „... a magyar hajdúsághoz hasonló társadalmi formáció minden olyan népnél megtalálható, melyet a török terjeszkedés sújtott és a bomló feudalizmus keretei között élt.”⁵⁰ Ugyanő a *hajdú* szót a *hajde!*-ra vezeti vissza, mely „előre!”, „rajta!”, „nosza!” jelentésű állatterelő szóként létezett a dél-kelet-európai népeknél.⁵¹ Mások – voltaképpen a magyar kutatók többsége – inkább arra hajlik, hogy a Pály Gábor által még 1835-ben javasolt etimológiát fogadja el, mely szerint a hajdú szó gyökere az ’állatterelő’ jelentésű *hajtó* szó.⁵²

A hajdúk csoportja még eredetét tekintve sem mondható etnikai lényegűnek: egy részük szökött jobbágy, mások korábban elszegényedett nemesek, városlakók, végvári vitézek, jászok, kunok vagy éppen *székelyek* voltak (az 1611-es szebeni országgyűlés – nyilván a történesek kényszerítő hatására született – határozata értelmében a székelyek közül „senki az hajdú vitézek zászlója alá menni ne merészeljen”).⁵³ A törökkel viselt háborúk diktálta katonakereslet ösztönözte az amúgy marhakereskedéssel foglalkozó, állataikkal hosszú utakat járó embereket, akik számára megszokott dolog volt szinte nap mint nap fegyverrel védelmezni önmagukat és jószágait, hogy fizetett katonának szegődjének. Egy részük olcsó zsoldosként harcolt egyes hűbérurak szolgálatában vagy a király seregében, többségük viszont szabad közösségekben élt és várta a hadban álló felek felkérését.

A hajdúk letelepítése, világosan megfogalmazott és rendszerezett kiváltságokkal való felruházása Bocskai István nevéhez fűződik. 1605. december 12-én, Korponán kelt privilégiumlevelével Bocskai 9254 „hajdú vitézt” telepített Kálló, Nánás, Dorog, Hadház, Vámspércs, Sima és Vid „pusztáira”. A hajdú szabadságok jogi formába öntésekor a *székely önkormányzati státuszt használta mintának*: „Hogy pedig a mi említett vitézeink – olvashatjuk a korponai oklevélben – bizonytalan lakóhelyeikről el ne széledjenek, vagy idegen törvényhatóság alá ne kerüljenek, hanem majdnem minden időben egy bizonyos állandó helyen és kerületben lakván, s így együtt a *mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint*, Magyar- és Erdélyországunknak minél alkalmasabb és sikeresebb szolgálatot tehetnének és készen találának...”⁵⁴

Hadd jegyezzük meg ennek kapcsán, hogy a székely rendi-társadalmi modell korábban Dózsa számára is mintaként szolgált. A parancs megtagadóit Dózsa azzal fenyegette, hogy házuk előtt felakasztják vagy karóba húzzák őket, *házaikat pedig lerombolják* (more siculorum!), családjuknak sem kegyelmezve. Dózsa *supremus capitaneus* címe is a székely modell követésére utal, csakúgy mint a paraszti sereg élén

49 Dankó Imre: A hajdúk eredete és megjelenése Szoboszlón. In: Dankó Imre (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, 1975. 148.

50 Uő.: *A hajdú kutatás jelenlegi állása és feladatai*. Debrecen, 1965. 48.

51 Uo.

52 Uo. 23.

53 Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 28.

54 Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 14.

álló „két úr” emlegetése (a székelyeknél is elvileg „két úr” ékelődött a király és az autonóm székely közösség közé: a székely ispán és a királybíró). Itt már – írja Szűcs Jenő – valószínűleg Székely Dózsa György személyes szerepéről van szó. Mert hiszen a székelységnek semmi köze nem volt a parasztháborúhoz, s az elvileg is alig képzelhető el, minthogy a székely szabadság maga is ’rendi’ jellegű volt, a székelység nem érzett közösséget a jobbágysággal.⁵⁵

Visszatérve Bocskaihoz szólni kell arról, hogy a következő esztendőben a fejedelem újabb hajdú csoportot látott el kiváltságokkal és telepített Kölesér pusztára, ahonnan ők még ugyanazon évben Szalontára kötöztek.⁵⁶

A hajdú kerület élén a király által kinevezett főkapitány állt; minden város maga választotta kapitányát, két-két hadnagyát, valamint a házcsoportok élén álló tízdeseket.⁵⁷

E népesség kiváltságos helyzete hosszú időn keresztül sajátos csoporttudattal záloga volt: „a hét hajdúváros” (Nánás, Bösörmény, Szoboszló, Vámospércs, Polgár, Hadház, Dorog) képviselői – a székelyekhez hasonlóan – jogaik védelmében mindig egy közösség, „*univerzitás*” („Universitas septum liberorum oppidorum hajdonum”) nevében léptek fel.⁵⁸

A felsoroltak közül mindegyik kiváltságos csoport rendelkezett specifikus regionális és csoporttudattal, aminek fő tartóoszlopait kiváltságaik képezték. Minél szilárdabbak voltak ezek, mennél tovább sikerült őket megőrizni, annál tartósabb volt a tudati elkülönülés a térség egyéb csoportjaitól. A román autonóm közösségek például viszonylag korán beolvadtak a vármegyei szervezetbe, így e valamikori autonómiák tudati tükröződése – bár a jelenkorig észlelhető – kevésbé volt markáns, mint a székelyek, hajdúk vagy jászkunok esetében.

Ezek az analógiák a szakirodalomban közismertek – bár az összefüggések kutatására mindezidáig kevés energiát fordítottunk. A történelmi köztudat viszont, mint erre már utaltunk, nem kíván tudomást venni róluk. A közéleti retorika számára a székely szabadságmítosz még ma is egyedi, társtalan, és persze a sikeres szófordulatok elnyúlhatetlen eszköze.

A székely rendi identitás középkori szilárd talaja a XVI. századtól kezdődően egyre ingoványosabbá vált. Ennek oka a térségben bekövetkezett geopolitikai változásokban, illetve a hadászat fejlődésében, a hadviselés modorának átalakulásában keresendő. A székelyek által a rendi kiváltságokért cserébe biztosított hadi szolgálatnak már nem volt meg a régi súlya, az ország vezetői pedig arra törekedtek, hogy az egyre inkább fedezet nélkül maradó előjogokat fokozatosan szűkítsék. E folyamat elkezdődik a fejedelemség korában, amikor a kapitányi tisztséget a központi hatalom szoros ellenőrzése alá vonják, a királybíró esetében pedig, aki kezdetől a központi hatalom hivatalnoka volt – bár Bethlen Gábor uralkodása idején válasz-

⁵⁵ Szűcs Jenő: i. m. 665.

⁵⁶ Hodgyai Máttyás: Szabad hajdú közösségek Biharban. *Székelység* (I. Új sorozat.) 1990. 2. sz.

⁵⁷ Bán Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár*. I. 1989. 174.

⁵⁸ Rácz István: i. m. 199.; vö.: Nagy László: *Hajdú-vitézek*. Bp., 1989. 39.

tott tisztségviselővé vált –, a legkülönbébb eljárások, eszközök révén biztosították a megfelelő személy kiválasztását, annak feltétlen lojalitását. A Habsburg-korban a központi ellenőrzés még szorosabbá vált: a kuruc mozgalom után, a kapitányi tisztség megszüntetésével a székelység formálisan is elvesztette katonai önállóságát, az adó pedig – a székely országgyűlési követek szüntelen protestációja dacára – állandó kötelezettséggé vált.

Mindez, jellemző módon, egyáltalán nem vezettet a székely rendi tudat csorbulásához. A székelyek továbbra is rendi nációként léptek fel, követelték előjogaik hiánytalan visszaállítását, és ez az alapállás egész a XIX. század közepéig nem, illetve alig módosult.

Ez nem jelenti, hogy a székelység regionális identitása 1848-ig semmiben sem változott. Már a XVIII. század közepétől kezdődően apró jelzéseket találunk arra, hogy a rendi különállásukra érzékenyen büszke székelyek rendelkeztek valamiféle magyar népi tudattal is: ilyen a közös származás vállalása, amely például a *Hunortól és Magortól való leszármazás* ismételt felemlítésében mutatkozik, így 1763-ban, majd 1782-ben, az Udvarhelyszéki székely közösség panaszos feljegyzéseiben. Az első esetben Udvarhelyszék „örökös lakossai, székelyek, kiváltképpen való nemesek” székük tisztségviselőit (általában nemesi fokozatban is elébb való személyeket) leckéztetik a nemesi szabadságok egyenlőségére nézve: „Hunortól s Magortól egyaránt származtunk Nagyságtokkal, és azután Schitiából kijöven, egy áron vásárlók meg sován földünköt, melyet [...] minthogy méllyen az ellenség torkába helyezett, nem kevesebb áron egyaránt tartottuk; és minthogy egy nemzetből való származásunk kitetszik, egyaránt bizonyíttatik szabadságunk egyenlősége...”⁵⁹ 1782-ben az Udvarhelyszéken lakó „nemesek” tiltakoznak az ellen, hogy a székelyeket az adóösszeíró biztosok „libertinus”-ként jegyzik tabelláikon, „mint hajdan a Jövevény és országtalan emberek íratnak.” És következik a már ismert lecke: „a Székelyek egy nemzetből Hunor és Magortól származtak Mindnyájon, és annak utána Scithiából lett ki származásukkal ezen Tartományokat biradalmuk alá vevén mind ezideig [...] bírták és ellenség torkába nemcsak oltalmazták, hanem több keresztény országok[nak] és tartományok[nak] mintegy oltalmazó kőfalai lévén, azokat is védelmezték.”⁶⁰

Hunor és Magor ismétlődő emlegetése – a székely közélet fórumain – azért érdekes, mert valójában – sajátos szállásterülete mellett – a távoli történeti gyökerek eltérő volta az, ami a székelységet leginkább megkülönbözteti a magyarság többségétől. A székelyek viszont éppen ezt a különbözőséget tagadták. Ez is arra utal, hogy a tudat szintjén a székely különállás nem népi, hanem rendi jellegű volt.

II. József reformjai általában szorosabbra fűzték a kiváltságosok közti köteléket, a császár nyelvrendelete pedig a magyarul szólókat terelte egy táborba, rendi

⁵⁹ Szádeczky Lajos: *A székely határország szervezése*. Bp., 1908. 418–422.

⁶⁰ *Udvarhelyszék Levéltára* a Kolozsvári Állami Levéltárban (a továbbiakban: *Uzsl*). Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/9.

jogállásuktól függetlenül. Éretten és európai módon érveltek e kérdés vitájában Marosszék rendjei: „Joga van minden hazafinak, ki alkalmas, közhatalokat viselni s azoktól a német nyelv nem tudása miatt el nem rekesztethetnek. Minden európai tartományok s nemzetek a közigazgatásban azon nyelvvel élnek, mellyel törvényeik írták.”⁶¹ A nyelv ellenében elkövetett sérelmet a Csik-Gyergyó székkal egyesített Udvarhelyszék rendjei is többször és nyomatékosan felróják. Az 1787. november 22. tartott közgyűlésen például, válaszolva a császár újoncállítási felhívására, ekképpen érvelnek: „... A kiadott Tyrók [újoncok] számának ki állításában önként való kedveskedésből [...] alázatosan szolgálni és engedelmeskedni készek vagyunk, sőt a midőn a Szükség úgy kívánja, személy szerint is felülni, magunkat a végre Törvényünk tartása szerint gyakorolni, és életünket s vérünket édes Hazánkért s Jó Fejedelmünkért fel áldozni Kötelességünknek ismerjük. Melyért nem várunk vagy kérünk egyéb jutalmat eö felségétől, hanem hogy ős Törvényeinkben és Szabadságainkban [...] meg tartani, azon Törvényeinknek és Szabadságainknak egy üdőtől fogva sok újító Rendelek által lett meg sértődéseket atyáiképpen megorvosolni, Hazánkban s Nékünk Székely Nemzetünknek meg romlott hajdani állapotját helyre állítani, és hogy az ős Szabadságunkkal ellenkező Kánton soha közinkbe bé ne hoztassék, Nemzetünk a Külső Német Országi Rendtartásra ne erőltessék, Törvényünk szerint szabad választásunkból való magunk Nemzete Tisztjeink által tulajdon magunk nyelveinken kormányoztassunk, Törvényünk ellen közinkbe bé jött jószágtalan Tisztek amoveáltassanak, a R. Catholicus Atyánkfiainak meg változtatott Magyar és Deák Oskolái, az el töröltetett Tanuló Ifjak Háza Fundatiói vissza állíttassanak, a több Religión lévő Oskolák meg hagyattassanak...”⁶² 1789. november 4-én ugyanazon közéleti fórum résztvevői keserű kifakadással állapítják meg: „... az alacsonyabb rendi embereknél alább valókká lettünk, mert azok nyelvekkel, köntösökkel, életek módgyával szabadon élni hagyatnak, Mi nekünk pedig nevünk, Nemzetünk, Szabadságunk és a Nyelvünknek el változtatásával Törvényünk kockára tétetik, mivel a szerint Tiszteinket is más idegen nemzetből kellett szemlélnünk, a kikre leveleinket, igazságainkot, Törvényes Processusainkot, mint jószágtalanokra és nem Hazafiakra miképpen bízassuk?...”⁶³

A székely–magyar szolidaritás – rendi érdekeken túlmutató összefogás – jele volt az is, hogy 1787-ben a magyar és székely rendek sérelmeiről közös felirat születik, míg a szászok, a kezdeti közös munkálkodást megszakítva, külön fogalmazták meg mondandójukat.

A II. József uralkodása alatt elszenvedett magyar sérelmek összegzését, az orvoslás ajánlott módját „az Nemes Küküllő Vármegye és Nemes Maros Szék összevagyülekezett fő Úri és Nemesi Rendeinek Közönséges gyülekezete” fogalmazta meg 1790. március 22-én: „Mely nagy romlására, kisebbségére és megalacsonnításá-

⁶¹ Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. I–III. Debrecen, 1939–1940. II. 139. (A fejezet szerzője: Bözödi György.)

⁶² *Uslt.* Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/7.

⁶³ *Uslt.* Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/8.

ra szolgált legyen a ditső Magyar Nemzetnek az, hogy a maga nyelvétől el-tiltatott és mindennemű hivatalbéli dolgok az idegen Német nyelven folyni parantsoltattanak, tsak a nem érzi, az kiben Nemzetinek és hazájának szeretete soha fel nem tanáltatott, avagy akármely eöket alacsonított tekintet által annak utolsó szikrája is eö benne kioltatott. Hogy tehát ezen nevezetes sérelmünknek orvosságát találjuk, végeztetett; hogy mán túl teljességgel semmi némű, akár felsőbbekhez intézendő, akár az alatta valókhöz küldendő Levelezésekben, rendelésekben, végzéseken, Protocollációkban, Resolutiókban, vagy akár mi névvel nevezendő írásokban az V[árme]gye Tisztei Német vagy Deák nyelvel élni ne merészeljenek, hanem mindeket csak Magyarul folytassanak [...] Ezen végzésnek illendő jelentése mellett kérttesék egyszersmind és kényszerítették a F[első]ges kK[irályi] Fő Kormányzó Tanács is, hogy az maga alatta valóihoz téendő rendeléseit ne más, hanem Magyar nyelven vinni méltóztassék. Hogy pedig ezen Német nyelvel való vissza élés mi közöttünk annyival inkább meg gátoltassék, végeztetett; hogy úgy nevezett Normális Oskolák mántul meg szűnnyenek, és az gyermekek többé német nyelv tanulásra ne erőltessenek, hanem fordítsák idejeket az Deák és Magyar nyelveknek tanulására, fen hagyattatik mindazonáltal az atyáknak az szabadság, hogy gyermekeiket akár melly nyelven is taníttathassák...”⁶⁴

Kétségtelennek látszik, hogy a magyar nemzeti gondolat születésében, a magyarul szólók közösségének együttes fellépésében II. József nyelvrendelete fontos, szándékával éppen ellenkező szerepet játszott. És szerepet játszott – az uralkodói elgondolással szintűgy ellentétes módon – a császár közigazgatási reformja is, mely felszámolva a rendi autonómiákat, közös megyékbe helyezte a korábbi magyar vármegyék és székely székek egyes részeit. Így a vármegyei nemesség képviselői és a székely előljárók együtt ülészttek a megyegyűléseken. E körülménynek köszönhetően közeledhettek a rendi álláspontok és érlelődött egy, immár nemzetinek mondható összmagyar szolidaritás.

(Sajnos e folyamatot, de későbbi fejleményeit is – lényegében egészen 1848-ig – csak a közéletben érdekelt rétegek szintjén sikerült adatolni: a székely paraszti társadalom identitásának alakulásáról legfeljebb elvétve rendelkezünk, többnyire csak közvetett úton nyerhető információkkal. E kérdés kutatását jövőbeni adóságunknak tekintjük.)

De vajon: valóban a székely rendi öntudat nemzetiesedett a vázolt folyamat során? Merthogy a székely közéletben, a József utáni időkben, egyre több kinyilatkoztatás jelentkezik, mely a formálódó polgári magyar nemzettel való sorsközösség vállalását tanúsítja: ilyen mindenekelőtt az unió gondolatának támogatása, a *nemzet* szó polgári – és nem rendi – értelemben történő egyre gyakoribb használata, a magyar nyelv ügyének elsőrendű kérdésként való kezelése.

⁶⁴ Marosvásárhelyi Állami Levéltár. *Marosszék Levéltára*. Képviselői szervek (Organe representative) sorozat. 22. sz.

Udvarhelyszék 1795-ös évi „marcahlis széki” jegyzőkönyvéhez csatoltan egy érdekes irat igazolja ezt a tudati változást, és még valamit: „Édes Magyar született nyelvünk mostani vissza hozásával igen számos idegen nemzetbeliek, jószágtalanok, nemtelenek, Magyar nyelvünkön nem értők, kik törvényünk ellen Hazánk szolgálatjára fel vétettek vala, abból ki esvén, ezen irigységből s bosszúból N[eme]s Magyar Országban három földmérő Manipulansok, a mint hallatik, az parasztságot s oláhságot arra kezdték csábítani, hogy az jobbágságon kívül lévő Ma[gyar] uraság és szabad rend[dek] ellen feltámadnának, azokat öldöklének, hogy azok[nak] elpusztításával, vérrel vett és eddig meg is tartott örökségeinket ők bírassák, de minek előtte ezen irigy dühösködő, édes Nemzetünk szolgálattából ki szorult ingerlők magok eltökéllett céljokat meg indíthatták volna, az patenseket [?] ki terjesztették volna, el fogattattak, akasztófára fel akasztattak, és ezáltal el intézett szándékok füstbe ment. Ezen hírnek el terjedése újabban, a mint tudósíttattunk, fel mozdította tsak mostan nem régiben Magyar Nemzetünk ellen dühösködő paraszt oláh Nemzetet...” Ezért szükségesnek látják, hogy „járatonként [járásonként] minden nemes Atyámfiai, Armalista, primipillus, pixidariusi nemesi rendek készen lésszenek fel fegyverkezve, hogy míg ezen nyári napok el telnek és az ország Gyűlése is le folyj, magát elő adható történetekbe itten a Székünkbe fel álhassunk, a tolvajokat, rossz embereket ki irtsuk, magunkot azoktól oltalmazhassuk, s mint hogy a Székely Nemes Nemzet privilégiuma vissza állítása is éppen mostan munkáltatik, ez által cselekedettel is mutassuk meg, hogy mi Székelek mind Hazánkknak igaz Hívei; mind pedig ditsőséges emlékezetű eleinknek nem mostoha, hanem édes maradéki vagyunk.”⁶⁵

A nemzet kifejezés itt már kétségtelenül magyar nemzetet jelent. A „Haza” sem „Siculiát”, a Székelyföldet jelöli, hanem egy tágabb területet: talán Erdélyt, vagy éppen a korábban már felvállalt unió-gondolat jegyében egész Magyarországot (?). Ezek az eszmék azonban nem a székely rendi öntudat rovására kerültek előtérbe: hiszen szó esik ugyanitt a Székely Nemes Nemzetről is, illetve azt is vallják, hogy „mi Székelek mind Hazánkknak igaz Hívei, mind pedig ditsőséges emlékezetű eleinknek nem mostoha, hanem édes maradékai vagyunk.” A székelység rendi tudata tehát nem „nemzetiesedik”, ellenkezőleg, szívósan tartja magát. Másfelől kettős identitás születésének (vagy inkább megfogalmazásának) lehetünk tanúi, mely egyszerre mind a *nemzet* szó kettős értelmű használatát is feltételezi. Modern, *polgári értelemben* a székelyek a magyar nemzethez tartozónak vallják magukat, de továbbra is beszélnek *székely nemzetről*, mint kiváltságos *rendi nációról*. Ha nem tennék, önként mondanának le alaposan megkopott és megcsonkult, de a közélet néhány területén még mindig érvényesíthető, és reményeik szerint régi erejükkel újra felruházzható előjogaikról. Erre pedig a XVIII–XIX. század fordulójának Közép-Kellet-Európájában nem érett meg az idő! Hadd idézzük e korra vonatkozóan David Prodan találó jellemzését: „A nemesi szellemiség áthatotta valamennyi társadalmi kategóriát, valamennyien a nemesi szabadságok után áhítoznak. Gondolni sem

⁶⁵ *UeszLt.* Közgyűlési jegyzőkönyvek. I/14.

mervén a nemesség megdöntése általi felemelkedésre, mindenki más a nemesség soraiba lépve képzelte el boldogulását. A közéleti szereplés egyedül a nemesi rang révén válhatott hitelessé. A polgári réteg is alá kellett vesse magát e gondolkodásnak, és célul tűzte ki a nemesi rang megszerzését. [...] Az 1790–91-es országgyűlésen a városok képviselői is, karöltve a nemességgel, a József császár reformjai révén eltiport kiváltságaik visszaszolgáltatását követelték, nem pedig – a nemesség ellenében – a privilégiumok eltörlését. Örültek a császári rendeletek visszavonásának, hiszen ők is a hűbéri viszonyok haszonélvezői voltak. [...] Itt a folyamat még fordított: inkább a polgárság nemesítette magát, mintsem a nemesség polgárosodott.”⁶⁶

A térség korabeli embere számára – így a székely közélet szereplői számára is – e kettősség természetes volt. A nemzet szó jelentését megadta a szöveg-kontextus, a magyarázkodással nem kellett vesződni. Legfeljebb akkor, ha a dolgokat idegenek számára kellett valamiképpen érthetővé tenni. Mint Kőrösi Csoma Sándor 1825. január 28-án, C. P. Kennedy századosnak tett első jelentésében, ahol kifejti: ő a „székely nemzetség szülöttje”, mely „a magyar nemzet része”.⁶⁷ Ennél tömörebb és találóbb képletet a helyzet megvilágítására azóta sem sikerült kitalálni.

⁶⁶ D. Prodan: *Supplex Libellus Valachorum*. Editie nouă, refăcută. București, 1967. 340.

⁶⁷ Csetri Elek: Csoma és a Szülőföld. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1999. 122.

Változó etnikumok, épített örökség, új lokalitás *Posztnémet¹ lengyel identitás?*

gyermekkorod
gót betűvel nyomtatott isteni szó
porcelán csésze szentelt víz nélkül
bankjegy egy nehézszemhéjú felszárnnyazott apollói
fiú profiljával
régi csempék grüss gott felirattal [...] *fiú profiljával*
atlantiszod romlott, érthetetlen maradványai

(Alicja Bykowska-Salczyńska: *Piac a Nyugati Pályaudvarnál.*
Ford. G. Gy.)

A közép-kelet-európai térség egyes régióinak történetében nem számít ritkaságnak különböző etnikumok helyváltoztatása, ami lakosságcsere, telepítések, kivándorlások, menekülések, gazdasági migrációk stb. formájában valósult meg. Házak, lakások, iskolák, templomok, terek cseréltek gazdát, melyek falai között nem olyan rég még egy bizonyos nyelven beszéltek, ma pedig már egy másikon. Az üzletek, középületek feliratainak szavai tegnap még az egyik, ma már egy másik nyelvcsaládhoz tartoznak. A legtovább a városok vízelvezető rendszerének öntöttvas fedelei állják a sarat, azokon, hosszú évtizedek múltával, még ma is Fiume és nem Rijeka, vagy éppen Danzig és nem Gdańsk olvasható. Az új tulajdonosok birtokba veszik lakóhelyüket és igyekeznek azt saját ízlésük szerint alakítani. Hogy ez milyen mértékben sikerül nekik, migrációjuk² sikerességének alapvető meghatározója.

Az etnikai-kulturális cserélődés gyakoriságának ellenére a korábban meghatározó etnikum által alakított, majd az új által megörökölt környezethez, kulturális tájképhez való viszony, illetve, hogy az miként gyakorol hatást jelenlegi használóira általában nem, vagy csak elvétve jelenik meg a társadalomtudományok számára vizsgálандó problémaként, a „hagyományos” értelemben vett migrációval ellentétben, ahol a bevándorlóknak a többségi társadalom normáihoz való viszonyulása a kutatott jelenség. Esetünkben viszont nem beszélhetünk a többségi társadalom-

¹ A lengyel „poniemieckie” kifejezést „németek/németség utáni”-nak lehetne még fordítani. A fenti változatot Adam Zagajewski *Két város* c. írásának fordítójától, Karádi Évától vettem át. *Lettre* 1997. tavasz. 24. sz.

² Ami itt kivételesen nem feltétlenül földrajzi értelemben vett helyváltoztatásként értelmezendő, lehet az pl. kultúraváltás is, melynek során valaki egyik kultúrából a másikba „vándorol át”, ugyanabban a fizikai térben maradván. A fent említett két városban is találhatunk példát arra, hogyan lesz egy olaszból horvát, egy németből lengyel, s miként alakul szimbolikus környezete is horvattá, vagy lengyellé.

ról, hiszen az az új lakók érkezésének pillanatában már nem létezett, háborús események és kitelepítés eredményeként megszűnt létezni, hátrahagyva anyagi kultúrájának szinte egészét, s ezáltal lépten-nyomon felidézendő szellemét. A kérdés tehát itt az, hogy egy ország alapvetően egy más kultúra által kialakított környezetű országrészében élők identitása különbözik-e valamiben az egyéb részekén élők azonosságtudatától. Gyakrabban konfrontálódnak-e az önmeghatározás kényszerével környezetük „üzenete” miatt, mint máshol? Hogy kevés ilyen témájú kutatás folyt/folyik, az bizonyára azért van, mert egy nagyon nehezen megragadható témáról van szó, mely sokszor igen kínos, ma is indulatokat kavarázó kérdéseket is felszínre hoz. Néhány kivételről azért be lehet számolni, az alábbi dolgozat is egy ilyen problémát tárgyal.

A szóban forgó probléma alapképlete a következő. A II. világháborúval Németország 800 éves keleti történelme véget ért, az Odera folyótól keletre eső terület, illetve Poroszország egy jelentős része a nyugatra tolt új Lengyelországhoz került, és a potsdami egyezmény értelmében sokmillió népmozgás helyszínévé vált: a német lakosságot elűldözték és az érintett területekre döntően lengyel etnikumú, de nagyon különböző kulturális csomagot magával cipelő népesség telepedett le. A vörös téglás középületek, porosz falas házak, nagyméretű gazdaságok berendezéseikkel együtt maradtak, a lakók kicserélődtek. Ez a népvándorlás az akkori lengyel társadalom közel egyharmadát érintette. Jelen tanulmányban azt igyekszem bemutatni, hogy a rendszerváltás utáni időszakban a posztnémet területek mai lakóinak, s azon belül is leginkább a migránsok unokái nemzedékének körében megfigyelhető egy kialakulóban lévő, de egyre tudatosabb *lokális-regionális identitás*. Ennek legfőbb alappillérei egyfelől helyi (örökölt, vagy az utóbbi időben létrehozott) azonosulási pontok, másfelől pedig éppen a „posztnémetiség” közös élménye, avagy egyfajta „belső-amerikaiság”,³ miként az amerikai identitásnak is fontos jellemzője a kulturális olvasztótégely, és az, hogy „mindenkinek a családja valahonnan jött”.⁴ Felvázolom ezenkívül annak a közegnek a jellemzőit, melynek köszönhetően az említett kialakuló identitástudat, s ennek révén a Nyugati Területek valódi társadalma (különösen falusi környezetben) korábban nem jött létre, majd rávilágítok arra, hogy a társadalmi közbeszédben mind gyakrabban használt „európai”, „közép-európai”, „kistérségi” („kis hazák”) szlogenek, illetve a mögöttük rejlő eszmeiség miként formálják át gyökeresen az örökölt környezethez fűződő viszonyulást. Másképpen szólva miként lett pl. az útikönyvek leírásaiban az „*ősi Piast – bár ideiglenesen a germanizálás áldozatául esett – földből, az alsó-sziléziai régióból, »Lengyelország egyik legközép-európaibb, cseh–német–lengyel kultúrájú vidéke«*”. A nem-

³ A metaforát Constantin Iordachi „*A románok Kaliforniája: a román határ kiterjesztése Észak-Dobruzsában 1878–1913 c. tanulmányában* fedeztem fel (*Replika* (41–42) 2000 november), amit a szerző Fernand Braudel nyomán használ. A párhuzamot elsősorban a bekebelezett területek román, illetve lengyel nemzeti jegyekkel történő felruházásának folyamatában véltem felfedezni. Pl.: az új helységnevek.

⁴ Sok tekintetben hasonló jelenségről, a „szibériaiság” közös tudatáról számol be Stanisław Ciesielski a Szibériába száműzöttekkel kapcsolatban.

rég még eltüntetendő nyomok közül nem egy ma büszkeségre okot adó értékévé válik, ahogy az a breslaui villamosjegy, mely a wroclawi egyetemisták által felújított lakás felszedett padlója alól előkerülve képerketben a lakás tartozékává vált.

Dolgozatomhoz elméleti háttérként egyfelől A. Gergely András *Identitás és etnoregionalitás* c. 1996-ban megjelent munkáját használtam,⁵ melynek segítségével igyekeztem „behatárolni” az itt bemutatott identitást. Másfelől pedig ahhoz a recepthoz kerestem viszonyítási alapot, amelyet követve egy állami mechanizmus egy adott térség nemzeti karakterét, „hirtelen” át- vagy megrajzolja, vagyis nacionalizálja. A legkézenfekvőbb párhuzam talán a kalinyingrádi körzet orosz-német miliője szovjetté, illetve orosz táételének folyamata lenne, ezt a témát azonban az itt érdekes szempontok alapján tudomásom szerint nem dolgozták fel. Bár a Nyugati Területekhez viszonyítva a foratókönyv más, mégis Constantin Iordachi tanulmányának köszönhetően analógiát véltem felfedezni a posztnémet régiók polonizálása és Észak-Dobrudzsának Románia általi bekebelezése, románná tétele között, így az összehasonlítási alapot a román történész dolgozatának problematikája adta. A két eset, a lengyel és a román példa közötti alapvető különbség többek között az, hogy az elsőben a „feladvány” egy korábban is „használatban lévő” országrész „továbbhasználni” tudása, míg az utóbbiban egy gyéren lakott terület használhatóvá tétele, „civilizálása” volt. Mivel a feladat sikeres elvégzésének tétje mindkét esetben létfontosságú hatással bírt az adott ország gazdasági állapotára (elég csak a tengeri kijáráshoz jutás példáját említeni), az „elvárt” társadalmi folyamatok végbemenésének siettetéséhez bevetett „mesterséges” eszközök listája és a társadalmi viszonyok alakulása jónéhány hasonlóságot mutat.

A háború utáni, már „posztnémet” vidékeknek az új lengyel állam szerves részévé tétele, „beélése”, a vele történő gazdálkodás Lengyelország egyik legnagyobb kihívásának bizonyult. Ennek megfelelően az új államvezetés a terület közigazgatási, gazdasági, kulturális stb. szempontból történő lengyellé tételének koordinálására létrehozta a Visszaszerzett Területek⁶ Minisztériumát. A gigantikus méretű történelmi kísérlet, a milliókat érintő migráció és az ahhoz kapcsolódó folyamatok, a Nyugati Területek újlengyel lakossága számos szociológus és más társadalmi, gazdasági folyamatokkal foglalkozó kutató⁷ érdeklődésének középpontjába került. A téma mind elméleti, mind empirikus szempontból rendkívül attraktív volt. A háború után újjászerveződő lengyel szociológia kiéhezve várt új terepmunka-lehetősé-

⁵ A. Gergely András: *Identitás és etnoregionalitás*. MTA Politikai Tudományok Intézete. Etnoregionális Kutatóközpont. Budapest, 1996.

⁶ A Németországtól Lengyelországhoz került területekre való bevonulást az új lengyel állam visszatérésként ünnepelte, mivel azok egy jelentős része az államalapítás-kori Lengyelország fontos helyszínei voltak. A visszaszerzés indokoltságának alátámasztásában fontos szerepet kaptak (jobb híján) a megmaradt Piast-kori várak. A kifejezés egészen a '80-as évekig használatban volt, mondván, hogy ősi lengyel területekről van szó, melyet a németek csak megszálltak. Ma már többnyire a „Nyugati és Északi Területek” mesterkélt hangzó meghatározás van érvényben. Mivel a több országhatárral szétszakított régiódarabokból összeálló térség nem történelmi egész, így történelmi neve sincs.

⁷ Pl. agrárszakemberek. Munkáikból kiderül, miképpen különböztek például még a legegyszerűbb szintű házi haszonállattartás német és lengyel módjai is.

gekre, mivel a német megszállás alatt a tudományos tevékenység szinte teljes mértékben korlátozva volt. A Nyugati Területek képezte laboratórium vizsgálata ezenkívül azért is nagyon vonzóak bizonyult, mert az eredmények a ritkán felvillanó „társadalmi hasznosság” reményével is kecsegtettek. Így pl. a fent említett új minisztériumban is kikérték egyes kutatói csoportok véleményét egy-egy döntés meghozatala előtt, továbbá vizsgálatokat rendeltek és finanszíroztak meg. Ennek köszönhetően gyakorlatilag a Lengyelországhoz csatolt posztnémet terület egésze szociológiai vizsgálatok tárgya lett. A legfontosabb ilyen kutatásokat S. Ossowski vezetésével a Varsói Egyetem szociológia tanszéke végezte Opole környékén, Warmiában és a Mazúri-vidéken, ahol a kitelepítésekig többnyire kulturális határtérségre jellemzően „helyi öntudattal” bíró népesség (slonzákok, warmiakok) élt, melynek egy része lengyelségének demonstrálásáért cserébe „megúsztta” (legalábbis egy ideig) az elüldözést. K. Dobrowolski és P. Rybicki irányításával a krakkói Jagelló Egyetem szociológia katedrája szintén Warmiában és Mazúriában, valamint Alsó-Sziléziában kutatott, ahol a lakosságcseréje szinte teljes volt. T. Szczurkiewicz pedig a poznańi A. Mickiewicz Egyetem szociológusaként a Lubusföld és a Nyugati Tengeremellék szintén teljes lakosságcserét követő társadalmi folyamatait vizsgálta. Az ötvenes évek első felében e kutatások hirtelen félbeszakadtak, mivel ebben az időszakban következett be a szociológiának, mint akadémiai diszciplínának a „burzsoá tudományágként” történő felszámolása. 1956 októbere után a vizsgálatok újraindultak és más tudományágak (közgazdászok, művészettörténészek, agrármérnökök) képviselőinek munkáit is ideszámítva több száz könyv és tanulmány íródott a Nyugati és Északi Területekre vonatkozóan. Ezenkívül értékes levéltári anyag (pl. páratlan, az '50-es évek végéről, a '60-as évekből származó pályázati felhívásokra írt visszaemlékezés-gyűjtemény) állt össze. A '70-es évektől aztán a szóban forgó vizsgálatok folytatását drasztikus módon korlátozták, s innentől kezdve magára valamit adó kutatónak „nem illett” a témát szóbahozni az alábbi okból kifolyólag: az addigi értekezések, bár a hivatalos propaganda által erősen befolyásolt módon, de mégis interpretálták a környezet elsajátításának (vagy esetenként drámai el nem sajátításának) módját, rámutatva a dezintegrációs jelenségekre. Az évek múlásával az ilyen kutatási eredmények egyre inkább nem az államvezetés által elvárt „teljesítmény” produkálását támasztották alá. Lengyelország ugyanis sietett nemzetközi viszonylatban is bizonyítani, hogy a számára új terület a legjobb kezébe került, s annak hasznosítása a sikeres lengyel gazdaság egyik fontos motorja. Ennek érdekében tulajdonképpen „egy tollvonással” a '60-as évek végén diagnosztizálni vélték a sikeres integrációt, amit kétféleképpen értelmeztek. Egyfelől a „Visszaszerzett területeknek” a „lengyel nemzettesthez” történő gazdasági integráló folyamatok sikeres végét hirdették meg, másfelől pedig elkönyvelték a társadalmi integráció sikerét, kijelentve azt, hogy a telepítések által érintett régiók lakói semmiben sem különböznek az ország többi részén élőktől, tehát sikerült elérni az egységes, egynemzetiségű lengyel társadalom létrejöttét. A sikeres integráció ítéletével

a téma tabuvá vált egészen a '90-es évek első feléig.⁸ A korábbi vizsgálatokra hivatkozva, azok esetlegesen pozitív irányú folyamatokat leíró eredményeit igen sajátos módon kihangsúlyozva és értelmezve, az integráció folyamatát három fő korszakkal jellemezték: 1) a telepések „alkalmazkodása” egymáshoz és az új területhez, tájhoz (1948-ig), 2) egyfajta kivárási, a már sajátjuknak érzett környezet lehetőségeinek mérlegelése (1956-ig), 3) a telepések eddig elszigetelt kis csoportjainak a külvilág felé való nyitása. Összegzőként pedig azt hangoztatták, hogy „a '60-as és '70-es évek fordulójára az integráció szintje elérte a kívánt szintet, mely lehetővé teszi mindenféle gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenység normális menetét”.⁹ A németektől megörökölt települések nyújtotta kép viszont egyáltalán nem utalt a dolgok normális menetére, inkább egy kísérteties skanzenre emlékeztetett.¹⁰ Hogy miért, annak magyarázata egy mondatban igen nehezen lenne összefoglalható, hiszen számos tényező játszott közre abban, hogy egy-egy térség új lakói miként lakták be környezetüket. Általános szabályként mindenképpen elmondható, hogy a hidegháború évtizedeinek Lengyelországában folytonosan hallható „háttérzene”, a hol nyíltabb, hol rejtettebb németellenes propaganda rendkívül erősen fékezte azt, hogy a posztnémet területek kulturális tájképének kódjai az új lakók számára is olvashatóvá váljanak, illetve, hogy ők maguk is újabb sorokkal egészítsék ki a számukra jobbra olvashatatlan sorokat. Az idegen környezet egyben velejéig elenséges is volt. A „minden ami német értéktelen és rossz”-eszmé hirdetése devalvációhoz vezetett az olyan csoportok körében is, melyeket korábban nem fűzött negatív viszony a német nyelvhez, kultúrához: pl. a németségől egyáltalán nem idegen lembergi polgárság, vagy a németség létezéséről vajmi keveset tudó, korábban a Bug folyón túli eldugott falvakban élő parasztok körében, akik a háborús események során is sokkal inkább az ukrán nacionalistákkal kapcsolatban szereztek negatív élményeket, mintsem a német katonákkal, akik esetleg el sem jutottak odáig.

Mai perspektívából nézve a posztnémet vidékek örökségéhez (vagyis a háborús pusztítások mértékének függvényében sok esetben, pl. a Szudéta-vidéken, eleinte szinte mindenhez, ami a telepéseket körülvette) fűződő permanensen „bajos” viszony magyarázata leginkább az egyes generációknak a környezethez való eltérő kapcsolatában keresendő. A valamikori Kelet-Németország háború utáni lakói a „gyökeret eresztés” sikeressége alapján három „nagy generációval”, háromféle meghatározó alapélménnyel jellemezhetők.

⁸ D. Niedźwiedzki: Ziemie Zachodnie w badaniach socjologicznych (A Nyugati Területek a szociológiai vizsgálatokban). In: *Odzyskiwanie miasta. Władza i tożsamość społeczna.* (Városok visszaszerzése. Hatalom és társadalmi identitás.) Universitas, Kraków, 2000.

⁹ A. Nasz: *Przemiany kulturowo-społeczne we wsi dolnośląskiej po drugiej wojnie światowej.* (Kulturális-társadalmi változások az alsó-sziléziai falun a II. világháború után.) Wies Dolnośląska. Prace i Materiały Etnograficzne. T. 20. 1970. 48.

¹⁰ Z. Mach: *Niechciane miasta. Migracja i tożsamość społeczna.* (Nem akart városok. Migráció és társadalmi identitás.) Universitas, Kraków, 1998. Ld. a bevezetést.

Az első nemzedék a migránsok generációja. Ők azok, akik (főleg a szintén elűldözöttek esetében más lehetőség nem lévén) a fejlett infrastruktúrával rendelkező, a háború előtti Lengyelország központibb vidékeinél is lényegesen gazdagabb területektől életlehetőségeik jelentős javulását remélték. Többségük azonban nem rendelkezett a betelepítendő területeken uralkodó állapotokról semmilyen konkrét információval, s leginkább a telepítést irányító hivatal révén kifejtett toborzó-propaganda által kialakított rózsás képre hagyatkozott. Az első életre szóló negatív élményeket, megaláztatásokat a sokszor hetekig tartó utazás során élték meg a telepeseket, akiknek többnyire nem volt hová visszatérniük. A Bugon túli területekről érkezetteknek azért, mert elhagyott lakóhelyük már nem Lengyelország volt, az ország középső részéből jövőeknek pedig a hatalmas háborús pusztítások miatt. A megérkezést általában csalódások sorozata, és a kulturális sokk állapota követte. A vonzónak ígérkező új Lengyelország helyett egy kiejthetetlen nevű település „Bahnhof” feliratú állomására érkeztek meg a telepeseket szállító vagonok. A települések szerkezete, az épületek arculata, a gazdaságok mérete a megszokottól teljesen különbözőnek bizonyult. Az utcáknak érthetetlen neveik, a lakásoknak furcsa, használhatatlannak tűnő berendezéseik voltak, ha éppen a vadnyugati állapotok miatt ki nem fosztották őket ajtóval, ablakkal együtt. A felajánlott házakban nem ritkán még a kitelepítés előtt álló korábbi, az „ellenséges” nyelvet beszélő tulajdonos családja is benne lakott, rémületében a szimpátia szikráját sem mutatva az új gazdák irányába. Az első traumák után a migránsok nemzedékének mindennapi élete sem bizonyult könnyűnek a közösségi tudat teljes hiánya, a bizalmatlanság miatt. Ez alól kivételt csak az a néhány falu jelentett, melyek lakossága a keleti elvesztett vidékekről „egy az egyben” áttelepült, ám az új helyen való boldogulás általában ott is teljesen megváltoztatta a korábbi társadalmi viszonyokat. A migránsok generációja többségének élete – főleg a kényszer hatására elvándoroltaké – továbbra is előző lakhelyük idődimenziójában zajlott tovább, s különösen falun csak fizikális értelemben éltek ott a posztnémet területeken. Az államvezetés szándékainak élenére sokak számára úgy tűnt, hogy az emberi kapcsolatok hálójának kiterjedése előtt a rendkívül eltérő kulturális hagyományok, minták és regionális különbségek sorompói olyan akadályokat képeznek ebben a véletlenszerűen létrejött közösségben – melynek tagjai szinte csak egyetlen közös hagyománnyal rendelkeztek: a migráció okozta trauma tradíciójával –, hogy valóban csak a nagyon különbözőképpen értelmezett „lengyelség” lehetett az egyetlen összefűző erő közöttük. Bizonyos esetekben még az sem, pl. Alsó-Szilézia azon településein, ahol az ukránok által Kelet-Galíciából elűldözött lengyelek mellé letelepítették az új Lengyelország keleti feléből a Visztula-akció keretében szétszórta ukránokat. Alsó-Szilézia a pánromán bevándorlók által benépesített Dobrudzsának, „a román fajok mozaikjának”, a „*mini-Daciának*”¹¹ a lengyel változatává vált. A térségbe nem csak a keleti vidékekről, az ország középső részéből, Poznan körzetéből érkeztek telepesek, de Belgium

¹¹ Iordachi: 250.

bányavidékeiről, Boszniából, a romániai Bukovinából, sőt még Homonna környékéről is „tértek haza” repatriált, nemzedékekkel korábban elvándorolt lengyelek, akik a kialakuló közösség szemében kulturális-nyelvi sajátosságaik miatt „francia”, „jugoszláv” stb. lengyelek lettek. Alsó-Sziléziába irányították ezen kívül a Szovjetunióból visszatérő lengyel állampolgárságú zsidókat, a polgárháború elől Lengyelországba menekült görögöket és makedónokat és az állandó lakóhelyhez kényszerített cigányokat. „*A bevándorlás komoly következményekkel járt a román társadalomra nézve: új társadalmi identitások és politikai lojalitások alakultak ki. Dobrudza a regionális különbségek olvasztótégelyévé, és a román nemzeti öntudat laboratóriumává vált*” – írja Iordachi.¹² A megállapítás a lengyel társadalomra vonatkozóan, a Nyugati és Északi Területekre behelyettesítve, szó szerint megállja a helyét. A folyamatos idegenség-ideiglenesség érzése, a németek visszatérése miatti félelem révén a fizikai környezetükhöz fűződő viszony olyan különös formáját örökítették tovább az új lengyel lakók, mely ma is döntően meghatározza a telepítések által érintett vidékek képét. Az állami propaganda által a sikeres integráció harmadik fázisaként emlegetett nyitásnak falusi környezetben éppen az ellenkezője, az etnikai-regionális kultúrába való befelé fordulás volt megfigyelhető. Nem ritkán egymás közelében lévő falvak lakosai között majdhogynem semmilyen kapcsolat nem létezett, ha történetesen a szomszéd településen élők életét másfajta tradíciók határozták meg. Ez viszont még a jobbik esetnek számított, az olyan helységekhez viszonyítva, melyek esetében a telepítési koncepció (mely többnyire figyelembe vette a származási helyet) nem érvényesült és a hagyomány a legprivátabb életterek határai közé, a házon belülre szorult. A Iordachi által leírt kulturális egységesítés mechanizmusai, a „nemzeti” egyház fokozott térnyerése a posztnémet területek lengyellé „nacionalizálásában” is komoly szerepet játszottak: a lengyel közigazgatás működésének megindulását követő első központi intézkedések egyike a „régii Lengyelországra jellemző útmenti, útkeresztezodések melletti keresztek felállítását” adta ki sürgősen végrehajtandó feladatként. Az evangélikus templomok katolikussá váltak, a temetők sírköveit kiforgatták, a területet gazdátlanul hagyták, vagy felszántották és jobb esetben parkot, rosszabb esetben a ’60-as, ’70-es években lakóházat, lakótelepet építettek rá. A szocializmus évtizedeiben megjelent néprajzi, nyelvjárási atlaszok feltüntetik a Poznan környéki, a mazóviai vagy a góral jellegzetességeket, a Nyugati Területeknél azonban az „általános lengyel” meghatározás szerepel. A telepítéseket közép- vagy időskorúként átélte nemzedék saját etnikai-regionális különbözősége gyakran szegyenérzethez, a társadalmi érintkezéstől való tartózkodáshoz, befeléforduláshoz vezetett. Más esetekben, különösen városi környezetben viszont az vezetett komoly konfliktusokhoz, hogy egy-egy azonos helyről elszármazott csoport kezében összpontosultak a fontosabb pozíciók, mely ily módon akarva-akaratlanul megpróbálta saját értékrendszerét, elképzeléseit érvényre juttatni az összes érintett helyi lakosra vonatkozóan, mivel nem létezett egy már adott

¹² Iordachi: 250.

társadalmi norma, melyhez az újonnan érkezetteknek alkalmazkodniuk kellett, lehetett volna. A legismertebb ilyen példa a lebergiek érvényesülése Wroclawban, aminek köszönhetően kialakult az a mítosz, hogy a város lakóinak többsége lebergi származású, holott valójában Lengyelország központi vidékeiről jóval többen telepedtek ott le. A mítoszteremtésnek – dobudzsai változatát Iordachi is szóba hozza – ez a formája kedvezett a hatalmi apparátusnak, sőt, az támogatta is kialakulását, hiszen a keleten elvesztett lengyel városért igazságosan kapott nyugati város (ugyanígy Vilnius és Gdansk) történetét, a két hely szelleme közötti folytonosság érzetét erősítette. A Lembergől áthelyezett Ossolineum Könyvtár gyűjteménye, a '70-es években még működő „lebergi hangulatú” cukrászdák, s a bennük folyó társadalmi élet, az egyetemen tanító lebergi professzorok, vagy a posztnémet villamosokat irányító lebergi villamosvezető brigád a várossal való azonosulást valóban sokak számára könnyebbé tették, ahogy még a rendőrségi hírekben gyakran szereplő egyik volt lebergi bűnöző csoport háborút átvészelt tagjai is. Mások szemében azonban éppen ez az erőltetett szimbolikus lebergiség vált zavaróvá. A vidék, a falusi környezet, a nagyvárossal ellentétben, nem kínált ilyen azonosulási kapaszkodókat, az ottani környezet évtizedek múltával is változatlan maradt, ahol szinte semmilyen beruházás, építkezés nem valósult meg. A bizonytalanság folytonosan jelenlévő fékező hatását jól szemléltetik a visszaemlékezésekben többször előforduló esetek: ha valaki mégis építkezésre szánta el magát, szomszédai lehurrogták, mondván „ugyan kinek építkezel”. A Iordachi által Észak-Dobudzsza esetére kivetített, Michael Hechter által leírt centrum–periféria viszonyra vonatkozó hármas tipológia – a gyarmat, belső gyarmat és periférikus régió – hasonlóan a Bukarest–Dobudzsza relációhoz, a Nyugati és Északi Területek háború utáni lengyelországi története is leginkább a belső gyarmati modell vonásait viselte magán, különösen az újjáépítés éveiben. Az újlengyel területekről bőven volt mit az ország belsejébe importálni. A korabeli filmhíradók büszkén mutatták be a végtelen vagon sorokat, melyek az „ország által a főváros újjáépítésére adományozott építőanyagot szállították”. A szétbombázott Varsót így nagyrészt a posztnémet nagyvárosok lebombázott kerületeiben felhalmozódó téglatömegek felhasználásával építették újjá, de a volt német területekről rövid időn belül a fővárosba vándorolt számtalan gyár, műhely, kórház felszerelése, valamint könyvtárak, múzeumok gyűjteményei is.

A sikeres integráció kihirdetését követő 1960-as évtized a telepítések által érintett régiók problematikusságát még láthatóbbá tette. Ekkorra vált felnőtté a második meghatározó nemzedék, az „elveszett generáció”, melynek tagjai kisgyermekként kerültek a Nyugati Területekre, vagy már ott születtek és a '60-as évek második felében azzal szembesültek, hogy valójában a senkiföldjén élnek. Ők a kulturális különbözőséget szüleik elvesztett, erősen mitizált származási helyének árnyékában élték meg. A családi történetek leginkább egy számukra teljesen megfoghatatlan, idealizált szellem-térséghez, szüleik családjának származási helyéhez kötődtek, amelyhez viszonyítva életük valódi színtere, annak „díszletei” a szerep-

lők számára nem sok értékkel bírtak. Az „elveszett generáció” kapcsolatai meghatározó módon a család származása által kijelölt folyósokon keresztül épültek ki, amit az akkori házassági szokásokról készült felmérések származást is feltüntető statisztikái illusztrálnak látványosan.¹³ Iordachi utal rá, hogy Dobrudza lakói még 1940-ben, három, négy, öt évtizeddel letelepedésük után is arról a helyről kapták a nevüket, ahonnan származtak.¹⁴ Az „elveszett generáció” tagjai többszörösen tudathasadásos közegben éltek. Az állami mítoszeremtési folyamat (román megfelelője: „Dobrudza nem bolgár föld [...] minden szögletében román őseink nyomait találjuk”¹⁵) hasonlóan más, az állam részéről sürgetett tendenciához, különösen falun teljesen a visszájára sült el. Az ott élők munkáját egyfelől „a lengyel gazdaság felemelkedésének kulcsaként” ismerte el a propagandagépezet, másfelől viszont környezetükben a lepusztulás, az elértéktelenedés jegyei mutatkoztak mindenhol. Az ősi piasti föld lengyel nyomai helyett a németiség nyomaival szembesültek nap mint nap az eltüntetés, levakolás, kisatírozás minden államilag ösztönzött igyekezete ellenére. Ha idősebb családtag halt meg – különösen az elveszett keleti végekről elszármazottak körében volt ez általános – a sírra egy kis zsákból a szülőföldről hozott föld is került. Az állami mítoszeremtési mechanizmus által rajzolt hamis kép csak erősítette a családi mítoszeremtés intenzitását: a telepítést átélte nemzedék elbeszéléseiből mesés kép körvonalazódott ki az örökre elhagyott falvakról, ami még inkább leértékelte a fiatalok valódi környezetét. Ott több nemzetiség, vallás békésen megfér egymás mellett, itt még a lengyelek között is konfliktusok vannak. Itt rossz az időjárás, gyenge a föld, ott éppen ellenkezőleg stb. Milyen választ adhatott ilyen légkörben mondjuk 1972-ben egy olvasni éppen megtanult kisgyerek szülője arra, hogy mi az a „kalt” és „warm” a vízcsap porcelángombjaira írva... A falusi környezetre hosszú időre rákonzerválódott a társadalmi üresség állapota. A helyi társadalmak, közösségek kialakulása évtizedek múltával is késlekedett. A poszt-német területeken a faluról városra vándorlás jóval nagyobb mértékű volt, mint az ország egyéb területein. Falun az ambícióval rendelkező fiatalok terve sorra fulladtak kudarcba a közösségi tudat sok helyütt tapasztalható teljes hiánya miatt. A szocialista rendszer pedig – különösen vidéken – egyáltalán nem kedvezett a közösségi önszerveződésnek. A poszt-német területek lakóinak helyzete a rendszerváltás pillanatában emiatt sok szempontból lényegesen rosszabb volt, mint a „régii Lengyelországban”, mivel ott a kommunizmus nem tette tönkre a közösségi értékrendszereket és viselkedési mintákat. Itt viszont döntően nem tette lehetővé azok kialakulását.¹⁶

¹³ W. Misiak (szerk.): *Miasta polskie w procesie przemian. Studia nad Wrocławiem i Oleśnicą*. (Lengyel városok az átalakulás folyamatában. Tanulmányok Wrocławról és Olesnicáról.) Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1992.

¹⁴ Iordachi: 251.

¹⁵ Uo.: 244.

¹⁶ Niedzwiedzki: 275.

A „remény nemzedéke” kezdte csak el a migráció utáni társadalmi azonosságtudat újra-, illetve megkonstruálását. A szociológiai értelemben vett társadalom – a nagyobb városokat nem számítva – valójában csak az utóbbi 10–15 évben kezd létrejönni. Válaszok fogalmazódnak meg a posztmigrációs közösségek örök kérdésére: a „kik vagyunk az új lakóhelyen?”-re. A telepítések által érintett területek mai lakói közül mind többen érdeklődnek lakóhelyük háborút megelőző történelmére, korábbi lakosai iránt. Az elüldözött németek, illetve leszármazottaik látogatásai, egy ház korábbi és mai lakói közötti személyes találkozók nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szocializmus évtizedei alatt megkövesedett csend megtörjön. A németiség már nem feltétlenül negatív kontextusban kerül szóba és az örökség-, a „kinek az öröksége”-dilemma is kevésbé megoldatlan, mint akár még tíz évvel ezelőtt is volt.

A „remény nemzedéke” révén megfogalmazódó azonosságtudat jelei legszembevetőbb módon éppen az épített örökséghez és egyáltalán a múlthoz való viszony változásában mutatkoznak meg. Van rá példa, hogy a Szudétákban építkező fiatalok alkalmazzák a lengyel építkezési stílusok között egyébként egyáltalán nem felismerhető „porosz-fal” technológiát. Az idelátogató németek szemében ez annak a tanúbizonysága, hogy a valaha német vidék most kezd valóban lengyellé válni. Felnőtt egy nemzedék a Nyugati és Északi Területeken, amely már valóban sajátjának érzi ezt a területet. Eddig ugyanis a térség arculata lepusztultságában is inkább németnek tűnt, hiszen azt többnyire csak az idő vasfoga alakította valamelyest át újabb kulturális kódok hozzáírására, pl. valamilyen, „üzenetet hordozó” épület, tér létrehozására csak elvétve került sor. Az új lakosok, a városok panelrengetegeit nem számítva, szinte semmit sem változtattak környezetükön. Eltűntették a német feliratokat, a német kultúra, történelem nagy alakjait megőrkítő szobrokat, de helyükre nem kerültek ki azok lengyel megfelelői. Még az utcák névadásakor is csak részben érvényesült a Magyarországon ismert Kossuth, Petőfi, Rákóczi stb. fantáziadús névadói gyakorlat ott aktuális változata, és az utcák sokszor esetleges módon, vagy az előző német név fordításából, néha helytelen kiejtéséből vagy földrajzi helyzetéből stb. eredeztethetően kapták nevüket. Így az épített környezet lényegében nem kapott új jelleget egészen a '90-es évek elejéig – közepéig, amikor több helyen új szemléletű területrendezési tervek megvalósításához láttak. A privátabb környezet „otthonosítására” persze korábban is történtek kísérletek, melyek eredményei inkább falusi környezetben voltak felfedezhetők, esetenként a helyben „talált” és a származási helyről hozott ízlésvilág egészen sajátos ötvözeteként. A Boszniából repatriált lengyelek pl. Jelenia Góra környéki falvakban lévő házaik kocsibéjáratát szőlőlugassal futtatták be a korábbi lakhelyükön megszokott módon, bár az itteni időjárás jóval kevesebb lehetőséget ad a lugas alatti hűsölésre. Német műemlékvédelmi körökben elterjedt az a nézet, hogy a kelet-német épített örökséget jobban megőrizték Lengyelországban, mint az NDK-ban, ahol a szocialista építőláz hevében évszázados értékek is gátlástalanul váltak a modernizáció áldozatává. A Lengyelország által örökölt vidékeken természetesen nem tudatos értékmegőrzés

eredményeként, hanem az említett idegenségérzetből eredő passzivitás révén alakult a helyzet másképpen. Bár a junkerpaloták nagy részének egykori dísztermeiben mára természetes fák nőttek, a racibórzi vasútállomásról (ahol ma is a „Racibórz – a Piastok XIII. sz.-i várerődítménye” felirat fogadja az utast) a főtérre vezető út szegélykövein sorra a gótbetűs „Hier rucht...” felirat töredékeire téved a szem, és még sorolhatnánk, mégis a kitelepítettek leszármazottai évtizedekkel később is láthatták családtagjaik háború előtti lakhelyét a kísérteties skanzenben, ha az nem vált háborús pusztítás, esetleg lakótelep-építés áldozatává. Ma helyi szinten a múlt-hoz való viszonyulás megváltozásában nagy szerepet játszanak a regionalista mozgalmak, melyek tevékenysége az ország valamennyi régiójában igen aktív, részben a nagy területű lengyel állam eltérő kulturális-földrajzi-történelmi háttérrel rendelkező vidékeinek az évtizedeken át tartó egységesítő gyakorlatra adott válaszaként. A Nyugati Területeken a regionalisták népszerűsítő tevékenységének is köszönhető, hogy egy-egy település büszkeségre, a vidékkel való azonosulásra okot, alkalmat adó múltja egyre nagyobb mértékben kerül be az ott élők köztudatába. Például egy valaha jól prosperáló német bányaváros örökségét, a főtér épületeit, múzeumait, iskoláit stb. és egyáltalán a város ethoszát a ma ott élő lengyelek is kezdik sajátjuké-
nak érezni. Kirajzolódnak a lengyel alsó-sziléziai vagy éppen tengeremelléki öntudat körvonalai. *„Az identitáskeresésre igazából addig nem volt szükség, amíg a közgondolkodásban evidenciaként jelen volt az együttélő csoportszintű közösségek egymáshoz tartozása. [...] az identitáskeresés speciális válasz lett a történelmi kényszerhelyzetekre”* – írja A. Gergely András.¹⁷ A Nyugati és Északi Területeken kivitelezett történelmi kísérletet követő időszak legdrámaibb problémája éppen az egymáshoz tartozás, és a telepítést esetleg átvészelő, nem szétszóródott, ha át is alakult, de megmaradt közösségek egymáshoz tartozása volt. Mára kétségtelenül beszélhetünk egymáshoz tartozásról, meg újonnan létrejött közösségek kapcsolatáról is. Ezek kialakulását, a csoporttudat erősítését talán mintegy „mellékesen” elősegítette a centrum, a főváros már említett belső gyarmatosító politikája, s annak hosszantartó következményei. Bár a közösségként való fellépés, az érdekérvényesítési kísérlet, az ellenállás első mozzanatait csak évtizedek elteltével lettek tapasztalhatók, a „mégiscsak minket fosztanak ki”-érzése többnyire lendületet adóan befolyásolta emberi kapcsolatok és a sorsközösségi tudat létrejöttét. Az egymáshoz tartozás azonban itt nem örökölt identitásminta. Az A. Gergely András által használt identitás-fogalmat alapul véve – mely szerint az vonatkoztatási rendszer, amely társadalmi tárgyakra, csoportjelenségekre és társadalmi térre kiterjedő személyiség-szférát, annak átélt és társadalmilag örökített mintáját jelenti – úgy tűnik a Nyugati és Északi Területek lakói igencsak különböznek az ország egyéb részein élőktől. A „mi-ők” határok itt képlékenyebbek, ami azt eredményezte, hogy az itteni társadalmi közeg a „régii Lengyelország” helyi társadalmaihoz viszonyítva jóval nyitottabb, új eszmék, ideák befogadására nagyobb hajlandósággal, így magasabb toleran-

¹⁷ A. Gergely: 36.

ciaküszöbbel is jellemezhető.¹⁸ Az identitás problematikusságával való konfrontálódás rendszerváltás utáni „hétköznapi” alakulását jól nyomon lehet követni a legnagyobb példányszámú napilap, a *Gazeta Wyborcza* nyugati vidékeken indított „akcióján”, melyet a szerkesztőség azzal harangozott be, hogy „most induló sorozatunk révén, szeretnénk megtudni gyökeret eresztettek-e már olvasóink a volt német területeken”. Az évekig tartó sorozat keretében különféle pályázatok, vetélkedők meghirdetésére, majd az ezekre beérkezett írások közlésére került sor hetente, kéthetente, majd ezek provokáltak ki újabb leveleket, hozzászólásokat. Így nyomon követhető diskurzus alakult ki a téma körül. Az egyik pályázat középiskolásokat buzdított irodalmi igényű dolgozatok beküldésére, melyekben családjuk történetét és saját, környezetükhöz fűződő viszonyukat dolgozták fel. Ezen írások gyakran visszatérő motívuma a migránsok pionír szerepe (két fő vonal: a saját akaratukból jöttek, és a kényszer hatására érkezettek), a nagymamák tájszólása, a legidősebb generáció furcsa, a gyerekek számára érthetetlen viszonya a posztnémet tárgyakhoz, a ház/lakás története, kik laktak ott korábban stb. Az írásokban többször megjelenik a ház előtt tébláboló, fényképezőgépet szorongató alak, a „visszajött német” alakja, akivel a felnőttek az angolul tanuló gyerekek segítségével tudnak szót váltani. Előkerül a kollektív bűnösség évtizedekkel a háború után is megjelenő kérdése. Ahogy a háború utáni Lengyelországban „a németek” váltak felelőssé a háborús borzalmakért, úgy Németországban „a lengyelek” váltak a Heimatból kegyetlen módon kiűzőzőkké. Néhány hónapot Németországban töltő, nyugati vidékről származó gimnazista lány szembesült így a sztereotípiák továbbélésével. Idősebbek írnak néha meglepően őszinte leveleket, melyekből az derül ki, hogy a „száján eddig lakatot viselő” idősebb nemzedék is szívesen azonosul a rendszerváltás után népszerűsödő új szlogenekkel, amilyen a „helyi”, a „regionális”, a „közép-európai” stb., mert lehetőséget biztosítanak az eddig használatos jelzőktől, pontosabban a mögöttük rejlő kategóriáktól (ellenséges német, ősi lengyel), értékvilágtól való szabadulásra. A *Wyborcza*ban egyfajta vetélkedőként posztnémet városok utcáiról, tereiről készült régi fotókat közölnek le, a feladat pedig a hely felismerése, történetének bemutatása. A nyeremény az adott helységet régi, háború előtti fotókon bemutató album. A „gyökeret eresztés” problémájával foglalkozó számok időnként ajándék mellékletként egy autóüvegre ragasztható matricát is tartalmaznak. A matricák a regionális identitás reprezentációjának egyik modern formáját teszik lehetővé és egy korábban nem tapasztalható más identitásmodell tudatos felvállalását ösztönzik és terjesztik. Régiótól függően például „Alsó-sziléziai vagyok. Fővárosom Wrocław.”-felirat és fölötté a régi-új német–ceh–lengyel címersas. A környéken nagyon sok autón látható ez a matrica a szintén ovális alakú „PL” jelzés mellett. „Mit jelent ez?” – kérdezi a térség történelmét nem ismerő látogató: Alsó-Sziléziában persze azt, hogy alsó-sziléziaiak laknak – gondolja. Az alsó-szilézi-

¹⁸ Furdal: Wrocławskość? Może coś więcej? (Wrocławiság? Talán valami több?) In: *Wrocław 2000 Plus*. Studia nad strategią miasta. Zeszyt (4) 12. 1997. 137.

aiság azonban egy felvállalt, nem magától értetődő identitás. A matrica arról árulkodik, hogy tulajdonosa számára az azonosságtudat problémaként merült fel, melyre társadalmilag legitimált, az identitás-egység képzetét¹⁹ kínáló megoldást keres. Az „alsó-sziléziaiáság” (ugyanígy a „tengermellékiesség”, vagy a „warmiaiáság”) azonban csak látszólag lokális-regionális azonosságtudat, valójában egy különös sors- és élményközösség, amely a ’80-as évek végéig mintegy illegalitásban létezett (hiszen a propaganda azt hangoztatta, hogy a volt német területek lakói semmiben sem különböznek az ország többi részén élőkötől), s melynek létezését speciális módon reprezentálni kell, legitimálva és konszolidálva azt. A „valódi”, magától értetődő, nem megfogalmazott, „alanyi jogon kapott” lokális-regionális identitásra, annak lépcsőzetesen bővülő köreire jó példa a tátrai góralok azonosságtudatának modellje: először mondjuk chocholowi góral vagyok, majd Podhale-i, a góralok által lakott térség lakója vagyok, majd az országban élő összes góral közösségének tagja... és így tovább. Az alsó-sziléziaiáság jelentése első körben: egy Alsó-Sziléziában található településsel, várossal, faluval, s azok lakóival, vagy egy részükkel való identitásvállalás. Második körben azonban nem a környékkel, a szűkebb régióval, Alsó-Sziléziával (melynek határai egyébként sem egyértelműek, ahogy a Szilézia-fogalom sem) vállalom szimbolikus összetartozást, mivel – bár geográfiai értelemben számos azonosulási pontot kínál – a benne élők kulturális hagyományai alapján nem tekinthető „kerek” egésznek. Sokkal inkább az még földrajzi, táji „megfoghatatlansága” ellenére is az egész Nyugati és Északi Területek, melyek lakóival az említett modell második körében a közösség, az azonosulás vállalható. Ilyen módon a két háború közötti lengyel–német határ a fejekben, az emóciók világában továbbra is választóvonalat képez.

Joggal vetődhet fel hát a kérdés: indokolt-e „posztnémet lengyel identitásról”, s annak esetleges jövőjéről beszélni? Képeznek-e valamilyen külön entitást a Nyugati és Északi Területek a mai Lengyelországon belül? A szépirodalomban a posztnémetség témája nemcsak hogy jelen van, de annak kapcsán szinte külön irányzatokról is beszélhetünk. A lengyel irodalomban már helye van a háború előtti, még német Nyugati és Területeknek. Elsősorban az olsztyni *Borussia* folyóirat köré csoportosuló irodalmárok köre említhető itt. A posztnémet területeken az ellenkultúra, a hatalomkritika²⁰ első komolyabb jelei a ’70-es, ’80-as évek elején fogalmazódtak meg. Véletlen-e vajon, hogy a sztrájkok, tüntetések helyszínei éppen Szczezin és a „Háromváros” (1971), vagy Wrocław és a Gdansk (1980) voltak? A helyi ellenállás²¹ erősödését nem csak a megoldatlan gazdasági problémák, de a szimbolikus „lengyelségből” való formális kiszorítás²² is fokozta. Az „igazán” lengyel dolgok, események, a lengyel büszkeségre okot adó értékek mindig a „régii Lengyelországhoz” kapcsolódtak. Ennek megfelelően a központ, mindig kellő óvatos-

19 A. Gergely: 57.

20 Uo.: 21.

21 Uo.: 37.

22 Uo.: 39.

sággal és bizalmatlansággal fordult a posztnémet területek felé, ahová a háborút követő, sokáig elhúzódó kimondatlan fejetlenség miatt a „megbízhatatlan elemek” előfordulási arányát magasabbnak gondolták. Pl. a Nyugati Területek problémáit és a német–lengyel kapcsolatokat vizsgáló kutatóintézetet, a Nyugati Intézetet is Poznanban hozták létre, a „terephez” közel, de mégis a biztosabb „régii Lengyelország” területén. A térség felé irányuló központi bizalmatlanság burkolt megerősítésére példa, hogy még a '80-as években is, bár akkor már csak rendkívül kivételes esetekben, kis számban, de különböző módon, kérelmek, államközi egyezmények, huzavonák után lengyel állampolgárságot kapott, de „nem eléggé lengyelnek” tartott repatriáltakat is a határ közeli „veszélyes zónában” való letelepedésre – ha nem is kényszerítették, de adminisztratív akadályok állításával – ösztönözték. Az államilag „előrecsomagolt”, a politikai lengyelség elutasításának demonstratív lépése, a „tilos” szimbolikus vállalása volt a '70-es években „ellenzéki mozgolódásért” a Wroclawi Egyetemről kiutasított hallgatók kollektív kiköltözése is a Klodzkói-mendencében lévő falvakba, ahol így a háztartásokban mért könyvek száma kiugróan magas az országos átlaghoz képest. A Nyugati és Északi Területeken a '60-as években még átlagosan 70%-kal voltak olcsóbbak a földárak, mint az ország központibb vidékein. Ma a Nyugati Területek fővárosában az ingatlanárak a varsóiakkal vannak egy szinten, a földárak a kedvező földrajzi helyzetnek, Németország közelségének köszönhetően még magasabbak. Az eladó ingatlanokat hirdető rovatokban a „poniemieckie” jelző a jól megépített, masszív, ízléses szavak szinonimájaként szerepel, a szocreál, rosszul, rossz anyagból épített épületek ellentétéként. A térség sok szempontból kezd magához térni, és bizonyos tekintetben önállósodni, sőt reprodukálja a német időkben meglévő jelentőségét. A valamikori Kelet-Németország mai lengyel lakóinak térhasználati stratégiái az utóbbi években gyors változást mutatnak. Háború előtti útvonalak élednek újjá, Grünbergből a mai Zielona Górából a legközelebbi főváros Varsó helyett a már nem csak a térképen közeli Berlin, egyre inkább a kognitív térképeken, a zielona góraiak fejében is. Bár a kollektív német emlékezetből a valamikori keleti végek – Szilézia, a Tengeremellék, Poroszország – úgy tűnik, végleg kihullottak,²³ a térség német szelleme hat évtized elteltével is kísért, s egyre több település igyekszik idegenforgalmilag eladható erényt kovácsolni német–lengyel (esetleg cseh) genius loci-jából. A többkultúrájúság – még ha annak lenyomatai a Nyugati és Északi Területeken meglehetősen sajátos módon tapasztalhatók is meg – védelmezendő értékke alakult át a kulturális sokszínűséget hirdető Európai Unióba igyekvő országban. A volt német városokban kétnyelvű

²³ Ennek okai Németország II. világháborúban betöltött szerepének, a nagyapák, dédapák nemzedéke generációs számadásának fel nem dolgozottságában rejlenek. A német Wroclaw, Breslau utolsó pillanatai nem tartoznak a büszkeségre okot adó történelmi momentumok közé. A Lengyelországhoz csatolt területek háború utáni sorsa iránt, néhány ritka kivételtől eltekintve, főleg a kitelepítettek és azok leszármazottai, esetleg a határhoz közel élő, Lengyelországba gyakran átlátogatók érdeklődnek. 2002-ben egy berlini gimnázium diákjainak körében végzett felmérés szerint jóval többen tudták azt, hogy hol van Szófia, mint azt, hogy hol lehet Breslau. Az elülődzöttek szervezeteinek aktuális törekvéseiről ld. Dörögman László: Hol emlékezzenek a németek? *Manes* 2003. szeptember 10.

emléktáblákat avatnak a helység neves német szülöttei emlékére. A települések önkormányzatai helytörténeti könyveket adnak ki, melyekben a háború előtti, eddig „fehér foltként” kezelt helyi történelmet mutatják be, ami befolyással van a lokális közösségre. Újraindul háború előtt működő műhely, kávézó, melyeket a nagy törés áthidalására irányuló igyekezet ugyanúgy nevez el, mint a német időkben. A posztnémet identitás teljesebb kialakulására és továbböröklésére, úgy vélem, megvan az esély. A telepítések által érintett térség tovább hordozza üzenetét. A valaha német vidékeknek nem csak a településszerkezeti, építészeti stb. arculata különbözik nagy mértékben a „régí Lengyelország” régióitól, de társadalmi miliőjének tekintetében is. Olyannyira így van ez, hogy a posztnémet területekhez sokan mint „külön kategóriához”, az ország egyharmadát képező „külön világhoz” viszonyulnak. Némelyek elutasítóan, mert semmilyen körülmények között nem tudnák elképzelni azt, hogy ott, a „beleszületettek” közül viszont sokan azt, hogy ezen a térségen kívül éljenek.

AZ ÁLLAM TÁRSADALOMÉPÍTŐ STRATÉGIÁI

Államfordulat a hétköznapiakban

(Ungvár 1918–1920)

Az utóbbi években elsősorban Kárpátalja két világháború közötti történetének korszakolására igyekeztem releváns választ adni.¹ Ez a kérdés az egyik alapvető kiindulópont lehet ahhoz, hogy végre aprólékos rendszerességgel és ne a nagy általánosságokból épüljön fel a régió-történet. A munka során azt tapasztaltam, hogy nem csupán a résztanulmányok hiánya, bizonyos területek feldolgozatlansága az oka annak, hogy ez a kérdés megoldatlan volt, hanem bizonyos ténybeli adatok tisztázatlansága is.² Valahol innen ered a gondolat, hogy azt is meg kellene vizsgálni, vajon mit érzékelt a helybeli, így első megközelítésben: a magyar lakosság a körülötte zajló eseményekből, mennyire volt tisztában a történésekkel, s hogyan reagált mindezekre. Földrajzi határokat (Ungvár városa) és időbeli korlátokat (1918 őszétől, 1920 őszéig) is szabtam a kérdés körüljárásához, azaz az első államfordulat bekövetkezését – kísérletképpen a keretet, illetve az arra adott hétköznapi válaszokat derítem fel a korabeli sajtóra támaszkodva.

Mielőtt felhívnák a figyelmemet a források esetlegességére, ezt magam is megteszem. A korabeli (kárpátaljai) sajtónyelvnek két nem elhanyagolható sajátossága van. Az egyik, hogy az újságíró az időviszonyokat általában ahhoz az időponthoz képest rögzítette, amikor a cikket papírra vetette. Ha ma írt egy tegnapi eseményről, akkor azt a „tegnap...” formulával vezette be, noha lehetséges, hogy ez az újságban három-négy nap múlva, vagy még később jelent csak meg, vagy a hétfőn megjelenő lapszámban „múlt vasárnap”-ot írt, s nem mindig tudható, hogy ez egy nappal, vagy nyolc nappal azelőttöt jelentett-e stb. Ritkábban fordul elő a konkrét dátum megjelölése, ami az eseményhez közeli napokban pontosnak tekinthető, évekkel, esetleg csak hónapokkal későbbi visszatekintésben már nem. A kortárs sajtó másik külön említésre méltó sajátossága, hogy az eseményeket nem taglalta mindenre kiterjedő aprólékosssággal, a köztudatban élő dolgokra, adalékokra – talán némiképp megfelelően az olvasói igénynek, amire egyes közbevetések engednek következtetni – csak jelzésszerűen utalt, ez a fajta köztudat (háttértudás) azonban a ma embere számára pótolhatatlanul elveszett. Persze nagy kérdés, mit tudhatott az az egy-két-három ember, aki az adott újságot írta egy vidéki városban. Mindenesetre

¹ Ld. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. [Nostra Tempora 7. Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta–Dunaszerdahely, 2002.] bevezetőjét.

² S tegyük hozzá, az sem, hogy Kárpátalja esetlegesen, nem éppen történelmi megfogalmazásban, úgymond túl kiesi és csekélyebb jelentőségű lenne, hogysem több időt szentelhetnénk neki, hiszen a régióval kapcsolatos, az itt élő szláv őslakosságra hivatkozó, annak etnikai kiterjedését azonban figyelembe nem vevő területi aspirációk és megoldások cünek épp ellenkezőjét bizonyítják.

feltételezhetjük, bírt legalább az átlagember tájékozottságával, tevékenysége a város lakosságának egyik legfontosabb, ha nem az egyetlen információforrása, tájékozódási pontja lehetett. Joggal gondolhatjuk, hogy esetlegessége ellenére egyfajta barométerre volt az eseményeknek, olyasmiről írt, ami foglalkoztatta a helyi társadalom egy bizonyos rétegét, meggyőződésük függvényében.

Ungvár azért fontos, mert két rövid időszakot kivéve, a politikai régió központja. A ruszka krajnai autonóm területen, illetve a Csehszlovák Köztársaságban 1926. július 1-jétől pontosan két éven keresztül az ún. közigazgatási reformtörvény életbe léptetéséig ezt a szerepet Munkács vette át.³ Egy ilyesfajta elemzést célszerű az első szembesüléssel, azaz az első államfordulattal, az azt felvezető és lezáró események megélésével kezdeni.

Ily módon a dolgozat két fő részből áll: a történelmi keret, amire vonatkoztunk és a mindennapok valósága. Az utóbbit, eltérően a történelmi korszakolástól, három időszakra tagolhatjuk: az első 1918 őse 1919. január 12-ig, Ungvár megszállásáig; a második az 1919. év, amikor a csehszlovák berendezkedés kialakítása megtörténik, s amely szempontból a saint-germaini szerződésnek különös hatása nem jelentkezik a mindennapokban, hiszen az utána megjelenő, a berendezkedést rögzítő rendelet tulajdonképpen kész helyzetet rögzít, módosításokkal; és végül a harmadik az 1920-as év, kora ősziig, aminek fő eseménye Trianon és annak megélése. E három korszak – melyeknek szimbolikus hatalmi jeleneteit próbáljuk ezúttal felvillantani – életérzését a következőképpen jellemezhetjük összefoglalóan: a gyanútlan várakozás, a meghökkenés és a visszavonhatatlan bizonyosság.

Ahhoz, hogy a vizsgálódás minél inkább megközelítse a célját, szükséges vázolni azt a *történelmi keretet*, aminek megélésébe kívánunk bepillantani.

A Károlyi-kormány 1918. december 1-jén Oreszt Szabó (előtte Ung megyei kormánybiztos, volt belügyminisztériumi osztálytanácsos) személyében kormánybiztost neveztek ki „a magyarországi rutén nemzet” önrendelkezési joga gyakorlásának előkészítésére Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes és Abaúj-Torna vármegyékre felállított Budapest székhelyű kormánybiztossághoz.⁴ Szabót a Papp Antal munkácsi görög katolikus püspök kezdeményezésére novemberben Ungváron megalakult a Magyarországi Rutének Néptanácsa javasolta,

³ A székhely megváltoztatása az utóbbi esetben hatalmas hullámokat kavart, a két város, Munkács és Ungvár között megindult a versengés az elsőségért. A korabeli közbeszéd, politikai csatározások legfőbb témájává vált a közigazgatási reformtörvény előkészítése körüli viták mellett. Közben megszületett a [Kárpátorosz] Autonóm Földműves Szövetség autonómiatervezete Földesi Gyula alelnök, nyomdatulajdonos megfogalmazásában, aki így vélekedett: „A kárpátaljai oroszok vitán kívül Körösmezőtől a Tátráig, a Fehér-Tiszától a Poprád folyóig laknak. [...] autonóm területünk egy igen értékes és kulturált része fekszik nyugaton s azért a vezető szerepet szívesen megosztanók ország részünk nyugati kultúrgócpointjaival, sőt fővárossá is az ekként megnagyobbított autonóm területünk legnagyobb és legelső városát, Kassát akarjuk nyilvánítani.” Földesi Gyula: *Az autonóm Kárpátoroszország államjogi vázlata*, Földesi Gyula Könyvnyomdája, Užhorod, 1927. – Pataky Tibor államtitkár egy későbbi miniszterelnökségi ülésen (Budapest, 1939. március 18.) kijelentette: „a Földesi-féle javaslat” „természetesen itt Budapesten készült”. L. Egyed István hagyatékában a Kárpátaljai önkormányzatra vonatkozó javaslatok, hozzászólások, törvénytervezetek stb. (Egyed-iratok). MTA Kézirattár, Ms 10-734/25.

⁴ Az autonómia megadását a központi sajtó is az egyetlen lehetséges megoldásnak tekintette. L. *Pesti Hírlap*, 1918.XI.15.; *Népszava*, 1918.XI.18.

melynek programja „az őshaza integritásának” elismerésére épült. A ruszinság lojális képviselőivel való egyeztetés után⁵ december 25-én az Országos Törvénytarban kihirdették a december 21-én kelt X. Néptörvényt „a Magyarországon élő ruszin (ruthén) nemzet autonómiájáról”.⁶ Az autonóm terület (kormányzóság) határai bizonytalanok – a 2. § szerint azt „a nemzetközi békeértekezlet végleges döntéséig ideiglenesen a Magyar Népköztársaság és Ruszka Krajna küldötteiből álló vegyes bizottság állapítja meg.” –, központja Munkács, a kormányzati szervek a törvény életbe léptetése után a Budapesten székelő ruszka krajnai minisztérium, illetve a helyi kormányzóság. Március 4-én Berinkei Dénes miniszterelnök és Oreszt Szabó ruszin miniszter rendelete nyomán tartományi választást tartottak. Április 8-án Munkácson megalakult a tartománygyűlés legfelsőbb szerve: Ruszka Krajna kormánytanácsa, melynek április 17-i második (és utolsó) ülését a munkácsi városi direktórium felfegyverzett polgárokkal oszlatott fel. A tanácsköztársaság 40 napos fennállásának két végpontja a régióban március 21. és április 29.⁷ A lezárást a csehszlovák és a román katonai megszállás jelentette.

Ungvár nem volt részese a tanácsköztársaságnak, mivel a csehszlovák katonaság már január 12-re elfoglalta az Ung folyóig terjedő nyugati térséget, közte Ungvárt, ahová a 31. sz. ezred vonult be Ciaffi olasz ezredes vezetésével. Február 19-től a polgári közigazgatás vezetője Ladislav Moys, a csehszlovák hatóságok által kinevezett ungí zsupán volt.

Időközben a Ruszinok Amerikai Néptanácsa Gregory Zhatkovych ügyvéd közvetítésével már 1918. októberben megkeresték W. Wilsont, az USA elnökét szülőföldjük sorsát illető elképzeléseikkel. A szervezet belépett a Közép-Európai Demokratikus Szövetségbe (elnöke: T. G. Masaryk), Philadelphiában aláírta a független közép-európai népek közös céljait megfogalmazó nyilatkozatot. November 12-én pedig Scrantonban megszavazta az „ősi ruszin területek” – Szepes, Sáros, Zemplén, Abaúj, Gömör, Borsod, Ung, Ugocsa, Bereg és Máramaros – Csehszlovákiához való csatolását „széles jogkörű autonómiával”. Másnap Zhatkovych Washingtonban átadta T. G. Masaryknak a kongresszus jegyzőkönyvét, november 15-én pedig külön levélben értesítette W. Wilson amerikai elnököt és R. Lensing külügyminisztert a scrantoni döntésről.⁸

Ennek nyomán a január 18-án megnyíló párizsi békekonferenciára a csehszlovák kormányt képviselő E. Beneš és K. Kramář a ruszinok képviselőjére Gregory Zhatkovych-ot és Julij Gardosh-t, az amerikai ruszinok küldötteit és Anton Beszkidet, az Eperjesi Ruszin Tanács elnökét hívta meg. Mindhárman február 13-án érkeztek a helyszínre, ahol Közös Bizottságot alakítottak a ruszin érdekeknek a bé-

⁵ A december 10-i budapesti tanácskozásról beszámolt a *Pesti Hírlap* 1918. XII. 14-i számában.

⁶ *Magyar Törvénytar. 1918. évi törvénycikkek és néptörvények*. Franklin Társulat, Budapest, 1919. 214–215. p.

⁷ *Встановлення радянської влади на Закарпатті у 1919 р.* Ред. І. Гранчак. Ужгород, 1989.

⁸ *Л. Українські Карпати. Матеріали міжнародної конференції „Українські Карпати: етнос, історія, культура”*. Ужгород, 1991. VIII. 26. – IX. 1. „Карпати”, Ужгород, 1993.; Vincent Shandor: *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*. Ukrainian Research Institut, Harvard University, n. d. 3–34. p.

kekonferencián való képviselőtére, a csehszlovák kormánnyal való tárgyalásokra. Március 12-én a párizsi békekonferencián jóváhagyólag vették tudomásul a csehszlovák követeléseket, többek között Kárpátaljára vonatkozóan.

1919. május 8-án a csehszlovák megszállás alatt levő Ungváron az eperjesi, az ungvári és a huszti ruszin tanácsok Avgusztin Volosin elnökletével tartott közös gyűlésükön megalakították a Központi Orosz (Ruszin) Nemzeti Tanácsot (elnök: Anton Beszkid, alelnökök: Avgusztin Volosin, Miron Sztripszkij és Mihajlo Brascsajko). A Tanács kimondta a Csehszlovákiához való „önkéntes” csatlakozást. A határozatot az Avgusztin Volosin vezette nagy számú küldöttség Prágában átadta T. G. Masaryk köztársasági elnöknek.

Július 29-én ugyanitt megkezdődött a tárgyalás T. G. Masaryk köztársasági elnök, Antonín Švehla belügyminiszter, valamint Gregory Zhatkovych (Ruszinok Amerikai Néptanácsa) részvételével a ruszin–szlovák határról, a ruszin autonóm terület igazgatásának megszervezéséről. Elhatározták: az irányítást ideiglenes direktóriumra bízák, melynek elnökévé a kormány augusztusban G. Zhatkovych-ot fogja kinevezni. Ugyanezen a napon érkezett Ungvárra az új csehszlovák kormány megbízott, Jan Breicha (Moys utódja), aki augusztus 20-tól hivatalosan a ruszin terület polgári igazgatásának vezetője lett (1920. április 26-ig).

Augusztus 12-én G. Zhatkovych⁹ a csehszlovák köztársasági elnök által látta-mozott levélben tudatta a Központi Orosz Nemzeti Tanáccsal, hogy a köztársasági elnök kinevezte az autonóm direktórium élére. Ebben a helyzetben írták alá a régió állami hovatartozását eldöntő szerződést 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban.¹⁰ Október 3-án a belügyminisztérium rendeletben közölte, hogy Podkarpatszka Ruszban a legfőbb hatalom a katonai parancsnok (Hennoque) kezében van, illetve meghatározta a polgári közigazgatás vezetője (Breicha) pontos jogkörét. November 8-án E. Ch. A. Hennoque és J. Breicha aláírásával megjelent az Általános szabályzat (Generalny Statutum) Podkarpatszka Rusz megszervezéséről és közigazgatásáról.¹¹ Eszerint az autonómia életbe léptetéséig „ideiglenes Ruszin Autonóm Direktóriumot” és „ideiglenes adminisztrátort” neveznek ki.

November 10-én Csehszlovákia ratifikálta a saint-germaini szerződést, s ugyanezen a napon kinevezték Podkarpatszka Rusz Autonóm Direktóriumát. Az elnöke, Gregory Zhatkovych¹² azonban gyakorlatilag tehetetlennek bizonyult. Február 19-én a direktórium lemondott. Április 26-án elfogadták a Generalny Statutum módosítására vonatkozó 356. sz. kormányrendeletet. Ennek értelmében J. Breichát, a polgári közigazgatás vezetőjét felmentették tisztségéből, május 5-én

⁹ Illés Béla: *Kárpái rapszódia* című elhíresült regényében külön fejezetet szentelt „Zsatkovics Gergely királyságá”-nak.

¹⁰ A Csehszlovákia függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. In: Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 87–92. p.

¹¹ Szövegét közli a *Ruszinok Magyar Hírlap* (a továbbiakban: RMH), 1925. július 7.

¹² 30 pontból álló programját ld. a *Határszéli Újság* (a továbbiakban: HÚ), 1920. január 4.; január 11.; január 18-i számaiban.

pedig T. G. Masaryk köztársasági elnök Zhatkovych-ot Podkarpatszka Rusz kormányzójának nevezte ki ideiglenes jelleggel („a szojm [a ruszin parlament] összehívásáig”). Az alkormányzó a cseh Peter Ehrenfeld lett. Nyár végére a román hadsereg utolsó alakulatai is kivonultak a csehszlovákiai Máramarosból.

Zhatkovych-nak azonban továbbra sem sikerült előbbre jutnia a kormánnyal folytatott tárgyalásokban, ezért 1921. március 17-én, kiábrándultan és csalódottan, olyan keretek között, amely általánosan elfogadott lett a '20–30-as években Kárpátalján a sajtótájékoztatókra, teaestélyen jelentette be: „Midőn elfogadtam az autonóm Direktórium elnökségét és a kormányzóságot, tettem azt azon erős őszinte meggyőződésből, hogy ezáltal e megbízás, cél és eszmény előmozdítva lesznek. A nagy hivatalok azonban nagy kötelezettséggel járnak, amelyek akadályul szolgálnak azon cél és eszménynek, melynek fejlődését feladatomnak tűztem. Ezért készítettem én és tegnap elküldtem Prágába egy speciális küldönc által egy részletes Exposé-t,¹³ melyben fel van sorolva a Ruszin–Csehszlovák Unió eseményeinek története és egyidejűleg beadtam a köztársasági elnök úrnak a Podkarpatszka Rusz kormányzói állásáról való lemondásomat.”¹⁴ Áprilisban Prágában minisztertanácsi ülésen foglalkoztak a kérdéssel. Május elején a kormányzót fogadta T. G. Masaryk köztársasági elnök és Jan Černý miniszterelnök. Zhatkovych nem vonta vissza a lemondását és május 17-én hivatalos búcsút vett Ungvártól, és visszautazott az Egyesült Államokba. Az államfordulat igazi lezárása azonban nem ez az esemény volt, hanem az azt visszavonhatatlanná tevő trianoni békeszerződés.

Lássuk a *mindennapokat*.

1918 ősze szokatlanul meleg időjárást hozott. Ungváron a fák újra rügyet és virágot bontottak.¹⁵ A lakosság súlyos teherként élte meg az elhúzódozó háború következményeit, főleg az ellátási gondok következtében. Az élelmiszerekből fejadag-rendszer van. A cukor nagy részét „Galíciából csempészik”. Kevés a zsír, az „aratási szalonna”, a „hadikávé”, a mosószer stb.; a görög katolikus polgári leányiskolában és tanítóképzőben „tekintettel az internátus élelmészési nehézségeire” a tanévkezdést is el kellett halasztani.¹⁶ Faluhelyen próbálkoznak a dohánytermesztéssel, de ezt, mint törvénytelen vállalkozást a pénzügyőrség szigorúan bünteti.¹⁷ Sérlemes, hogy a hatóságok egy új rendelettel betiltják a házilagos „kisüstön való főzést”.¹⁸ Az embereket leginkább a haiálos áldozatokat is követelő „spanyoljárvány” nyomasztja.¹⁹ Október elején emiatt a város összes iskolájában tanítási szünetet rendeltek el.²⁰ Az ún. politikai kérdés a közigazgatással kapcsolatos. A *Határszéli Újság*

¹³ Megjelent nyomtatásban: Zhatkovich G. I.: *Otkrytoe-Exposé*. Homestead. Pa.: Rusin Information Bureau, n. d.

¹⁴ *RMH*, 1921. március 18.

¹⁵ *Ungvári Közlöny* (a továbbiakban: *UK*), 1918. szeptember 5. – 2.

¹⁶ *HU*, 1918. szeptember 1.; *uo.*, 1918. szeptember 15.; *uo.*, 1918. október 13.

¹⁷ *Uo.*, 1918. szeptember 1.

¹⁸ *Uo.*, 1918. szeptember 8.

¹⁹ *Uo.*, 1918. szeptember 29.; *uo.*, 1918. december 10.

²⁰ *Uo.*, 1918. október 6.

előveszi a világháború miatt elaltatott kérdést a közigazgatás átszervezéséről és Ung megye megnagyobbításáról ábrándozik, azzal a konklúzióval, hogy: „Készületlenül ne találjon bennünket az új reform, mert ha nem emeljük fel szavunkat, hanem hallgatunk, elmúlik felettünk a közigazgatási reform is anélkül, hogy régi vágyunk, aspirációnk a területi növekedést illetőleg megvalósulna.”²¹

Októberben kiderült, hogy Magyarország elvesztette a háborút. Ekkor azonban ez még nem tűnt tragikus végzetnek. „Az Isten végzetével nem szállunk perbe” – írta a *Határszéli Újság*.²² A nyugalmat azonban hamarosan nagy felbolydulás váltotta fel. Budapesten október 30-án vonult ki a tömeg az utcára. Ennek híre másnapra ért Ungvárra. „A katonák letépték sapkarózsáikat, azt akarván jelezni, hogy megszűntek katonák lenni. A hazatérés öröme azonban sokaknál tobzódássá fajult, sőt éjjel kirabolták a katonai anyaggyűjtő állomás egy részét is (ruhák, lábbelik). A rend teljesen felbomlott volna, de estére megalakult az ungvári nemzeti tanács, amely a nemzeti vagyon megvédésére, továbbá a lakosság vagyon- és személybiztonságára azonnal megalkotta a nemzetőrséget.”²³ Ezzel szemben furcsa módon a megyei nemzeti tanács megalakulása elmaradt, mert, a sajtó tudomása szerint „a vármegyéhez valamely okból nem érkezett meg a Magyar Nemzeti Tanács alakulásra való felhívása”. A helyzet orvoslására „a késői alakulás helyett [...] jobbnak látszott a már meglevő városi nemzeti tanácsba tagokat küldeni”, ami így is történt.²⁴ Sorra alakultak az új pártok: az Ung megyei Nemzeti Szociáldemokrata Szervezet, az ungvári Nemzetközi Szociáldemokrata Párt, az Ungvári Függetlenségi Párt, az Ungvári Polgári Radikális Párt, a Károlyi-párt helyi tagozata. A Nemzeti Szociáldemokrata Szervezet tagokat akart delegálni a Nemzeti Tanácsba, ám elutasították azzal, hogy „keresztényszocialisták (melynek szabályai szerint ez a szervezet alakult) nincsenek a kormányban, tehát annak itteni szervében sincs helyük.”²⁵ Később Gaar Iván, a szervezet elnöke kijelentette, hogy „a nemzeti tanács törvénytelen alakulat, amennyiben önmagát nevezte ki és nem a nép választotta meg, mint ahogy ez mindenütt az országban történt.”²⁶ Az egymás közti viták inkább előtérben vannak, mint az, hogy időközben a kormány előkészíti és törvénybe foglalja ruszin autonómiát. Az ungvári magyar sajtó nem reflektál arra, hogy a város egy autonóm terület részévé vált volna.

²¹ A nagy Ungmegye. *HÚ*, 1918. szeptember 1. Alig telt el két év, s a kérdés ismét napirendre került, csak egészen más értelemben Problémát okozott, hogy az egykori Ung megyét a csehszlovák közigazgatás megosztotta Kárpátalja és Szlovénia között. A kialakult helyzet lényegét jól érzékelteti a *Rusinszkoj Magyar Hírlap*ból vett idézet: „Az Ung megyei kérdés állandóan foglalkoztatja a közvéleményt, jóllehet egyelőre a régi értelemben vett egységesítésről nem lehet szó. Van egy mozgalom, melynek célja az egész Ung megyének Rusinszkoéhoz csatolása, ezzel ellentétben áll a másik mozgalom, mely Ung megyét Szlovénia javára szeretné kiegészíteni.” *RMH*, 1921. március 18. Itt csak közigazgatási értelemben vett egységesítésről volt szó. A ruszin pártok viszont nemzetiségi alapon tartottak igényt szlovéniai területekre, az autonóm terület határát a Poprádig akarták kiterjeszteni.

²² Ne veszítsük el a fejünket! *HÚ*, 1918. október 27. – 1–2.

²³ Mi történt Ungváron? *HÚ*, 1918. november 7. – 1–2.

²⁴ Uo.

²⁵ *HÚ*, 1918. november 24.

²⁶ A polgárság ébredése. *HÚ*, 1919. január 5. – 2.

Egyetlen kérdés kerekedik minden más fölé: megszállják-e a „cseh-szlovákok”²⁷ a várost vagy sem. Decemberben egyre több hír szól erről. Az életminőség érezhetően megváltozik. A rendőrség elrendeli, hogy a boltok 6-tól 16-ig, a „nyilvános étkező helyiségek”, szórakozó és mulatóhelyek 9-ig tarthatnak nyitva, magánlakásokban este 10 óra után nem maradhat olyan vendég, akiknek ott-tartózkodása „a szokásos vendéglátás körön kívül esik”, takarékoskodni kell a villamos energiával és a tüzelőanyaggal. Falragaszok hirdetik a kötelező ruha-beszolgáltatást, ami alól azok mentesülnek, akiknek 6–6 darabnál kevesebb nadrágjuk, kabátjuk, cipőjük, 12–12-nél kevesebb ingük, fehérneműjük van. „A ruhákat szegény leszerelő katonák kapják.”²⁸ Ugyanakkor szétosztják és kiárusítják a katonai raktárak „közszükségleti cikkeit”. E körül bonyodalom és felzúdulás is keletkezik annak következtében, hogy Legeza Pál főispán-kormánybiztos sürgősen távozik a városból és a műveletet felügyeletére Bánóczy Béla vármegyei főjegyzőt jelöli ki. Az emberek tüntetnek Bánóczy mellett és ellen. A Szociáldemokrata Párt legfőbb kifogása, hogy „arisztokratikus felfogása közismert, veszélyezteti a bizottság szociális működését”.²⁹ A karácsonyt az jelzi, hogy ez alkalmából az emberek fejénként 25 dkg cukrot kapnak,³⁰ a görög katolikus ünnepre pedig gyertyát, szappant és rumot ígérnek a lakosságnak.³¹ Ellenben elmarad a karácsonyi éjjeli mise, a város területén a betlehemi járás, az egész megyében rendkívüli állapot lép életbe.³² Az idegen hadsereg közeledtére nincs érezhető félelem, legfeljebb ijesztgetés, amikor a *Határszéli Újság* az alábbi meghökkentő módon számol be Kassa megszállásáról: „Sajnos, hogy a mieink zavargása és nagymérvű fosztogatása állította az elé a megoldás elé Kassa város vezetését, hogy a csehek bevonulását a legsürgősebben kéri [...] A cseh csapatok különben énekszóval, vígan vonultak végig a városon és csakhamar helyreállították a rendet”.³³ Ugyanebben a lapszámban az első oldalon felhívás is megjelenik *A csehekhez* címmel. Ebben ezt olvassuk: „Csehszlovákok! Lehet, hogy pár nap múlva itt lesztek. Úgy halljuk, parancsotok van reá, nem is Prágából, hanem Párisból, hogy megszálljátok városunkat is. [...] Kérünk tehát benneteket azon szeretet alapján, amelyet keresztény nép keresztény nép iránt érezni köteles, hogy e fegyverrel védjétek meg városunk minden polgárát kivétel nélkül és mi ígérjük, hogy ellenünk fordítani nem lesz okotok!” A lap tulajdonos-kiadó Földesi Gyula, aki az Autonóm Földműves Szövetség egyik vezetője lesz. A felelős szerkesztő Magyar Bálint az Ungvári Nemzeti Tanács tagja, később a Keresztényszocialista

27 A konferencián felmerült, hogy ez a forma azt jelentené, az ungváriak esetleg nem tudtak különbséget tenni csehek és szlovákok között, ami a szomszédság miatt nehezen elképzelhető. Valóban nem ez a helyzet, hanem meglátásom szerint arról van szó, hogy azt nem tudták, miként azonosítsák be a közeledő hadsereget, egy új államét, amelyik ráadásul egy más egyenruhát, az olaszt viseli.

28 *HÚ*, 1918. december 22.

29 Heves tüntetések Bánóczy körül. *UK*, 1919. január 1. – 1.; A Nemzeti Tanács. *UK*, 1918. december 14. – 1.

30 *UK*, 1918. december 18.; *HÚ*, 1918. december 22.

31 *HÚ*, 1918. december 29.

32 *UK*, 1918. december 24.

33 *HÚ*, 1919. január 5.

Párt egyik vezetője; és a társszerkesztő Rácz Pál a Nemzeti Szociáldemokrata Szövetség titkára, az Ungvári Nemzeti Tanács tagja, később a *Ruszinjai Magyar Hírlap*, a Magyar Jogpárt, a Magyar Pártszövetség hivatalosának vezető újságírója. Az Ungvári Polgári Radikális Párt elnöke, Reisman Henrik által szerkesztett *Ungvári Közlöny* viszont a rémhírtérjesztéstől óvott: „Ma mindenkinek egy kötelessége van: nyugalommal bevárni a fejleményeket. Aki oktanul izgat és rémhíreket terjeszt: bűnt követ el a forradalom és a köztársaság ellen. A hazafiság azt követeli minden ungvári polgártól ma, hogy bizalommal és hidegvérrel várja az eseményeket.”³⁴ Az újság szerint: „A békekonferencia elvben elfogadta a népek szövetségének megalakítására vonatkozó javaslatot [...] Nem lesz titkos diplomácia és nem lesz háború!”³⁵

Ungvár megszállásának ceremóniája a következőképpen képzelhető el. A város lakossága, a „kíváncsi közönség” a Szobránci utcán (ma is így hívják) gyülekezett január 12-én délután. Egy idő után megjelent a polgárőrség is, hogy elejét vegye a rendzavarásnak. Ciaffi ezredes, „az ungvári megszálló csapat parancsnoka” „egy ungvári bérkocsin” érkezett délután fél három tájt. Markovszky, a rendőrkapitány és Szőke doktor, a városi orvos ment elé tolmács minőségében. A többiek a vármegyeház előtt várakoztak: Berzeviczy István polgármester, a Ruszin Néptanács képviselőjében Suba Gyula kanonok, valamint két rendőrtiszt, a városi főjegyző és egy újságíró. Az ezredes, miután a vármegyeháza elé érkezett, kiszállt a kocsiból, s ha hitetünk a tudósításnak, „az egész formalitás”, mármint a város átadása, „csupán pár percig tartott”. A beszélgetés olasz nyelven folyt az orvos tolmácsolásával, majd a végén az ezredes németül szólt a segédjéhez. „Az ezredes megjelenése és modora a jelenlevőkre igen jó hatással volt. Kifogástalan katona és előzékeny úriember hatását keltette mindenkiben.” Közben érkezett egy-egy tiszt kocsin, vagy jöttek tisztek lovakon, a katonaság azonban három után érte el a város szélét. A tolongó tömegben keresztül meneteltek a vármegyeháza előtti térhez, énekelve. Olasz egyenruhában voltak. A térről a kaszárnyákba vonultak. A tömeg egy része széteszolt, de másik része végigkísérte a bejáratig. „különb en csend volt mindenütt. [...] széteszoltva a városba négyes, ötös csapatokban járták be az uccákat”.³⁶

1919 elején, februártól az újságokban megjelennek az első fehéren hagyott részek, a cenzori törlések, ami kisebb-nagyobb gyakorisággal állandósul az elkövetkező két évtizedre. Bár van, aki azt találgatja, mekkora marad Magyarország, a hétköznapi élet egyelőre nem a nagypolitikáról szól. Rövidesen kiosztják a fél évre érvényes „hatósági könyvecskéket”, amelyekre az élelmiszeradagok beszerezhetők. Bizonytalanná válik a közlekedés, a „jelenlegi vonatjárások menetrendje [...] teljesen megbízhatatlan”,³⁷ különösen az Ungvár–Csap vonalon, azaz a határon át, tel-

³⁴ Hidegvér, hidegvér... UK, 1918. december 26.

³⁵ Amít. Uo., 1919. január 29. – 1.

³⁶ A cseh megszállás. HÚ, 1919. január 19. A beszámoló hitelességét erősíti, hogy egy korábbi lapszámban megjelent előzetes forgatókönyv hasonló módon tálalta a várható eseményeket. Ld. HÚ, 1919. január 12.

³⁷ HÚ, 1919. február 2.

jes leállás után február közepétől újraindul, ám csak az ún. iskolavonat, az a járat, amely a gyerekeket szállítja Csapról Ungvárra. Ladislav Moys, a „csehszlovák” zsupán felhívásban közli: „Tudomásomra jutott, hogy a csapi iskolavonattal a tanulók magyarországi lapokat csempésznek be, amennyiben még egyszer erre rájönnek, az iskolavonatot kérelmelhetetlenül beszüntetem.”³⁸

Moys feltűnése realizálja a közigazgatás szimbolikus átvételét. Titkára, Mihalkó János és „cseh tisztek” kíséretében jelent meg Ungváron a vármegyeházán, hogy átvegye a hivatalt Bánóczy Bélától, akit – emlékezzünk rá – a sebtében távozó Legeza főispán hagyott hátra, mint mindenestül helyettesítő ügyintézőt. A helybeli lakosok által nem egyértelműen megítélt Bánóczy nem teszi le a hivatali esküt az új államra, de kötelességszerűen még egybehívja a vármegyei tisztsíkat. Moys szlovákul, majd a jelenlevők tiltakozására magyarul szólítja fel a tagokat az eskütételre, egyelőre hiába.³⁹ Az emberek elsíratják Ady Endrét, „írodistanót”, „háztartáshoz értő leányt” keresnek, adnak-vesznek, fuvaroznak, adakoznak, egy-két kultúregylet is hallatt magáról.

Az emblematikus haláleset egy újságíróé, Pósz Lajost a nyílt utcán ölik meg a megszálló katonák 1919. március 7-én. Az elkövetkező két évtizedben a rá való hivatkozás lesz a csehszlovák uralom egyik legfőbb jellemrajza. A '90-es években ismét kiemelkedik a homályból. A közfelfogásban ez az egyedi eset markánsabban jelen volt, mint az, hogy megtörtént a hatalomátvétel.⁴⁰

Az 1920-ben újjáéledő magyar sajtó észrevehetően megváltozik, keresi az új pózokat. Nemcsak híreket közöl, hanem érez bátorságot és okot az észrevételezésre, és a véglegesnek látszó helyzetben indokoltnak látja a bűnbakkeresést. A *Határszéli Újság*ból programszerűen kiemelhetők a fő tézisek. Magyar Bálint keresztényszocialista ünnepségen fogalmazza meg a magyarok számára új helyzetet: „Volt idő, amikor mikivülünk tulajdonképpen más nem is volt. Csináltuk a kultúrát, az ókor sötét éjjele után hirdettük a »szabadság«, »testvériség« eszméjét [...] de jött az ellenség és azt mondta: ő hozza az igazi szabadságot, ő hozza az igazi testvériséget, ő az igazi kultúrát”.⁴¹ A politikát a ruszinok csinálják, a magyarok csak oldalról szemlélődnek: „Szerettünk volna bele nézni abba a politikába, amelyet a ruszinok egy év óta folytatnak [...] fölkerestük a ruszin politika egyik képviselőjét, akitől

³⁸ Uo., 1919. február 23.

³⁹ A politikai élet. *HÚ*, 1919. február 23.

⁴⁰ Akárcsak a korabeli újságot olvasnánk, olyan hangnemben írja le a történetet Botlik József: „Ezekben a napokban, március 7-én vált Ungváron Kárpátalja csehszlovák katonái megszállásának első magyar vértanújává Pósz Alajos, a város pénzügyi számvizsgálója, újságíró, az Ung c. helyi napilap kitűnő riportere, belső munkatársa. Az előbbi napon Tomáš G. Masaryk csehszlovák államelnök névnapja (Tamás) tiszteletére fáklyásmenettel katonai zenekar járta a várost. A Millennium kávéház előtt a csehszlovák himnuszot játszották, amikor a cseh katonák tévesen azt hitték, hogy Pósz sértő megjegyzést tett rájuk. A nyílt utcán ütlegetni kezdtek a 25 éves újságíróra, s közben huszonnyolc bajonett-szűrást ejtettek rája. Ezután a katonai kórház felé hurcolták, de útközben belehalt sérüléseibe.” Volt egyszer egy Ruszka-Krajna. *Kárpáti Igaz Szó*, 2004. július 29.

⁴¹ *HÚ*, 1920. január 4.

egyek kérdéseinkre szíves felvilágosítást kértünk.”⁴² Megindul a – saját meghatározásban, később is annyira jellemző – homályba veszés; már nem tudják, mikor is volt az az esemény, amihez egy évvel korábban még a hatalomváltást kötötték: „Városunk, mint olyan utoljára akkor szerepelt a politikában, amikor azon a bizonyos ezerkilencszáztizenkilencediki januári vagy februári napon Moys zsupán megjelent a városházán”.⁴³ Az idézetben, illetve annak folytatásában benne van a következő elem, a politikai életnek a magyar politikai személyiségekhez való kötése: „E fenti esemény óta városunk életében politikai vonatkozású dolog nem igen történt. Úgy látszik most következett be az újabb fázis”⁴⁴ azzal, hogy a polgármesteri székben az 1916-tól hivatalban levő Berzeviczy Istvánt kormánybiztos váltotta fel. (Miközben a lap januárban folyamatosan közölte Zhatkovych kormányzó 30 pontos politikai programját.)

És végül a bűnbakkeresés. „[...] a volt Magyarország egyes népeit tulajdonképpen az tette államgyűlölökké és magyargyűlölökké, mert meggyűlöltek a magyar kormányok azon politikáját, amely a zsidókat az ő kárukra támogatta, erősítette, befolyáshoz engedte.”⁴⁵ „Kell nekünk a minket megértő és bár saját jóvoltukért, de nem ellenünk, nem a mi kárukra fáradozó zsidóság, amely zsidó vallása mellett magyarnak meri magát vallani, de nem kell nekünk a konjunktúra zsidóság és ennek segítségére sem reflektálunk, mert úgy sem lenne soha áldás és eredmény azon. Nem kell nekünk a bolsevikiekkel kacérkodó, nem kell nekünk [...] a zsidóság, hogy úton-útfélen hazug rágalmakat terjeszt a magyarországi állapotokról [...] mi [...] ha talán kevesebben is, de becsülettel akarunk itt jogainkhoz jutni.”⁴⁶ Sajátos módon a csehszlovák időszakbeli két népszámláláshoz kapcsolódóan a kortárs magyar visszhangok szerint a magyarság számának csökkenését nem annyira a népszámlálás meghamisítása, hanem sokkal inkább a zsidóság elkülönülése eredményezte.⁴⁷

⁴³ Uo., 1920. február 29.

⁴⁴ Városunk a politikában. *HÚ*, 1920. április 11.

⁴⁵ Uo. – 2.

⁴⁶ Államérdek és államgyűlölet. *HÚ*, 1920. január 18.

⁴⁷ Itt van a kutya eltemetve. *HÚ*, 1920. február 1.

⁴⁸ Korláthi Endre a Magyar Pártszövetség nevében nyilatkozta például: „Lehet-e itt szó zsidó nemzeti kisebbségről? Nemzet-e itt a zsidóság, vagy csupán vallás? Véleményünk szerint itt a zsidóság csupán vallás [...] s nem külön nemzet” (*RMH*, 1920. november 7.), illetve az Egyesült Zsidópárt vezetőihez intézett levélben többek között kifejtette: „a zsidópártok felállítása óta a zsidók közül sokan úgy vélik, hogy magukat zsidó nemzetiségűeknek kell a népszámlálásnál vallaniuk.” Ez a körülmény a magyarság számarányának „károsodását eredményezné s nagyon sok helyen a magyar nyelvnek a közigazgatásban, bíraskodásban, sőt iskolákban való érvényesítését akadályozná.” (*RMH*, 1921. február 13.) „Az itteni magyar nemzet élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, gazdasági értékeinek és kultúrájának fejlesztéséért. Ez a küzdelem most nehézségekkel van egybekötve és áldozatokat követel. De ez nem ok arra, hogy valaki megtagadja kötelességeit azzal a kényelmes és nem erkölcsös tétellel, hogy ma már nem magyar, hanem zsidó vagyok és nincs közöm a magyarsághoz.” (*RMH*, 1923. május 10.) stb. L. Fedinec Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Somorja–Dunaszerdahely, 2004.

Egyre-másra elvándorolnak az ungváriak: „Ismét szomorú emberek jöttek-mentek városunk utcáin az elmúlt napokban; készülődtek, búcsúztak [...] Budapestre mentek.”⁴⁸

„Elmentem a temetőbe a magyarokhoz. [...] Ezek már ártalmatlan magyarok minden e világi élő nép számára, akiktől nem kell félni a mai idők ingatag emberének.[...] A hajdani urakból koldusok lettek, más világsszellem asztaláról életet tengetők.”⁴⁹ Ezt a fajta siránkozást a trianoni béke vezet át a megváltoztathatatlanság tudatosításából eredő új gondolkodás felé: „A trianoni béke ratifikálva van. A határok kölcsönösen el vannak ismervé. A légmentes elzárásra nem látunk okot. Követeljük a kínai falak lebontását, amelyek bennünket szeretteinktől s anyagi érdekeinktől elválasztanak s követeljük legalább a postaforgalom megindítását.”⁵⁰ Az új időszámítás elkezdődött.

⁴⁸ *HÚ*, 1920. július 25.

⁴⁹ Rácz Pál: Magyarok közt, a temetőben. *HÚ*, 1920. május 9.

⁵⁰ Magyarország felé. *RMH*, 1920. november 26.

Felföldi társadalomkutatók az 1938 utáni magyarországi viszonyokról

Az a kissé fantomszerű jelenség, amely – illetve az amelyről való „diskurzus” – meghatározza azt a közeget, amelyről e tanulmány szól, az úgynevezett *felvidéki szellem*. A fogalom nem az 1938-ban Magyarországra visszakerült, volt csehszlovákiai magyar gondolkodóktól származik. Közülük többen is megkísérelték elmagyarázni, hogy ők már csak azért sem hozhattak magukkal valamely felvidéki szellemet, mert a tulajdonképpeni Felvidék – a főként *szlovákok lakta hegvyidék* – ott maradt Szlovákiában. A Szlovák Köztársaságban maradt magyar esszéíró, Peéry Rezső is írt arról, hogy a visszakerült magyarokat Magyarországon az ott maradtak rovására nevezik felvidékieknek.¹ A legtöbben utóbb mégis belenyugodtak – másoknak pedig nem is voltak kételyeik ezzel kapcsolatban –, hogy az, amit ők képviselnek az itthoniak szemében, a *felvidéki szellem* tehát. De létezik-e ilyesmi valójában?

A visszatéréssel kapcsolatos görögtüzes kiadványokban itt-ott már megjelenik – ha csak jelzésszerűen is – a csöndes tiltakozás. Az egyik reprezentatív kötetben azonban, amely a kiadási év megjelenése nélkül, de valószínűleg a visszatérés utáni második évben látott napvilágot, a húszas évek nagyhatású kultúraszervezője, a harmincas évek elején Budapestre költözött (s itt Bajcsy-Zsilinszky munkatársaként dolgozó) Simándy Pál a legfanyarabb hangsúllyal beszél erről a kérdésről:² „Hol a felvidéki szellem? – hangzik a kérdés mostanában. Hol csalódottan, hol a gúny belső elégtételével. De a kérdés igaztalan. Hol ma egyáltalában a szellem?” Cikke első bekezdésének végén Simándy így válaszol a maga föltette kérdésre: „katakombákban”. Kifejti, hogy az „anya”-országi társadalom a felföldi kisebbségi küzdelmekről főként az ideológiai összecsapások kapcsán értesült, ezeket kapta sűrítve, ezért gondolta, hogy a visszatértek valamely sajátos szellemet hoznak magukkal. A cikk írója szerint viszont az ideológia és a szellem nem azonosak: „A szellem hordozása [...] a választott kevesek dolga, az ideológia hirdetése és követése – a tömegké.”

A korábbi program „fajtánk és az emberiség békéje, dunai népeké, társadalmi osztályoké” volt, „az új népiség, a szociális gondolat, a megújult keresztyénség szintézise”. A szellem az új korszakban sorvad, illetve erőszakkal elnyomják, s a töme-

1 Peéry Rezső: Peremmagyarok az idő sodrában. In uő: *A végzet bábjátéka avagy Peremmagyarok az idő sodrában*. Válogatta, közléstesi, a szöveget gondozta, továbbá az utószót, a jegyzeteket és a névmagyarozatokat írta Filep Tamás Gusztáv és Tóth László. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1994. 305. (Peéry Rezső válogatott írásai [1.]).

2 Simándy Pál: A felvidéki szellem. In *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékkönyv*. Budapest [1940?]. 74–78.

gek veszik át a hatalmat: „a tömegember ragadta magához a vezetést és irányítást az ember-tömeg fölött, s a szellem emberét félreállította”. A vezérek és próféták kora jött el.

A legünnepélyesebbnek gondolt pillanatokban, a legközérdekűbb témák kapcsán is megnyilatkozik tehát a kétely: vannak-e jellegzetes tulajdonságai, az egész közösségre kiterjedő vonásai a Csehszlovákiából visszatért magyar töredéktársadalomnak. S ha vannak, milyen következmények származnak ebből a velük kiegészült Magyarország társadalmi változásainak folyamatában.

A jelesebb szlovenszkói publicisták, ideológusok, társadalomkutatók egybehangzó, illetve egymást kiegészítő állításai szerint két gondolatmenet szerint voltak csoportosíthatók a nemzetrészt visszatérésével kapcsolatos magyarországi igények, elvárások, koncepciók és prekonceptiók. Az egyik szerint a felföldiek a kisebbségi sors tapasztalatain megedződve egységesebb, összetartóbb csoportot képeznek, szociálisan elkötelezettebbek, a társadalmi szerveződés vonatkozásában demokratikus elkötelezettségűek, s mindezek által a Magyarországon szükségesnek érzett reformok mögé együtt fognak fősorakozni, illetve a megújulás tömegbázisát fogják alkotni. A másik álláspont szerint a régi, jól bevált, patriarkális magyar világot, a Trianon előtti világképet ezek a cseh demokráciával fertőzött – részben becsehelt – kisebbségek fenekestül fogják felfordítani.

Pfeiffer Miklós kassai kanonok, a harmincas évek csehszlovákiai magyar neokatolikus áramlatainak elindítója, a Prohászka Körök szellemi atyja, aki még e korokban is sokáig az egyik legnagyobb hatású közéleti ember volt, azt, hogy a magyarországiak keresik a felvidéki szellemet, s elbizonytalanodnak, ha azt a visszatértek körében nem ismerik föl, azzal az egyszerű ténnyel magyarázza, hogy a felföldiek lelkülete nem egységes, hanem két világosan elkülönülő csoportra oszlik.³ Egyértelműen generációs ellentétéről van szó: a Trianon előtt felnőtt nemzedék tagja, „a régi generáció magyarja”, aki 1919 után deklasszálódott, az értelmiség, az úgynevezett „úri” osztály, kimaradt a kisebbségi sors követelte egységesülésből, és most a századelő társadalmi közegének visszaállítását reméli, azt álmodja vissza. Arra az eszmei káoszra, amely az egész közeget belengi, s amelyre alább utalok még, többek között ez az idézet figyelmeztet: „E generáció hajlamos arra, hogy a legszerényebb népjóléti szociális törekvés mögött is felforgató »kommunizmust« lásson. Széles néprétegek kultúrájának komoly emelését feleslegesnek, ha nem veszélyesnek találja. Olvasmányaiiban szociológiai művek úgyszólván nem szerepelnek. Ha teszem a *Rerum novarum* vagy a *Quadragesimo Anno* szociális pápai körlevelek pusztá szövegét annak egyházi kitételei nélkül olvasná, tartalma alapján kommunista iratnak minősítené.” Ezzel a gondolkodással áll szemben a fiatal generációk koncepciója, amely „a szociális népi közösség”-ből indul ki, s amelynek fő szellemi bázisaként Pfeiffer a keresztényszocializmus eszmekörét tekinti.

³ Pfeiffer Miklós: A Felvidék kettős lelke. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. február 9., 3. A cikk átvétel az Érsekújvár és Vidéke 1938. 6., február 5-i dátummal megjelent számából.

Két döntő feladat állt tehát a volt szlovenszkói gondolkodók előtt. Egyrészt meg kellett győzniük a közvélemény egy részét arról, hogy belső demokráciájuk, ha részben a cseh minta fölhasználásával alakították is ki, nem szimplán *cseh termék*, és ők éppen a *cseh imperializmus* ellen, leghatásosabb önvédelmi eszközként építették ki ezt a rendszert. Másrészt a reformpárti erőket akarták figyelmeztetni arra, hogy nincs birtokukban a csodafegyver, és nem áll mögöttük akkora tömeg-erő, amelynek hátszelével végre tudnák hajtani programjukat.

Kétségtelen, hogy a visszatérés eufóriájában van bizonyos helyzeti energiájuk, de ők nem elkülönülni akarnak, hanem beolvadni az itteni társadalmi csoportosulásokba és áthatni azokat. Attól féltek, ha „ma” divatosak is, „holnapra” elavulnak, „holnaputánra” anakronizmussá válnak. (Ezeket a téziseket az első hónapokban a legkövetkezetesebben Borsody István fejt ki a *Prágai Magyar Hírlap* folytatásaként Budapesten megjelenő *Felvidéki Magyar Hírlapban* [FMH].)

Azt, hogy ez bizonyos nézőpontból be is következett, példának okáért a *Kelet Népe*nek egy évvel későbbi, a Szlovák Köztársaságban maradt magyarok Pozsonyban kiadott, *Szlovákiai Magyarok Könyvtára* című sorozatát méltató recenziójából derül ki,⁴ amelynek szerzője szembeállítja a kisebbségben maradtak és a visszatértek elitjének mentalitását:

„Ma az a különös dolog történt, hogy a folyó beleszakadt a folyamba és feloldódott, elkarodott benne. A Vág beszakadt a Dunába, s csak *több* lett a víz, nem *más*.

Egy évig sirattam, hogy milyen kár: elveszett valami, amit a babiloni fogság termelt. Ma már bele kell nyugodni. A felvidéki szellem lassan felveszi az itthoni mentalitást. A felvidéki kurucok kedves kövér labancokká mosolyodnak át.”

Mindezek miatt az első menetben a visszatértek a kisebbségi tapasztalatokat igyekeznek összegezni, a saját múltjukat, különútjuk fordulópontjait próbálják megértetni első munkáikban. Ezek közül jelentősebbek Jócsik Lajos *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben* című, 1939-ben, illetve *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt* című, 1940-ben kiadott könyvei, illetve Szvatkó Pál *A visszatért magyarok*ja még 1938-ból. Azt, hogy ezek a kérdések még évek múlva sem voltak lezártak tekinthetők, bizonyítja, hogy Kovács Endre például csak 1944-ben adja közre az ebből az élményből született munkáját, *Két háború közt* című emlékezését. Itt említhetők még Vass László cikkei és tanulmányai; ő szerepelt a volt csehszlovákiai magyarok közül a Nyugat 1940-es, *Egységes magyarság* című ankétján.

A visszatértek emlékezései önműködően nőttek át az akkori jelen társadalmi problémáinak taglalásába. A korszak egyik fontos témája a parasztság helyzetének megváltoztatása. A proházkások és a korábbi sarlósok ezzel kapcsolatos állásfoglalásai beépültek a Egyesült Magyar Párt programjába is – összekapcsolva a gazdasá-

⁴ Csáky Mihály és Aixinger László: *Szlovákiai Magyarok Könyvtára. Kelet Népe*, 1940. 13. sz., 15. (A szerkesztőségi asztal című rovatban.)

gi és szociális követelményeket a nemzeti érvrendszerrel. Szilassy Béla felvidéki államtitkár már 1939 első napján úgy nyilatkozott, hogy a visszatért területeken nem állítják vissza a nagybirtokrendszert. Trianon után ugyanis a magyar nyelvterület föllazításának kézenfekvő módja volt a földreform céljaira lefoglalt nagybirtokok fölparcellázása, telepekké alakítása, a cseh és szlovák telepesfalvak létrehozása. Kisbirtokként kell szétosztani és ezáltal lakottá tenni ezt a földet, hogy hasonló ne fordulhasson elő – szerepelt az államtitkár által adott interjúban –, s ugyanezt kell tenni a csehek által lefoglalt, de még ki nem osztott földekkel is.⁵

Hantos László 1944-ben könyvet írt a kisbirtok elaprózódásának megakadályozásáról – de abban már országos vonatkozásban foglalkozik ezzel a kérdéssel, nem a felvidéki régió szintjén. A visszatérés utáni első években pedig azt mutatja ki, hogy a magyarországi szövetkezeti mozgalommal szemben – amelyben a Hangya Központ és az Országos Központi Hitelszövetkezet is felülről jövő szerveződésként jött létre – a felföldi, galántai központú Hanza Központi Szövetkezet a nép kezdeményezéséből nőtt ki, a „magyarság gazdasági erejéből alakult meg és öntudatából fejlődött ki”, és ez sokkal nagyobb valószínűséggel hozza meg a sikert, mint a másik fajta szerveződés. Ez az út az, amelyik a skandináv – elsősorban a finn – példát követi, és általában is helyesebb volna nálunk is nagyobb teret engedni a szövetkezeteknek. Finnországban 95 százalékan ebben bonyolódik le a gazdasági élet. Nálunk a szövetkezetek jelentősége sokkal kisebb, részben azért, mert a parasztság – Hantos „nép”-ről beszél – gazdasági nevelése alacsonyabb fokon áll, részben az itthoni szövetkezeti központok rugalmatlansága miatt. A fogyasztási szövetkezetek költségei a Hanza példájának átvételével 12–15 százalékról 8-ra volnának csökkenthetők.⁶ Hasonló jelenségre utal egy korábbi cikkében Kovács Imre is,⁷ s ez arra utal, hogy Hantosból nem pusztán a lokálpatriotizmus beszél. Kovács Imre személyesen gyűjtött tapasztalatokat Galántán. Szerinte a Hanza – melynek ekkor 210 falusi fiókja és 50 000 tagja volt – „dániai”, míg a Hangya „magyarországi” típusú szövetkezet.

Egyébként is több forrás tanúskodik arról, hogy a visszatért – mondjuk így – földművelők öntudatosabbak, mint osztályostársaik átlaga. Amikor az egyik lelkész egy kis cikket ír a *Hanza Szövetkezeti Újság*ba arról, hogy a *paraszt* szó megbélyegző, mint a méhkas bolydul fel az egész töredéktársadalom, a hozzászólóknak hónapokig kell várniuk, amíg cikkük megjelenik. Itt írja az egyik érintett: „Ha mi földművesek és kisbirtokosok parasztok vagyunk, akkor a nagybirtokosok nagyparasztok, mint ahogy a kisiparosok mellett vannak nagyiparosok.”

A vitát kommentáló s a főnti passzust idéző Jócsik Lajos a *Kelet Népe*-ben leszögezi,⁸ hogy itt lényeges társadalmi kérdésről van szó, a citátumban a földből élők ön-

⁵ Kitől vesznek el és ki kap földet a visszacsatolt területen? Szilassy Béla felvidéki államtitkár nyilatkozata a *Magyar Nemzet*nek. Nem állítják vissza a nagybirtokrendszert. *Magyar Nemzet*, 1939. január 1., 5.

⁶ Hantos László: A szövetkezeti mozgalom szerepe és jelentősége a magyar gazdasági életben. *Kelet Népe*, 1940, 12. sz., 6.

⁷ Kovács Imre: Válasz a dániai példára. *Kelet Népe*, 1940, 2. sz., 3–4.

⁸ Jócsik Lajos: Nem vagyunk parasztok? *Kelet Népe*, 1940, 21. sz., 7–8.

tudata nyilatkozik meg, ugyanakkor a saját nemzedéke csehszlovákiai tapasztalataira és az itthoni népi írói mozgalom eszméire utalva a paraszt fogalmának vállalására buzdít. Függetlenül az egyes fogalmak körüli vitáktól, egybecseng ez több vezető értelmiségi tételeivel. Borsody a visszatérés előtti pillanatban, 1938 nyarán megjelent, az általa szerkesztett tanulmánygyűjteményben szereplő s a kisebbségi és a magyarországi magyarok lehetséges viszonyáról szóló dolgozatában ezt írja:

„A csehszlovákiai magyarság – széltében-hosszában használt megállapítás szerint – húsz év alatt demokratizálódott. Megváltoztak társadalmi ideáljai, az új ideál: a dolgos, társadalmilag szervezett ember, aki egymást megbecsüli, születés, származás, foglalkozás miatt emberi megaláztatást el nem visel, a címet, rangot, méltóságot csak megfelelő tartalom fejében hajlandó elismerni, megveti a szolgálattelkülséget, az úr és szolga megalázó viszonyát, szociális felelősségérzete és öntudata a magyar társadalmi reformok egész sorát látja szükségesnek.”⁹

A visszatérés utáni hónapokban a *Felvidéki Magyar Hírlapban* Szvatkó Pál is több cikkben kikel a Magyarországon tapasztalt úrhatnamság és címkórság ellen. Az úgynevezett neobarokkot bírálja, akárcsak utóbb Pfeiffer Miklós, aki 1943-ban interjút ad a Prohászka Körök folyóiratát, az *Új Életet* szerkesztő András Károlynak. A különlenyomatként is kiadott – tehát nyilván fontosnak ítélt – dokumentumnak már a címe is mozgósító erejű – *Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség.*¹⁰

Mik jellemzik a visszatért felvidéki magyarságot önnön szellemi vezérei szerint? Szvatkó *Visszatért magyarok* című, gyorstalpaló módszerrel megírt könyvéből veszem át a meghatározásokat, de a többi kor- és sorstársnál is hasonló címszavak jelennek meg: *politikai érettség, szociális tudat és igény, évek óta kovácsolt egység, szolidaritás, póztalanság, realizmus, gyakorlatiasság, az aprómunka jelentőségének fölismerése.* Az első kisebbségi korszak politikai hagyományaiból pedig többször is kiemelik az 1925-ben elhunyt Petrogalli Oszkár szellemi örökségét. Az ő emlékét főként Forgách Géza idézi, fölsorakoztatva Petrogalli programjának, politikai publicisztikájának kulcsszavait. Ezek: „nemzeti önvédelem” és nemzetiségi megbékélés, egység, politikai aktivitás, s mindenekelőtt a demokrácia. (Más kérdés, hogy Forgách más múltidéző cikkében szigorúan bírálja a Magyar Nemzeti Pártnak és vezetőjének, Szent-Ivány Józsefnek 1925–1926-os, liberálisnak tartott politikáját.)

A visszatérés utáni első időszakban az Egyesült Magyar Párt köreiben tapasztalható bizonyos közeledési szándék a munkásmozgalom egyik árnyalata felé is, amelynek alapja talán az lehetett, hogy 1938 őszén a csehszlovákiai szocialista párt magyar tagozata föloszlatta önmagát és arra biztatta tagjait, hogy lépjenek be az Egyesült Magyar Pártba, így a szociáldemokrata munkások is részt vettek a magyar

⁹ Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In uő (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938.* Az Ország Útja, Budapest 1938. 212–213.

¹⁰ *Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség! András Károly beszélgetése Pfeiffer Miklóssal.* Kassa 1943. Különlenyomat az Új Élet 1943. évi júniusi számából.

egységesülés folyamatában. A *Felvidéki Magyar Hírlap* például egész kolumnás cikket közöl a marxista Surányi Lajosról, a húszas évek mandátumától megfosztott prágai szocialista képviselőjéről, aki Magyarországra való áttelepülése után több röpiratot szentelt annak bemutatására, hogyan tette az utcára az úgynevezett csehszlovák demokrácia a magyar munkásokat. Surányi szerint a Párizs környéki béke-rendszer, azaz a közép-európai gazdasági egység szétszabdálása éppen a munkásosztály szempontjából volt tragikus és brutális megoldás. A *Felvidéki Magyar Hírlap* ennek kapcsán elismeri, hogy a marxizmus klasszikusainak intencióival a Versailles-ban megszerkesztett Európa ellentétben áll, s hogy „a revízió elsősorban a magyar munkásság érdekében való”. Az *FMH* nem hiszi ugyan, hogy Mónus Illés és vezérkara fölismerné ezeket az igazságokat, de örömmel üdvözli azt a tényt, hogy a hazai marxista lapokban már megjelennek Surányi cikkei is, s általa „szalonképessé” válik a revízió ügye a munkásmozgalmon belül.¹¹

Körülbelül öt hét múlva a napilap közli Surányi rádióelőadását is, amelynek tárgya: hogyan lehetne – például állami megrendelésekkel – munkához juttatni a két világháború között szétvert nógrádi – főleg losonci – és gömöri ipartelepek, a leépített kassai gyárak egykori (azóta tengődő) munkásait. A cikk felsorolja a húszas években megszüntetett gyárakat. Hogy valóban nagy népességszámot érintő problémáról volt szó, igazolja, hogy a több mint tízezer losonci lakosból például majdnem négyezer volt gyári munkás, de keresethez juttatták e gyárak a fuvarozást vállaló kisgazdákat is.¹²

Az Egyesült Magyar Párt és a magyarországi szociáldemokraták viszonyát determinálta viszont a korábbi, csehszlovákiai kormánypárti magyar szociáldemokraták ellentétes megítélése. A budapesti országgyűlés szocdem képviselői érthető módon nehezményezték, hogy a felvidéki párt parlamenti frakciója Imrédy felé sodródik, s egyikük a helyes hazafiságból a prágai parlament volt aktivista képviselője, Schulz Ignác tevékenységének említésével igyekezett példát fölmutatni. Schulzot azonban az ellenzéki magyarok körében közutálat övezte; őt Beneš zsoldosának tekintették, amit utóbb is igazolni látszott szerepvállalása a londoni cseh emigráció működésében. Buchinger Manó 1939 tavaszán azzal vádolta meg az éppen távol lévő Holota Jánost, Érsekújvár polgármesterét, hogy annak idején Edvard Beneš egy fényképet küldött neki; s ez a köztük lévő baráti viszonyra utal, Schulz pedig akkoriban is a magyar érdekekre hivatkozott. Március 20-án Holota személyes kérdésben szót kérve rámutatott Buchingernek e témakörben való tökéletes tájékozatlanságára és Schulz negatív szerepére. Jó lenne, mondta, ha ennek kapcsán Buchinger környezettanulmányokat végezne. „Hozzátartozik ehhez a környezettanulmányhoz az – olvashatjuk a városbíró válaszában – hogy Beneš nemcsak fényképeket küldözgetett az ottani magyar vezetőknek, hanem például nekem küldött egy század

¹¹ Egy magyar munkásvezér útja a kommunizmus útvesztőjéből a nemzeti közösség nagy táborába. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 11., 22.

¹² A felvidéki munkás új kenyere. Surányi Lajos előadása a rádióban. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. január 29., 8.

katonát 1920-ban azzal, hogy ahol megtalálnak Érsekújvár határában, azonnal löjjenek agyon. [...] Azonkívül megtisztelték kétszer azzal, hogy megengedték, hogy megtekintsem a börtönök belsejét. Emellett 20 napig vendége voltam az egyik börtönben e Beneš-féle csehszlovák rezsimnek. [...] Azonkívül Érsekújvár város polgármesterválasztásait kétszer semmisítették meg.” Holota emellett szabatosan kifejtette, hogy amikor Beneš Érsekújvárra látogatott, a város vezetősége természetesen jelen volt az aktuson, az pedig, hogy ezek után az elnök titkársága elküldte a fényképeket a városnak, természetes udvariassági gesztus.¹³

A magyarországi parlamenti ellenzék a visszatértek integrálódását sürgette; arra hivatkozott, hogy a Felvidéki Minisztérium és az Egyesült Magyar Párt léte a terület corpus separatum-jellegére utal, ami a jogegyenlőség megtörésének bizonyítéka. A *Felvidéki Magyar Hírlap* szerkesztőségi vezércikke¹⁴ is elismeri, hogy a pártnak előbb vagy utóbb meg kell szűnnie, de csak a „magyar egység” megszületése után. „...a Felvidék az óhazának is jó példát akar adni az összefogásra. A teljes, totális nemzeti egység kovásza kíván lenni.” Szükség van a pártra a csehszlovákiai és a magyarországi jogrendszer egységesítésének befejezéséig – itt utal a cikk a szociális biztosítás és a választójog eltérő törvényi alapjaira –, főként azért, mert léteznek bizonyos felvidéki különérdekek, amelyeknek képviselétéről gondoskodni kell. Vannak továbbá olyan „állami és jogi berendezések, amelyeket kár volna meg nem tartani általános nemzeti, gazdasági és szociális okokból, de egyes esetekben nemzetiségi és külpolitikai szempontból is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy szlovák nemzetiséget is kaptunk. Amíg ugyanazt a berendezést tartjuk fenn nemzetiségi politikánkban, amelyet a csehszlovák uralomtól örököltünk, addig a szlovák kisebbség nem panaszkodhatik a világ előtt e berendezés ellen, mert hiszen ő maga alkotta meg, amikor még többségi sorban volt. Ha akármilyen változtatást eszközölünk az örökölt nemzetiségi jogszabályokon, a változtatást a nemzeti kisebbség rögtön jogfosztásnak kiálthatja ki, még akkor is, ha a valóságban joggyarapítást jelent is. Ezért kell bizonyos csehszlovák törvényeket megtartani, sőt az egész országra is kiterjeszteni”.

Az Egyesült Magyar Pártnak az érsekújvári kongresszuson elfogadott és a *Felvidéki Magyar Hírlap* január 22-i számában közölt programja éppen a fent említett sajátos érdekek, illetve a belpolitikai viszonyok között történő helykeresés következtében kusza és kevésbé végiggondolt szövegnek tűnik föl – amint azt Rassay Károly *Esti Kurírja* nem mulasztotta el megjegyezni, a programot előzőleg egyeztették Imrédy Bélával –, amelyben egyszerre szerepel néhány fontos (bár az ország gazdasági helyzetét tekintve nem minden esetben időszerű) demokratikus és szociális követelmény, így például a radikális földreform, az általános, egyenlő, nőkre is kiterjedő titkos választójog (feltételül szabva az írni-olvasni tudást), hadüzenet a bürokrá-

¹³ Az országgyűlés képviselőházának 383. ülése, 1939. évi március hó 20-án, hétfőn, Darányi Kálmán és Szinyei Merse Jenő elnöklése alatt. In *Az 1935. évi április hó 27-ére kihirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház, Napló XXII.*, 400–401.

¹⁴ Még teljesebb egység felé. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 11., 5.

ciának, a születési előjogok eltörlése, tandíjreform, és – kimondatlanul, illetve körülírva – a szekularizáció, majd – ismét konkrétan – a szociális biztosítások megteremtése az iparban és a kereskedelemben, a gyermekmunka korlátozása, a munkásnak a vállalat jövedelméből való részesedése.

Ugyanakkor konkrétan megjelenik a programban a sajtó és hírközlés – közelebbről nem tisztázott – „nemzeti kézbe” adásának, a zsidóság „a művelődési, gazdasági és szociális élet síkján” való elhelyezkedésének törvényi szabályozása, illetve ennek szükségessége. A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a program ez utóbbit jogelvonások révén gondolja megvalósíthatónak.

A pártvezetés néhány hónap alatt átcsúszott az immár – Imrédy miniszterelnökségének utolsó szakaszában – kormányzati szintre emelt jobboldali radikalizmus oldalára. Ebben nyilvánvalóan a Jaross és Imrédy közötti kapcsolat elmélyülésének volt döntő szerepe, de föltehetően annak a ténynek is, hogy a kormánytól balra nem volt realitása a szociális követelések hatékony képviselésének. A felföldiek „lecsatlakoztatásának” egyébként más útjai is voltak: címek, rangok, pozíciók juttatása (hivatkozva a kinevezetteknek a kisebbségi korszakban történt szerepvállalására a nemzetrészt védelmében). A másik lehetséges változat az azonosulni nem kívánók elszigetelése volt. Így például a keresztényszocialista Szüllő Gézát, a húszas évek csehszlovákiai magyar politikájának vezéralakját egyszerűen nem szerepeltették a visszatérés kapcsán megrendezett ünnepeken.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a „felvidéki” politika egységes maradt.

Két nappal a pártprogram megjelenése után ugyanis a *Magyar Nemzet*ben egy magát meg nem nevező „előkelő felvidéki magyar politikus” vezércikkét közlik. Ennek legfontosabb elemei: a pártnak a „felvidéki szellem”-ből következőleg mérséklőleg, nemesítőleg kellett volna hatnia az itthoni viszonyokra, ezzel szemben Jaross Andor bevonta a pártot a „kicsinyes belpolitikai hercehurcákba”. Ennek fő okai, illetve előzményei a népi elv túlhajtása a történeti elvvel és a keresztény eszmeiséggel szemben, illetve a tiszteletlenség a közjogi és az alkotmányos szellem iránt, valamint az, hogy Jarossra túlzottan hatott a szudétanémet program, különösen a vezérszellem. A cikkből alighanem minden olvasó azt a következtetést vonhatta le, hogy Jaross számára ez utóbbi éppen azért volt olyan rokonszenves, mert ő maga lett a vezér.¹⁵ (Jaross egyébként az efféle vádakot visszautasította.) A vezércikk nyilvánvalóan Szüllő körében keletkezhetett; maga Szüllő Géza január végén, Károlyi Gyula és barátai közös vacsoráján beszédet tartott, s abban – húszéves jogvédő múltjára hivatkozva – önmagát jelölte meg a felvidéki szellem igazi képviselőjeként, állást foglalva az alkotmányosság, a függetlenség és az önkormányzatiság mellett.¹⁶ A harmadik zsidótörvény felsőházi vitájában éppen ő bizonyította be a törvényjavaslat keresztényietlen, alkotmány- és nemzetellenes jellegét. (Jaross

¹⁵ Mi a felvidéki szellem? *Magyar Nemzet*, 1939. január 20., [1.]–2.

¹⁶ Szüllő Géza a Felvidék szelleméről. *Magyar Nemzet*, 1939. január 31., 7.

pártjától és annak napilapjától ez időben a Szlovák Köztársaságban maradt magyar-ság vezetője, Esterházy János is elhatárolódott.)

Már a második zsidótörvény kapcsán sem sikerült a pártnak egységes álláspontot kialakítania. 1938 decemberében például Porubszky Géza országgyűlési képviselő, kéméni plébános nyilatkozik meg e kérdésben a *Pesti Napló*-ban; a Porubszky-val készült interjút aztán az *Érsekújvár és Vidéke* című hetilap is átvesszi. Ebben a cikkben jelenti ki a kéméni plébános: „Helyesnek tartom, ha a körülöttünk zúgó zsidóellenes áramlatok folytán revízió alá vesszük a zsidókérdést. Tagadhatatlan, hogy egyes foglalkozási ágakban, bár hibájukon kívül, egészségtelenül felduzzadt a zsidóság száma és mondhatnám, külön zsidó arisztokráciát, zsidó kapitalizmust termelt ki. Ezeket egészséges, méltányos és főleg emberséges eszközökkel kell illő mértékre leszállítani a szociális gondoskodás jegyében. Tehát az antiszociális túlnövésekkel szemben alkalmazni kell azt a szociális mértéket, amely a magyar dolgozó nincstelenek szebb jövőjét van hivatva előmozdítani. Ebben az országban a haladó, gyors ütemű kor szellemének megfelelően gyökeres és nagymérvű reformokat kell végrehajtani, de tiltakoznom kell az olyan népi, keresztényi és szociális megújulás ellen, amely csupán a zsidóüldözésben éli ki magát és a zsidók ócsárlását teszi politikájának tengelyévé. Hiszen elsősorban a kereszténység szellemét tagadja meg, aki felekezeti gyűlöletet szít. Mint papot, mélységesen meglep az a disztinkció is, amely a zsidó áttéréseknél a kitérés időpontját veszi alapul. Nézetem szerint senkitől sem szabad elvitatni a hitet és meggyőződést, amely a megkeresztelkedésnél őt minden bizonnyal vezeti. S ha már felállítok az áttéréseknél időhatárt, ám akkor ne az 1919 után, hanem a zsidótörvény közvetlen életbeléptekor kitértektől vonják meg a kereszténységhez való tartozandóság jogát.” Arra a kérdésre, hogy a „felvidéki” képviselők támogatni fogják-e az új, Imrédy-féle törvényeket, Porubszky csak a saját nevében nyilatkozott; csak addig támogatja a kormánypolitikát, ameddig nem kerül ellentétbe a lelkiismeretével. „Mi nem egymás elleni harcokban szét-esett országot, hanem békét és ismét csak békét akarunk. Mi Nagy-Magyarországot akarjuk és ezt csak úgy érhetjük el, ha még elszakadt véreinkre békénkel és testvéri együttélésünkkel fogunk vonzást gyakorolni. A gyűlölködés eltaszít és rombol, és ettől elsősorban óvja Isten hazánkat.”¹⁷ Végül azonban az április 21-i országgyűlési vitában Szent-Ivány József bejelenti, hogy pártja képviselői a Magyar Élet Pártjával szavaznak.

A Harmadik Birodalommal való viszony megítélésében a visszatértek, a „felvidékiek” a többiekhez képest kezdetben atipikus módon foglalnak állást – minthogy ők azok, akik a Szlovák Köztársaságban maradt magyarok ügyét napirenden tart-

¹⁷ Porubszky Géza nyilatkozik: „Politikánk alapirányát a nemzet mindenekfelett álló fogalma szabja meg, amely kizár minden osztály-, felekezeti és faji megkülönböztetést”. „Akár katolikus, akár református, akár zsidó, egyaránt tagja a nemzeti közösségnek, ha a nemzeti követelmények kritériumainak megfelelt. – Tiltakoznom kell az olyan népi, keresztény és szociális megújulás ellen, amely csak a zsidó üldözésében éli ki magát és a zsidók ócsárlását teszi politikája tengelyévé.” Beszélgetés dr. Porubszky Géza országgyűlési képviselővel, kéméni plébánossal. *Érsekújvár és Vidéke*, 1938. december 18., 5.

ják. Kétségtelen, hogy a felföldi magyarok Szlovákiában másodrendű állampolgároknak érezték magukat, s a rájuk nehezedő szláv nyomás német asszisztenciával történt. Kiderült ez mindjárt a mecenzéfi németek kapcsán, akik kereken kimondták, hogy nem akarnak a szlovákiai német népcsoporthoz tartozni – nem lévén nagy-német öntudatuk –, s akik (Kassa vonzáskörzetéhez tartozván) közvetlen érdekeik alapján is azt kívánták volna, hogy Magyarországhoz csatolják őket. A felvidékiek pártlapja már 1938. december elején vezércikkben¹⁸ számol be arról, hogy a szlovákiai németeknek a Csehszorból exportált vezetőjét, Franz Karmasint agitációs körútján Mecenzéfen záptojással megdobálták: „A mecenzéfiak voltak talán az elsők, akik a régi Magyarországon élő szórványnémetek problémáját a gyakorlatban megragadták. Odaálltak rajongva szeretett Vezérük elé és bátran kimondották: nekünk szükségünk van a magyarokra. Ha nem élhetünk velük, akár elvándorolhatunk évszázados szepesi hazánkból, nem tudunk megélni. A delegációnak talán nem hittek, de most, amikor Karmasin államtitkárt elkeseredett tüntető tömeg fogadta a városban, s a híres ordnerek kénytelenek voltak a cseh katonák fegyvereit igénybe venni a helyzet megmentésére, nem lehet többé kétség abban, hogy a mecenzéfiak másképp értelmezik németiségüket, mint az olmtüzi Karmasin kívánta.” Szvatkó szerint a mecenzéfi eset az arra intő példa, hogy a közép-európai zárt német tömegek és a szórványnémetek útja különválhat, s azt is kimondja a vezércikk-író, hogy a mecenzéfi németek vezére Esterházy János. Ennek az írásnak a megjelenése után három héttel a *Felvidéki Magyar Hírlap* a szlovákiai német párt propagandafőnökének nyilatkozatát kommentálva tényként rögzíti a szlovákiai német–magyar viszony megromlását. A magyar cikk szerint az 1938 előtti fegyverbarátságot a németek mondták fel – „A müncheni döntés után a szudétanémetek által Pozsonyba kirendelt népvezér: Karmasin annak a szlovák kormánynak oldalára szegődött, amely Komáromban a magyar követeléseket az etnográfiai helyzet figyelmen kívül hagyásával lényegtelen minimummá akarta leszorítani” –, s a pozsonyi őslakos magyarság és németiség együttműködött volna, ha népszavazásra kerül sor Pozsony hovatartozásáról (amit Karmasin is segített elgáncsolni); azaz a város németjei a Magyarországhoz való csatlakozás mellett voksoltak volna. Karmasinék terrorban is megnyilatkozó lélekhalászt folytattak a pozsonyi németek körében. Az új feszültség okaként a német propagandafőnök a magyarországi németiség helyzetének tisztázatlanságát hozta föl. Az *FMH* cikkírója erről a következőket mondja:

„A szlovák–magyar kisebbségi jogkölesönösség természetes, érthető és a belvederi döntésből is fakad. Itt két állam kormányzati hatalmának kölcsönösen szabályozható kisebbségi jogkodifikálásáról lehet szó, de a szlovákiai németek mint népi kisebbség a velük Bécsben is egyenjogúvá deklarált magyar kisebbséggel szemben nem állíthatják fel a reciprocitás elvéből fakadó követelést, mert a szlovákiai magyarságnak nin-

¹⁸ sp [Svatkó Pál]: Mecenzéf. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 4., [1.]

csen jogmegszabási lehetősége és hatalma a magyarországi németekkel kapcsolatosan. Ezt a reciprocitást csak a berlini birodalmi kormány állíthatja fel a magyar kormánnyal szemben. Erre sor is fog kerülni, mert a müncheni egyezmény után a német birodalomhoz került Ligetfalú, Zabos és Auliesl magyarsága ma a legprimitívebb kisebbségi jogokkal sem rendelkezik, tehát megvan az adottsága annak, hogy a kisebbségi jogmegadás kérdése államközi megállapodással rendeztessék.

Hauskrecht dr. egy kimondott szlovákiai problémánál túl messzi markol és túl messzi néz a határokon. Ha csak a Duna pozsonyi túlsó partjára nézett volna, úgy le kellett volna szögeznie, hogy a pozsonyi német–magyar feszültségnek egyik főoka többek között az is, hogy a túlsó parton élő ligetfalusi, zabosi és auliesli magyarok több mint 600 iskolaköteles gyermekének egyetlen magyar iskolája sincsen.”¹⁹

Még látványosabban – bár más látószögből – merül föl a német–magyar viszony kérdése, amikor az a szlovák–magyar kapcsolatok rendezésének akadályaként tűnik föl. Borsody István *A szlovák–magyar kérdés alapvonalai* című munkájában például a szlovák nacionalizmus elharapódzásában nyílt és közvetlen német hatást lát:

„A magyaroknak kínos élmény ezzel kapcsolatban a pozsonyi németek szekundálása a szlovákok magyarellenes tobzódásának. [...] Az egész helyzet azt a látszatot kelti, mintha a szlovákok a németek beleegyezésével szítanák a magyarellenes indulatokat: és a szlovákok nyilván erre a beleegyezésre támaszkodva, könnyelműen borítják fel a békés szlovák–magyar kapcsolatok lehetőségeit.”²⁰

Egyébként később a kormánypárti sajtónál dolgozó magyar újságírók politikai kommentárjaiba is beszűrődtek olyan hangok, amelyeket a németek sérelmeztek – így például a *Magyarország* főszerkesztőjének, Szvatkó Pálnak egyik cikke miatt már 1940 nyarán tiltakozik a német külügyminisztérium sajtóosztálya. (Szvatkó egyébként az Imrédyt váltó Teleki Pál politikájának híve volt, főszerkesztői posztját is Telekinek köszönhette. A felvidéki párt 1940-ben beolvadt a kormánypártba, és képviselői nem követték Jarost a szélsőjobboldalra.) Az pedig köztudott talán, hogy 1944 márciusában Hitler Szvatkó egyik cikkével indokolta meg Horthy számára Magyarország másnapi megszállását. Az sem ismeretlen tény, hogy Szvatkót a megszállás után az első csoporttal tartóztatták le, majd Mauthausenbe szállították. (A *Magyarország* munkatársa volt rajta kívül a visszatértek közül Borsody István, Sinkó Ferenc és Darvas János is.) A német megszállás idején a felföldi közep-generáció számos tagja minősült náciellenesnek a belbiztonsági erők szemében. 1944 végén például a német Biztonsági Rendőrség érsekújvári különítménye fölszólította a magyar hatóságokat tizenkét helyi értelmiségi letartóztatására. Közéjük tartozott Holota János volt polgármester, továbbá az ismert közéleti személyiségek közül Kovács Endre, Jócsik Lajos és Krammer Jenő, valamint Dobossy Imre és Do-

¹⁹ gi.: A szlovákiai németek és magyarok viszonya. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938, december 28., 7.

²⁰ Borsody István: *A magyar–szlovák kérdés alapvonalai*. A szerző kiadása, Budapest, 1939, 49.

bossy László. Egyiküket sem sikerült őrizetbe venniük. Valamivel korábban azonban lefoglalták és elindították Németország felé a jeles társadalomszervezőt, Berecz Kálmánt (akinek azonban még Magyarország területén sikerült megszöknie).²¹ Ha a németek elsősorban a volt radikális mozgalmakhoz tartozókat tekintették a birodalom ellenségeinek, a nyilaskeresztes mozgalom a hagyományos világ örökségét igyekezett szétzúzni. A nyilasok gyilkolták meg Tost László volt kassai polgármester-helyettest, és Salkaházi Sára nővért, aki a zsidók utáni hajsza idején minél több üldözöttet igyekezett megmenteni.

A németekhez való sajtáságos – München előtti – viszonyt Borsody a visszatérés első hónapjaiban így foglalta össze: „[...] Közép-Európára az új német életforma kezdett hatást gyakorolni: ez a demokráciát elvetette, átok alá helyezte, bár mindenestre felhasználta összes eredményeit is, sőt sok tekintetben tökéletesítette ezeket. De a demokrácia nevét az új német rendszer kiirtotta a megbecsült szavak szótárából. Nem is tehetett mást, hiszen lényege a demokrácia tagadásából született, és már világpolitikai elhelyezkedése miatt is programszerűen kellett hátat fordítania minden demokratikus jelzőnek. De tudomásunk szerint a német nemzetiszocializmus nem szüntette meg az európai demokratikus korszak németországi kész eredményeit, csak új rendszerbe helyezte őket és új feladatok elé állította. Ugyanez történt a szudétanémetekkel is. És a közös csehszlovákiai kapcsolatok jóvoltából hasonló helyzet kezdett kialakulni – a szudétanémet hatás alatt – a csehszlovákiai magyarság körében is: *a demokratikus társadalmi fejlődés előnyeit mindenki elismerte, de a közeli szomszédságból terjedő korszaknak hódolva egyre többen álltak a demokráciát gyűlölő fasiszta csodálói közé. A fasiszta hatalmak a magyar nemzet szövetségesei voltak – Csehszlovákiában a nácista szudétanémetek fegyvertársa a magyarságnak: egészen természetes, hogy ezek a kapcsolatok egyre nagyobb hatást gyakoroltak úgy a politikai gondolkodásra, mint a politikai terminológiára. Biztos, sok zavar, félreértés és félreismerés fog még születni.*” [Kiemelés tőlem – F. T. G.]

Le kell szögezni, hogy a húszéves tapasztalat legföljebb arról győzhette meg a felvidéki magyarságot, hogy *a csehszlovák demokrácia hamis és hazug volt – de programunk volt a demokrácia, mint a magyar népet földhöz és munkához juttató eszköz, programunk volt a demokrácia, mint a széles társadalmi műveltséget, a kölcsönös emberi megbecsülést biztosító közszellem, eszményünk volt a demokrácia, mint a magyar hagyományok és a magyar nemzeti jellem kifejezője.*²²

Hangsúlyozni szeretném, hogy itt most neveket említek, nem csoportokat és irányzatokat, szellemi köröket. Részben azért, mert az intézmények, csoportosulások megszűntek, átszerveződtek. Két folyóiratról azonban szólnom kell röviden.

²¹ A német Biztonsági Rendőrség és SD parancsnokának átirata. In *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezők, dokumentumok.* Összeállította és a bevezetőt írta Sándor László. Kossuth–Madách, [Budapest–Pozsony] 1978. 364–365. A nyilaskeresztes párt érsekújvári szervezetének határozata a letartóztatandó személyekről. uo. 363.

²² Borsody István: A program. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 11., 8.

A programszerűen megszervezett, 1942–1944 között megjelenő kassai orgánum, az *Új Magyar Museum* közleményei azokat a kérdéseket, amelyekről főntebb volt szó, jószerével nem is érintették. Ami a szerkesztői számára fontos volt: a kulturális decentralizáció, a „regionális” kultúrtörténet földolgozása, birtokba vétele. A folyóiratot irányítói – a főszerkesztő Sziklay László volt – tudatosan a régió lapjává akarják tenni, de ebbe a régióba egész Északkelet-Magyarország beletartozik, nemcsak a visszatért területek, így Miskolc és Sárospatak is. Nagy figyelmet fordítanak továbbá a szlovákokkal való kapcsolatokra. A főszerkesztő és édesapja, Sziklay Ferenc is – korábban hosszú ideig a magyar pártok kultúrreferátusának vezetője – a szlovák kultúra őszinte barátai. A folyóirat mellett könyvsorozatot is indítanak, amelynek három kötete jelent meg, Sziklay Ferenc egyik történelmi regénye és a legjelentősebb kassai prózaíró, Darkó István válogatott novelláinak kötete mellett egy szlovák novellaantológia is, *Mai szlovák novellák* címmel, a két Sziklay és Oláh József fordításában. (Önálló szlovák irodalomtörténeti tárgyú köteteket ezekben az években éppen Sziklay László – és Kovács Endre – adott közre.) A folyóiratnak volt szlovák nyelvű melléklete is, de abban a vonatkozó szám vezető tanulmányainak, cikkeinek szlovák fordítása volt olvasható. Tény viszont, hogy a laptestben voltak szlovák alkotóktól fordított szépirodalmi munkák, mint ahogy más sajtótermékekben is; a cseh kultúrára azonban távolról sem irányult ekkora figyelem. Igaz, ebben a korszakban jelent meg F. X. Šaldának, a két világháború közötti korszak mérvadó cseh gondolkodójának egyetlen magyar nyelvű munkája – Sándor László fordításában –, amelyet tehát máig nem követett a cseh tudósnak újabb, önálló kötetben közreadott műve.²³

Meglepő emellett, hogy a folyóiratban helyet kap a rasszizmus is az egyébként a trianoni Magyarországról Kassára helyezett orvosnak, Szentkirályi Zsigmondnak a cigánykérdésről közreadott tanulmányában. Ez a cigányokkal foglalkozó „tudományt” *parazitológiaként* határozza meg, s arra hívja föl az olvasók figyelmét, hogy a cigányságot nem beolvasztani, hanem elkülöníteni kell.

A másik jelentős folyóirat a neokatolikus fiatalok *Új Élet* című, a korábbi korszakból átmentett, s egy rövidebb szünet után a fővárosban újra megjelentetett orgánuma. A lap részben még Pfeiffer Miklós hatása alatt áll, de a fiatal generáció tagjai szerkesztik, akik közül András Károly és Sinkó Ferenc nevét fontos kiemelni, a szerzők közül pedig még az ekkoriban rendszeresen publikálni kezdő Janics Kálmánét. Irányvonal a masszív keresztényszocializmus, amelyet a népi programmal ötvöznek. A népet elsősorban szociológiai tényezőként, nem „faji” értelmében fogják föl, ennek ellenére a folyóiratban zsidózással is találkozunk, bár inkább szociális, mint fajelméleti értelemben. Kiemelendő a folyóiratból Janics több dolgozata, amelyekben a fiatal orvos statisztik

²³ Volt, aki méltatta a munkát, a *Magyar Csillag* recenziója azonban főként a kételyeit fogalmazta meg: „Az irodalmi köztudomás szerint Šalda volt a cseh szellemi élet vezető személyisége. Ezt hangsúlyozza Sándor László bevezetője is. Sajnos, ebből a kis tanulmányból nagyon keveset tudunk meg Šalda egyéniségéről: eléggé szintelen, sokszor közhefyszerű elemzését adja az írói halhatatlanságnak; nagy íróra semmiképpen sem jellemző e kis könyv.” Nagypál István: A költői mű halhatatlansága. F. X. Šalda tanulmánya. *Magyar Csillag*, 1941, 119.

tikai adatokkal alátámasztott tényeket közöl az agrárvidék kiürüléséről, a városba költözkedésről, aminek fő kiváltó oka a szegénység. Janics szerint az ejtőernyősök és a protekcionista rendszer miatt egy új felvidékiség kezd kialakulni mint ideológia: „kitermelődött bennünk az ok nélkül megaláztatok tömegöntudata”.²⁴ Az „ejtőernyősök” problémája, a háború előtti korszakból átmentett kisebbségi intézmények fenntartása, a regionális értékek védelme és a szlovákok jogvédelme már a felföldi értelmiségi elit a budapesti Pilvax kávéházban 1939 virágvasárnapján megrendezett tanácskozáának is a tárgya volt, s attól kezdve a korszak végéig találkozhatunk ezekkel a követelésekkel az értelmiség megnyilatkozásaiban. Az *Új Élet* szellemi köre önmagát sem baloldalinak, sem jobboldalinak nem tartja, egyik irányzattól sem határolódik el elvszerűen, csak személy szerint baloldaliaktól és jobboldaliaktól. Sinkó Ferenc így fogalmazza ezt meg: „Gondoljunk a kereszten függő Krisztusra: mind a két kezét felszegezték a fára, a jobbat és a balt egyformán. [...] A jobb lator nyíltan megtért, nem tudjuk azonban, nem tért-e meg a bal lator, bármennyire is konokul hallgatott.”²⁵ Sinkó egyértelműen kimondja, hogy a baloldalon legalább annyi katolikus munkás van, mint a jobboldalon.

Az *Új Élet* is szolidáris igyekszik lenni a magyarországi szlovákokkal, és közöl anyagot a Szlovák Köztársaság viszonyairól is. Vájlok Sándor például olyan finom megfigyeléseket tesz a Hlinka Párt és a Hlinka Gárda közti feszültségekről, amilyeneket Szlovákiában maradt alkotóktól nem olvashatunk.

A Csehszlovák Köztársaságot utólag illető kritikák nem a demokrácia elutasítására épülnek. Ellenkezőleg – a köztársaságot létrehozó elvek és az antidemokratikus gyakorlat szembeállításából indulnak ki. A demokrácia fogalma ugyan nem analóg a nemzetállamot fölváltó, lehetséges, illetve igényelt föderatív elvvel, de Beneš 1918-i, a nagyhatalmaknak adott ígéretét – miszerint a létrejövő Csehszlovák Köztársaság „egyfajta Svájc” lesz – a jelesebb kisebbségi gondolkodók úgy értelmezték, hogy az önkormányzati elv fog megvalósulni az új államban.

Amikor tehát a „csehszlovák” – valójában inkább nemzetiségi szatelitcsoportokat maga köré gyűjtő cseh – emigrációt bírálják, akkor vagy tartózkodni igyekeznek a kommentároktól – nagyrészt ezt teszi Vájlok Sándor *A csehszlovák emigráció (1938–1941)* című füzetében (amely a szerzőnek az *Új Élet*beli sorozatát tartalmazó különlenyomat) –, vagy pedig a demokrácia és az azt diktáló erkölcsi elvek nevében bírálják Benešék működését. Vájlok fölhívja a figyelmet: nincs alkotmányos alapja annak, hogy a nyugati nagyhatalmak elismerik az otthon szabályszerűen lemondott Beneš Csehszlovákia köztársasági elnökének, és viszonylag részletesen taglalja az emigrációnak a szlovákok, a ruszinok és a magyarok egységének megbontására tett kísérleteit. Vájlok nem mondja ki, de a füzetéből világossá válik, hogy Beneš ismét Európa csendőrének ajánlkozik Nyugaton. Ugyanakkor egy félmondatban – szerintem félreérthetetlen módon – emeli ki Eckhardt Tibor emigrációs szerepét, mint lényeges és hasznos tény.

²⁴ Janics Kálmán: Új felvidékiség. *Új Élet*, 1939. 5–6. sz. 289.

²⁵ Sinkó Ferenc: Baloldal, jobboldal, katolicizmus. *Új Élet*, 1944. 2. sz., 36.

Vájlók tárgyyszerűen, de rokonszenvvel szól a Benešsel végleg szakító Milan Hodža közép-európai föderációs – az agrárdemokráciára épülő – tervéről, mintegy szembeállítva azt a lengyel–cseh szervezésben készülő nagy közép-európai szláv állam tervével.

Borsody István ugyancsak méltatja – 1943-ban, a *Nyugarban* – Hodža planumát, Benešről pedig egész monográfiát ír, amelyben (nyilvánvalóan már a német vereség kétségtelen voltából kiindulva és az azt követő politikai rendezés lehetséges szempontjait szem előtt tartva) a klasszikus demokrácia elveihez méri – és azokhoz mérten marasztalja el – Beneš egész politikai pályafutását, azaz az első és a második világháború alatti emigrációs és a két világháború közötti diplomata-államférfiúi tevékenységét: „Amióta a világ áll és ember él ezen a földön, különféle ideálok nevében már sok erőszakot követtek el, de a modern emberiség legszentebb eszményeivel kevés esetben éltek vissza olyan szemérmetlenül, mint a párizsi békekonferencián. A világháború végén bekövetkezett a ritka történelmi pillanat, hogy győzők és legyőzöttek közös ideálokban hittek. A legyőzöttek Wilson 14 pontjában és az igazi demokratikus béke ígéretében bízva tették le a fegyvert. A győztesek az őszinte megbékülésnek talán soha vissza nem térő alkalmát szalasztották el, mikor visszaéltek a legyőzöttek bizalmával és *elárulták a demokráciát*. A képmutatás és hazugság rettenetes iskoláját teremtették meg, s ennek borzalmas reakcióit, szörnyű erkölcsi következményeit talán nemzedékek sem fogják kiheverni. A békekonferencia a modern világ elzülléséért igen sokban felelős. Párizsban minden gaszágot a szabadság, a demokrácia, a humanizmus, a népek önrendelkezési joga, a béke és az igazság nevében követtek el. S ennek a szemfényvesztő aktusnak igazi »hőse« a párizsi békediktátor: Beneš volt.”²⁶

Éppen ők ketten – Vájlók és Borsody – szorgalmazták a magyar–szlovák viszony alapjainak tisztázását is. Vájlók három, a turócszentmártoni szlovák memorandumról írt és közös füzetben közreadott tanulmányában bebizonyítja, hogy túlzott a múlt századi szlovák értelmiségi mozgalmakkal szemben a szeparatizmus vádja, hiszen résztvevőik lojálisak voltak a magyar állam iránt, másrészt föltárja Tisza Kálmán hibáit a magyar–szlovák kiegyezés ez utolsónak tekintett és elmulasztott lehetősége kapcsán.

Borsody már hivatkozott, *A magyar–szlovák kérdés alapvonalai* című füzetében lokalizálni igyekszik a két nemzet közti polémiák idejét – azok csak a nyelvi nacionalizmus térhódítása idején kezdődhettek, mondja –, s az együttműködés lehetséges szempontjait kutatja. Az ő munkájában is szép számmal szerepelnek a régebbi magyar politikai elit számlájára utalt balítéletek, s egy nyilvánvaló, a németek és oroszok közötti középhatalom kialakításának szükségességére vonatkozó megjegyzéssel is találkozunk (ez a koncepció a két nemzet egymás iránt tanúsított imperiaлизmusainak leszerelését feltételezné). Sajnálattal kell azonban a szerzőnek megál-

²⁶ Borsody István: *Beneš*. Athenaeum, Budapest 1943. 73.

lapítania, hogy a Szlovák Köztársaság szigorúan a német mintát követi, a szövegből kihallhatóan a magyarellenességben is.

Megemlítem itt még Gogolák Lajosnak, a két világháború között mindvégig Magyarországon élő – de a felföldiekkel ezer szálon kapcsolatot tartó – tudósnak az egyik tanulmányát is. Ő a magyar–szláv kapcsolatokról szóló, Szekfű Gyula szerkesztette emlékezetes kötetbe például az úgynevezett pánszlávizmusról írt,²⁷ és ebben a dolgozatban sikerült a kérdést övező mítoszt lebontania. Ő egyébként a *Magyar Nemzet*ben közreadott cikkeivel közismerten a liberális függetlenségi ellenzéknek támogatta.

A szlovák–magyar kapcsolatok irányából az általános kisebbségpolitikai megfontolások irányába haladva – utalva Sziklay László, Kemény [G.] Gábor és Gogolák hasonló témájú, a *Láthatár*ban megjelent tanulmányaira – a legfontosabb említendő munkának Pfeiffer Miklós kanonok egyik előadása önálló füzetként is megjelent szövegét tartom,²⁸ ezért gondolatmenetemet itt zárom le. Prohászka a nézeteit az egyházon belül is igyekezett elfogadtatni (két általam ismert fürete is a kassai egyházmegye jóváhagyásával jelent meg), és állításait könnyűszerrel vezette vissza a bibliai alapokra. Az evangélium kijelentéseiből következő nemzetiségpolitika főbb teendőit előadása végén az alábbi hat pontban foglalja össze:

„I. *Államiságunkat és nemzetünket* minden akár nyílt, akár burkolt támadás ellen erőteljesen meg kell védeni. Ennek legbiztosabb előfeltétele, alapja és eszköze: gazdasági és szellemi téren egyaránt virágzó nagyszámú és évről évre növekvő széles magyar népi réteg. Ennek híján az egyébként legbölcsebb elgondolásokkal és intézkedésekkel sem erősíthető meg a magyar nemzet és magyar államiság.

II. Minél inkább sikerül egy államnak *messzemenő szociális és egyéb berendezéssel* és – hangsúlyozom – szociális szellemű bánásmóddal a közjót, a legszélesebb rétegek anyagi és szellemi javát és emberséges megbecsülését biztosítani, annál jobban fogják az illető államot a más nemzetbeliek határon innen és határon túl megbecsülni – annál kevesebb okot vagy ürügyet találnak annak támadására, vagy elégedetlenségre.

III. A *tűszúrások* politikája nemzetiségi tekintetben is a legrosszabb politika.

IV. *Egy kanál mézzel* több legyet lehet fogni, mint egy hordó ecettel. (Itt különben nem emberek légszerű »fogás«-áról van szó, hanem lelki megnyerésükről.)

V. A rövidlátás, a más lelkébe való bele nem gondolás, a nagyvonalúságnak és előrelátásnak hiánya nemzetiségi téren sokszor többet árt, mint akár a kötelességmulasztó hanyagság, akár a tudatos rosszakarat is. Korlátoltsággal, szűkkeblűséggel, nemzeti türelmetlenséggel Szent István országát felépíteni nem lehet.

VI. *Fenti 5 pont* nem egymástól szétválasztva, külön-külön, hanem nagyvonalúan *egymásba fűzve*, egybekapcsolva *érvényesítendő.*”

²⁷ Gogolák Lajos: A pánszlávizmus. In Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Magyarságtudományi Intézet–Franklin, Budapest 1942. [150]–167.

²⁸ Pfeiffer Miklós: A katolikus egyház és a hazai nemzetiségek. Elhangzott a debreceni nemzetiségi előadássorozaton 1942. augusztus 12-én. *Láthatár* [1942].

Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940–1944

Ismert, hogy a XIX. és XX. század fordulóján Magyarországon a modernizáció előrehaladásában az egyes régiók között számottevő fejlődésbeli különbségek mutatkoztak. Egy nemrég készült elemzés az 1910-es statisztikai adatok alapján elkülöníti az ország modernizációs zónáit és megállapítja, hogy a Székelyföld a magyarországi modernizáció általános szintjéhez képest elmaradott, tradicionális régió volt. Erdélyi viszonylatban is Kolozsvárhoz, Brassóhoz, Nagyszebenhez hasonló modernizációs góccok nélküli, fejletlen térségként jellemezhető.¹

A XX. század elején az elmaradott peremvidékek felemelésére a magyar állam segélyezési, támogatási akciókat indított (kárpátaljai hegyvidéki akció, székely akció). E kísérletek a társadalomszerkezeti sajátosságokból következően túlnyomóan agrárius jellegűek voltak.² 1903-tól a négy „ösi székely” megyében is (Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék) kormányzati támogatással népségítési akció bontakozott ki. A Földművelésügyi Minisztérium Marosvásárhely központtal székelyföldi kirendeltséget létesített.

A második bécsi döntés utáni hetekben gyorsan kiderült, hogy a modernizációs folyamat előrehaladásában a Székelyföld és a trianoni országrész között az első világháború végén létező fejlődésbeli különbségek nem csökkentek, sőt, korabeli közvélekedés szerint tovább növekedtek. Ezt a helyzetet a kortárs kutatók elsősorban a gazdasági mutatók, a gyáripár elterjedtsége, társadalomszerkezeti sajátosságok (pl. alkalmazottak száma) és a szociális alrendszerek összevetése alapján állapították meg.³

1940–1944 között az erdélyi területek és a trianoni Magyarország közötti fejlődésbeli különbségeket a kormányzatok változatos támogatási formákkal, segélyezésekkel igyekeztek kiegyenlíteni. Ezen akcióknak összességét modernizációs törekvésként értelmezzük és ebben az írásban arra teszünk kísérletet, hogy e folyamat konkrét formáinak/akcióinak rövid áttekintése után az érintett társadalmi szereplők viszonyulásait, a folyamatot kísérő ideológiákat elemezzük.

¹ Beluszky Pál: A modernizáció területi differenciái a századelő Magyarországon. In: „... Ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, 2002. 9–30.

² Enesci Dörner Béla: *Székelyföldi esetek. Erdélyi gazdasági emlékek*. „Patria” Irodalmi Vállalat és nyomdai R. T., Budapest, 1940. 1.

³ A kolozsvári *Hitel* folyóiratban Vita Sándor, Parajdi Incze Lajos, Venczel József tollából megjelent tanulmányokra, cikkekre gondolunk.

Modernizáción az elmaradott országrész felemelésére kezdeményezett akciók összességéből álló komplex felzárkóztatási folyamatot értjük. A modernizációs kísérletek konkrét formáit jelen írás keretei között csak röviden tekintjük át. (E témakörből több közleményünk látott napvilágot⁴ és kéziratban lévő további rész tanulmányok közlését tervezzük.)

Az Erdélybe irányuló konkrét fejlesztési formák eldöntésénél és kivitelezésénél kormányzati szinten összetett szempontrendszer működött. Figyelembe vették az erdélyi szükségleteket, igényeket, alkalmazták a korábbi évtizedek magyarországi tapasztalatait, érvényesültek a centralizált, bürokratikus állam gazdaság- és társadalomszervező szempontjai a hadigazdálkodás körülményei között.

Közvetítő intézmények

A kormányzati segélyezések célterületeinek megállapítása, támogatási javaslatok felterjesztése a központi fórumokhoz, támogatások célba juttatása állami és társadalmi intézmények közvetítésével történt. A trianoni területen lévő gazdasági, szociálpolitikai, közigazgatási intézmények hatáskörének az erdélyi területekre való kiterjesztése mellett a fejlesztési akciók lebonyolításában az erdélyi társadalmi intézmények is részt vettek. A négy év alatt az erdélyi társadalmi intézmények fejlesztése, új intézmények létrehozása, az intézményekben dolgozók szakmai felkészültségének javítása is része volt a modernizációs törekvéseknek.

A támogatások célba juttatásának egyik formája a *közigazgatási intézményrendszer* területi szerveinek közvetítésével történt. Az integrációs törekvések egyik fő kivitelezője a vármegyék törvényhatósága volt. A költségvetési alapok célirányos szétosztásával a települések infrastrukturális fejlesztését, az elesett társadalmi csoportok szociális segélyezését és a kulturális jellegű tevékenységeket támogatták.

A kisvárosok, községek számára költségvetési alapokból fedezték a székházak, iskolák, napközi otthonok, kisdédóvók, körorvosi lakások, egészségházak, napházak, járdák és közutak építési, javítási költségeit. A városokban már korábban létező tűzvédelmi eszközöket felújították, a nagyközségekben általánosították ezek beszerzését és tűzoltó szertárak építését. A községi távbeszélő állomások felszerelése szintén ezekben az években kezdődött.

Az állattenyésztés támogatására a törvényhatóság állattenyésztési alapot hozott létre, kedvezményes kamatozású, vagy kamatmentes kölcsönöket vett fel (majd ezek törlesztéért – az elhúzódó törlesztések miatt – gyakran feliratokkal folyamodott a kormányzathoz). A vármegyei gazdasági egyesületeknek, a gazdasági felügyelő-

⁴ Oláh Sándor: Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön, 1940–1944. In: „... Ahol a határ elválaszt” i. m. 378–396.; Uő.: Kedvezmények és konfliktusok kora, Gazdasági változások Csík vármegyében 1940–1944 között. *Limes. Tudományos Szemle*, 2001. 3. sz. 89–104.; Uő.: Adalékok szociálpolitikai gyakorlatokhoz, 1940–1944. *Székelyföld* 2001. november V. évf. 11. sz. 106–118.; Uő.: Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940–1944 között. *Székelyföld* 2003. július. VII. évf. 95–111.

ségeknek, állattenyésztő egyesületeknek ugyancsak költségvetési alapokat utaltak ki gazdanapok, állat- és terménykiállítások szervezésére.

A törvényhatóság gondot fordított a művelődési egyesületek támogatására, egyházközségek segélyezésére, iskolán kívüli népművelési akciók támogatására, a nagyobb településeket bemutató idegenforgalmi prospektusok előállítási költségeire.

Az anyagi juttatásokon kívül az intézményfejlesztés része volt a közigazgatási képzés támogatása: például a törvényhatóság segélyezte a községi jegyzői, segéd-jegyzői tanfolyamok résztvevőit.

A közigazgatási intézményi munka korszerűsítését – és ezzel együtt az állam ellenőrző tevékenységének hatékonyabbá tételét – célozták a gazdasági tevékenységek irányítására, természeti erőforrások használatának szabályozására hozott szabályrendeletek. A községi előljáróságokat, közbirtokosságokat erdő-, legelő- és apaállat-tartási szabályrendeletek kidolgozására kötelezte a kormányzat, szorgalmazta az erdő- és legelőtársulatok megalakítását, az ugarrendszer felszámolását. A falusi társadalom gyakran ellenszegült az erőforrás-használat állami szabályozásának (például az erdőhasználatban az állami rendtartásnak).

A modernizációs törekvések kivitelezésében a kormányzat legfontosabb közvetítő intézménye az *Erdélyrészi Gazdasági Tanács* volt. Az intézmény 1940. szeptember 14-én Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére alakult meg Kolozsváron: „feladata, hogy a katonai hatóságokkal, valamint a gazdasági minisztériumokkal szemben, mint legális adatgyűjtő, javaslattevő és tanácsadó szerv működjék.”⁵ A miniszterelnök az 1941. évi költségvetés előterjesztésekor mondott beszédében az EGT létrehozásával kapcsolatban kiemelte: „Erdélyben olyan szervekre volt szükség és úgy kellett alakítani az ügyeket, hogy Erdély speciális érdekeit megóvjuk és istápoljuk [...] A legnagyobb súlyt vetettem arra, hogy az erdélyi intézmények folytassák munkásságukat. Igyekeztem azzal adni kifejezést az eddigi munka értékelésének, hogy elsősorban nekik adom az első szót és a dolgok vezetését [...] Így létesítettem az Erdélyi Gazdasági Tanácsot, amelybe mindezeket a gazdasági intézményeket összefoglaltam.”⁶ Az EMGE, az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet és a kolozsvári „Szövetség” Gazdasági Hitelszövetkezetek Központja tartoztak az EGT közvetítői hálókörébe. A kormányzat Erdély-politikájában a négy év alatt végig érvényben maradt a Teleki kezdeményezte vonulat, bár gazdasági szakemberek – a centralizált, bürokratikus állami gazdaságszervezés hívei – azt gyakran bírálták.⁷

5 MOL Z. 12.32. 110. Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács jkv. 1940. szept. 14.

6 Gyulay Tibor: Erdély ipara és kereskedelme. In: *Erdélyi Szemle* 1942. ápr. 4. sz.

7 A MNB egyik ellenőre erdélyi körútjáról készült jelentésében így összegezte véleményét a kormányzati támogatáspolitikáról: „Az Erdélyrészi Hangya egyébként elismerésre méltó működésével kapcsolatban önként merül fel a kérdés, hogy a kormányzat tulajdonképpen miért segíti elő és miért támogatja az erdélyi gazdasági élet szeparatiztikus törekvéseit. Például az Erdélyrészi Hangya, a Szövetség Gazdasági Hitelszövetkezetek Központja és az Erdélyi Gazdák Állattértékesítő Szövetkezete mind olyan szervezetek, amelyeknek funkcióit az anyaország régóta fennálló, begyakorlott és kitűnő szakemberekkel rendelkező

A földművelésügyi minisztériumnak⁸ külön erdélyi költségvetése volt. A minisztérium 1941 júniusában egy új állami intézményt hozott létre Erdélyben: az *FM Erdélyi Kirendeltségét*. A 3.910. sz. M. E. rendelet kimondta: „a visszacsatolt országrész mezőgazdaságának az ország mezőgazdaságába beillesztése és fejlesztése céljából, továbbá abból a célból, hogy a földművelésügy központi igazgatáskörében szükséges intézkedéseket az erdélyi országrész gazdasági viszonyainak közvetlen figyelembevétele alapján minél eredményesebben és minél gyorsabban lehessen megtenni, a földművelésügyi miniszter kirendeltséget létesít.”⁹

A kirendeltség ügykörébe „országmegvalósítási” és személyi ügyek tartoztak: szakoktatás; növényegészségügy; gazdasági felügyelői, szolgálati, állattenyésztési, tejgazdasági és társadalompolitikai ügyek; érdekképviselési, mezőgazdasági, termelési, közgazdasági, mezőrendőri, rét és legelőügyek. Kezdetben a kirendeltség földbirtok-politikai ügyeket is intézett, majd ezek ellátására 1942 májusában az FM felállította az *Erdélyi Földbirtokpolitikai Főosztályt*.¹⁰

Az ekkor közel 100 éves *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület* a 8.400/1940. sz. M. E. rendelet alapján megbízást kapott tevékenysége további folytatására. „A kormány különösképpen pedig a földművelésügyi kormány az EMGE-t a visszacsatolt keleti vármegyék és Észak Erdély mezőgazdasági érdekképviselési szerveként tekint”¹¹ – írta az EMGE folyóirata. Az Országos Mezőgazdasági Kamara működése a visszacsatolt területre nem terjedt ki. Helyette az EMGE az FM felügyelete alatt „köteles a működési területén észlelt és a mezőgazdasági termeléssel valamint a mezőgazdaság helyzetével összefüggő jelenségekről a földművelésügyi minisztert minden hónap 15 napjáig tájékoztatni”.¹² Az EMGE működési költségeit nagyrészt az FM fedezte. Az EMGE kezdeményezésére a falusi gazdakörök létszáma látványosan növekedett, ami kézenfekvő következménye volt annak a rendelkezésnek, hogy az állami támogatásokhoz csak a gazdakörök és a gazdaköri tagok juthatnak

hasonló szervezetei kitűnően elláthatták volna. Miért kellett ezeket a kicsiny erdélyi szervezeteket új hitelkonstrukciókkal, új állami támogatásokkal segíteni vagy életre keltetni és új vezetőséggel, adminisztrációs személyzettel kibővíteni? Az anyaország meglévő szervezetei azonnal komoly gazdasági építómunkába foghattak volna, ezek pedig még igen hosszú ideig a kezdet nehézségeivel, szervezkedéssel és főként tőkehiánnyal fognak küzdeni. Eltekintve attól, hogy a kétszeres adminisztrációhoz nem is lehet elegendő számú szakembert találni Erdélyben, az ilyesmi túlságosan nagy luxus ilyen szegény és kis ország számára, mint mi vagyunk. Ezeket a szeparatistikus törekvéseket sem Erdély speciális viszonyai, sem a Budapesttől való nagy távolság nem indokolják. Így csak arra lehet mindezt magyarázni, hogy egy-két igen kiváló és jószándékú, de Erdély határain túl nem látó előkelő ur (pl. gr. Bethlen László és gr. Teleki Béla) elgondolásai jutnak érvényre, ami erdélyi szempontból talán szép eredmény, de országos viszonylatban a „nagyter gazdaság” elméletének idején teljesen korszerűtlen s emellett külföldön is azt a hiedelmet keltheti, hogy Erdélyt az ország nem tudja megemészteni.” Fol. Hung. 3634/1, 133.

⁸ A továbbiakban: FM.

⁹ *Magyarországi Rendeletek Tára* 1941. I. 1126.

¹⁰ MOL K. 201. Az F. M. Erdélyi Kirendeltsége 1940–1944. A kirendeltség iratanyagának csak töredéke maradt fenn. Mindössze egy darab irat és néhány kötet iktató és mutatókönyv van az Országos Levéltárban, amelyet az F. M. irattára 1955-ben és 1960-ban adott át megőrzésre. Az iratanyag többi részének hollétéről, illetve elpusztulása körülményeiről nincsenek adatok.

¹¹ *Erdélyi Gazda* 1940. nov. 410.

¹² *Magyarországi Rendeletek Tára* 1941. I. 593.

hozzá. Az EMGE-vezetők – bár jelentéseikben folyamatosan közvetítették a kormányzat felé az elégedetlenkedő gazdatársadalom sérelmeit a túlzottan magasnak tartott adókat, magas iparcikkárakat, előnytelen munkabér-megállapításokat illetően – általában az állami agrárpolitika támogatói voltak.

Az erdélyi szövetkezetek csúcsszervezete a Kolozsvárt székelő „Szövetség” *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja* még 1920-ban alakult „az erdélyi, magyarországi társadalmi megmozdulás útján kifejezett kezdeményezésből, működését 1923-ban kezdte meg, alapszabályai ekkor nyertek jóváhagyást.”¹³ A visszacsatolás után új alapszabály kidolgozására került sor, a 2.150/1941 M. E. rendelet kiterjesztette a trianoni területen hatályos szövetkezeti jogszabályokat a visszacsatolt erdélyi területekre is. (Az intézmény a pénzügyminiszter felügyelete és ellenőrzése alatt működött, alapító tagjainak sorába az államkincstár 1.200.000 pengős üzletrésztőkével lépett be.)

Az egész Erdélyt behálózó tagszövetkezeti hálózat elsősorban a mezőgazdasági kis hitel igény ellátását végezte. Az állam az induló tagszövetkezeteket általában a szükséges üzletrésztőkével, kamatmentes, hosszúlejáratú kölcsönökkel támogatta. A szövetkezetek vezetői az állami támogatást a sikeres működés fontos, nélkülözhetetlen tényezőjének tekintették. Az 1941-ben szervezett Gyergyói Fakitermelő és -értékesítő Szövetkezet alakításakor úgy vélekedtek, hogy „éppen a hatalmas lendülettel és páratlan állami támogatással induló Gyergyói Erdőbirtokosok Szövetkezetének példája is bizonyítja, hogy maga a szövetkezeti alapra való beállítás sem végezhető el eredményt biztosító módon az állam támogatása nélkül.”¹⁴ A hitelek, kölcsönök mellett a szövetkezetek a kormányzattól időnként szakértői segítséget is kértek.

A Hangya Szövetkezetek 1940. október 16-i igazgatósági gyűlésén elhatározták, hogy „a visszatért területek közül a szoros értelemben vett erdélyi területen fekvő szövetkezetek Marosvásárhely székhellyel szövetkezetet hoznak létre, amelynek cége lesz: az *Erdélyrészi Hangya Szövetkezetek Szövetsége*, mint szövetkezet”.¹⁵ A budapesti Hangya és az erdélyi Hangya megállapodtak, hogy az erdélyi területeken a szövetkezeti értékesítést az utóbbi látja el. Az együttműködés nemcsak az áru-felvásárlásra és -értékesítésre, hanem a szakmai oktatásra is kiterjedt. Az Erdélyrészi Hangyának az állam támogatásokat nyújtott építkezésekre, berendezésekre, forgótőkére, áru-felvásárlásra. A Hangya állami támogatással az erdélyi városokban és néhány nagyobb községben is áru-raktár-hálózatot épített ki.

Államkölcsönök, támogatások szükségességének indoklásakor a szövetkezet vezetősége leggyakrabban a rossz közlekedési helyzetre, a szövetkezetek hiánypótló szociális tevékenységére, a bankoktól való függetlenségük megőrzésének fontosságára hivatkozott.

¹³ MOL Z. 839. 4. cs. 55. tétel. 5.

¹⁴ Uo.

¹⁵ MOL Z. 795. 27. cs. 99. tétel.

Az Erdélyi Tejgazdasági és Tejértékesítő Szövetkezet 1943-ban alakult Marosvásárhely székhellyel. Állami támogatással a Székelyföldön tejgyűjtő állomásokat létesített, segítette a községi tejszövetkezetek felszerelését berendezésekkel, hozzálátozott a tejértékesítő hálózat kiépítéséhez, a kisvárosokban átvette a befejezetlen tejüzemek építését.¹⁶

Az EMGE, a Futura, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a kolozsvári „Szövetség” létrehozta az Erdélyi Gazdák Magértékesítő Szövetkezetét, amelynek működési területe „az ún. zárt erdélyi területre terjedt ki, azaz Háromszék, Csík Udvarhely, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Kolozs, Beszterce Naszód, Szilágy vm.” területére. A szövetkezetnek bizományosai voltak Udvarhely és Csík megyékben is.¹⁷

Az Erdélyi Szociális Szervezet az első állami segélyszervezet a visszacsatolás után, rövid ideig állt fenn. A vármegyékben szociális irodái működtek, népruházati akciókat, gyermekétkeztetést, a polgári menekültek gondozását támogatta. Munkaközvetítéssel, élelmiszersegélyek szétosztásával, főzőtanfolyamok szervezésével is foglalkozott. 1941 közepén a szervezet szerepét az Országos Nép- és Családvédelmi Alap vette át. Az ONCsÁ-t az 1940. évi XXIII. tc. hívta életre, feladata főként a mezőgazdasággal foglalkozó, „megélhetésükbe veszélyeztetett családok” támogatása és gyermekvédelmi feladatok ellátása volt. Az ONCSA végrehajtó szervei az egyes törvényhatóságok berkeiben alakított közjóléti szövetkezetek voltak. A közjóléti szövetkezetek a vármegyékben az alispán és egy-egy vármegyei aljegyző felügyelete alatt álltak, legfőbb felügyeleti hatóságuk a belügyminisztérium volt. Az intézmény 1940., 1941., 1942. évi költségvetésében 29,5, 96,7, illetve 99,3 millió pengős kiadás szerepelt. Házakat építtetett és javíttatott, házi- és kisipari támogatásokat folyósított a sokgyermekes családoknak, állattartásokat (tehének, lovak, sertések, juhok, baromfi) bonyolított le.¹⁸ A házasulandóknak házassági kölcsönöket is nyújtott. Az erdélyi közjóléti szövetkezetek másik fontos tevékenysége a kamatmentes kishitelek kihelyezése volt.

A Nemzeti Önellátási Alap kezdeti célkitűzése az értelmiségi munkanélküliek gazdasági önállósítása volt. A visszacsatolás után a szakképzett kereskedőket és iparosokat is támogatta. Az Alap vagyonát a Pénzügyi Központ kezelte és folyósította.

A fejlesztés konkrét formái

A székelyföldi gazdasági, társadalmi helyzet gyors szemrevételezése után alkalmi támogatások a közellátás javítására, a mezőgazdaság fejlesztésére és szociális segélyezésre már az első hónapoktól többféle csatornán áramlottak. 1942 elején a „visszatért” erdélyi terület felemelésére a kormányzat átfogó fejlesztési progra-

¹⁶ Csíki Néplap 1943. nov. 10.

¹⁷ MOL Z. 822. 161. cs. 3861. tétel.

¹⁸ Az ONCSA hároméves működésének eredményei. In: Új Európa. Társadalmi és gazdasági folyóirat. Szerk.: Matolcsy Máttyás. 1943. dec. II. évf. 12. sz. 755–756.

mot dolgozott ki, mely időpontig Erdélyben négyszázmillió pengő beruházás történt.¹⁹

1942 nyarán székelyföldi körútja során Kállay Miklós miniszterelnök tízéves programot terjesztett elő a Székelyföld és az erdélyi részek újjáépítésére: „a világháború idején, igen nehéz körülmények közepette tízéves programot készített elő a magyar kormányzat Erdély gazdasági és kulturális színvonalának emelésére”; „ez a program minden vonatkozásában műszaki program. Lényegét építkezések, nyersanyag- és energiaforrások feltárására és kihasználására irányuló tervek, közlekedési reformok alkotják”.²⁰ A program melletti érvelésben a nemzeti ideológia mellett fölbukkan a harmincas években Teleki Pál és Magyary Zoltán munkássága nyomán meggyökeresedett – a Gömbös-kormány programjában is megjelenő – tudatos „országrendezés” gondolata: „Az egységes és kiegyensúlyozott új Magyarországot csak úgy tudjuk megalapozni, ha a visszatért területeket a kultúrának és a produktitásnak legalább a központi országrészekben elért színvonalára fejlesztjük és összefüggő, egymással szoros gazdasági és politikai kölcsönhatásban álló tömbbé építjük ki azoknak a magyarságát” – jelentette ki a miniszterelnök.²¹

a) a gazdaság korszerűsítését célzó támogatások

A székelyföldi társadalom tradicionális, premodern jellege mellett is differenciált, foglalkozási és érdekcsoportokra tagolódó alakzat, ennél fogva viszonya a kormányzat modernizációs törekvéseihez igen eltérő és néha ellentmondásos volt. A négy székely megyében a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának átlaga meghaladta a 70%-ot. E foglalkozásszerkezetből az is következett, hogy a kormányzatok támogatáspolitikájában legnagyobb figyelmet a mezőgazdaságból élők támogatására, az agrártermelés színvonalának emelésére fordították.

A mezőgazdasági termelés állami irányításának a nemzetközi gyakorlatban használt eszközeit a húszas, harmincas években Magyarországon is alkalmazták.²² A visszacsatoláskor a trianoni területen a termelés szervezésébe való állami beavatkozásnak már kialakult, sokrétű gyakorlata és tapasztalata létezett, főleg a termelőtevékenység korszerűsítésének, magasabb színvonalra emelésének munkájában, a termékek minőségének javításában és az értékesítés szervezésében. A német és az olasz példa nyomán az állam a termelést minden gazdasági ágazatban fejleszteni igyekezett, elsősorban az élelmet és nyersanyagot szolgáltató mezőgazdaság ügyei-be irányítóan belenyúlt.²³

¹⁹ Csiki Néplap 1942. júl. 15.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Szuhay Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 103.

²³ Szabó Miklós: *Agrárvalóság és értékesítési politika*. In: *Trianoni Magyarország mezőgazdasága*. Új Barázda lapkiadó, Budapest, 1940. 237.

A kormányzat az erdélyi mezőgazdaság fejlesztő akcióiban is intézményesítette a korábbi másfél évtized gyakorlatát. Az agrárszakemberek is a trianoni terület gazdaságirányítási tapasztalatainak perspektívájából elemezték az erdélyi mezőgazdaság helyzetét és határozták meg az elvégzendő feladatokat.

Az állami beavatkozást a termelés szervezésébe a kor erdélyi közgondolkodásában is elfogadott és kívánatos intézkedésnek tekintették. A mezőgazdasági termelés korszerűsítésében elsősorban az államot tekintették a legfontosabb modernizáló tényezőnek. A Székelyföld gazdasági felemelésére állami támogatással már a századforduló után történtek kísérletek. Az 1902-es tusnádi kongresszus után a megyeszékhelyeken minisztériumi kirendeltségek létesültek, széleskörű székelyföldi „népsegítési” gazdasági akció bontakozott ki. A mezőgazdasági termelés egységes szervezésének és központi irányításának szükségességét a visszacsatolás után az Erdélyi Párt politikusai is elvárásként fogalmazták meg a kormányzat felé.²⁴

Az FM irányításával folyó, a mezőgazdasági termelés színvonalának javítását célzó állami támogatások gyakorlatilag az összes agrártevékenységre kiterjedtek, a termesztéstől a terményfeldolgozásig, -tárolásig és -értékesítésig, és a korszerűbb mezőgazdasági építkezések tervezéséig. De nemcsak finansziális támogatásra került sor, hanem a korszerű gazdasági ismeretek terjesztésére is (ahogy ma mondánánk – tudástranszferre). A szakminisztérium nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági képzésnek: a falvak gazdáinak a legkülönbözőbb szakirányú tanfolyamokat szervezték minisztériumi támogatással az „iskolán kívüli gazdasági népnevelés” programja keretében.

A növénytermesztés színvonalának javítására a FM támogatásával Erdélyben évente több alkalommal is kedvezményes vásárlással egybekötött minőségi vetőmagakciókat szerveztek. A gabonafélék minőségének feljavítása mellett fontos szempont volt az ipari növények (rostlen, napraforgó, cukorrépa) és a Székelyföldön addig alig ismert, vagy kevésbé elterjedt takarmánynövények (lucerna, szarvaskeper, somkóró, baltacim) meghonosításának támogatása.

A szántóföldi növénytermesztés technológiájának korszerűsítését célzó más segélyezések mellett (pl. az őszi mélyszántás jutalmazása) a gyümölcstermesztés fejlesztését is támogatta az állam. Marosvásárhelyen Gyümölcsészeti Felügyelőség létesült, a székely megyékben mindenütt gyümölcsészeti intézőségeket és növény-egészségügyi körzeteket állítottak fel.²⁵ Állami támogatással gyümölcskertészeti és zöldségtermelési szaktanfolyamokat szerveztek, kiállításokat rendeztek.

Újításokat jelentettek a növény-egészségügyi, növényvédelmi intézkedések is. Ezekben az években kezdődött a Székelyföldön a műtrágya és a növényvédő szerek használatának elterjesztése (pétisó, szuperfoszfát, rézgalic, rézmészpor).

²⁴ Teleki Béla az országgyűlés 195. ülésén (1941. jún. 17.) ismertette az Erdélyi Párt programját. *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*. X. kötet. 46–48.

²⁵ *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája. 1941–1942*. Minerva R.T., Kolozsvár, 1942. 60.

b) az állattenyésztés támogatása

Az erdélyi állattenyésztés színvonala a szakemberek véleménye szerint jobban megközelítette a trianoni területekét, mint a növénytermesztés esetében. Az FM Erdélyben is megszervezte az állattenyésztő szolgálatokat, Vármegyei Állattenyésztő Állomásokot állított fel. Az állattenyésztési egyesületek (szarvasmarha, juh és sertés szakosztályokkal) feladata az állatkiállítások szervezése, vásárok rendezése volt. Az FM törvényhatósági állattenyésztési alapot hozott létre, ebből támogatták a községekben az apaállattartást. Minden évben széles keretekben szervezték az igénylőknek kedvezményes áron a tenyészállat-kiosztási akciókat.

A *lóállomány* minőségi feljavítását a kormányzat elsősorban tenyészkanca-akciók lebonyolításával támogatta. Pl. 1941-ben Erdélyben 1.146 kancát osztottak ki, az állomány összértéke 1.069.430 P volt. A székelyföldi megyék lótartó gazdái 412 kancát vásárolhattak. A tulajdonosok az állatok árának 50%-t fizették, de ezt az összeget is 5 évi egyenlő részletekben törleszthették. Az FM a tenyészállatok szállítási költségeit megtérítette.²⁶

A *szarvasmarha-tenyésztés* fejlesztését fajtafeljavítással támogatták. A trianoni területen a húszas évek közepétől kezdődött a tenyészállatok behozatalának programja, elsősorban Svájcból hoztak be tenyész bikákat és fiatal hasas teheneket. A tenyésztési célokra alkalmas állatokat vámmentesen hozták be és a közbirtokosságok, magántenyésztők árengedménnyel részesülhettek a behozatalból. Ebben az időszakban Erdélyben nem voltak hasonló támogatási formák.

A visszacsatolás után a kormányzat a magán- és köztenyésztésben a fajtafeljavítást a törvényhatósági alapokról szóló 1940:XIII. tc.-ben szabályozta: „e törvény a köztenyésztés részére szükséges apaállatok beszerzését a törvényhatóságok kötelességévé teszi, s ennek fedezete céljából törvényhatósági állattenyésztési alapok létesítését rendelte el. Ezzel a kérdést függetlenítette a községek anyagi helyzetétől.”²⁷

Az 1940 végén induló erdélyi állatakción a trianoni területen a korábbi években elindított támogatási formák kiterjesztését jelentették. A kormányzat Erdélyben is tenyésztő- és üszőakciókat bonyolított le, a gazdák 35–40%-os árkedvezményrel vásárolhattak.

A szarvasmarha a székelyföldi mezőgazdaság fontos kiviteli cikke volt. A vármegyei állattenyésztő egyesületek megszervezték a kivitelre szánt hízó marhák kiszállítását Németországba, Olaszországba. A hosszú szállítási idő alatti veszteségek pótlására „útiapadó” címen a gazdák támogatásban részesültek.²⁸

²⁶ Uo. 109–110.

²⁷ Ld. Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadításától napjainkig*. Napvilág, Budapest, 1998. 245.

²⁸ Az EMGE munkája... 146.

Az állam a kisgazdaságok juh- és baromfitenyésztését szintén a kitenyésztett fajták kedvezményes vásárlásának biztosításával (20–30%-os kedvezménnyel) próbálta feljavítani.

A rét- és legelőgazdálkodást a gyepterületek feljavításával, mintalegelők létesítésével támogatták, szaktanfolyamokon oktatták a legelőkezelési ismereteket (zöldmező- és pásztorképző tanfolyamok).

A mezőgazdaság technikai színvonalának emelésére a kormányzat több alkalommal támogatott kedvezményes gépvásárlási akciókat. Javították a termékfeldolgozás színvonalát. Az FM elsősorban a tejfeldolgozás korszerűsítését támogatta tejjűjtő állomások létesítésével, a feldolgozó üzemek berendezéseinek felújításával.

c) mezőgazdasági építkezések

A kormányzat a székelyföldi kisvárosokban és a nagyobb községekben a mezőgazdasági termények tárolásához, feldolgozásához, a korszerű állattartáshoz szükséges épületeket emeltetett. Az FM Erdélyben gabonatárház-építési programot kezdeményezett. 1941–42-ben hat gabonatárház épült, ebből négy a Székelyföldön.

Az állam a magánépítkezéseket is támogatta. A kisgazdaságokban az állati takarmányozás javítására támogatott silóépítési akció már 1940-ben beindult, hasonlóképpen a minta-trágyatelep építési akció és a mintaistálló építési mozgalom.

A feldolgozóipari építkezések is fellendültek ezekben az években. Ekkor épült az egyik legnagyobb – és a későbbi évtizedekben is a legjelentősebb – gazdasági objektum, a csíkszentsimoni szesz- és keményítőgyár.

Az állam a kisvárosokban vágóhidak építését támogatta. A hatóságok ekkor kezdték érvényesíteni a higiéniai követelményeket a húsellátásban (húsvizsgálat). A fában bővelkedő vidéken a fa jobb értékesítésének előmozdítására a Csíki medencében dongagyárat, ládagyárat létesítettek.²⁹

A Gyergyói medencében a szárhegyi lenfeldolgozó üzem létrehozása volt a legjelentősebb építkezés. Az üzem felépítését már 1940-től kísérleti lentermesztés előzte meg a Szövetség Hitelszövetkezetek támogatásával. Az erdélyi szövetkezetek összefogása mellett „a Földművelésügyi Minisztérium 200.000 pengő jegyzésével járult hozzá a fontos üzem megteremtéséhez.”³⁰ 1941–42-ben Székelyudvarhelyen gyümölcsösomagoló, Nyárádmagyaróson, Alsócsernátonban gyümölcsaszaló épült.³¹ A termékértékesítés lehetőségeit javították a Hangya szövetkezet állami támogatással készült marosvásárhelyi, meggyesfalvi raktárai, hűtőházai. A visszacsá-

²⁹ Csíkvármegye Hivatalos Lapja 1943. szept. 2. 32. sz.

³⁰ Gyergyó és vidéke 1943. augusztus. 6.; Csíkvármegye Hivatalos Lapja 1943. szept. 2. 32. sz.

³¹ Uo. 59–60.

tolás utáni hónapokban a Székelyföldön a Hangya Szövetkezet 13 áruraktárt állított fel.³²

A szintén állami segítséggel bonyolított „hídmérleg akció” keretében a nagyobb községekben 1942-ben 43, 1943-ban 34 hídmérleg épült.

d) a mezőgazdasági képzés támogatása

Az erdélyi felsőfokú gazdasági képzést a kolozsvári Gazdasági Akadémia biztosította. Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön középfokú gazdasági tanintézetek létesültek, szintén Marosvásárhelyen sajt- és vajmestereket képező mezőgazdasági tejipari szakiskola kezdte meg működését 1942-ben. Állami támogatással tovább működött a csíkszeredai mezőgazdasági szakiskola, a székelykeresztúri, gyergyószentmiklósi, kézdivásárhelyi téli gazdasági iskolák. A rendszeres intézményi képzés mellett alkalmanként különböző tanfolyamokat szerveztek. Az FM erdélyi kirendeltsége a földműveseknek két-három hónapos téli gazdasági tanfolyamokat és a háziasszonyok részére hathetes háztartási vándortanfolyamokat szervezett. A tanfolyamok iránt általában nagy volt az érdeklődés a falusi gazdák körében, pl. a mezőgazdasági gépkezelői tanfolyam 1941–42 telén Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön 454 hallgató részvételével zajlott.

Az 1942. évi mezőgazdaság fejlesztési törvény létrehozta a községi gazdasági előjárói intézményt. A gazdasági előjárókat az ezüstkalászos gazdák közül választották. Az FM Erdélyi Kirendeltsége és az EMGE a mezőgazdasági termelés színvonalának javítására különböző népszerűsítő akciókat szervezett: mezőgazdasági kiállításokat, termelési versenyeket, gazdanapokat.

e) az erdőgazdaság támogatása

A visszacsatolt terület magas fokú erdősültsége (31,3%) azt jelentette, hogy az erdőgazdaság munkaalkalmak és kereseti lehetőségek szempontjából az egyik legfontosabb gazdasági ágazat volt, különösen a Csíki és Gyergyói medence községeiben. A kormányzat a „székelyföldi fakitermelés előmozdításának céljára 1941-ben 5 millió kedvezményes hitelakciót engedélyezett”.³³ 1941-ben az állam a kopár területek beerdősítésére 250.000 pengőt fordított, Erdélyben felállított 5 erdőigazgatóságot, 10 erdő-felügyelőséget, 23 erdő-felügyelőségi kirendeltséget és 27 erdőhivatalt. Az addig járatlan helyeken vágott erdei útszakaszok is épültek. 1943-ban a kincstári erdőbirtokok feltárására és kitermelésére 150 km erdei vasút

³² Nagy Zoltán: Az erdélyi magyar szövetkezetek a visszatéréskor. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–1941*. 212.

³³ Jelentés Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterec-Naszód, Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék vármegyék nemzetiségi és társadalmi viszonyairól, valamint gazdasági és hitelügyi helyzetéről. Fol. Hung. 2127. 1942. 13.

és 60 km „elsőrendű főút” épült.³⁴ A székelyföldi fakitermelés előmozdítását, a kisipari termelés beindítását a Nemzeti Önellósítási Alap is támogatta. Az erdőgazdálkodás kiemelt támogatását feltehetően az a körülmény is befolyásolta, hogy a kormány a második bécsi döntés után Németországgal kötött gazdasági megállapodásban vállalta, hogy a csatolt erdélyi területekről leszállítja azt a famennyiséget, amelyet közvetlenül a bécsi döntés előtt a román kormány ígért Németországnak.³⁵

f) hitelpolitika

A visszacsatolt területeken jelentkező hiteligények minél gyorsabb és akadálytalanabb kielégítésére a Magyar Nemzeti Bank megkülönböztetett hitelpolitikát alkalmazott az erdélyi pénzüzetekkel szemben. Ez azt jelentette, hogy „míg egyes pénzüzetek különben saját tőkéiknek csak 50 százalékáig részesülhettek a Nemzeti Bank visszeszámlázási hitelében, Erdélyben annak 100 százalékáig részesülnek.”³⁶

A magánkereskedelem hitelszükségletének ellátására 1941 őszén a Magyar Általános Hitelbank, a Székesfővárosi Községi Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvételével, 20 milliós hitelkeret felállításával hoztak létre a Pénzüzeti Központot.³⁷ 1941-ben a kormány a keleti és erdélyi országrészek visszacsatolása kapcsán felmerült kiadások, valamint a visszacsatolt területek gazdasági újjáépítésével kapcsolatos költségek fedezésére 500 millió pengő államkölcsönt vett fel.

g) az ipar támogatása

Az erdélyi városok iparszerkezete – Kolozsvár kivételével – kisipari jellegű volt. A gazdasági szakemberek értékelése szerint a visszacsatoláskor „a gyárüzemek tekintetében a leggyengébben a Székelyföld áll, itt a nagyipart szinte kizárólag a fafűrészek képviselik. Az iparosodást előmozdító tervek között szerepelt a vízierő felhasználásával a Székelyföld villamosítása, Udvarhely vármegyében a földgáz bevezetése, a faipari adottságok jobb kihasználása, az építőipari anyagellátás fokozása, a székelyföldi ásványvizek értékesítésének fellendítése, Udvarhely vármegyének a vasúti fővonalba való bekapcsolása, a közutak folytatólagos javítása és bővítése, a vendégipar fejlesztése, az idegenforgalom fellendítése, ipari szakiskolák létesítése [...] A kisipari élet fellendítését a kormány az ún. fedezet nélküli kisipari hitelfolyósítás útján próbálta előmozdítani.”³⁸

A kormányzati beruházások, építkezések (utak, vasutak, középületek) a munkaerő alkalmazását, a kereseti lehetőségeket illetően a négy év alatt – a hadigazdál-

³⁴ *Erdélyi Gazda* 1943. júl. 331.

³⁵ Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 220.

³⁶ Oberding József György: Erdély gazdasági élete. In: *Kárpámedence* 1943. szept. 523.

³⁷ *Csiki Lapok* 1941. nov. 23.

³⁸ Oberding i. m. 521–522.

kodás és a rossz mezőgazdasági évek ellenére – a korábbi viszonyokhoz képest kedvezőbb viszonyokat teremtettek.

h) építkezések, infrastrukturális fejlesztés

Az erdélyi közúti állapotok általában rosszak voltak, a visszacsatolás után különböző intézmények sürgették az útjavításokat. A megyék költségvetésében a közúti alapokból fedezték az útjavítások, útépitések költségeit. Főleg 1941–43-ban a közlekedési hálózat korszerűsítésére hidakat, átereszeket építettek újra, úttesteket építettek át, új útpályákat építettek ki, a hegyi utakon támfalépítéseket végeztek. Turisztikai és hadászati fontosságú volt az addig csak szekérrel megközelíthető Hargitafürdőre vezető, 1941–42-ben épített gépkocsiút. A kistelepülések közötti útszakaszokat, bekötőutakat is javították. Műút épült a Szent Anna tóhoz: „nagyszabású gépkocsi műút építését vették tervbe. Most a Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztérium a tervezetet jóváhagyta és a gépkocsi műút megépítésére az 1943. és 1944. évi költségvetésben, 2 millió pengőt irányzott elő. A gépkocsi műút építési munkálatai még ebben az évben megindulnak” – írta az egyik helyi lap 1943 tavaszán.³⁹

A vasúthálózat székelyföldi fejlesztésére több tervezet készült. A helyiek elképzeléseiben a kistájak, medencék közötti sűrű vasúti összeköttetések megteremtése szerepelt. A legmerészebb elképzelések a Csíki és Udvarhelyi, a Csíki és Kászoni medencék, Káson és Kézdivásárhely, Csíkszereda–Gyilkostó–Tölgyes közötti vasútépítést szorgalmazták. A Székelyudvarhely–Csíkszereda vonal kiépítését többször kérte a két megye vezetése, mivel az új országhatárok között megszakadt Udvarhely megye vasúti kapcsolata a fővonalakkal. E vonal kiépítésére nem került sor.

A székely vármegyékben 1941 tavaszától széleskörű építkezési, helyreállítási munkálatok indultak. Nemcsak a városokban és nagyobb községekben, hanem kisebb falvakban is *középipítkezések* folytak. Elsősorban középületek felújítására került sor, de új épületeket is emeltek. Óvodák, napközi otthonok, iskolák épületeinek helyreállítása, illetve építése is napirenden volt. Ezeket az építkezéseket részben a belügyminisztérium, részben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium finanszírozta.

i) idegenforgalmi beruházások

Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal – *Csikvármegye Hivatalos Lapja* szerint – „ismerte Erdély és különösen Csikvármegye idegenforgalmi értékeit és így történt, hogy a kolozsvári kirendeltség felállítása után a második kirendeltséget Csíkszeredán létesítette.”⁴⁰ A hivatal szálloda- és menedékház-építéseket, sportlé-

³⁹ Csíki Néplap 1943. márc. 10.

⁴⁰ Csikvármegye Hivatalos Lapja 1941. 32. 334.

tesítmények létrehozását támogatta. A sport a Horthy-korszakban Magyarországon tömeges méretű időtöltéssé vált.⁴¹ Az erdélyi területeken is igyekeztek felzárkóztatni a sporttevékenységeket az országos színvonalhoz. Az ifjúsági testedzést az iskolában és iskolai kereteken kívül is támogatták. A megyék törvényhatóságai szintén különítettek el testnevelési célokra költségvetési alapokat. A kisvárosokban részben önerőből, de kormányzati támogatással is emeltek sportlétesítményeket.

j) településfejlesztés

A négy év alatt a kisvárosok belső tereinek rendezése, arculatuk modernizálása is részesült állami támogatásban.

A városfejlesztést sürgető tervekről, a polgári és hatósági elképzelésekről és konkrét eredményekről a korabeli sajtóban találjuk a legtöbb adalékot. A szegénységben, infrastrukturális elmaradottságban, értelemszerűen széles (gyakran ideológikus hangsúlyokkal tálalt) sajtónyilvánosság kísért minden szolgáltatási vagy kulturális tevékenység színvonalát javító beruházást, építkezést, utcakövezést, amely a település arculatán változtatott.

A csatornázási, ivóvíz-ellátási munkálatokat is támogatta az állam, a kisvárosokban. Mélykútúrásokat végeztek.

A városoktól, községektől távoli lakott helyeken is *postaügynökségek* nyíltak. Nemcsak a községeket, a hegyi tanyákat – a közigazgatási besorolás szerint a „lakott hely”-eket – is bekapcsolták a postahálózatba. Távbeszélő állomásokat ezekben az években csak a nagyobb községekben szereltek fel.

Minden járásban *tűzrendészeti* felügyelőket alkalmaztak. Képzésükről a törvényhatóságok gondoskodtak. 1942 novemberében Kolozsváron a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség szervezett kerületi tűzrendészeti tanfolyamot.⁴²

A községekben állami támogatással tűzoltószertárakat létesítettek és tűzoltó-felszereléseket vásároltak.

A közéleti fórumokon megszólalók az állam *szociális szerepvállalásának* szükségességét is hangsúlyozták. Erdélyben fejletlenebb volt a szociálpolitikai intézményrendszer, mint a trianoni területen. Az Erdélyi Párt programjában leszögezte, hogy „a kiegyensúlyozott nemzeti társadalom megvalósulásának alapfeltétele a népi és munkásosztály intézményes megerősítése és védelme”. Család- és egészségvédelmi intézkedéseket sürgetett a kormány részéről. A négy év alatt a székely megyékben az egészségügyi ellátás terén is kedvező változások következtek be: javult az orvos-ellátottság, egészségügyi középkezdőket, bábákat képeztek, a zöldkeresztes egészségvédelmi körök keretében egészségvédelmi képzés folyt, fejlesztették az intézmények eszközfelszereltségét (röntgen- és fertőtlenítő gépeket juttattak a kórházaknak, mentőállomásokat létesítettek, egészségházak, szülőotthonok

⁴¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999. 219.

⁴² *Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja* 1942. okt. 22.

épültek). A szociális segélyezés komplex programjába a foglalkoztatási és közellátási segélyezés (zöldkeresztes tej- és cukorakciók) mellett beletartozott a háztartásvezetés korszerűsítésének elősegítése is (az ONCSA zöldkeresztes főzőtanfolyamokat, háztartási tanfolyamokat szervezett). 1943 tavaszán Székelyudvarhelyen egészségház épült állami segéllyel,⁴³ a nagyobb községekben (Korond, Csíkszentdomokos) szintén egészségházak épültek.⁴⁴ Székelykeresztúron a tüdő- és nemi beteg gondozó intézet felállításához 1942-ben 2.000 pengővel járult hozzá a törvényhatóság.⁴⁵

Modernizációs törekvések és ideológiák

Az erdélyi elit – és az Erdélyből származó közszerplők – politikai és közéleti diskurzusainak vezérgondolata volt a „visszatért” terület társadalmi, gazdasági integrálásának sürgetése. A politikusok, hivatalnokok, közvélemény-formáló értelmiségiek folyamatosan hangoztatták, hogy a visszatért terület gazdaságát át kell állítani, a trianoni területével egybe kell hangolni, a leszegényedett társadalmi csoportokat fel kell emelni. Abban is egyetértés volt a közéleti fórumokon megszólalók között, hogy az országrészek közötti fejlettségi különbségek kiküszöbölését az államnak kell elvégeznie.

A Székelyföld felemelését szorgalmazó elképzelések, tervek ideológiai megalapozásánál többféle érvelési mód fonódott egybe. Akár egyazon politikai nyilatkozatban, programbeszédben, újságcikkben is megjelenhettek. Egyik leggyakoribb diskurzustípus volt a *történelmi jóvátételi* jogosultságokkal való érvelés. Eszerint az első világháború előtti liberális kormányok bűnösen elhanyagolták a Székelyföld fejlesztését, ez a mulasztás az egyik fő oka az elmaradottságnak, ezt kell pótolnia a magyar államnak. Nemcsak a kisemberek, hanem a miniszterelnök is erre hivatkozott székelyföldi körútján: „Mai világfelfogásunk és gondolkozásmódunk mellett szinte érthetetlen, hogy a világháború előtti kormányzatok miért hanyagolták el Erdélyt olyan feltűnően”.⁴⁶ A fejlesztő-támogató akciók elfogadásának és elvárásának másik motivációja a *sérelmi érvelés*, *szenvedésideológia*: ennek lényege, hogy „mi, székelyföldiek megérdemljük az állami támogatásokat, mert 22 évig nemzeti és társadalmi elnyomatásban éltünk, ezért kárpótlás jár”. Ide tartozó az az elvárás is, hogy az állam biztosítson munkahelyet a kisebbségi időkben állás nélkül tengődő volt kishivatalnokoknak, alkalmazottaknak, függetlenül szakmai felkészültségüktől.

A harmadik diskurzustípus a *nemzeti érdekekkel* való érvelés volt: azért kell fejleszteni a Székelyföldet, mert a székelység a magyarság legkeletibb törzse, védelmi funkciót lát el, nemzeti érdek, hogy helyben maradjon, gyarapodjon, alkalmas legyen telepítésre is.⁴⁷ Ebben az ideológiában gyakran megjelenik a székely fajmí-

⁴³ Uo. 1943. márc. 4.

⁴⁴ Uo. 1943. szept. 2.

⁴⁵ Uo. 1942. jan. 3.

⁴⁶ *Csiki Néplap* 1942. júl. 15.

⁴⁷ Részlet az Erdélyi Párt programjából: „Székely népünkben él az a kimeríthetetlen magyar tartalék, amelyből állandóan merítenünk kell és sürgősen merítenünk is kell a magyarságban meggyengült

tosz (pl. a székely „gyönyörű, fajilag, vérségileg talán legtisztább magyar népcsoport”).⁴⁸

A közszereplők diskurzusaiban az állam megszemélyesített entitás: általában mint megértő, jóságos, adományozó fél jelenik meg, akivel szemben hálásnak kell lenniük a támogatottaknak. Ezt a viszonyulást a következő szöveg-korpuszokhoz hasonló megnyilatkozások tömege fejezte ki a korabeli sajtóban: „a Székelyföld hatalmas támogatásban részesül és részesült minden tekintetben. A Kormány tudja, hogy elnyomatásunk idején leszegényedtünk, hogy idén katasztrofálisan rossz termésünk volt. Nagy szeretettel sietett támogatásunkra. Csak egyet említek a sok közül. A 40 vagonnyi búza-vetőmagon felül kb. 650 vagon lisztet és kenyérbúzáat szállítanak a megyénkbe” – írta a székelyudvarhelyi *Hargita* 1941 decemberében.⁴⁹ 1942 őszén a *Csiki Lapok* arról tájékoztatta olvasóit, hogy „visszacsatolásunk óta az Államépítészeti Hivatalban szakadatlan, lázas munka folyik, hogy siralmas közlekedési viszonyainkon javítás történjen. Hálával tölt el a magas kormány áldozatkészsége, amellyel csíki leromlott utjaink újra építését lehetővé teszi. Legújabbán 400.000 pengőt utalt ki az uzvölgyi, igen fontos útszakasz korszerű átépítési munkálataira.”⁵⁰

A kormányképviselők is ápolták ezt a megszemélyesített viszonyt. 1942. augusztus 1-jén a Tolvajos tető–Hargitafürdő út átadásakor az iparügyi miniszter is jelen volt. Az elkészült út a miniszteri ünnepi beszéd szerint „csak szerény jelképe a kormány hajlandóságainak és szándékainak – a sokat szenvedett csíki székely nép iránt, amelynek érdemeivel és szükségleteivel teljesen tisztában van a kormány.”⁵¹

A kormányzati támogatásokat kísérő elismerő, hálálkodó diskurzusba csak igen ritkán keveredtek disszonáns, elégedetlenkedő hangok az olykor méltánytalanlannak tartott forráselosztások kapcsán.

Másrészt az elit bírálóan, egyértelmű elutasítással viszonyult más társadalmi csoportok minden olyan megnyilvánulásához, amely a jótékony állam intézkedéseit nem méltányolta, sőt olykor ellenszegült. Elítélte, ostromozta a falusi gazdálkodók szembeszegülését a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerrel, a hatósági árak mellőzését a szabad piacon, a magas adók és iparcikkárak elleni panaszokat.

Következtetések

Végezetül feltehető a kérdés: miként kell értékelnünk az állam által támogatott modernizációs kísérletek eredményeit, hatásait?

Úgy vélem, ebben a kérdésben eltérő helyzetű társadalmi csoportok tapasztalatairól beszélhetünk. Az állami támogatásokból részesülő legszélesebb társadalmi csoport a falusi tehetősebb gazdaréteg volt, amely meg tudta fizetni a kedvezmé-

területekre való telepítéssel”. Az Országgyűlés képviselőházának 195. ülése 1941. jún. 17. *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*. X. kötet, 47.

⁴⁸ *Csiki Néplap* 1942. júl. 15.

⁴⁹ *Hargita* 1941. dec. 5.

⁵⁰ *Csiki Lapok* 1942. szept. 21.

⁵¹ *Csiki Néplap* 1942. aug. 5.

nyes (gép-, állat-, vetőmag- stb.) juttatásokból a rá eső részt. Ez a társadalmi csoport sem fogadta teljes nyitottsággal az állami támogatásokat. Voltak falvak, ahol egy-egy új kezdeményezés kedvezőbb feltételrendszerre talált, mint másutt, és beépült a gazdálkodási gyakorlatba. Sikeresek lehettek az állami kezdeményezések olyannyira, hogy a gazdák az állami támogatások megszűnte után, önerőből is megvalósították az először felülről érkezett újítást. Ilyen állami kezdeményezés volt például a takarmánytároláshoz hasznos silók építése, ilyen építményeket a falusi gazdaságokban teljes önköltséggel a későbbi évtizedekben is létesültek. Más esetekben a gazdák elzárkóztak, nem fogadták el a modernebb eszközöket, módszereket, technológiai újításokat (pl. volt olyan falu, ahol egyetlen gazda sem engedte meg, hogy udvarán ingyenesen minta-trágyatelepet építsenek).

Ugyanígy a szegényebb kisiparos, kereskedői réteg sem fogadta a támogatásokat teljes nyitottsággal: a korabeli szakértők véleménye szerint nem élt kellő mértékben a kínálkozó hitellehetőségekkel.

Kutatásaink végcélját a modernizációs kísérletek hatásainak megértésére korlátozva, a személyes, ún. szubjektív dokumentumok használata esetünkben nélkülözhetetlen eszköz. A korszak társadalmi szereplőinek sokféle tapasztalatát ma az emlékezet tartós emléknyomai őrzik. Az emlékezők egymástól függetlenül, személyes percepcióik, diszpozícióik és eltérő utótapasztalataik függvényében idézik fel a korszak történeteiről konstruált emlékeiket. Az interjúrészletek tartalmi szempontból jól észrevehető módon erősítik egymást. Ha a falvakban a jó hat évtizeddel korábban lezajlott állami akcióról ugyanazon jelentésű emléktartalmak kerültek felszínre, ebből két következtetést vonhatunk le:

1. a megidézett, az emlékezetben újraalkotott emlékanyag hasonló tapasztalati feltételrendszer és a mentális konstrukciók egybeeső mintáinak eredménye,
2. az esemény vagy akció lefolyásának, megvalósítási körülményeinek, hatásának legvalószínűbb történetével van dolgunk.

A vizsgált támogatáspolitikának több olyan aspektusa van, amelyekről más forrásokban rögzített tényanyag nem maradt fenn. A jó vetőmag termelékenységi többlete, a korszerű kisgépekkel végzett minőségi munka haszna és tapasztalata csak a gazdálkodói gyakorlatban rögzült. A mai emlékezetben erről a tapasztalatról a személyes emlékek azonban a vizsgált korszak elő- és utótapasztalatának függvényében konstruálódnak.

Ismeretesek azok a fenntartások, amelyek megfogalmazódtak az emlékezetet történeti forrásként, dokumentumként hasznosító törekvésekkel szemben. Elfogadva azonban, hogy az emlék nem a múlt pusztá felidézése, hanem valójában megkonstruálása,⁵² felmerül a kérdés, hogy milyen a viszony a jelenben megismert narrációk és a korabeli írott dokumentumok tartalmi között: milyen arányban tapasztalhatók egybeesések vagy ellentmondások?

⁵² Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000. 101.

A székelyföldi „magyar világ”-ot megidéző emlékezések tárgyilagosságát, hitelességét – amennyiben a személyes emlékezetnek ilyen sajátosságok tulajdoníthatók –, nemcsak a szóban forgó történeti korszakot megelőző, hanem az azt követő társadalomtörténeti időszak tapasztalata is módosítja: „A társadalom – a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően különböző módon képzelel el a múltat: módosítja konvencióit.”⁵³ Az emlékezésnek ez a sajátossága esetünkben azt jelenti, hogy a negyvenes évek végétől kezdődő begyűjtési rendszer, a kulákosítás, az erőszakos kollektivizálás olyan hatalmi beavatkozási akciók, amelyekhez viszonyítva a magyar állami elvonási rendszer utólag egyáltalán nem minősült olyan súlyosnak az emlékezetben, mint azt a korabeli írott források dokumentálják. Másrészt a két világháború közötti romániai mezőgazdaság állami irányítása és ennek részeként a fejlesztő, segítő jellegű állami beavatkozások messze elmaradtak a magyar állam mezőgazdasági termelést segítő akcióitól. Ez a történeti előzmény nyilván felértékelte az 1940–44 közötti időszak állami támogatáspolitikájára vonatkozó emlékezetanyagban az állami akciók jelentőségét.

Végül a múltbeli tapasztalat értelmezésére, az emlékezetbeli megjelenítésére befolyással bíró harmadik, legfrissebb tapasztalati korszak a jelen valósága: az állam és a földműves társadalom mai viszonya. Ha ma a gazdálkodók úgy tapasztalják, hogy az állam keveset tesz a válságban lévő mezőgazdaság felemelésére, ha az 1990 utáni segítő akciókat inkább kapkodó intézkedéseknek, mint összehangolt, átgondolt támogatáspolitikának minősítik, ez a tapasztalat nyilván befolyásoló tényező a hatvan évvel ezelőtti felemelés-politikákról szóló emlékek konstruálásában is.

A korszakot átélt idős emberekkel készült mélyinterjúk⁵⁴ tartalmi elemzéséből kiderül, hogy az emlékezők szerint az 1940–44 közötti időszak a háborús évek ellenére ígéretes fejlődési lehetőséget biztosított, sok hasznos és eredményes gazdasági kezdeményezéssel, melyeket megszakított a történelem.

Az egyik interjúalany szerint: „Egy háborúban levő ország, mint Magyarország akkor, erőn felül teljesített abban az időben. Mezőgazdaságban is, és mindenben. A gabonátárolók, s a sok ONCSA-telep, s azok az utak...”. Ezzel a véleménnyel lehet vitatkozni, kérdés, hogy milyen ellenkező véleménynek, ténymegállapításnak lehet magasabb ontológiai státusza? Úgy gondolom, hogy a négy év alatt megvalósult komplex támogatáspolitikai nem változtathatott lényegesen a felemelni kívánt terület társadalmi gazdasági helyzetén. Ennek legfőbb akadálya a hadigazdálkodás elvonási kényszerei mellett az idő rövidsége volt. A századforduló előtt (1897-ben) kezdeményezett kárpátaljai hegyvidéki segélyakció – ahol a támogatások konkrét formái nagyjából ugyanazok voltak, mint a vizsgált korszakban a Székelyföldön – az akkori konszolidáltabb társadalmi, politikai viszonyok között csak jó tíz év múlva hozta meg gyümölcsseit.⁵⁵ A Székelyföldnek ennyi időt nem adott a történelem.

⁵³ Uo. 142–143.

⁵⁴ 12 interjú készült Csík és Udvarhely megye különböző falvaiban.

⁵⁵ Takács Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában 1867–1918*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1989. 33.

Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után

Ha Teleki Pálnak, a két világháború közötti Magyarország egyik legbefolyásosabb politikusának 1939 és 1941 között követett társadalom- és nemzetiségpolitikáját kívánjuk megérteni, vissza kell nyúlni a tudós-politikus első világháború után vallott eszméihez. Az 1921 és 1938 közötti évek Teleki számára egyfajta konzervatív társadalmi reform kidolgozásával teltek. Második miniszterelnöksége alatt, már hatalmi pozícióban követte ezeket az elképzeléseit, és vallott velük kudarcot – ez is összetevője a politikus egyéni drámájának.

Nevelés, elit, kötelesség

Az Eötvös Collegium, a közgazdasági kar és a cserkészlet: a Teleki-féle nemzetnevelés épületének három jelentős építőköve. Míg a közgazdasági kar alapítás-kori célja a keresztény – azaz nem zsidó – kereskedő- és pénzember-réteg kinevelése volt, az Eötvös Collegium azt a középiskolai tanársoportot képezte ki, amely „multiplikátora” lehetett a Teleki által vizionált konzervatív társadalmi reformpolitikának. A cserkészlet magától adódó, ám egyik legfontosabb eleme volt elképzeléseinek, amelyek a korszerű haza-fogalom (magyarság és Európa szüntelen kölcsönhatása), a kötelesség és a műveltség kialakításának imperatívuszával lehet talán a legpontosabban leírni.¹ Ahogy egykori felettese (államtitkárként) majd egyetemi tanártársa írta róla: „sokszor emlegették kelletlenül, néha gúnyosan, hogy: «mindig tanít». Valóban, mindig és mindenütt ezt cselekedte. Benne erősen élt a másokra való hatás szándéka; éppen ez tette nevelővé. Ez a szándék megvan mindenkiben, aki nem önmagának, hanem nemzetének, s nem a pillanatnak, hanem a jövőnek akar szolgálni. Különösen erős ez az ösztön akkor, ha az ilyen ember veszedelmet lát s a menekülést csak úgy tartja lehetőnek, ha az emberek minősége megváltozik. Az ilyen ember a nemzetét mindig tanítani, azaz nevelni igyekszik [...]”.² Ez a nemzetnevelés volt legalapvetőbb, tudatosan vállalt közéleti magatartása.

Az első problémakörbe – a korszerű haza-fogalom megteremtésébe – számára az a szüntelen törekvés tartozott, amellyel egyik szemét folyamatosan Nyu-

¹ E három fogalomra, ám más kifejezésekkel ld. Mészáros István: *Teleki Pál nemzetnevelői programja*. Gödöllő, Teleki Pál Egyesület, 1993, 59–63.

² Imre Sándor: *Gróf Teleki Pál és a felső oktatás ügye*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 11.

gat-Európán tartva, modern és legfőképpen friss eszmékkel igyekezett megismertetni a gondjaira bízott fiatalokat. Magyarország és Európa interakciója számára nem, illetve nem elsősorban kulturális vagy művészeti áramlatok átvételét jelentette: a problémamegoldás módozatait, a szó mindennapos értelmében vett kultúrát (életvitelt), a bejáratott példák iránti fogékonyságot. Ez a nevelés azt a már említett, elitnek szánt csoportot vette célba, amely nemzetközi kitekintéssel bírva, a világból az ország számára használható tapasztalatokat hazahozva segít megvalósítani a reformot, amely a magyar társadalom konzervatív szellemű, de mégis alapos átalakítását célozta. Az Eötvös Collegium francia minta alapján, bár a magyar viszonyokhoz jól alkalmazkodva tudta ellátni kettős feladatát: a magas szintű középiskolai tanárképzést és új tudósgenerációk kinevelését. A Magyar Cserkészszövetség az angolszász minta nyomán, de – főleg 1919 után – valláserkölcsei alapokon építkezve, erős nemzeti neveléssel igyekezett formálni a középiskolás ifjúságot. Tehette ezt annál is inkább – s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni –, mert Teleki a cserkészmozgalmat soha nem tömegmozgalomnak tettele, és ez később, a harmincas években számos konfliktust okozott a szövetségben belül. A legjobb éveiben 50 ezer feletti igazolt taglétszámmal, és csaknem ezer csapattal rendelkező elit szervezet a magyar ifjúságnak jelentős részét, de mégiscsak töredékét képviselte, s vezetőinek kifejezetten ellenére is volt, hogy nagyobb tömeg áramoljon be a szövetségbe. Bár léteztek iparos-, tanonc- vagy munkáscsapatok is (ezek fontosságáról maga Teleki is beszélt néhanap), a cserkészcsapatok zömének középiskolai diákok voltak a tagjai, azok, akik érettségi után szinte automatikusan a középosztály tagjaivá lettek, s idővel és a remények szerint, a magyar társadalom irányítói kerültek ki közülük.

Teleki nemzetnevelési elgondolásainak második fontos eleme a kötelesség, mint önmagában megálló érték. Nem a német *Pflicht* szigorú értelmében, amely az egész életet átható, mindenek fölé helyezett etikai kategória, hanem inkább eszmei-erkölcsi alapokon építkező követelményrendszerként. Ennek első szintje a kötelesség a nemzet iránt. Elsősorban a magyarságot ért csapások és megpróbáltatások (mindenekelőtt Trianon) tényyszerű ismerete és megismertetése a művelt világ közvéleményével. Ennek következő foka a területi revízió felelős képvisellete külföldön, ami sohasem lehetett elég jó, legalábbis a tudós-politikus szerint. Harmadsorban önmagunk, és az ország megismerése volt kötelesség az új nemzedékek számára. A cserkészletben a húszas évek közepe óta – elsősorban Faragó Ede országos vezetőtiszti révén – erőteljesen propagálták a falujáró munkát, a regőscserkészletet. E törekvésnek logikus folytatása volt a falukutatás erőteljes támogatása a harmincas évek második felében. Magyarország megismerése szorosan összefüggött európai helyének meghatározásával, amire talán legjobb példa Teleki vizsgáztatási módszere az egyetemen: Európából kiindulva kellett megismertetni Magyarországot.

A kötelességek második szintje volt az egyház iránti hűség és az erkölcsös, tiszta élet. (Ez utóbbit tartalmazták a cserkész törvények is.) Azon ritka alkalmakkor, amikor a főcserkész a kereszténységről szólt – akármelyik minőségében – elsősor-

ban a belső építkezés motívumait helyezte előtérbe, nem pedig azt a fajta offenzív magatartást, amely például Bangha Béla vagy Prohászka Ottokár működését jellemezte. „A kereszténységünk ne negációból, ne a rajtunk kívül állónak a negációjából vagy támadásából álljon – mondta 1923 elején –, de álljon a mi belső frontunknak megerősítéséből, mert ebből támad az az egység, mely a további erőt adja és amely az öntudatot erősíti bennünk”.³

A kötelességek harmadik összetevője a kötelesség Európa iránt: ez a kor viszonyaira alapozva következetes antibolsevizmust jelentett elsősorban. „Európának és összes államainak jövője két, egymástól nehezen elválasztható kérdéstől függ: a bolsevizmustól és a «győztesek szövetsége» vagy «népek szövetsége» alternatívájától” – jelentette ki 1926-ban. S berlini hallgatóságának értésére adta, hogy Magyarország az az ország Európában, amely mindkét veszélyt (a bolsevizmust és a győzők szövetségének kártételeit) jól ismeri, saját betegségeit (értelemszerűen: a bolsevizmust) magából kiirtotta és az összeomlás örvényéből gyorsan felemelkedett.⁴ Az ország gyors gyógyulása tehát a magyarokat Európa „ellenszérumaivá” avatja a bolsevizmus ellenében.

Nemzetnevelési elveinek harmadik – az első kettőből következő eleme – a műveltség szerepének hangsúlyozása volt. A megfelelő tudásszint megszerzésében nem az iskolát tartotta az egyedüli terepnek, az élet minden területét átfogó, és életkorhoz nem kötött nevelés volt az ideálja. Ellene volt minden túlságosan szakosított oktatásnak, a „papirosképzés” ostromozása kedvenc vesszőparipáinak egyike volt. A gyakorlatot hangsúlyozta, nem a diplomát. Átfogó, több tudományterületből merítő volt az a modell, amelyet mindenütt követett. Könyvei, előadásai jól mutatják hozzáállását: a földrajz mellett a történelem, a néprajz, a szociológia, sőt a régészet vagy a biológia anyagából merített, ha jónak látta. Érdekes módon az irodalom vagy az irodalomtörténet nem tartozott a példákat szolgáltató tudományterületek közé. Sok posztpon helytálló, művelt, „Európáról és Magyarországról” (persze az ő Európájáról és az ő Magyarországaról) gondolkodó ember volt az ideálja, aki keresztény erkölcsi alapon áll, elutasítja a bolsevizmust, a nemzetet és hagyományát legfőbb parancsként képviseli, s a kötelesség éthosza áthatja minden tettét. Azt szerette volna, ha az előbb-utóbb óhatatlanul bekövetkező európai és a vele elválaszthatatlanul egybekapcsolt magyar revízió már egy felkészült, távolra tekintő és formátumos magyar középosztályt és ez utóbbira támaszkodó, abból kinövő nemzeti elitet talál. Teleki antiszemitizmusa e gondolatkör logikus folytatása volt: a zsidó származású középosztály szemében akadálya volt e nemzeti elit kialakításának, súlyánál, műveltségénél és politikai irányultságánál fogva, dinamizmusa, „át-szivárgása” a keresztény középosztályba, az ország „elzsidósodásával” fenyegetett: ezért védte meg a numerus clausust, dolgozta ki és támogatta a zsidótörvényt.

³ Teleki Pál bevezetője. In: *A keresztény gondolat védelme*. Budapest, Hangya Házinyomdája, 1925. 1.

⁴ Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. (Szerk.: Ablonczy Balázs.) Budapest, Osiris, 2000. 186.

Teleki munkásságának másik területe, amely miatt az ország közvéleménye politikától való tartózkodása idején is találkozhatott nevével, a nemzetnevelési elveihez hasonló szívóssággal és rendszerességgel hirdetett álláspontja volt, a magyar határok revíziójával kapcsolatban. A harmincas években találta meg azt a befoglaló formát, amely az általa már a békeszerződés előkészítő munkálatainak keretében hirdetett gazdaság- és természetföldrajzi, történeti érveket összefogva ideológiailag is igazolhatja Magyarország jogát elveszített területeire. Ez volt a Szent István-i állameszme. 1926-os berlini előadásában még csak „nagyon nagy fontosságú”-nak mondta azt, hogy Szent István a koronát a pápától és nem Bizánctól fogadta el; ez a kijelentés aligha ment túl a kérdés bevett, már-már sablonos megközelítésén.⁵ 1931-es előadásában már megjelent a szent király, mint a királyság jogi alapjának, a Szent Korona tanának megalapozója és elszánt védelmezője. Teleki szerint ő volt az az uralkodó, aki megalkotta az „ősmagyar” és a „keresztény európai lelki elemek synthesisét”, s ezzel megalkotta a „keresztény magyar nemzet lényiségét”. S éppen emiatt nem csoda, ha István, első királyunk a nemzet emlékezetében az ország „örökké élő védője és birtokló királya”. Koronája örökre az övé (Istváné), „akárcsak a birodalom, amelyet megalkotott”.⁶ A nemzetiségi politikában találta meg azokat a érintkezési pontokat, amelyek az első király eszméit és a Trianonban megcsönkített Magyarország helyzetét összeköthetik. E gondolatok kibontására azonban csak később, második miniszterelnöksége napjaiban került sor. Ekkor a Szent Korona tana már némileg háttérbe szorult, és a Szent István-i állameszme, mint legfőbb államszervező erő, szinte átvette helyét. Eszerint az eszme a magyar hagyománynak, a „lélek két tartalmának a magyarnak és a kereszténynek az egységesítése”. Ez az eszme azonban „nem imperialisztikus, korlátlan uralomra törekvő, nem néz sohasem a Duna-medencén túlra, nem hódító. Hívatás és kötelesség, hogy itt, a Duna medencéjében békét, egységet, megértést teremtsen. A változó viszonyokon keresztül hol magyarabb, hol vegyesebb népességek fölött, de mindenkor ennek a kötelességnek a jegyéből származott a magyar uralom”.⁷

E gondolatfutamában két markáns gondolatot rendelt egymás mellé: egyfelől a magyar nemzet, és különösen a nemzeti elit, hivatása és kötelezettsége, hogy irányítsa a Kárpát-medencét. Hagyományai és műveltsége alapján a magyar az, amely vezetheti ezt a területet. Magyarország átmeneti szorongatott helyzetének illusztrálására, gyakran Erdély jutott eszébe: az ősi magja köré visszavonult Magyarország, amely csak saját megerősödésére vár, elmélyül saját magyarságában, hogy ősi erényei visszatértével újra elfoglalja méltó helyét a térség irányításában. Másfelől nemzet és tér (magyarság és a Kárpát-medence) szoros, csaknem mozdíthatatlan egy-

⁵ Gróf Teleki Pál: Magyarország világpolitikai és világ gazdasági helyzete a múltban és a jelenben. In: *Uő., Európaról és Magyarországról*. Budapest, Athenacum, 1934. 8. Ld. még: Teleki: *Válogatott...* i. m. 165–166.

⁶ Gróf Teleki Pál: Történelmi fejlődésünk sajátosságai. In: *uo.* 112–113. Ld. még: Teleki: *Válogatott...* i. m. 252–253.

⁷ Gróf Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok*. (Nemzeti Könyvtár 42–43. sz.) Budapest, 1941. 11–12.

más mellé helyezése, átvezet földrajzi nézeteihez. Ez a Szent István azonban nem az Intelmek Szent Istvánja: Teleki egyetlen egyszer említi a királynak „az egynyelvű és egyszokású országról” vallott gondolatait. Nézeteivel ellentétes irányt látott azokban a szavakban.⁸ Fellépésével inkább a számára kedvező értelmezést kívánta adni az első király gondolatainak. Teleki szemében ez a Szent István-i állameszme volt alkalmas arra, hogy leváltsa a dualizmusban megbukott, a magyar liberálisok által követett nemzetiségpolitikai gyakorlatot, s révén a politikus új „szerződést” kínált fel a volt nemzetiségeknek. Türelmes nemzetiségpolitikáért, valamint a vallási és kulturális önazonosság szabad ápolásáért cserébe a hagyományos magyar szupremácia elismerését. Sőt, elképzelésébe még bizonyos területi elkülönülés is belefért: ez a majdani autonómia nem jelenthette azonban az ország föderatív átalakítását. A magyarság első helyét semmi nem veszélyeztethette. Ezt a törekvését illusztrálták a kárpátaljai autonómia irányába tett lépései második miniszterelnöksége idején.

Teleki szemléletében a nemzetnevelés-revízió-propaganda sorrendisége úgy festett, hogy ha a nemzet (vagy annak véleményformáló vezető rétege) már elég érett a terület-visszaszerzésre (*nemzetnevelés*), a külföld megismerte és elfogadta a (Teleki-féle) magyar álláspont jogosságát, s a volt nemzetiségek elfogadták az „új szövetség” gondolatát (*Szent István-i állameszme*), akkor, és csakis akkor sor kerülhet a revízióra, amely azonban nem önmagában álló esemény, hanem „az európai embernek, Európa berendezkedésének és Európa új egyensúlyának a teljes revízióját kell érteni [...] Ehhez természetesen annak a felismerése is tartozik, hogy a békeszerződések nem *noli me tangere*-k, nem változtathatatlanok”.⁹ Tervéhez nyilvánvalóan a nagyhatalmak diktátuma kellett volna, hiszen az utódállamok jóváhagyásának megszerzése fel sem bukkan Teleki elképzeléseiben.¹⁰ Ez az európai revízió egyszerre jelentette volna a kilépést a békediktátumok és a Népszövetség alkotta paradigmából, a gyökeres reformot Európa életében, és a hagyományokhoz (a „józan észhez”) való visszakanyarodást. Hiszen ez a revízió „nem lehet *restitutio in integrum*, azaz egyszerűen a háború előtti állapot visszaállítása [...] Ez a revízió Európa közállapotainak, államközi viszonylatainak újrendezése kell, hogy legyen”.¹¹ Ugyanakkor Magyarország esetében kompromisszumkészsége nem csak a Horvátországról, Burgenlandról való lemondást jelentette volna, hanem hajlandó volt erre Szlovákia vagy Románia esetében is: a visszacsatolások időszakában követett politikája ezt világosan mutatta.

Az integer vagy etnikai revízió kérdésében Teleki eleinte ködösen, majd egyre egyértelműbben fogalmazott: „A mi nemzeti álláspontunk csak a teljes, integer, szentistváni revízió lehet [...]. Tudjuk azonban, hogy Európa rekonstrukciójában

⁸ Ld. Teleki: Válogatott... i. m. 379.

⁹ Teleki Pál: Európa az újonnan alakuló világban. In: Uő.: Európáról... i. m. 145.

¹⁰ Revízió csak a nagyhatalmak megbékülése alapján lehetséges, diktátori szóval. *Magyarság* 1935. március 22.

¹¹ Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Uő.: Európáról... i. m. 84.; Teleki: Válogatott... i. m. 236.

nekünk is áldozatokat kell hozni – és le fog kelleni mondani egy és másról, területekről is, amelyekről még önként soha le nem mondtunk. Ezt mondja nekünk politikai józanságunk, mint ősi politikai nemzeté” – állította már 1934-ben.¹² Tehát miközben az etnikai alapú revíziót több helyütt is a „mi felfogásunkkal nem egyezőnek” mondta, reálpolitikusként hajlandó volt számot vetni azzal, hogy az integer revízió nem megvalósítható. Számára feltehetően egy természetföldrajzi és gazdasági érvekkel korrigált határmódosítás volt a kitűzött minimum: ez a felfogása, nyilvános megnyilatkozásainak tanúsága szerint a harmincas évek első felében tisztult le benne, s ezt képviselte második miniszterelnöksége alatt is.

Nemzet és hagyomány

Teleki hagyományértelmezése abból indult ki – s ezt számtalanszor elmondta –, hogy Európa a világháború óta anyagi és értékválságban van, márpedig „semmiféle korszaknak nincs annyira szüksége a történelmi perspektíva megérzésére, tehát a hagyomány átérzésére, mint az emberiség nagy korszakainak”.¹³ A hagyomány eszerint nem más, mint a történelmi perspektíva átérzése és figyelembe vétele. Felhalmozott tudásanyag, amelyre hivatkozni lehet, amely eligazít vagy irányváltásra serkent. S ugyanebben az időben más helyütt is kifejtette, némileg pontosabban: „A hagyomány nem más, mint a múltnak, a jelennek és jövőnek élő és folytonos kapcsolata, maga az élet, amely erősebb minden észnél, minden logikánál”.¹⁴

Számba a nacionalizmus (amely egészen egyértelműen azonos a nemzeti érzéssel¹⁵) ennek a hagyománynak a része, sőt legfontosabb alkotórésze. Egymásra utaltságuk kézenfekvő: a hagyomány biztosítja a nemzeti érzés számára a történelmi kereteket, utóbbi pedig igazolja, erősíti és életben tartja a hagyományt. Hagyomány önmagában nincs és nem is lehet, hisz magyarázat sincs rá, mert erősebb „észnél, logikánál”. Maga az élet, amelynek hömpölygését, szerteágazásait semmilyen doktrína vagy elvont elmélet nem képes visszaadni; pusztán a nacionalizmus, e „nemzet lelkéből sarjadó” eszme, amely vele egyidős, s olyan elválaszthatatlan tőle, hogy a kései olvasóban felvetődik a kérdés, nem azonos-e kettő? A tartalmi egységét megőrző (hiszen a „nacionalizmus tartalmi valóságában nem szabad változásnak lennie”) nacionalizmus magyarázza a hagyományt, a hagyomány pedig legitimálja a nacionalizmust.

Szerinte nem a felvilágosodás, az azt követő nyelvi öntudatosodás hozta létre a nacionalizmust, hanem éppen ellenkezőleg: a racionalizmus erősítette meg a nemzeti érzést, amely egyébként már a görögöknél és a rómaiaknál is létezett.¹⁶

¹² Gr. Teleki Pál: Magyarország és az európai politika. *Fiatal Magyarország* 1934. május. 83.

¹³ Gróf Teleki Pál: Hagyomány és forradalom. *Katholikus Szemle* 1934. február. 115.

¹⁴ Teleki Pál Wekerle emlékerleg-beszéde. In: *Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1934. évről*. Budapest, 1935. 172.

¹⁵ Teleki: Válogatott... i. m. 318.

¹⁶ Uo. 324–325.

Teleki tagadta, hogy a nacionalizmus szükségképpen háborúhoz vezetne, vagy legalábbis egyenesen levezethető lenne a nemzeti érzésből, amit viszont olyan, az ember lényéhez tartozó tulajdonságnak tartott, „hogy azon egyhamar, sőt egyáltalán elméletekkel változtatni nem lehet”.¹⁷ 1937-es, a *Katholikus Szemlé*ben közölt okfejtésében végigtekintette az európai történeti fejlődés nagy vonalait, majd a közel-múltnál elidőzve szemlét tartott a nagy európai nacionalizmusok felett is, differenciált köztük, igyekezett kooperatív vonásaikat hangsúlyozni és már látni vélte az új kort, a liberalizmus, a materializmus hanyatlását.¹⁸

Organikus, korporatív elemeket is tartalmazó, nemzetre és hagyományra erősen reflektáló gondolatainak gyakorlatba való átültetésére 1939 februárja után nyílt módja, amikor másodszor is miniszterelnök lett. Azonban eredményeket ekkor sem elsősorban az állami apparátustól várt, hanem attól az egyesületekből, személyes bizalmasokból álló hálózattól (katolikus hivatásszervezetek, cserkészet, szövetkezetek), amelyet mindvégig felhasznált. 1939 után sem szűnt meg „nemzetnevelő” vagy a „nemzet tanítója” (esetleg „papja”) lenni: ez a szerep kínálta számára a benne élő feszültség, a tudós és a politikus közti ellentmondás feloldását. A nemzetiségpolitika – természetesen túl saját erdélyiségén, a revízióban játszott szerepén – pontosan azért állt politikája középpontjában, mert szemében ez volt a fokmérője annak: a nemzet vajon mit értett meg Trianonból és az ő intéseiből. Ha azt tapasztalta, hogy valami nem kedve szerint működik, a nemzetet kárhoztatta, mint tette azt nyilvános beszédeiben Kassán vagy élete utolsó napjaiban Szatmárnémetiben.

Kárpátalja

A miniszterelnök vissza akarta szerezni Kárpátalját, ez nem is kétséges. Akarta mindezt annak ellenére, hogy a terület lakosságának mindössze 5–10%-a tartozott a magyar etnikumhoz, ám revíziós elképzelései (gazdaságföldrajz, területi egymásrataltság, vízrajz stb.) és térségpolitikai szándékai (magyar–lengyel határ) fontosabbak voltak számára, mint a lakosság nemzetiségi arányai.

A miniszterelnök tíz nappal a terület visszaszerzése után maga is útra kelt Kárpátaljára. Három nap alatt Nagybereznától Husztig keresztül-kasul bejárta a területet a Lél motorvonaton, munkatársai kíséretében. Többek között Szolyván fogadta Szlivka János görög katolikus lelkész ruszin nyelvű köszöntését, Polena községben (Szolyva mellett) hatvan cseh koronát adományozott Cimbalinec Mihály családjának, mert a ruszin család szépen beszélt magyarul, és különböző megbeszéléseket folytatott a terület ruszin és magyar politikai tényezőivel.¹⁹

¹⁷ Uo. 327.

¹⁸ Uo. 331–332.

¹⁹ A miniszterelnök és a belügyminiszter látogatása a visszatért Kárpátalján. *Függetlenség* 1939. március 28.; Teleki Pál: Tudtuk, hogy a rossz álomnak egyszer vége lesz. *Új Nemzedék* 1939. március 28. 9.; Gróf Teleki Pál miniszterelnök kétnapos körútja Kárpátalján. *Pesti Napló* 1939. március 28. 9.; A Cimbalinec-esetről: OL K 28, 52. cs., 113. t. kiemelt dosszié, 1940/20071. sz. Cimbalinec Mihályné levele Telek Pálnak, Polena,

Teleki közvetlenül a terület visszaszerzése után, abban a beszédében, amelyben bejelentette, hogy Kárpátalja visszatért az ezeréves Magyarországhoz, célzott arra, hogy a területnek valamiféle autonómiát kíván adni.²⁰ Március 18-án már értekezletet hívott össze a miniszterelnökségre a probléma megvitatása céljából.²¹ Az értekezlet eredményéről Teleki úgy nyilatkozott, hogy a „magyar kormány felveszi a háború előtt elejtett fonalat, s a kisorosz nép valódi szociális és kulturális igényeit az önkormányzat szellemében óhajtja és fogja kielégíteni”, ám nem hagyott kétséget afelől sem, hogy a szociális igények kielégítése milyen utakon képzelhető el. „Újból el kell érni a ruszinok felszabadítását a zsidó gazdasági kizsákmányolás alól” – mondta a *Frankfurter Zeitung* tudósítójának.²² Ez az összejövétel nyitotta meg azt a hosszas processzust, amely a kárpátaljai autonómia előkészítését volt hivatva szolgálni. Értekezlet értekezletet követett, a résztvevők mindegyike elkészítette a maga autonómia-tervét, s eközben a sajtóban is élénk publicisztikai eszmecsere kezdődött az önkormányzat tartalmáról és kívánatos irányáról.²³ A miniszterelnök 1939 őszén személyesen szövegezte meg a törvényjavaslat bevezetését, és például ő volt az, aki súlyosan megfenyegette az autonómia-ellenes kárpátaljai magyar lobbiz vezető figuráját, Korláth Endrét azzal, hogy ha tiltakozásul lemond az ungi főispánságról, akkor „azonnal főbelöveti”.²⁴ Teleki egyetemi tanárkollégájára, Egyed István jogászprofesszorra bízta az egyre szaporodó törvényjavaslat-változatok gondozását. 1940. májusának végén már a nyolcadik verziónál tartott a tervet, és a változtatásoknak még távolról sem volt vége. A „Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai” címszó alatt 1940 derekán nem kevesebb, mint 135 jegyzőkönyvet, hozzászólást, tervet tartottak nyilván a miniszterelnökség kisebbségi és nemzetiségi osztályán.²⁵ A miniszterelnök azonban nem elégedett meg ennyivel: többször (1939. júliusában és 1940. májusában biztosan) járt a visszatért területen, mint magánember.²⁶ Cserkesszázslót avatott, tanácskozott, de arra is jutott ideje, hogy az apjai görög katolikus románok középkori templomainak állami megőrzéséhez, és a falfestmények megmentéséhez („Egészen kiváló dolgok egy falusi templomhoz

1940. szeptember 16.: metaforaértékű, hogy a családanya azért írt a miniszterelnöknek, mert Jehova tanúihoz tartozó férjét lecsúgták a katonai szolgálat megtagadása miatt.

²⁰ Teleki Pál országgyűlési beszédei. II. köt. (A továbbiakban TPOB II.) (S. a. r.: Papp Antal), Budapest, Studium, d. n. [1944] 118–119.

²¹ OL K 27, Mt jkv., 200. doboz, 1939. március 17., 27. n. p.

²² Teleki Pál gróf nyilatkozatai. *Új Magyarország* 1939. március 22. 3.

²³ A publicisztikából válogatás: Fedinec Csilla (szerk.): *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944*. Somorja-Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004. 139., 141–146., 148. sz.

²⁴ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, Akadémiai, 1967. 167.

²⁵ A publicisztikai vitákról ld. Vasas Géza: *A ruszin autonómia válaszútjain (1939. március–szeptember)*. *Aetas* 2000, 4. sz. 70–75. III. OL K 28, 198. cs., 444. t., 1940-H-19167. sz.: Kászonyi Ferenc dr.: *Kárpátalja önkormányzatának időrendbeli összefoglaló története*. 1940. július 30. Uo.: *A Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai*.

²⁶ Ld. Gróf Teleki miniszterelnök Kárpátalján. *Pesti Hírlap* 1939. július 25.; Gróf Teleki Pál gazdasági és politikai tanácskozásai a kárpátaljai kérdésekről. *Magyar Nemzet* 1940. május 28. „Tudom hogyan kell Kárpátalját felvirágoztatni”. *Magyarország* 1940. május 27.

képest” – írta a volt pribékfalvi kegyúr) államsegélyt szerezzen, vagy 100 ezer pengőt ígérjen a ruszin iskolaügyre.²⁷ Kárpátalja igazgatását, s a helyi lakosság magyar állameszmének való megnyerését a Hóman által 1938 telén körvonalazott, történelmi beágyazottságú autonómiaterv alapján képzelte, az odáig vezető utat pedig párhuzamos, egyesületi struktúrák kiépítésével vagy konfidenseinek helyszínre küldésével látta biztosítottak. Bátorította a katolikus tömegmozgalmak helyi társadalomszervező munkáját, sőt a KALOT a miniszterelnökség kifejezett kérésére gyorsította fel „magyarorosz titkársága” munkáját, és alig egy év alatt 104 alapsejtet hozott létre Kárpátalján.²⁸ A Fiatal Magyarság, a cserkészférfiak egyesülete pedig terveket szőtt a helyi „nemzetépítő munkára”: tankönyvek beszerzésére, a sajtó ellenőrzésére, a helyi közélet szereplőinek megrostálására.²⁹ Egy volt tanítványát pedig idegenforgalmi főmegbízottá nevezte ki: az ő feladata lett volna a régió turisztikai lehetőségeinek felmérése és fejlesztése.³⁰ A miniszterelnök Kárpátalján folytatott nemzetiségpolitikájának része volt az is, hogy a polgári közigazgatás 1939. júliusi bevezetése után valamennyi olyan nemzetgyalázási ügyet, amelynek „kisebbségpolitikai vonatkozásai” lehettek, az igazságügy-minisztérium felterjesztett a miniszterelnökségre. A kisebbségi és nemzetiségi osztály munkatársai gyakran kérték is, hogy ittass, Sztálint vagy Beneš-t éltető, Horthyt szidó ruszin földművesek ügyében az ügyészség ejtse a vádat.³¹ Sőt, a miniszterelnök újévi rádióbeszédek egyikeben még ruszinul is szólt a tengerentúlon élő egykori magyar honosokhoz.³² Kárpátalja Teleki revíziós gondolkodásának egyik sarokköve volt, jöllehet lakossága – miután a túlnyomórészt magyarok lakta déli sávot az első bécsi döntés már visszacsatolta Magyarországhoz – elsőprő többségében nem volt magyar. Ellenben Teleki mindig kiemelten hangsúlyozta az Alföld öntözésének és a Kárpátokból délnek futó folyók forrásvidékének összefüggéseit. Minden bizonnyal ő volt az, aki 1938 novembere után úgy vélte: a nagyhatalmakat nem magyar történelmi érvek (ezeréves ruszin–magyar együttélés, a csehszlovák kormány által elmulasztott autonómia, a „leghűségesebb nemzet” toposza) fogják a visszacsatolás elfogadására bírni, hanem éppenséggel „modern” gazdasági és politika földrajzi érvek, amelyek korrigálják az etnikai határtervezés egyoldalúságait. A magyar diplomatáknak 1938–1939 fordulóján tehát képzettségüktől rendkívül messzire eső témákkal, a kárpáti fairtas, a Tisza vízhozama, a szikesedés, a karsztosodás

²⁷ OL K 28, 51. cs., 107. t., 1940-D-18467. sz., a középapsai görögkatolikusok levele a miniszterelnöknek, Középapsa, 1940. június 1. Uo., 50. cs., 104. t., 1942-P-15106. sz., Perényi Zsigmond levele Teleki Pálnak, Ungvár, 1940. június 24. Valamint OSZK Kt, fond 15., Hóman Bálint iratai, 15/1541, Teleki Pál levele Hóman Bálintnak, Budapest, 1939. július 31.

²⁸ Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998. 135. Valamint OL K 28, 53. cs., 115. t., 1940-P-16179. sz., Kerkai Jenő levele Ottlik Lászlónak, Budapest, 1940. február 17.

²⁹ OL K 63, Külügyminisztérium politikai osztály, 70. cs., 7. t., 1939-7-IX. pallium, Kádár László tervezete, Budapest, 1939. november 8.

³⁰ Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás egy elsüllyedt világról*. München, Auróra, 1975. 141.

³¹ OL K 28, 46–47. cs. 103. t. passim.

³² „Sok új feladatot ró ránk az ország fokozatos megnagyobbodása”. *Hétfő Reggel* 1940. január 2.

problémáival kellett traktálni a brit, lengyel, német, cseh, amerikai és olasz tárgyalópartnereiket.³³ A siker nem volt átütő. „Az angol ügyvivő [...] szemmel láthatólag nem értette az általam adott felvilágosításokat [...] nem tudtam vele zöldre vergődni” – jegyezte fel Vörner János, a külügyminiszter állandó helyettese, kissé kimerülve a brit tárgyalópartnerével folytatott meddő eszmecseréről.

Erdély

A keleti országrész a miniszterelnök gondolkodásában nemcsak az elveszített hazát, birtokot jelentette. Saját politikai habitusának vállalt része volt erdélyi származása, ahogy erre rendszerint nem mulasztotta el emlékeztetni tárgyalópartnerét. Már a Kárpátalja visszacsatolása körül kialakult magyar–román feszültség (kölcsonös mozgósítás, román igény a terület románlakta részére, Aknaszlátina környékére) során is felmerült az „erdélyi probléma megoldása”, amely a későbbiekben is, sőt 1940 első hónapjaitól egyre erősebben megjelent a magyar külpolitikában.³⁴ 1940 nyarán, a Besszarábia és Észak-Bukovinára való szovjet igénybejelentés – úgy tűnt – a kedvező nagyhatalmi konstellációt is létrehozta. Ezekben a hetekben, hónapokban Teleki bizonyos értelemben vabankot játszott. Nem akart együttműködni a szovjetekkel, s bár minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a német támogatást a maga oldalára állítsa (gazdasági egyezmények, ígéretek a zsidókérdés rendezéséről, memorandum- és térképözön), nem a német–olasz döntőbíráskodás kizsarolása volt a célja. Fokról-fokra jött rá, hogy a fizetendő ár magas lesz. Úgy látta, hogy a végleges és egyoldalú elkötelezettség ódiuma alól csak egy fegyveres konfliktus vonhatja ki kabinetjét. A háborús megoldással kapcsolatban azt remélte, hogy konfliktus esetén Németország nem támogatja Romániát, vagy, ha egy-két nap esetleg egy hét múlva beavatkozik a konfliktusba, azt a magyar fél oldalán teszi. Nem hosszú háborúra készült, ezért például – a vezérkari főnök sürgetése ellenére – nem volt hajlandó pénzt áldozni Budapest és a vidéki nagyvárosok légoltalmának a megszervezésére.³⁵ „Véradót” akart. Mélységesen hitt abban, hogy a nemzetnek végre áldozatokat kell hoznia a revízióért, mert az addigi területszerzések nem bizonyultak méltónak. Csalódott a nemzetiségpolitikai elveit eltorzító közigazgatásban, a revízióban – szerinte – mértéket és más szempontokat nem ismerő közvéleményben, a külpolitikai vaksággal megvert középosztályban és politikai elitben. Már 1939 augusztusában keserűen fakadt ki a visszacsatolt területek közigazgatásában tapasztalt visszás állapotok ellen, és éppen az erdélyi revízió sikerét féltette emiatt. Ekkor hozzátette: „Nem habozik kijelenteni a minisztertanács előtt azt,

³³ Erről ld. DIMK (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához) III., 377. sz., 378. sz., 385. sz., 390. sz., 401. sz., 421. sz. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 29829 (microfiche 1525), magyar memorandum Kárpátaljáról, Berlin, 1939. március 10.

³⁴ Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Budapest, Akadémiai, 1964, 32.

³⁵ OL K 27, Mt jkv., 211. doboz, 1940. július 12., 30. n. p.

hogy amennyiben e téren gyökeres változás nem áll be, úgy adandó alkalommal nyilvánosan, a nagy közvélemény előtt fog hangot adni annak, hogy az ország ilyen körülmények között ne törekedjék arra, hogy újabb területek szereztessenek országunkhoz”.³⁶ 1940 augusztusának végén is legalább ilyen sötétben látott, a fegyveres összecsapást nem látta elkerülhetőnek, s ebben magát is bűnösnek tartotta. A tengely azonban közbelépett, és Hitler – miután egyeztetett Ciano külügyminiszterrel – döntőbíráskodás révén akart igazságot tenni.

Az Erdély északi részét visszajuttató döntés után a miniszterelnök mély depresszióba zuhant, a döntőbíráskodás körülményei, és részben a Bécsben aláírt német népcsoport-egyezmény miatt. Lemondását is felajánlotta Horthy Miklós kormányzónak. Magának az erdélyi kormánybiztos posztját tartotta volna fenn szívesen.³⁷ Horthy és munkatársai közül néhányan végül maradásra bírták őt, és szeptember 3-án a képviselőházban bejelentette Észak-Erdély visszatértét.³⁸ Ahhoz a bársonyszékhez állt oda, amelyből 1920 novemberében a trianoni békeszerződés ratifikálását kellett bejelentenie. Hangsúlyozta, hogy Magyarország megegyezést akart a román féllel, amely azonban semmiféle kompromisszumra sem volt hajlandó. Köszönetet mondott és háláját fejezte ki a tengelyhatalmak döntőbíráinak, és utalt rá, hogy Bécsben a döntés alapjául nem a népcsere, hanem a területi elv szolgált, azaz a magyar szempontok akceptálása. Ezzel kapcsolatban – kibújva miniszterelnöki szerepköréből – kiemelte a megszületett felosztás objektivitását, és a magyar politikai osztályt megbékélésre és a Szent István-i nemzetiségpolitika követésére szólította fel, külön hangsúlyozta a nemzetiségi tisztviselők alkalmazását a közigazgatásban. Végül utalt arra, hogy bizalmi szavazást csak azért nem kér maga ellen, mert abban esetleg egyesek a népszerűség-hajhászást látják.³⁹

Teleki minden erejével – ahogy ő mondta – „belefeküdt” a visszacsatolt országrész reorganizálásába.⁴⁰ Még augusztusban személyesen instruálta a katonai közigazgatás kijelölt tisztviselőit, és arra intette őket, hogy az erdélyi embert, legyen az magyar vagy román, mindennél jobbal becsüljék meg. Véleményük kialakításánál pedig elsősorban az erdélyi magyar történelmi egyházak véleményét hallgassák meg.⁴¹ Már szeptember 4-én, a bevonulás előtt tízmillió pengő segélyakciót helyezett kilátásba Erdély számára – ez nagyrészt az ún. Erdélyi Szociális Szervezet

³⁶ Uo., 202. doboz, 1939. augusztus 17., 54. n. p.

³⁷ *A Wilhelmsstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* (Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 348. sz.

³⁸ Többek között Kovrig Béla is marasztalta: OL K 29, I. cs., c. dosszié, Kovrig Béla jelentése, Budapest, 1940. szeptember 6., 194–197. f. Horthy Miklós pedig a Szent István-rend nagykeresztjével tüntette ki, elsőként a kitüntetés 1938-as felújítása óta: Teleki Pál gróf újabb magas kitüntetése. *Új Magyarország* 1940. szeptember 26. (a kitüntetésnek mindössze három magyar állampolgár volt tulajdonosa ekkor).

³⁹ A felvetésre OL K 27, Mt jkv., 213. doboz, 1940. augusztus 31., I. n. p. Valamint Teleki: Válogatott... i. m. 415–424.

⁴⁰ Teleki Pál Szegeden: Bele kell feküdünk a visszatért országrészek talpraállításába. *Esti Újság* 1940. november 11. 3.

⁴¹ Magyarországi Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Papp-hagyaték, Mások kéziratai I., Gróf Teleki Pál miniszterelnöknek 1940. augusztus 26-án, az erdélyrészi katonai közigazgatás mellé kismemelt tisztviselők tanfolyamán elmondott beszéde.

céljait szolgálta.⁴² Kormány megbízottakat delegált az Erdélybe bevonuló hadsereg mellé, jórészt személyes kiválasztottjait.⁴³ E kormány megbízottak helyzetértékelése azonban sokszor volt lehangoló. Az alsóbb katonai parancsnokságok a legkülönbözőbb túlkapásokat engedték meg maguknak. Nagyváradon Beck ezredes, a városparancsnok gyárak, vállalatok, kávéházak tulajdonosait váltotta le, önkényesen új pengő-lej kurzust állapított meg, beleszólt a házbér-megállapításba. Kolozsváron a román szövetkezeteket működésük beszüntetésére kötelezték, trafikengedélyeket osztottak ki és bírakat neveztek ki a törvényszékre. Csíkszeredán a városparancsnok 73 zsidó polgárt toloncolt ki a városból. Az egyik kormány megbízott, Hlatky Endre még nyersebben fogalmazott a jórészt reaktivált katonatisztekből álló közigazgatás kémelhárítói kapcsán: legtöbbjük „internálótáborba való alak volt”.⁴⁴ A katonák általában mindent maguk akartak csinálni, és nagyon sokszor kész helyzet elé állították a november végén berendezkedő polgári közegeket.⁴⁵ Hozzá kell azonban tenni, hogy a miniszterelnök sok esetben – saját szempontjából logikátlanul – olyan érveket és eszközöket adott a katonák kezébe, amelyeket politikája ellen lehetett felhasználni. Így lett a „ne a képesítésre, a megbízhatóságra nézzenek” kritériumból egyenes felhívás a denunciálásra és a túlkapásokra, a minisztériumi szakközegek alárendelése a katonai hatóságoknak pedig szabad utat adott a honvédtisztek sokszor dilettáns és akarnok ügykezelési módszereinek.⁴⁶ A nemzetiségi viszonyokat tovább súlyosbította, hogy a bevonulás során – elszórtan ugyan – de súlyos atrocitások történtek: magyar honvédek fegyveres és fegyvertelen román (illetve egyéb nemzetiségű, például szlovák) civileket koncoltak fel, illetve néhány helyen asszisztáltak ahhoz, hogy a magyar lakosság huszonkét éves számlákat „rendezzen” egyes településeken. A legsúlyosabb incidensekre a szilágysági Szilágyippen (157 halott, köztük gyerekek, asszonyok és öregek), Ördögkúton (magyar forrás szerint 80 halott) és Márkaszáken (9 halott) került sor.⁴⁷ Teleki nyilván tisztában volt e tettek súlyával, ám a képviselőházban bagatellizálni igyekezett a történeteket.⁴⁸ Sőt, a brit követnek még azt is mondta: „nem lehet úgy házasságot kötni, hogy ne legyen néhány törött tányér” – amit aligha lehet másnak minősíteni, mint

⁴² OL K 27, Mt jkv., 213. doboz, 1940. szeptember 4., 1. n. p.

⁴³ Uo. 42. n. p.

⁴⁴ OL K 53, az észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottjának iratai, 1. cs., 561/1940. sz. 561/1940. Papp József fővezérségi kormány megbízott jelentése Teleki Pálnak, 1940. december 17. III. uo., Észleletek a katonai közigazgatásról – Hlatky Endre feljegyzése, Nagyvárad, 1940. december 13.

⁴⁵ A közigazgatás rendszeréről ld. Simon Zsuzsanna: Észak-Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után. *Regio* 1995, 4. sz. 60–82.

⁴⁶ Vargyai Gyula: *Az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás megszervezése*. Kézirat, TLA Könyvtár, Kézirattár, 530/1987, 1., 31–33. f.

⁴⁷ Tilkovszky Loránt: *Vázlatos áttekintés az 1940 őszén, illetve 1944 őszén történt erdélyi magyar illetve erdélyi román atrocitások ügyéről*. Kézirat, TLA Könyvtár, Kézirattár, K-1623/96, 1–5. f. III: Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” – Az 1940-es erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate* 2004. tavasz. 58–77.

⁴⁸ KN (Képviselőházi Napló) 1939–1944, VII. köt., 26–27.

cinizmusnak.⁴⁹ Pedig nyilván tudta, hogy nemzetiségi politikájának ezek a tények súlyosan ártanak, sőt, még azt is le kellett nyelnie, hogy a vezérkar betiltja *Magyar nemzetiségi politika* című brosrájának terjesztését, mondván, az „politikumot tartalmaz” és „nem időszerű”.⁵⁰ A történetek elhallgatása persze magyarázható az-
zal is, hogy ebben az időben sorozatos atrocitások érték a Dél-Erdélyben maradt magyarságot, és a magyar közvélemény nehezen fogadott volna el bármilyen felelősségre vonást vagy bünbánatot.

Teleki hirtelen feltámadó aktivitását Erdély politikai és gazdasági életének megszervezésére fordította. Ott volt a bevonuló csapatok mögött, ifjúkora kedves városában, Szatmárnémetiben a kormányzó kíséretében fogadta a honvéds csapatok tisztelgését. Ha kellett, szeptember-októberi, sűrű erdélyi látogatásai során személyesen foglalkozott a helybeliek ügyes-bajos gondjaival, szakemberekkel tárgyalt a vasúti közlekedés megszervezéséről, a déda-szeretfalvi vasút nyomvonaláról, románul beszélgetett a máramarosi parasztokkal, és Nagybányán is hosszan társalgott az üdvözlésére összegyűlt helybeliekkel – igazából otthon volt.⁵¹ Csupa tűz és lelkesedés volt Erdélyből való visszatérésekor: báró Diószeghy Erzsébet vezetésével felállította az Erdélyi Szociális Szervezetet, amelynek a visszacsatolt területek szociális megsegítése lett volna a célja – lehetőleg elkerülve az Imrédy Béláné által az első bécsi döntés után vezetett Magyar a Magyarért mozgalommal való összevetést.⁵² Cserkésztsziszteket küldött Erdélybe, egyes szociális és szervezési feladatok végrehajtására, ügyelt arra, hogy a magyarországi Hangya ne kebelezz be a jól működő erdélyi Hangya szövetkezeteket, újságcikkben jelölte meg a visszacsatolás legfontosabb feladatait. Ezek szerint: Erdélyt az erdélyiek irányítsák, csak az ő beleegyezésükkel és részvételükkel szüleessen döntés róluk.⁵³ Túláradó optimizmusában még azt is kijelentette október elején, hogy a behívott „román képviselők két hét múlva benn fognak ülni a magyar parlamentben”.⁵⁴ Román képviselők soha nem jelentek meg a magyar törvényhozásban. Személyesen gondoskodott olyan apróságokról is, mint hogy az izlésének túlságosan bizánci stílusú középületek homlokzatát sürgősen át kell alakítani.⁵⁵ „Ezek kétségtelenül csak annyira műemlékek, mint amennyire vaj a művaj” – mondta róluk, majd gyorsan bocsánatot kért a hasonlatért.⁵⁶ Október közepén 83 új egyetemi tanárt neveztetett ki a Szegedről

⁴⁹ Public Record Office, Foreign Office 371, vol. 26628, 15–21. f. O'Malley követ éves jelentése Eden külügyminiszternek, Budapest, 1941. április 4. (!)

⁵⁰ Vargyai: i. m. 46–47. f.

⁵¹ Rónai András-interjú. Készítette: Balogh Júlia, '56-os Intézet Oral History Archívuma, 53. sz., II. köt., 703–704. OL K 37, Teleki Pál iratai, I. cs., G-dosszié, levelezés Horthy István MÁV-elnökkel, passim. Vö. még Álgay Pál: Gróf Teleki Pál és a magyar közlekedés. *Nemzeti Újság* 1941. október 4.; Gróf Teleki Pál körútja a hazatért területeken. *Magyarország* 1940. szeptember 10. 3.

⁵² Uo., 214. dohoz, 1940. szeptember 18., 21. n. p. Vö.: Hámosi Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. *Századok* 2001, 3. sz. 622.

⁵³ Gróf Teleki Pál: Erdélyi feladatok. *Keleti Újság* 1940. szeptember 22. 1–3.

⁵⁴ Teleki miniszterelnök érdekes beszámolóbeszéde a MÉP értekezletén. *Népszava* 1940. október 2. 3.

⁵⁵ OL K 37, 3. cs., i-dosszié, Hóman Bálint levele Reményi-Schneller Lajosnak, Budapest, 1940. október 9.

⁵⁶ OL K 28, Me Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 267. cs., az erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1940. október 18–19., 139. f. (a továbbiakban: Erdélyi jkv.)

visszaköltöztetett kolozsvári egyetemre, köztük fiatal, és addig nem ismert szakembereket, köztük jónéhány protezséjét.

Az országrész szervezett reintegrálásának központi eseménye volt két kolozsvári értekezlet. Szeptember 23-án az Erdélyi Szociális Szervezet működésének feltételeit igyekezett megszabni a kormány megbízottak és a helyi szervezetek képviselőinek jelenlétében. Kijelentette, hogy a szervezet feje végső soron ő maga („előbb vagyok erdélyi és csak azután miniszterelnök”), a legfontosabb feladatok egyikének Székelyföld térségi felkészítését nevezte, és minden résztvevőt egyéni megoldásokra, a szociális segítség individuális megszervezésére biztatott, az egyes területek szükségletei és hagyományai szerint. Az általános elv az volt, hogy a szervezet csak ellenszolgáltatás (munka vagy egyéb) fejében nyújt segítséget.⁵⁷ Előző nap Marosvásárhelyen még afelől is megnyugtatta hallgatóságát, hogy „nem lesz igazolási eljárás”, senkinek nem kell tartania ilyes vizsgálatától.⁵⁸

Négy héttel később hasonlóan pattogós stílusban adta elő nézeteit a monstre, kétnapos kolozsvári erdélyi értekezleten, amelyre hivatalos volt mindenki, aki szerepet játszott Erdély politikájában, s amelyre meghívtak kilenc magyarországi politikust is. A sajtó kizárása mellett rendezett összejövetel célja az volt, hogy a résztvevők megoldásokat találjanak Erdély gazdasági, szociális, kulturális, oktatási problémáira. A résztvevőket a miniszterelnök megnyugtatta afelől, hogy hamarosan véget ér a katonai közigazgatás – és ezt az ígéretét betartotta.⁵⁹ Az újonnan kinevezett főispánok pedig kivétel nélkül erdélyiek voltak, sőt, Máramarosban Jurka Fláviusz személyében olyan román lett a főispán, aki 1931–1932 prefektusa is volt a megyének.⁶⁰ A miniszterelnök kulturális kérdésekkel kezdve felszólalását, kifejtette, hogy Erdélyben a felekezeti iskolákat kívánja támogatni. Nemzetiségi kérdésekről szólva pedig – miután a résztvevők között kiosztották *Magyar nemzetiségi politika* című könyvét – ismét hangsúlyozta a maga számára felállított Szent István-i gondolatot, amely „technikailag plasztikus”, ami elképzelésében annyit tett, hogy „mi mindenféle olyan jogot, amely az állam egységét nem sérti és nem bont [sic], megadunk mindenkinek, aki ezt az államegységet elismeri”.⁶¹ Általában megfigyelhető volt, hogy minden olyan témához hozzászólt, amely addig életében folytatott tanulmányaival, kutatásaival kapcsolatban volt. Beszélt mezőgazdasági szakoktatásról – hiszen járt Magyaróvárra –, vasúti nyomvonalról – valami köze van a gazdasági földrajzhoz is –, közoktatásról – hiszen a Közoktatási Tanács elnöke volt –, az erdélyi műegyetem kérdéséről – hisz a budapestinek tanára volt –, szórványkérdésről – hiszen foglalkozott nemzetiségi földrajzzal is –, nyelvoktatásról – itt kultuszminiszteri múltjára hivatkozott –, kinyilatkoztatott a közigazgatásról – mert annak idején

57 OL K 53, 3. cs., 83/1940. sz., a kolozsvári szociális értekezlet jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1940. szeptember 23. (töredék).

58 Teleki Pál beszéde Marosvásárhelyen. *Magyarország* 1940. szeptember 23.

59 Erdélyi jkv., 6–8. f.

60 OL K 27, MT jkv., 216. doboz, 1940. november 8., 1–15. n. p.

61 Erdélyi jkv., 9–10. f.

néhány hónapot dolgozott szolgabíróként –, és a csángókérdésről is volt néhány gondolata, mint a Szent László Társulat elnökének. Kompetenciáját nem győzte hangsúlyozni a résztvevők előtt, akiket tapasztalataira hivatkozva gyakorta letromfolt. Bethlen István hozzászólására megerősítette azt, amit a volt miniszterelnök is kért: a magyar középiskolákban továbbra is kötelező marad a román nyelv oktatása, és az egyetemi oktatásban is meg kívánta őrizni a románt, hogy az onnan kikerülő szakértelmiségiek tudják adminisztrálni a területet és érintkezni tudjanak annak népével.⁶² Az első nap délutánján gazdasági kérdésekről volt szó, elsősorban a munkaidővel, az adókedvezményekkel és egyéb szociális témákkal kapcsolatban, valamint a terület vasúttal, műutakkal való ellátottságát tekintették át a résztvevők.⁶³ A miniszterelnök kiemelte új nyersanyaglelőhelyek (főleg kőolaj) felkutatásának szükségét és a régiók helyesebb kiaknázását. Bejelentette azt is, hogy a román föld-reform felülvizsgálatára bizottságot hívott össze, tagjai közt erdélyi szakemberekkel, elkerülendő a felvidéki földbirtokreform során előállt helyzetet.⁶⁴ Egyúttal ismételte kedvenc témáját, a „sablonok szerinti” földreform végrehajthatatlanságát, mert az egy „abszurditás”. Ilyen összefüggésben bírálta a saját maga által tető alá hozott, 1940. évi IV. törvényt is. E második napon hangzott el az a mondat, amely a maga számára summázta világnézetét: „Én nem vagyok sem radikális, sem konzervatív, én csak logikusan próbálok gondolkodni”, majd talán egy órával később még hozzátette: „én a magam részéről mindig apolitikusnak tartottam magamat és minden törekvésem, hogy az is maradjak, és mindent, ami politikai, levessek magamról”.⁶⁵

Az értekezlettel párhuzamosan zajló Erdélyrészi Gazdasági Tanács ülésén is részt vett, ott elsősorban a háziipar, a szövetkezetek, az adórendszer átállítása, a „keresztényesítés” volt napirenden.⁶⁶ Az értekezlet több mint kétszáz oldalnyi jegyzőkönyvében a miniszterelnök hozzászólásai a leggyakoribbak. Hozzászólásait olvasva nem lehet szabadulni az érzéstől, hogy voltaképpen nem volt kíváncsi arra, milyen problémák hangoznak el. Fellépése egyszerre gigászi, kétnapos sajtótájékoztató, saját nézeteinek kissé túlszorduló kifejtése, és beszámoló az erdélyi elitnek arról, hogy Magyarországra menekült osztályosuk mit végzett az eltelt húsz évben. Erdély visszacsatolása során jórészt a saját feje után ment. Nem volt olyan összeg, amit ne utalt volna ki szemrebbenés nélkül a terület infrastrukturális, szociális hálózatának fejlesztésére: a déda-szeretfalvi vasút kiépítése és a beszterce-dési szakasz első osztályúvá tétele előzetes számítások szerint 56 millió pengőjébe került 1942-ig a kereskedelmi tárcának: ez egy kisebb minisztérium (például a kül-

⁶² Uo. 37–38. f.

⁶³ Uo. 63–72. f.

⁶⁴ Uo. 2. nap., 76. f., 122.

⁶⁵ Uo. 132., 153. f.

⁶⁶ Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács jegyzőkönyve, egybekötve az erdélyi értekezlet jegyzőkönyvével, 1–29. f.

ügyi) éves költségvetésének felelt meg. És ez a vonal csak egy volt a számos infrastrukturális beruházás közül.⁶⁷

A kormány működésén végigtekintve megkockáztatható az az állítás, amely szerint a Teleki-kormány első számú belpolitikai célja, megelőzve minden mást (zsidókérdés, földreform, szociális törvénykezés) Észak-Erdély reintegrálása volt. A rendeleti úton történő jogszabály-alkotást favorizáló kormányfő kabinetje 1940. szeptember 1. és 1941. április 3. között 558 rendeletet alkotott, amelyből számításaink szerint 127 (kb. 25%) foglalkozott az erdélyi és kelet-magyarországi területek reintegrálásával, míg a zsidókérdéssel így vagy úgy kapcsolatba hozható rendeletek száma kevesebb mint 30 (kb. 6%), és ebbe a számba már beletartoznak a földbirtok-politikával, kamarai ügyekkel, iparendelékekkel, szesz- és cukorárusítási engedélyekkel kapcsolatos jogszabályok és két olyan rendelet is, amely a második zsidótörvény erdélyi vonatkozásaival foglalkozott.

Erdély kérdésének különös súlyt adott a T. Házba októberben behívott több mint negyven erdélyi képviselő. Ekkortájt lépett ki Imrédy Béla és tizennyolc párt-híve a kormánypártból, megalakítva a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját. Az erdélyi képviselőcsoport, amely később Erdélyi Párttá alakult, jó szolgálatot tett a miniszterelnöknek, kritikus pillanatban erősítette meg pozícióját, jóllehet tagjainak kiválasztásánál annyiféle szempont érvényesült, a miniszterelnök annyi nyomásnak volt kénytelen engedni, hogy a képviselőcsoport elég heterogén maradt, a frakcióba tartozók szinte alig ismerték egymást. A csoportban szép számmal jelentek meg a harmincas évek „népszolgálati” eszméjének képviselői is, a fiatal generációból: Mikó Imre, Vita Sándor, Albrecht Dezső és mások.⁶⁸ Teleki maga azt szeretete volna, ha a magyarországi pártok nem nyomulnak be a visszacsatolt Erdélybe, és azt megőrzik pártpolitikától mentes területnek. A MÉP nem is igyekezett kiépíteni észak-erdélyi szervezeteit. A felsőházba az erdélyi politika olyan tekintélyeit hívták be, mint Bánffy Miklós. A románoknak fenntartott – és egyébként aránytalanul kevés – tizenkét helyből egyet sem töltöttek be. A magyar politikai gondolkodás – és Teleki – határait jól jelzi, hogy a miniszterelnök „nagyon mulatságosnak” tartotta azt a levelet, amelyet Korponay Kornél felsőházi tagtól kapott, akitől egy megbízható román kispap képviselő személyére kért javaslatot: „A román kispap képviselő kérdése súlyos dolog. Román is legyen, kispap is legyen, nem sercinti végig bagóléval a parlamentet s ne lopja el a házelnök csengőjét, feltéve, hogy az ezüsből van... Ilyen embert nehéz találni. Nem volna jó egy agyafúrt székeltyt átfesteni románra?”⁶⁹

⁶⁷ Az Erdéllyel kapcsolatos 1940–44 közti kormányzati programokról ld. kötetünkben Oláh Sándor: *Modernizációs törekvések a Székelyföldön, 1940–1944*. III. Uő.: *Kormányzati fejlesztések a Székelyföldön 1940–1944*. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„Ahol a határ elválaszt” – Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat-Várpalota, k. n., 2002. 378–396.

⁶⁸ Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. Kolozsvár, NIS, 1993. 14.; Mikó Imre: *Önéletrajz és önbírálat*. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre*. Kolozsvár, Polis, 2003. 300.

⁶⁹ Idézi: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001. 225., 199. láb.

Erdély bizonyos szempontból paradigmaváltást jelentett Teleki nemzetiségpolitikai gondolkodásában. Egyrészt az autonómia, mint megoldási mód kikerült gondolkodásából. Erdélyben ezt nem látta megvalósíthatónak, de immár másutt sem: 1940. júliusában ugyan benyújtotta a Kárpátalja autonómiájáról szóló törvényt, de azt érdemben soha nem tárgyalta, és nemsokára a miniszterelnök is visszavonta. A képviselők türelmetlenségét ezzel kapcsolatban jelezte az is, hogy a kárpátaljai törvénnyel együtt benyújtott, „a nemzetiségi érület büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat vitája során Homicskó Vladimir ruszin képviselő lojális, ám néhány kritikus kitélt tartalmazó felszólalását túlméretezett felháborodás fogadta. A kárpátaljai autonómiával Teleki maga is leszámolt azáltal, hogy 1940 szeptemberében Kozma Miklóst nevezte ki kormányzónak, Perényi Zsigmond helyére.⁷⁰ Az erőskezü, koncepciózus katonatiszt az autonómia megrögzött ellenségének számított, és a kormányzói posztot már régóta ambicionálta. Kiválasztása – bár alig több mint egy évig töltötte be hivatalát – megfelelt a miniszterelnök elvárásainak: Ungváron Kozma ruszin tudományos társaságot, folyóiratot alapított, igyekezett fellendíteni a vidék szellemi életét, elejét venni a magyarosító törekvéseknek, és a kormány instrukcióinak megfelelően (azaz szigorúan) kezelte a zsidókérdést.

A bécsi döntés még egy szempontból kényszerítette Telekit elvei megváltoztatására: a német kisebbség kezelésében. Mozgalmaikat, a berlini beavatkozást már a húszas években helytelenítette, még a kultúraápoló, érdekvédő tendenciájukat is. A harmincas években az Államtudományi Intézet már adatgyűjtést folytatott a hazai német kisebbségről, és később Teleki minisztersége alatt már az aktivisták tevékenységét és a nemzetiségi szervezetek tagságát is elkezdtek feltérképezni. Teleki Basch Ferencet, a Volksbund vezetőjét leplezetlen gyanakvással nézte, a bécsi döntés után jó ideig nem is volt hajlandó fogadni, és vele folytatott (ritka) megbeszélései is inkább faggatózások voltak a német nemzetiség vezetőinek nemzethűségéről, amelyek során alig burkoltan utalt arra, hogy az asszimilációt tartaná kívánatosnak.⁷¹ 1940 őszén vereséget szenvedett abban is, hogy az erdélyi németeknek (szászoknak és szatmári sváboknak) fenntartott három képviselői helyre ne a Volksbund emberei kerüljenek. Saját jelöltjei is hűséget fogadtak a Volksbundnak, úgyhogy végül kénytelen volt elfogadni a Basch által javasolt személyeket.⁷² Eleinte a népcsoportegyezményt sem akarta jogszabályként kihirdetni, ehhez azonban a németek ragaszkodtak. Ám végül nem törvényként, hanem csak rendeletként jelent meg a bécsi népcsoport-egyezmény, ezzel is jelezve a mi-

⁷⁰ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest, PolgART, 2000. 719–725.

⁷¹ A hazai németiség hosszú időre szóló, nemzedéki programjáról például megjegyezte: „egy generáció hosszú idő, bírní fogják-e az urak?”. Ld. Gerhard Seewann-Norbert Spannenberger (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn*. Budapest 1945/46. München, Oldenbourg, 1999. 282., valamint 286.

⁷² PA AA, R 29786 (microfiche 1274), Erdmannsdorff távirata, Budapest, 1940. október 13. Valamint R 101156 (Inland II. g., Bd. 1. microfiche 3002), SS-jelentés a Külügyi Hivatalnak, Berlin, 1940. október 26. Vö. még Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 109–110.

niszterelnök ellenállását a kérdésben.⁷³ Részint a Volksbund szándékainak keresztülhúzása vezette Telekit akkor is, amikor intenzíven részt vett az 1941-re tervezett népszámlálás elméleti előkészítésében. Ennek során a Statisztikai Hivatal munkatársaival és elnökével, Dobrovits Sándorral is szembekerült. A szakemberek ellenezték, hogy az adatfelvételben szerepeljen külön nyelvi és nemzetiségi rubrika, Teleki ehhez pedig tűzön-vízen keresztül ragaszkodott. Pusztán nyelvi kritérium felvétele szemében elfogadhatatlanul egyezett „Trianon principiumával”, amely szerint a nyelv egyenlő a nemzetiséggel. Ő ezt kétségbe vonta, mert szemében ez volt a Szent István-i nemzetiségpolitika egyik pillére.⁷⁴ Igmándy-Hegyessy Géza altábornagynak, a Vitézi Szék vezetőjének a nyár elején írott levelében – amelyben egyébként a tömeges és sokszor kikényszerített névmagyarosításokat helytelenítette – saját nemzeteszelmét, azt, hogy miért veti el az etnikai elvet így ismertette: „ennek [...] folytatása politikailag csak az lehet, hogy megelégszünk az 50%-os többségben magyarlakta összefüggő vidékekkel, a többi területre való igényről le kellene mondanunk. Minthogy ezt nem akarjuk, az ősapáink és nem a nagyapáink politikája szerint kell eljárni”.⁷⁵ És hogy minden az ő elvei szerint történjék, olyan tudósokat kért fel a népszámlálás ellenőrzésére, akik közel álltak hozzá, és akikben megbízott, például Kovács Alajost, Rónai Andrást és a történész Szabó Istvánt.⁷⁶

Néhány felvetés

A vulgárisan Gömbös–Bethlen szembenállásként leírt két politikai hagyomány mellett mindenképpen figyelmet érdemel az a törekvés, amelyet Teleki jelenített meg a magyar közéletben. Valószínűleg ő volt az egyetlen a vezető magyar politikai elitből, aki a legteljesebben levonta 1918–1919 tanulságait a maga számára. A rendszer legfontosabb személyiségei közé tartozott, és kivételes volt köztük abban, hogy miniszterelnöksége alatt megszerzett kapcsolati tőkéjét nem politikai, hanem társadalmi térre konvertálta. Személyében új típusú konzervativizmus kapott hangot a két világháború közti Magyarországon.

A forradalmak Teleki maradék liberalizmusát is elemésztették, s a racionális gondolkodás sémái mentén jutott el addig a felismerésig, hogy minden társadalomnak szüksége van az emberi értelmén túlmutató magasabb közösség-szervező erőre. Tagadta, hogy a közösség (a nemzet, a társadalom) pusztán individuumok össze-

⁷³ Rendeletek Tára 1940, IV. köt., 644. sz.

⁷⁴ Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Kéziratok, V. B0805, Teleki Pál levele Dobrovits Sándornak, Budapest, 1940. május 17.

⁷⁵ Az altábornagynak egyébként Joó Tibor: *A magyar nemzeteszeme* című könyvét ajánlotta, mint nézeteinek leginkább megfelelő munkát. OL K 28, Me kisebbségi és nemzetiségi osztály, 198. cs., 442. t., 1940-H-18561 sz., Teleki Pál levele Igmándy-Hegyessy Gézának, Budapest, 1940. június 21.

⁷⁶ KSH Könyvtár, Kéziratok, Kovács Alajos hagyatéka, V. B0931, Zsindely Ferenc igazolása Kovács Alajos részére, Budapest, 1941. január 28. Valamint MTAK Kt. Ms 5438/161, Teleki Pál levele Szabó Istvánnak, Budapest, 1941. január 27. OL K 28, Me kisebbségi és nemzetiségi osztály, 185. cs., 388. t., II. pallium, 1941-T-18618. sz. Rónai András levele, 1941. március 3.

adódása lenne. A keresztény-nemzeti gondolatkört vélte alkalmasnak arra, hogy abroncsként összefogja a társadalmat. Kötődése a hagyományhoz, organicista és elitista társadalomképe, mélységes szkepszise az állami, intézményi struktúrákkal szemben a konzervativizmus gondolatköréhez csatolják őt. S a magyar politikai életben sajátságos szint képviselt azzal, hogy nemcsak a bürokrácia létét kérdőjelezte meg, hanem a jog mint társadalomrendező elv és igazságszolgáltató mechanizmus hasznosságát is. „Nem a papírokon, szabályokon, hanem az embereken” fordul meg egy-egy ügy – ez volt egyik kedvenc fordulata. Képtelen volt intézményi struktúrákban, hivatali útban, ügymenetben gondolkodni: olyan stratégiát vallott magáénak, amely embereket, hálózatokat aktivizált, gyorsan mozgult, és hajtóereje nem a pénz, az állami akarat vagy a személyes haszon volt, hanem a kötelesség és a hit. Ezek pedig szemében a nemzeti érzést feltételezték legfőbb rendező elvként, ez volt alkalmas arra, hogy a cselekedni akarókat mozgásba hozza. E nacionalizmus – és Teleki egész gondolkodásmódjának – erős történetisége, hagyományba ágyazottsága biztosíthatta azt, hogy ne valamiféle „idegen modell” mentén valósuljon meg a reform, amelyre a magyar társadalomnak szüksége volt – elsősorban a gondolkozásmódban, kultúrában és csak másod- vagy harmadsorban a szociális felemelkedésben vagy gyarapodásban. Teleki személyében tehát olyan antiliberális konzervatív világnézet kapott hangot Magyarországon, amelynek nacionalizmusa erős kulturális hangoltsággal párosult. „Emberjavító”, nemzetnevelési célkitűzései egy sor pozitív, dinamizáló elemet is tartalmaztak, ezektől remélt választ az ország feszítő szociális problémáira. Ez a „reakció”, de kétségtelenül modernizációs tendenciákkal bíró konzervativizmus a húszas-harmincas évek fordulójától bizonyos esetekben nyitott volt a jobboldali diktatúrák felé, bár Teleki számára (a náci Németország újpogánysága, agresszív népcsoport-politikája miatt) inkább a keresztény-korporatív alapokon építkező Portugália vagy Ausztria volt rokonszenves.

Teleki másik alapkövetkeztetése pedig az összeomlásból és Trianonból adódott: a magyar társadalom felkészületlensége, önelégültsége, külpolitikai járatlansága bosszulta meg magát a békeszerződésben. A háború után minden törekvése arra irányult, hogy új elitet neveljen ki a nemzet számára, olyan nemzeti érzéssel telített, európai látókörrrel bíró, sokoldalú tudással rendelkező középosztályt, amelynek fiai alkalmasak lesznek arra, hogy átvegyék az ország szellemi vagy gyakorlati irányítását. Ezt szolgálta tevékenysége a keresztény elitszervezés valamennyi fontos helyén: a közgazdasági karon, a cserkészetben és az Eötvös Collegiumban, nem is szólva más egyesületek és szakértői testületek tagsági-elnökségi posztjairól. Ebben az értelemben életműve cáfolata annak a marxista tézisnek, hogy „a történelmi uralkodó osztályok törzsökös embere” lett volna, s a „nekik megfelelő bel- és külpolitikát” űzte volna:⁷⁷ az ővé egy új keresztény középosztály megteremtését elősegítő politika volt, az arisztokráciára egyáltalán nem számított benne, a dzsentrire

⁷⁷ Kis Aladár: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén*. Budapest, Kossuth, 1963. 89.

is csak annyiban, hogy a jóindulatú patronáló szerepét kínálta fel számukra. Társadalompolitikai elképzeléseit veszélyeztetve látta a zsidó származású középosztály miatt, annak távoltartását az egyetemekről vagy az iparból, kereskedelemből ezért szorgalmazta (és 1918–19 eseményeiben véleménye igazolását látta), nem azért, mert a zsidóság mint faj, vagy a „magyarság elleni összeesküvés ágensé” foglalkoztatta volna.

A revízió csak e megújult, értékeiben és tartalmában megerősödött középosztály vezetésével volt elképzelhető. A határok korrekciójához – amely nem lett volna a teljes történeti Magyarország visszaállítása, bár Teleki szemléletében alapvetően azért ez lett volna az elérendő végcél – a volt nemzetiségeknek türelmes nemzeti-ségpolitikát kínált fel, sőt, jogot a területi elkülönülésre a majdani országon belül, a nagyhatalmaktól pedig támogatást várt, és azt, hogy a kiáltóan igazságtalan békeszerződés területi rendelkezéseit helyrehozzák. Ehhez a meggyőzéshez volt szükség magas színvonalú, legtöbbször tudományos vagy kulturális mezbe öltöztetett propagandára.

Teleki húszas-harmincas évekbeli életműve nagyszabású kísérlet a revízióért küzdő, nemzeti-keresztény elvekkel, hivatástudattal telített, elitszellemű középosztály kinevelésére. Második miniszterelnöksége ezen elképzelésének megvalósítása jegyében telt, és vallott kudarcot.

**A SZTÁLINI KISMAGYARORSZÁG
(MAGYAR AUTONÓM TARTOMÁNY
ROMÁNIÁBAN)**

Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet – hatalom, értelmiségiek, társadalom –

Mit lát az első titkár?

A társadalom – az emberi életek és tapasztalatok különbözősége és különfélesége – sokcentrumú. Felülről nézve azonban egységesnek látszik.

Könnyű annak a tartományi első titkárnak a dolga, aki Marosvásárhelyen, a tartományi központban a tartományi pártbizottság – egykor Bernády Városháza – ablakán kitekint. Az ablak és a hatalom magasából látja a szorgos munkásokat a gyárakban, a dolgozó parasztokat a szántóföldeken, a könyv fölé hajló értelmiségieket a tudományos intézetekben, esetleg a felnövő nemzedéket az iskolák padjaiban. Majd az íróasztalán megcsörren a telefon, és a jól ismert bukaresti hangok valamelyike jelentkezik. A beszélgetés újra csak arról győzi meg az első titkárt, hogy jól látja, amit eddig is látott, vagy arra inti, hogy változtasson látásmódján, mert már a központban sem úgy látják feladatokat és a problémákat, a társadalom valóságát, ahogy eddig. Majd újra kitekint az ablakon és (mivel az 1955 és 1960 közötti időszakban vagyunk) megbizonyosodhat arról, hogy az épület főbejáratának háttal álló Sztálin szobor kinyújtott jobb keze keletre, a legfontosabb központra mutat. Mintegy közvetlenül (az országos központot kikerülve) köti össze a helyi hatalmi központot a birodalmival.

Könnyű tehát a tartományi első titkár dolga, mert ott, ahol ő áll, a hatalom középpontjában nincs más centrum, nincs társadalom. Itt csak jelentések és bizalmas információk, munkatervek és összesítések vannak, adatszolgáltatás és döntés-előkészítés, meg maratoni gyűlések a rajoni apparátusok embereivel. A társadalom ott van, ahova időnként az első titkárnak járó személygépkocsival (legkényelmesebb, leggyorsabb, legjobban karbantartott, a legalkalmasabb sofőrrel, akinek ez kitüntetés) terepre megy. De ott se igazán, hiszen már azelőtt, vagy út közben kitelefonálnak a központból a terepre: szervezzék meg a fogadóbizottságot, a programot: gyűlés, látogatás, elbeszélgetés a munkaverseny élenjáróival, vadászat, éjszakába nyúló zenés vacsora. A hatalom folyosót nyit a társadalomban, amelyen keresztül, ha az megfelelően őrzött, zavartalanul közlekedhet. Így az autó ablakából is nagyjából ugyanolyan a kilátás, mint a pártszékházéból.

A hatalom centralista szemlélete (és az ezt dokumentáló levéltári anyag) mindig is fókuszálta a társadalomkutatók, elsősorban történészek figyelmét. Ugyanakkor komoly módszertani problémákat vetett fel: a történelmi jelenségek a történesek hatalmi centrumából nézve értelmeződtek. Adott volt az aktuális nagy eszme, terv és az annak működését, a bürokratikus szervezettséget, a szabályozást dokumentáló anyag. Ehhez képest a sokcentrumú társadalom eltérő szempontjai, nem illeszkedő tevékenységei kritikaként, ellenállásként, perifériális valóságként jelentek csak meg. A hatalom és társadalom kettősségéből a hatalom álláspontja, szemlélete, tevékenysége, szervezettsége, pályája mindig jobban dokumentált, bár az értelmiségiek, főképp az írók és művészek szintén gondoskodnak saját létük, hatalomhoz való változó és igen összetett viszonyuk dokumentálásáról, az indoklások megfogalmazásáról.

A huszadik századi diktatúrák kiváltképpen sokat tettek azért, hogy majdnem kizárólag csak a hatalom szempontjai és társadalomképe létezzen a társadalomkutató számára első pillanatban adott, könnyen hozzáférhető dokumentumokban (sajtóban, a levéltárak már rendezett és kutatásra engedélyezett fondjaiban). Az a politikai-gazdasági szerkezet, amely az 1940-es évek végén jött létre a szovjet megszállás nyomán a kelet-európai országokban – nevezzük akár proletárdiktatúrának, népi demokráciának, sztálinizmusnak vagy egyszerűen szocialista rendszernek¹ – arra törekedett, hogy megvalósítsa a társadalom javainak lehetőség szerint teljesen ellenőrzött, koncentrált felhalmozását és elosztását. Miért lett volna kivétel ez alól a társadalmi kommunikáció legfőbb java – az információ? A korszak forrásai arról szólnak, hogyan alakult ki, működött-szerveződött a hatalom, és annak alávetetten – engedelmeskedve, dolgozva vagy ünnepeve – a társadalom. Éppen ezért sokkal előnyösebb helyzetben van a kutató, ha az új elit kialakulását kutatja, vagy egy jelentős, az etnikus viszonyokat újraszabályozó területi-adminisztratív átszervezést eldöntő nagypolitikai játszmát kell leírnia.

A Magyar Autonóm Tartomány a sztálini korszak szülöttje. A sztálinizmus jelenségének kutatása, meghatározása a kutatók több nemzedékét foglalkoztatta, és ma négy alapvető elméleti irányt lehet elkülöníteni. Az első kutatók a modernizációs szemlélet hívei voltak: mindannak, ami Sztálin hatalomra jutása után történt, a lényege a gyors, erőltetett, erőszakos, hatalmas áldozatokkal járó modernizáció, az iparosodás, városiasodás. A totalitárius szemlélet hívei az állampárt társadalmat ellenőrző teljes uralmának kiépítését és gyakorlatát tartják a legfontosabb jelenségnek. A revizionista irányzat a totalitárius megközelítés sematizáló megközelítéseire, korlátaira mutat rá, és újragondolja annak legjelentősebb állításait. Végül a nyolcvanas években jelentkező új irányzat a sztálini korszakban kialakuló kulturá-

¹ Lásd Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001. 15.

lis dimenziókat tartja legfontosabbnak: a kialakuló új értékrendszert, társadalmi életformát, az új identitást.² Mindezek az irányzatok ugyanannak a valóságnak a feldolgozását, megértését tűzték ki célul – csak más elméleti alapállás, módszertan segítségével. A hozzáférhető dokumentumok, levéltári források is behatárolják a kutatást, adott korszakonként más és más megközelítést tesznek lehetővé. Nem véletlen, hogy a civilizációs megközelítés csak a dokumentumokhoz való hozzáférés megkönnyítése, a levéltárak megnyitása után alakult ki. Úgy gondolom, hogy bizonyos korszakok vizsgálatához az egyik vagy másik, a korszak megértését leginkább segítő megközelítést kell segítségül hívni.

Az ötvenes évek Romániában egyértelműen a hatalom erőszakszervezetekre alapuló kiterjesztésének, megszilárdulásának – a totális rendszer kialakításának – korszaka. A kutatók sarkított, vitára ingerlő állítása szerint a sztálinizmus ebben a korszakában a párt a kialakuló rendszer egyetlen politikai aktora. A terror és a tömeges represszió megtervezett, és a párt az első titkár személyes irányítása alatt áll, ami egyidejűleg az első titkár totális uralmát is jelenti. Amikor tehát kipillant az ablakon és birodalmát szemléli, akarátának, erejének rendteremtő (értelmezése szerint: szebb jövőt teremtő) eredményeit méri fel. Az állam behatol a társadalomba és a társadalom autonóm életének minden formáját (minden kisebb centrumát) felszámolja. A lakosság ettől fogva vagy akarától megfosztott báb, vagy többé-kevésbé olyan híve a rendszernek, aki fanatikus, ellenvélemény kifejezésére képtelen, az események passzív szemlélője.³

Politikai aktor-e ebben a korszakban az intézményeit vesztett, kvázi-intézményesen (pl. hivatalosan, hatalmilag delegált képviselők, vagy nem hivatalosan a képviselőket felvállaló egyházak által) létező nemzetiség? Milyen nemzetiségi centrumokat sikerült felszámolnia, vagy jelentősen meggyengítenie az új hatalomnak? Netalán az újonnan, más célokból létrehozott szervezetek kezdenek el nemzetiségi centrumként működni? Meg lehet-e tervezni, lehet-e szabályozni a periferián levő nemzetiség reakcióit a centrum hatalmi döntéseire (azaz létezhet-e ellenállás, netán valóban autonóm szervezethez, cselekvés)? Ezekre a kérdésekre keresik a választ a közelmúltban beindult MAT-kutatások, és ebben az írásban is ezek a kérdések állnak a középpontban. A modernizáció, a civilizációs változások roppant izgalmas területeinek vizsgálatára csak ezután lehet gondolni.

Dolgozatomban megkísérlem vázlatosan bemutatni, hogyan fogadta a MAT megalakulását, majd működését a társadalom, annak különböző csoportjai, rétegei. A hangsúlyt arra helyezem, hogy miként zajlott, milyen válaszokat szült a hatalom centralizáló tevékenysége, ezen belül pedig az etnikus identitás kezelése.

² Minderről lásd részletesebben Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. A jelenség meghatározásának módszertani és elméleti problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–39.

³ Uo. 16.

1948-ra lezárultak a vitás román–magyar kérdések háború utáni rendezési folyamatai. Mindazok számára, akik nem fogadhatták el, nem tartották igazságosnak sem a párizsi békekötés területi döntéseit, sem az új hatalom kialakulását, térnyerését, viszont nem voltak már politikai eszközeik akaratauk érvényesítésére, nem maradt más megoldás, mint igazodni az új helyzethez és remélni a változást. Ez utóbbi érzelmileg felfokozott formája a csodavárás, ami leginkább a nagyszámú falusi tömeget jellemezte. A Titóval való konfliktus, a görög partizánháború egyaránt alkalmat adott az ábrándozásra. Minden, a vidéken zajló hadgyakorlat, ezzel kapcsolatos mozgósítás hírért felnagyították, saját reményeik szerint átalakítva terjesztették tovább. A hegyekben szerveződő kisebb fegyveres ellenálló csoportok tevékenységében is egyesek a fordulat lehetőségét látták. Magyar vidéken, a Kászon-medencében és Kézdivásárhely környékén a kommunisták ellen szervezkedő fegyvereseket nem mint banditákat, hanem mint az új román hatalom ellen harcoló magyarokat segítették, rejtegették.

A szabadságának kis köreit feladni kényszerülő, gazdasági önállóságától megfosztott, állami alkalmazásba lépő, vagy az adóterhektől nyögő és a kollektív gazdaság csajka-rendszerét közelinek érző társadalmi csoportok az illúzió köreit építették, ebbe menekültek. Ilyen illúzió volt, hogy a nagyhatalmak – Amerika, a Szovjetunió – adott alkalomkor majd Magyarországnak, a magyar nemzethez tartozóknak kedveznek, és igazságot szolgáltatnak. Ez történhet területi revízióval vagy belső határok kijelölésével, és a határokon belül egy „magyar világ” kialakításával, amin általában magyarok által vezetett, magyarul beszélő hivatalos szerveket, magyar oktatási és magyar kulturális intézmények működtetését értették.

Az ábrándozáson túl azonban a MAT formai létrejötte közvetlenül semmilyen letről, a hatalom peremeiről érkező társadalmi igényhez, ezen belül nemzeti-ségi egyének vagy csoportok saját mozgásához, kezdeményezéséhez nem kötődött. Az olyan embereket, akik „a politikai dolgokat átlépték”, nem érdekelte mindaz, ami történt. Egy hosszabb, a korszakban különböző hatalmi szinteken vezető pozíciókat betöltőkkel készített életút-interjú sorozat megkérdezettjei közül egyetlen egy sem akadt, aki erre legalább utalást tett volna. Általában úgy emlékeznek, hogy nem volt semmi előzmény, sem nagyobb spontán megmozdulás a MAT alakulása előtt, a MAT létrejöttekor. A magyar társadalomban meglevő diffúz elképzeléseket, reményeket fókuszálta a MAT létrehozásának ezektől teljes mértékben független ténye. Nem az volt az igazán fontos, hogy mi és milyen okból történik, hanem hogy milyen mítosszal, mitikus valóságépítéssel lehet rendként elképzelni és kezelni a mindennapokban történő esetleges dolgokat. A székelyföldi magyarság a múlt és a jelen kezelésének állami monopolizálásával párhuzamosan, felhasználva közel-

múltbeli tapasztalatait, informális emlékezetközösségként is megszerveződött.⁴ Ennek a folyamatnak jellemzője, hogy a múlt őrzésében sajátosságra és tartósságra törekszik. Önképe kihangsúlyozza a csoporton kívüli elemektől (más etnikumtól) való különbözőséget, és minimalizálja a benti (az etnikumon belül létező) különbségeket, és a tények között a megfelelés, hasonlóság és folytonosság szempontjait érvényesítve válogat. Mindez a társadalom informális intézményeinek hálózatán keresztül történik: a család, vérségi csoport, lokális csoportok, baráti társaságok – mindazon egyének működtetik, akik mindennapi kommunikációs hálózatokba szerveződve élnek. Az új hatalom próbált intézményesíttetten, propaganda- és agitációs eszközök bevetésével fellépni ez ellen a leginkább spontán, a totális hatalomnak ellenálló szerveződés ellen. A sovinizmus-nacionalizmus bűneinek hivatalos lajstroma a közös emlékezés és szimbólumhasználat apró megnyilvánulásait vette számba: március 15-i megemlékezés, piros-fehér-zöld színek használata, Nagymagyarország-térkép, negyvenes évekbeli dalok éneklése, himnuszéneklés szilveszter éjjélkor.

Aki magyar volt, és akit éppen nem üldöztek, akit nem sújtottak sokszorozott adóval, akit nem telepítettek ki – egyszóval, aki magyar volt és saját napi gondjain túl tudott lépni, de az is, aki világosan látta, hogy szó sincs magyar nemzeti szimbólumok használatáról, a nemzeti identitás megjelenítéséről, csupán adminisztratív nyelvhasználati könnyítésekről – örvendezhetett a hír hallatán, hogy létrejött a MAT. De ez nem azt jelentette, hogy az illúzió túl, reális dimenziókban el tudta gondolni, mi is következik.

Ugyanígy a román társadalomban a területvesztés, határmódosítás, menekülés egykori emlékeit elevenítette fel a váratlanul, előkészület nélkül történt bejelentés. Mint várható volt: igen nagy gondot jelentett, és három hónapos országos méretű kampányt kellett megszervezni annak megmagyarázására, hogy miért megfelelő és előremutató a MAT, azaz a nemzetiségi kérdés megoldásának ez a formája a román nép számára.

... és mint kísérleti terep

Távlataiban a legfelsőbb hatalom a MAT magyar társadalmának ugyanazt a sorsot szánta, mint ami a szovjetunióbeli nemzetiségekkel történt. A MAT hatalmi, méghozzá nagyhatalmi játszmának (a birodalom terjeszkedésének) kis és efemer momentuma volt csupán. Létrehozásának, működtetésének célja: a centralizáció érdekében a többségi, államalkotó nemzetétől eltérő etnicitás kezelésére a Szovjetunióban már kipróbált és alkalmasnak talált elv érvényesítése, a gyakorlat kialakítása.

⁴ Maurice Halbwachs gondolataira támaszkodva az emlékezetközösség sajátosságait Jan Assmann fejtegeti *A kulturális emlékezet* című, a budapesti Atlantisz Könyvkiadónál 1999-ben magyarul is megjelent könyvében, lásd a 41. oldalt.

A sztálini autonómia-elv korlátozott, jól behatárolt értelemben került alkalmazásra: a centrum-periféria viszony – a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatok és folyamatok – szabályozását célozta egy, a modernizációs átalakulás lendületében átfarmálódó birodalomban. A Szovjetunióban a nemzetiségek nemcsak földrajzilag, hanem gazdasági, kulturális szempontból is a birodalom periferiáján éltek. Várható volt a nemzeti ébredés folyamatainak a nemzeti polgárság (a sztálini irodalomban: burzsoázia) vezetésével történő feléledése, és ahogy Sztálin az 1910-es évek elején tapasztalhatta, amikor tanulmányúton volt az Osztrák-Magyar Monarchiában: a birodalomtól való különválás (az osztrák szociáldemokraták által is támogatott) követelése. A sztálini, paradox megoldás: autonómiát, igaz, hogy nem kulturális, hanem területi autonómiát biztosítani a nemzetiségeknek, és ennek kiépítését összekötni a nemzeti egység elleni harccal. Ahogy megfogalmazódik: az autonómia – forma, amelyet ki kell tölteni az osztályharccal, mint tartalommal. A szabályozás alaplépései a területi autonómia adminisztratív létrehozása után a következők. Első lépésként egy olyan új nemzetiségi elit kialakítása, amelyik maximálisan lojális a központhoz, és a centrum képviselőjeként vívja helyben a csatákat a hagyományos nemzetiségi elittel. Második lépés: erőteljes kulturális, indoktrináló munka (az iskolák, a nemzetiségeknek az állam által létrehozott és működtetett kulturális intézmények révén), mert e nélkül nem következhet az iparosítás, a modernizáció. Harmadik lépés: az új elit és az intézmények közvetítésével folyamatos, erős, pozitív, kritikától mentes valóságképet kell építeni – a szocialista valóság racionálisan építkező, mindent átfogó és domináló képét. Megéri tehát, hogy az állam jelentős összegeket ruházzon be a nemzetiségek oktatási és kulturális, tömegtájékoztatási, azaz szocializáló feladatokat ellátó intézményeibe.

Azt mondhatom, hogy mindezek a lépések a MAT esetében megtörténtek.

A mindennapok vizsgálata szempontjából alapvető a kérdés, hogy a MAT idején mennyire határozta meg annak társadalmát a nemzeti forma, mennyire létezett nemzetként a társadalom, illetve mennyire volt meghatározó a nemzeti keretekben elgondolt lét, azaz mindaz, amit a Luka László által a köztudatba 1947-ben bevezetett osztályharcos fogalommal az új hatalom képviselői elvtelen nemzeti egységnek neveztek. Állítható, hogy nagyon is az ezzel szögesen ellentétes propaganda és intézményes hatalmi működés ellenére. Az ötvenes években a bukaresti vezetést – joggal – folyamatosan foglalkoztatta a másik centrum kérdése, hiszen ez volt az a földrajzi és szellemi központ, ami köré szerveződött a magyar nemzeti egység. A román államépítést behatárolta ez a tény, az államépítők felismerték és elismerték ezt, számoltak vele.

A centrum-periféria viszony kezelésének Romániában országos viszonylatban is volt menetrendje. Ebbe integrálódott a MAT-beli sajátos változat. Nemcsak az állam újonnan létrehozott intézményeinek kellett megerősödniük, hanem fel kellett nőnie annak az új nemzedéknek, amely közvetlenül nem rendelkezett alternatívát jelentő tapasztalatokkal. Az etnikai identitások romániai kezelésének

(etnopolitikának) nem azért fontos állomása a MAT, mert deklaráltan vagy a gyakorlatban is magyar autonómia volt, hanem mert kísérleti terepet jelentett, a bukaresti centrum a központi hatalom építése érdekében a szovjetek megszabta keretekben alkalmazta a periféria átalakításának általános és sajátos módszereit. Igaz, a nyolc év közvetlen, szembetűnő eredménye nem a MAT társadalmának az átalakulása lett, hanem egy helyi, a maga során szintén átalakítást szervező centrum, Marosvásárhely kiemelése és átformálása, a város társadalmának átformálása, a máig ható, ma felerősödő, jól ismert következményekkel.

A MAT nyolc éves fennállása Románia történelmének az az időszaka, amelyik Gheorghiu-Dej 1952-es hatalomra jutásától a III. pártkongresszusig tart. Ezen a kongresszuson fogadták el Románia távlati, 15 éves fejlesztési tervét. A nyolc év alatt történt meg a hatalmi legitimitás szerkezeti megerősítésének, a centrum-periféria viszony sikeres országos kezelésének, a hatvanas években beinduló, romániai viszonylatban mindenképpen erőteljesnek mondható iparosítás, urbanizáció, modernizáció előkészítése. 1958-ban, 1959-ben, 1960-ban dolgozták ki az ország, és ezen belül természetesen a MAT közép- (1961–1966) és hosszú távú (1961–1975) fejlesztési terveit. Valószínű, hogy más tartományokban is hasonló a menetrend – a MAT-ban mindegyik említett évben sor kerül egy-egy újabb változat bemutatására, megvitatására. A munka helyi jelentőségének érzékeltetésére nézzük meg, hogyan kezdődött az előkészítés. A tartományi pártbizottság titkárságának 1958. január 20-i ülésén Szász Mihály ipari titkár bejelentette, hogy Bukarestből 49 tervező fog Marosvásárhelyre érkezni a tartományi tervező intézet megalakítása céljából, ám egyelőre nem tudnak lakást biztosítani számukra. Utóbb, decemberben, a titkárság a már működő tervezőintézet munkájának elemezésekor a következő megállapítást tette: „Az 1741-es minisztertanácsi határozattal előbb 50 tervezőt, majd még 5 tervezőt helyeztek Bukarestből Marosvásárhelyre. Szakmailag csak 28 tervező lett volna megfelelő, a többi gyógyszerész vegyész-mérnök, gumi, tej, petróleum specialista, vagy éppen képesítetlen tisztviselő volt”.⁵ Mindezek ellenére ők fogják a Tartományi Néptanács annyira-amennyire kompetens hivatalnokaival-szakembereivel együtt az adatgyűjtés, -feldolgozás, -összegzés munkáját végezni. Az ellenőrzést a Központi Bizottság Gazdasági Szekciójának alelnöke, Manea Manescu, valamint beosztottjai végzik, a tervek vitáin részt vesz Fazekas János, akkori KB-titkár is. Ezt a munkát egyértelműen úgy kell értelmezni, mint amelyiknek az a célja, hogy szilárdabbá tegye a szabályozottságot, kidolgozza a centrum-periféria viszony tartós kereteit – a szilárd gazdasági, kulturális kontrollt, az ellenőrzött fejlődést, vagyis a centralizmus távlatokat nyerő, teljes mértékű uralmát. Ugyanez a modernizáció feltételeinek megteremtését, a folyamat felgyorsítását is eredményezte.

Elmondható tehát, hogy ebből a perspektívából nézve a MAT létrehozásának célja és bizonyítható eredménye a periféria kezelése, integrációja. És nemcsak

⁵ Az Állami Levéltár Maros Megyei fiókja (a továbbiakban: MMÁL), 1134. fond, 1958/203., valamint 206. iratcsomók. Titkársági ülések, 42-46., 189-193.

a nemzeti, hanem egyúttal a gazdaság, a kultúra, a modernizáció szempontjából perifériának tekinthető területi, társadalmi-kulturális jelenség-együttesnek, összességében a MAT társadalmának az integrációjáról – egyértelműen a homogenizációjáról – van szó.

1948 decembere, a Központi Bizottságnak a nemzeti kérdés megoldásáról hozott határozata után a nacionalizmus és sovinizmus jelenség-meghatározásának, a nacionalizmus és sovinizmus elleni harcnak, majd a nemzetiségi arányszámok mérckelésének egyre szabályozottabb formája kristályosodott ki. Az aktuálpolitikán túl az államépítésben is fontos szerepet játszott a nacionalizmus-sovinizmus kérdésköre. Ez az állandóan újramelegített téma kisebbségek elleni fegyver a központ kezében, ugyanakkor fokozatosan kialakított módszerek, megoldások, intézmények együttese, amelyek funkciója, hogy ellenőrizzék és szabályozzák a periférián a csoportidentitások építését, az identitás-megnyilvánulásokat. Ellenőrizni és szabályozni – azaz állampolitikával és államhatalmi eszközökkel integrálni akarja a román állam a legerősebb, az állam egységére nézve éppen ennél fogva politikailag is veszélyes nemzeti identitást, a magyar nemzeti kisebbségi társadalmat.

A nemzet

A MAT a klasszikus szocializmusnak (sztálinizmusnak) nevezett időszak alatt jött létre és működött. Még csak nem is az 1948–52-es átmeneti korszakban, a hatalmi harcok idején. Dej és csoportja hatalmi egveduralomra jutott Romániában, de ezzel együtt, mintegy a hatalmukat behatároló gesztusként, akaratuk ellenére jött létre a MAT. A perifériának a nagypolitikához viszonyított megkésettségét jelzi, hogy amikor másutt Sztálin emlékeitől és szellemétől készültek megszabadulni, 1955. december 21-én, a születésnapon Sztálin-szobrot avattak Marosvásárhelyen.

A MAT megalakításával felállt egy új játéktér és rögzítették az induláskor érvényes szabályokat. A játékosokat a román pártvezetés válogatta, és a szabályokat menet közben saját belátásuk szerint változtatták. Még formálisan sem került sor például az alkotmány betűjének valóra váltására, a MAT szabályzatának (statútumának) kidolgozására, elfogadására.⁶ Ezzel nagyon is nyilvánvalóan jelezték, hogy időleges szerkezetről van szó – avagy a centralizált szerkezet egy hivatalosan másnak nevezett, kissé más anyagból szabott, de a gépezetbe illő alkatrészéről.

A harc, szintén hivatalos értelmezés szerint, a nacionalizmus-sovinizmus, az elvtelen magyar egység ellen folyt, melynek a hatalmat gyakorlók számára legfőbb megnyilvánulása – mint azt Mogyorós Sándor, a KB Politikai Bűrójának tagja egy 1959-ben tartott marosvásárhelyi gyűlésen kifejtette –, hogy a politikai-kulturális központ a magyarság egy része szemében nem Bukarest, hanem Budapest.

⁶ Az 1952-es Alkotmány 21. szakasza így szól: „A Magyar Autonóm Tartomány Szabályzatát a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa dolgozza ki és jóváhagyás végett a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése elé terjeszti.”

Amíg ez így van, addig fennáll a nacionalizmus és revizionizmus veszélye. Mogyórós a helyi vezetőket így biztatta: „Tanulmányozzátok ezt a kérdést, s ti, akik itt éltek, és ismeritek az emberek mentalitását, fedezzétek fel, honnan és miért van ez, és persze, találjátok meg a lehetőséget, hogy megoldjuk ezt a kérdést. Ez ugyanis a magyar revizionizmushoz, nacionalizmushoz kötődik.”⁷ Ő és a legszűkebb pártvezetés azért látott veszélyt a marosvásárhelyi orvosi egyetemen 1958-ban felállítani kívánt Ady Körben mint értelmiségi csoportosulásban, mert az a budapesti Petőfi Körre és mindarra emlékeztetett, ami 1956-ban bekövetkezett.

Az etnikus identitás államhatalmi szempontból sikeres kezelésének eredménye, az egység megteremtésének végső formája a társadalmi homogenizálás, az etnikai asszimiláció. A romániai magyar nyelvű oktatás 1944 és 1989 közötti korlátozása több lépcsőfokban valósult meg. A MAT-ban 1959-ben stratégiát dolgoztak ki az iskolák egyesítésére. Júniusban egy központi bizottsági kiképzés után Szövérfi Zoltán, a tartomány agitációs és propaganda titkára egy titkársági gyűlésen így fogalmazott: „A Minisztertanács határozata alapján egységes iskolákat kell alakítani. Rámutattak [Bukarestben], hogy nem kell erőltetni, hogy egy év alatt meglegyen. Meg kell teremteni a feltételeket az iskolák egyesítésére. Mi az iskolák egyesítése mellett vagyunk, ezt követeli az élet. Az asszimiláció egy normális tendencia. Meg kell beszélni ezt a szülőkkel, tanügyi káderekkel, fel kell készíteni néhány jó tanerőt, hogy ők vessék fel a problémát, és ne mi”.⁸ Eszerint a hatalom helyi magyar képviselői is a román nemzeti centrum megerősítésének irányvonalát követték.

Hogyan viselkedett, mit gondolt mindeközben a magát egységesnek, a magyar nemzet részének tekintő társadalom? Interjúzás során hallottam több embertől: akkoriban azt sem tudták pontosan, Magyarországon vagy Romániában élnek, illetve, hogy a MAT kis Magyarország volt. Az alakuláskor magyarok arról érdeklődtek, használhatják-e ezután a magyar zászlót, vagy milyen katonaság lesz a MAT-ban, és a magyar fiatalok, akik a MAT-ban élnek, hol lesznek katonák. 1952 augusztusában például Novák Nándor sepsiszentgyörgyi tisztviselőt a Magyar Népi Szövetség agitátorként kiküldte egy faluba az új alkotmány vitája kapcsán, ahol az megkérdezte, miért nem teszik ki a magyar zászlót, hiszen Sepsiszentgyörgyön már megtörtént.⁹ A régi IFIL munkásai szívesebben nézték a magyar filmeket, mint a szovjeteket. Csíkban „a lakosok 95 százaléka szeretné, hogy minden magyar nyelven legyen, például a rádiósítási állomás tevékenységével az a probléma, hogy nem közvetít budapesti programot”.¹⁰ Éveken keresztül több jelentés szólt arról, hogy Csíkban, Gyergyóban a fiatalok magyar trikolorral feldíszített kalapban jelennek meg a rajonközpontban a sorozáson.¹¹ Az ötvenes évek második felében megszokasodtak az ilyenfajta jelentések: Horthy-dalok énekléséről számoltak be,

7 Uo.

8 MMÁL, 1134. fond, 1959/239. iratesomó. Titkársági ülések, 146–155.

9 Uo., 1952/53. iratesomó. Pártkollégium, 30–38.

10 Uo., 1953/69. iratesomó. Bűróulések, 124–134.

11 Például MMÁL, 1134. fond, 1955/117. iratesomó. Bűróulések, 122–144.

vagy arról, hogy Kovásznán a vendéglőben a székely himnuszt énekelték, ott volt egy milicista is és hallgatott.¹² Az ötvenes évek végére bekövetkező csalódottságot, hangulatváltozást jelzi, hogy Csupor Lajos titkársági ülésen beszélt arról, hogy Gyergyóban rémhírek terjednek, miszerint emigrációs hullámra lehet számítani, melynek célterülete a Magyar Népköztársaság. A rémhírek leküzdésére „előadásokat tartanak Ditróban, Remetén és más községekben az aktuális politikai problémákról, kapcsolva ezt a hazafiság kérdéséhez.”¹³ A recept mindig ugyanaz: tüneti kezelés.

A sort hosszan lehetne folytatni. Diffúz vagy kvázi-intézményesített formákban, emlékezetben és szimbólumokban élt tovább, termelődött újra a magyar identitás.

Társadalom, életfeltételek

A MAT társadalmának ötvenes évekbeli története jórészt a kisajátítások, a kollektivizálás, a falusi társadalom gyökeres átalakulásáról, a városokban az alapélelemmel való ellátás folyamatos hiányáról és az ebből származó gondokról, majd ezek enyhüléséről, és ezen folyamatok meghatározta életmódváltozás kezdeteiről – a modernizáció beinduló új hullámáról – szól.

A MAT alakulásakor az osztályharc, a falvakkal folytatott háború nyomán állandósuló szükség szomorú állapotát rajzolják elénk a feltárt források. 1952 augusztusában Marosvásárhelyen csak berbécs húst osztottak, azt is hetente négyszer, s mivel az újonnan a tartományhoz került Sepsiszentgyörgy városában három hónapja nem volt hús, Csupor Lajos első titkár utasította az illetékeseket, hogy hetente egy napi osztásra kerülő marosvásárhelyi adagot Sepsiszentgyörgyre kell szállítani. Marosvásárhelyen komoly gondok voltak a kenyér minőségével, Sepsiszentgyörgyön viszont csak annyit tudtak sütni, ami délelőtt tíz órára már el is fogyott.¹⁴ A zöldség- és gyümölcsellátás tervezett évi 2.445 tonnájával szemben mindeddig 213,6 tonna a megvalósítás tartományi szinten, és tapasztalható, hogy „a szabad piacon a kereslet sokszorososan felülmúlja a kínálatot”.¹⁵ 1953 májusában kétségbeesett akciót szerveztek az újabb pénzbevéltási rémhírek nyomán felfelé kúszó piaci árak letörésére: 15 Marosvásárhely környéki kollektív gazdaságot köteleztek arra, hogy élelmet szállítson a marosvásárhelyi piacra, és azt a hivatalos áron árusítsa.¹⁶ Az akció mutatja, hogyan használták fel a politikai helyzetek kezelésére az állami fennhatóság alá került mezőgazdasági szférát.

A falvak átalakítása az RMP KB 1949. március 3–5. közötti plenáris ülésének határozatai nyomán indult be. 1949 augusztusában a Kézdivásárhely melletti Tor-

¹² Uo., 1955/119. iratcsomó. Bűrölések, 166–184.

¹³ Uo., 1959/237. iratcsomó. Titkársági ülések, 116–119.

¹⁴ Uo., 1952/57. iratcsomó. Terv-pénzügy-kereskedelem-szövetkezetek részleg, 122–125.

¹⁵ MMÁL, 583. fond, 1952/1. iratcsomó, 2. kötet. Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottsága 141–145.

¹⁶ MMÁL, 1134. fond, 1953/74. iratcsomó. A KB-hoz küldött tájékoztatók, 292–293.

ján megalakult a Székelyföld első kollektív gazdasága. 1952 augusztusában a MAT területén 106 kollektív gazdaság működött, 1953 tavaszán már 114.¹⁷ A folyamat ettől kezdve stagnált, 1959-ben a statisztika 142 kollektív gazdaságról, 1 termelőszövetkezeetről, valamint 623, a kollektív gazdálkodást megelőző formáról, társulásról tudott.¹⁸

1959-ben már beszámolhattak az első „kollektivizált rajon”-ról, azaz olyan rajonról, ahol a falvak legalább 90 százalékában megalakult a kollektív gazdaság. Ez volt Keresztúr rajon, amit Sepsi és Kézdi követett, Csík és Gyergyó rajonok viszont erősen lemaradtak. A kollektivizálással, kuláklisítással, valamint a társadalom rejtett ellenállásával foglalkozó kutatásoktól várhatjuk az előrelépést e terület történeti feltárásában. A vidéken, a falvakon, mint azt Oláh Sándor úttörő könyvében is olvashatjuk, a rejtett ellenállásra rendezkedtek be.¹⁹ A kulákosítás, a kollektivizálás nevezetű gazdasági-társadalmi pozícióváltás hozta el a társadalmi identitásváltást; ez azonban nem termelt nemzeti identitásmódosítást.

Időközben a városokban megerősödött az alkalmazotti réteg, elsősorban a munkások száma nőtt meg. 1955-ben 43.699, 1959-ben 53.629 az ipari, elsősorban város lakó alkalmazottak száma. Ez utóbbi a 20 éven felüli lakosságnak mindössze 13 százaléka. A teljes alkalmazotti szám 122.573, ebből munkás 86.069 (a 20 éven felüliek 30, illetve 21 százaléka). Szintén 1959-ben a lakosságnak mindössze 29 százaléka városi – de e mögött nemcsak a természetes szaporulat és bevándorlás számai állnak, hanem az is, hogy 1952-ben és 1954-ben több helységet várossá nyilvánítottak, így Szovátát, Kovásznát, Borszéket, Maroshévizet, valamint 8 község beleolvadt a városokba.²⁰

Veress Gyula, a tartományi Statisztikai Igazgatóság vezetője 1957-ben a *Korunkban* tanulmányt közölt a tartomány gazdasági megújulásáról.²¹ Adatai szerint 1944-ben elenyésző jelentőségű volt a nehézipar, néhány nagyobb üzem képviselte a könnyű- és élelmiszeripart, az ipari munkásság az összlakosság 2,7 százalékát tette ki, az ipari össztermelés 60 százalékát a kisiparosság adta.

A MAT első öt évében a legnagyobb beruházás a gyulakutai hőerőmű szovjet szakemberek által felügyelt építkezése volt. Ezen kívül csak Marosvásárhelyen és Gyergyó rajonban épültek kisebb ipari egységek. 1957-es adatok szerint a két fontosabb ipari központ Marosvásárhely és Sepsiszentgyörgy, ahol az iparvállalatok 46 százaléka tömörült. Marosvásárhely városban 40 vállalat működött, ami több mint amennyi Gyergyó, Csík, Udvarhely, Keresztúr és Erdőszentgyörgy rajonok összes (ipari, helyiipari és szövetkezeti) vállalatainak száma együttvéve.

¹⁷ Uo., 1953/67. iratcsomó. A tartományi pártkollektíva gyűlései, 26–40.

¹⁸ Itt és a továbbiakban, ha külön nincs jelezve, a statisztikai adatok forrása: *Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve 1960*. Bukarest.

¹⁹ Lásd: Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.

²⁰ Ez utóbbi adatot lásd Keszű Harmath Sándor kéziratában, 80. (A továbbiakban: KHS.)

²¹ Veress Gyula: A Magyar Autonóm Tartomány gazdasági megújulása. *Korunk* 1957. augusztus. 969–976.

Ezekben az években megváltozott az ipar struktúrája. Hagyományosan a faipar vezetett. Az ötvenes évek végén már az ipari termelés 23,3 százalékát az élelmiszeripar adta, a faipar a második helyre került 13,3 százalékkal, a harmadik a könnyűipar 9,3 százalékkal.

A nagy, évtizedekre kiható fordulat az ötvenes évek végén következett be. 1958. február 13-án a tartományi pártbüro ülésén Manea Manescu, az RMP KB gazdasági igazgatóságának aligazgatója számolt be a tartományban tett látogatásáról. Elmondta, hogy az általa vezetett bizottság a nyersanyagok helyzetét, és ezek alapján a tartomány gazdasági profil kialakításának lehetőségeit tanulmányozta. Felmérve a tartomány fejlődésének problémáját, elkezdődött a 15 éves perspektivikus fejlesztési terv kidolgozása.²² A tervek rohamléptekkel készültek: az első változatot 1958 szeptemberére,²³ a másodikat 1959 augusztusára,²⁴ a harmadikat pedig 1960 áprilisára tették le az asztalra.²⁵ Közben 1959 szeptemberében a legfelsőbb párt- és államvezetők ellátogattak a tartományba: szeptember 10-én Gheorghiu-Dej és Chivu Stoica elvtársak saját kezükkel helyezték el az új vegyipari kombinát alapkövét, és ezzel új korszakot nyitottak Marosvásárhely gazdasági fejlődésében, urbanisztikai átalakításában.

1959 egyébként is a számvetések éve: nem véletlen, hogy a MAT egyetlen statisztikai évkönyve az 1959-ben elvégzett munka eredményeként 1960-ban jelent meg. Ugyancsak 1960 elején történt egy „autonomista kísérlet” nyomán a „nagy leszámolás”. Keszi-Harmath Sándor közgazdász, a Tartományi Néptanács Tervosztályának munkatársa vezetésével 1959-ben elkészült *A Magyar Autonóm Tartomány a gazdasági fejlődés útján* című kiadvány, melyet már a nyomdában állítottak le, a szerzők ellen megfélemlítő kampány indult, Keszi-Harmath Sándort kizárták a pártból, eltávolították posztjáról. Az indok: Székelyföldet emlegetnek, az ország különálló részeként kezelik a MAT-ot, és nem országos keretekbe beágyazva beszélnek a jelenségekről. Korabeli abszurdum: az autonóm tartományban az autonomizmus mint elítélő vádpont jelenik meg. Az igazi cél a MAT megszüntetésének előkészítése.

Három leírás, statisztikai összegzés áll rendelkezésünkre, hogy a hatvanas években beinduló gyors modernizáció előtti állapotot áttekintsük. Az egyik a statisztikai évkönyv, a másik a három fejlesztési terv, a harmadik a Keszi-Harmath Sándor vezetésével elvégzett munka kézírata. Sajnos, elég vázlatos az a kép, ami kibontható belőlük.

A Székelyföld alapproblémája, az ipar hiánya minden megközelítésben felbukkan: „Bár a Székelyföld népsűrűsége nem volt nagy, a munkalehetőségekhez viszonyítva nagyszámú fölös népesség keletkezett, amelyet a gyáripar – fejletlensége miatt – nem tudott felszívni. Az egyre jobban kiéleződő viszonylagos túlnépesedés

²² MMÁL., 1134. fond, 1958/192. iratesomó. 43–48.

²³ Uo., 1958/194. iratesomó. Büroülések, 56–376.

²⁴ Uo., 1959/226. és 1959/227. iratesomók. Büroülések, 14–254., 1–110.

²⁵ Uo., 1960/ 287. iratesomó. Gazdasági komisszió, 1–165.

és az azzal járó összes társadalmi gazdasági bajok határozottan, sürgetőleg vetették fel a Székelyföld iparosításának szükségességét.²⁶ Ha nem iparosítanak, állandósul a társadalom elmaradottsága, szegénysége.

Az ötvenes években megkezdődik az elektrifikálás. A földgázt felhasználó gyulakutai hőerőmű 1958-tól működött teljes kapacitással. Az áram távvezetékes szállítása azonban csak részben megoldott, Marosvásárhely, Régen, Szováta Gyulakutáról, Székelykeresztúr és Székelyudvarhely Segesvárról, Gyergyószentmiklós és Balánbánya Békásról, Sepsiszentgyörgy Brassóból kapja a villamos áramot – Csík ekkor még sehonnan. 1944 előtt 32, majd 1945–58 között 67 faluban történt meg a villanyáram bevezetése. Az ugrásszerű gyarapodás ezután következett, a társadalom nagy része ezután kezdte megismerni a villanyáram mindennapi használatának előnyeit.

A földgázellátás egyedül Marosvásárhelyre jellemző – a lakások 91,46 százalékát ekkor már ezzel az energiaforrással fűtötték. Falusi helységek saját erő hiányában nem tudtak bekapcsolódni a programba: 1955-ben 15 település kérte, hogy vessék be a gázt, de csak kettő rendelkezett ehhez saját pénzügyi eszközökkel.²⁷

Városi közszállítás Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Gyergyószentmiklóson és Régenben volt. A lakáshelyzet minden városban katasztrofális. Miközben a lakossága 60.000 fővel nőtt 1952–56 között, a lakásfelület-gyarapodás csak feleannyinak elegendő, Marosvásárhelyen egy személyre 4,22 négyzetméter lakófelület jut.²⁸

Az utazás, áruszállítás igen nehézkes. Akkoriban még a mai viszonylag kis távolságok (például a Székelyudvarhely és Csíkszereda közötti 50 km) is jelentősnek mondhatók. 1955-ben az országúti személyszállítást a tartományban 44 autóbusz látta el, ezek száma 1959-re 81-re nőtt. 1955-ben 198 fuvarozó teherautó volt, 1959-ben 482. A teljes úthálózat hossza 3.121 km, ennek 4,35 százaléka modernizált (aszfaltozott vagy betonozott), a legnagyobb része kövezett (80,39%), de van jócskán földút is (13,64%). A tanulmány minősítése szerint a teljes úthossz 25 százaléka jó, 34,5 százaléka közepes és 39,6 százaléka rossz minőségű.²⁹ A Székelyföld belsején áthaladó Marosvásárhely–Szováta–Székelyudvarhely–Csíkszereda út korszerűsítését 1960-ban kezdték el.

Az ötvenes évek élelmiszerellátási, általában áruellátási hiányainak egyik oka a magánkereskedelem (elsősorban a piaci árusítás) folyamatos visszaszorítása. 1952 és 1958 között a városi kereskedelmi áruforgalom megkétszereződött (1948–59 között a városi lakosság szám is 102.830-ról 222.779-re változott), ezen belül a szocialista kereskedelem áruforgalma három és félszer lett nagyobb. A magánkereskedelem az egész áruforgalomnak 1952-ben 51, 1958-ban 22 százalékát bonyolította. A bővülő üzlethálózat is a szocialista kereskedelem városi terjedésének jele volt. 1952-ben a tartomány vá-

²⁶ KHS 41–42.

²⁷ MMOL, 1134. fond, 1959/226. iratesomó. Bűróulések, 68.

²⁸ Uo., 73–74.

²⁹ Uo., 62.

rosaiban 80 állami élelmiszerüzlet, 183 iparcikküzlet, 6 zöldség- és gyümölcsüzlet és 55 közétkeztetési egység, 1958-ban 270 élelmiszerüzlet, 268 iparcikküzlet, 70 zöldség- és gyümölcsüzlet, 130 közétkeztetési egység működött: „az élelmiszer szektorban 808 fogyasztóra jut egy üzlet, az ipari áruk szektorában 793 fogyasztóra egy üzlet, a vendéglátó iparban 1.890 fogyasztóra egy egység, a zöldség és gyümölcs szektorban viszont még mindig 4.120 fogyasztóra esik egy eladási egység”.³⁰ A falvakban a fogyasztási szövetkezetekhez tartozott üzlethálózat. 1958 végén 1.376 egységgel (üzletek, kocsma és úgynevezett kioszkok, elárusítást végző bódék) rendelkeztek, melyek közül a legtöbb vegyes üzlet (660), illetve falatozó (ismertebb nevén bodega vagy bufet, valójában kocsmá, 424) volt. Faluhelyen mindössze 8 cukrászdát találunk. A cukrászdák elterjedése, a kávézás szokása a kollektivizálás (lazább munkaritmus kialakulása) közvetett következménye.

A lakossági jövedelmek egyre nagyobb százaléka származott a szocialista szektorból – 1952-ben az összjövedelem 57, 1958-ban 76 százaléka. A lakosság összes pénzjövedelme, ha az 1952-es szintet száz százaléknak vesszük, a hat év alatt 220, az egy főre eső 205 százalékkal nőtt. Az átlagbérek 76 százalékkal emelkedtek a hat év alatt. A falusi lakossághoz eljutó pénzösszegek is növekedtek, hiszen a kötelező beszolgáltatás eredménytelensége az államot arra kényszerítette, hogy a felvásárlás és szerződéses termeltetés módszereit alkalmazza.³¹

Mindezen változások mögött elsődlegesen politikai megfontolások álltak. Nem véletlenül éppen az 1956. december 27–29-i plenáris ülésén határozott a KB a felhalmozási alap és a fogyasztási alap közötti arány módosításáról az utóbbi javára. A hadigazdálkodás korszaka véget ért, a prioritásokat meg kellett változtatni, megkezdődött az előkészület a gyors modernizáció beindulására, közeledtek a fogyasztást előtérbe helyező hatvanas évek. A MAT, mint szerkezet, nem érte meg ezt az új korszakot, amelyben a modernizációs játszmák, a fogyasztás, jólét körvonalazódó illúziója és (kezdetleges, de létező) valósága egyre kifinomultabb eszközöket adott a hatalom kezébe, hogy kezelhesse a centrum-periféria kapcsolatot.

Értelmiségiek és intézményeik

A MAT tartományi pártbizottságának vezetősége az első pillanattól az utolsóig (értsd: a MAT megalakításától annak megszüntetéséig) késhegyre menő harcot vívott a magyar tannyelvű Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet uralásáért. Az intézet tevékenységéről, a tapasztalható „nacionalista-kozmodopolita megnyilvánulásokról” majdnem minden évben kiértékelő készült; 1956 októberében-novemberében az OGYI az események főszereplője volt; a továbbiakban maga a tartományi pártbizottság titkársága döntött egyes diákok kizárásáról, káderügyekről; 1959-ben a kultúrsoport vezetőjének tevékenysége, illetve egy irodalmi kör alakításának szándé-

³⁰ KHS 171–172.

³¹ KHS 180–187.

ka ürügyén itt tartották a MAT megszüntetését előkészítő, megfélemlítő propaganda-hadjáratok egyikét. Az intézet, ahogy azt Szövérfi Zoltán propagandatitkár elkeseredetten megfogalmazta: „bevehetetlen várnak tűnt [...] maga az alapszervezet is arra az opportunistá álláspontra helyezkedett, hogy nincsenek káderek, akikkel helyettesíteni lehet a reakciós professzorokat”. Csupor Lajos tartományi első titkár szerint „számolni kell azzal, hogy mivel a MAT-ról van szó, az osztályellenség összevonja erőit [...] [ezért] a reakciós elemeket késés nélkül el kell távolítani [...] nem tarthatunk ott tovább egy Miskolczyt vagy Horváth Miklóst, akikkel személyesen szóba állva tapasztalni lehetett, hogy nem ismerik el a szovjet tudomány felsőbbrendűségét.” Különben is „az egyetem mindig is lebecsülte a tartományi pártbizottságot”.³²

A másik nagy ellenfél: a katolikus egyház, személy szerint Márton Áron püspök. Az egyházi szervező szerepét ellenrendezvényekkel igyekeztek egyensúlyozni. 1953-ban, a MAT első évében grandiózus kulturális-nevelő-sport akciót szerveztek a csíksomlyói pünkösdi búcsú idejére. A mozgósítás után a propaganda és az annak alávetett kultúra minden haderejét kivezényelték az úgynevezett frontra. Négy állami magyar színház 24 előadást tartott 5 nap alatt; 10 mozikaarván járta a tartomány helységeit; a május 24-én (a búcsú napján) megtartott kulturális akción a tartomány 91 központjában összesen 771 kultúr- és művészcsoport vett részt, 1.731 fellépővel, és ugyanezen a napon a kultúrotthonokban 507 előadást tartottak *A Vatikán az angol-amerikai imperializmus alias eszköze* címmel. Az akciók szervezője egy Csíkszeredában székelő parancsnokság volt, melynek élén a KB szervezési osztályának kiküldötte (Badiuc Ioan, később egy ideig magyar autonóm tartományi szervezési titkár) állt. Ezután az akciót, ha kisebb méretekben is, évente megismételték a pünkösdi búcsú idején.

1957 májusában Márton Áron bérnakörútra indult a Székelyföldre. A hatóságokat megdöbbenették a kontroll hatástalanságának jelei, a társadalom megnyilvánulásai: a körúton tapasztalható jelenségek, a püspök erős befolyása, az, hogy párttagok is béráltatják gyerekeiket, párttitkárok is részt vesznek a fogadó bizottságokban.³³ Júniusban a Központi Bizottság nemzetiségi bizottsága kampányt szervezett Fazekas János koordinálásával, Gheorghiu-Dej felügyeletével. A MAT pártalapszervezeteihez, valamennyi párttaghoz intézett nyílt levelet előbb minden katolikus, majd a református falvakban is gyűléseken vitatták meg: „ki kell hangsúlyozni, hogy ez a levél nem a vallás, nem a papok, hanem az ellenség elleni harc”.³⁴ A tapasztalat szerint ugyanis a lakosság nem hajlandó a vallása vagy a papjai ellen harcolni – ezért kell a propagandában más megnevezéshez folyamodni. Leleplezik a tanítókat, akik nem hajlandók felolvasni a levelet, vagy a párttagokat, akiket felkésztettek, hogy szólaljanak fel, de inkább kimentek a gyűlésről. Végül már azt is el

³² Mindkét véleményt lásd: MMÁL, 1134. fond, 1953/68. iratcsomó. Bűrölések, 48–56.

³³ Uo., 1957/176. iratcsomó. A KB-hoz küldött tájékoztatók, 50–56., 63–67., 74–79., 80–85., 90–95., 102–106., 107–111., 115–119. stb.

³⁴ Uo., 1957/174. iratcsomó. Bűrölések, 215–217.

kellott rendelni, hogy csak annyi gyűlést lehet tartani egy nap, ahányon a rajoni párttitkárok és a rajoni néptanács elnöke jelen tudnak lenni, mert személyes ellenőrző munkájuk feltétlenül szükséges.³⁵

Mindezek oda vezettek, hogy Mogyorós megállapította: „Nálunk a felszabadulás után a reakció tüzfészekai az egyház és az egyetem. Onnan indítják ellenünk akcióikat”.³⁶ Személy szerint az értelmiségieket kell megleckéztetni. Gheorg-hiu-Dej 1955 szeptemberében Bukarestbe rendelte Csopor Lajos első titkárt és Bugyi Pált, a Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságának elnökét. Arról beszélt nekik, hogy az értelmiségiek³⁷ a nacionalista-sovén megnyilvánulások kezdeményezői, érezhető a hatásuk a MAT-ban és Kolozsváron; Kolozsváron ugyanis azt állítják, hogy egyes intézményeknek a MAT-ba való átköltöztetése megváltoztatja Kolozsvár kettős, román–magyar jellegét. Ezért harcolni kell a sovinizmus és nacionalizmus érzelmeivel átitatott értelmiségek ellen, a nemzeti problémát a pártszervek figyelmének középpontjába kell állítani.³⁸

Egyház, egyetem, értelmiségiek: ezek a hatalom számára az „elvtelen nemzeti egység” építői, a centralizáció ellenségei. A MAT hatalmi apparátusa őket igyekszik korlátozni, a nyilvánosságból kiszorítani, tevékenységüket és hatásukat a minimálisra csökkenteni, vagy a legszigorúbb ellenőrzés alatt tartani.

1956 őszén a MAT-ban éppen az OGYI az, ahol a legfeszültebb a helyzet. Nem lehet bízni a párttagokban, az IMSZ-tagokban sem, jelentős erők mozgósítása vált szükségessé: „a problémával Fazekas és Ceaușescu elvtársak foglalkoztak, és ideküldték Gere és Koppándi elvtársakat is”. Dr. Horváth alapszervezeti titkár kijelentette, hogy a diákok nem bíznak a Kádár-kormányban, mert az behívta a szovjet csapatokat; Piros IMSZ-titkár arra bízta társait, hogy ne vegyenek részt az október 7-i ünnepségen, amire a diákok testületileg távolmaradtak. Az események kapcsán a tartományi pártvezetőség feloszlatta, majd újraszervezte a pártalapszervezetet és az IMSZ vezetőséget; munkatervet dolgozott ki az oktatás-nevelés javítására, azaz az ellenőrzés szigorítására.³⁹

A pártvezetés tudta, hogy az egyházak fenntartotta nyilvánosság, az egyházi intézmények által termelt identitás szemben áll a sajátjával: „a klérus oltalma mögött a nemzeti egység húzódik, amelyet ez fenntart, és ez hatással van a párttagokra is, akik nem mernek a tömegekkel szembeszállni [...] A katolikus klérus nyíltan dolgozik a mezőgazdasági szocialista átalakítása ellen. A püspök úgy mutatja be az egyházat, mint a magyar, a székely hagyományok őrzőjét”. Annak az oka azonban, hogy a hívek is ezen a véleményen vannak, szintén a pártvezetés véleménye szerint, az ateista propaganda hiányossága. Hiba volt például, hogy a MNSZ megszüntetése

³⁵ Uo., 1957/181. iratesomó. Titkársági ülések, 153–154.

³⁶ Uo., 1959/224. iratesomó. Bűrölések, 86–96.

³⁷ Nincs szó szerint megemlítve, de a szövegösszefüggésből kiderül, hogy elsősorban a magyar értelmiségiekről van szó.

³⁸ MMÁL, 1134. fond, 1955/119. iratesomó. Bűrölések, 146–154.

³⁹ Uo., 1956/145. iratesomó. Bűrölések, 340–349.

után „kiengedtük a kezünkől a magyar haladó hagyományok kultiválását”, és nem lehet az egyház rítusaival szemben más, szintén magyar ünnepi rítusokba eredményesen bevonni a tömegeket.⁴⁰

Kis számú, de nagy hatású csoport az íróké, művészeké. Tagadhatatlan, hogy a MAT esetében ők voltak azok, akik közül többen hittel vagy érdekből, de első pillanattól törekedtek legalább körvonalazni egy regionális ideológiát. A tartományi pártbizottság 1955. december 7-én tartott aktívaülésén mondta Hajdú Győző, az *Igaz Szó* főszerkesztője: „A mi [tartományi] néptanácsunk nincs tudatában annak, milyen feladat hárul rá, mert különben minden gondja erre összpontosulna, hogy a kultúrforradalom hatékonyan fejlődjék. A MAT fejlődése mihez kötődik? A kulturális fronthoz, nemzeti jellegéhez”. Bátyja, Hajdú Zoltán szerint „nekünk fontos feladat a magyar nemzeti kultúra fejlesztése a Román Népköztársaságban, ezt ránk bízta a párt”. Persze, intézmények és munkafeltételek megteremtéséért, magyarul: jó állásokért folyik a harc. Foglalkozni lehet a „sajátos székely nemzeti hagyományok” kérdésével, ahogy ezt Hajdú Zoltán, az Állami Székely Népi Együttes majdani igazgatója fejtegeti, de ehhez feltételek kellene, ezeket kell kiharcolni, akár úgy is, hogy az az ország más területein élő magyarság számára hátrányos legyen: „Jogunk van olyan bizottságot létesíteni, amely kiharcolja, hogy a Kultuszminisztérium a magyar művelődési problémák nagy részét ide tegye át. A minisztérium általános intézkedéseit tiszteletbe tartva, a sajátos problémákat ezzel a bizottsággal meg tudjuk oldani”. Hogy ezek mögött az állítások, óhajok mögött valós lehetőségek is vannak, azt mutatja Jakab István propaganda és agitációs titkár megjegyzése: 1955-ben a tartomány kultúrintézményeiben 120 új munkahely létesült.⁴¹ Az előbb Bartók Béla névvel Székelyudvarhelyre tervezett, majd Marosvásárhelyre áthozott, 1956 végén felállított Állami Székely Népi Együttesnek mintegy 140 tagja van.

Amikor 1956-ban lehetőség nyílt, az értelmiségiek szélesebb köre választhatott: mennyire támogatják a hatalmat abban, hogy a centralizáció újabb lépéseként, a másik centrum ellensúlyozására, romániai magyar regionális ideológiát, kultuszt és rítusokat körvonalazzon, konstruáljon. 1956 februárjában „a haladó hagyományok kultiválása érdekében” értelmiségiekből tartományi komissziót alakítottak a tartományi pártbizottság és a tartományi néptanács vezetésével a jelentős évfordulók feltárására. Jelentősnek számítottak a román és magyar nép közös harcának emlékei, valamint más, az uralmon levő hatalom szempontjai szerint zajló múltépítés számára fontos történelmi dátumok. Ez a komisszió volt hivatott segítséget nyújtani például a rajoni, városi, községi pártbizottságoknak abban, hogy megállapítsák az illető települések létrejöttének idejét, hogy ezek a települések ünnepet – szocialista ünnepet – szervezhessenek az évfordulókon.⁴² Javasolta Nyárádszeredában Bocskai, Marosvásárhelyen Kőrösi Csoma Sándor szobrának újbóli felállítását,

⁴⁰ Uo., 1956/153. iratesomó. Titkársági ülések, 89–93.

⁴¹ A Hajdú-testvérek és Jakab István hozzászólását lásd: uo., 1955/116. iratesomó. A Tartományi Pártbizottság aktívaülései, 203–231.

⁴² Uo., 1956/143. iratesomó. Bűrőülések, 100–120.

a székely mártírok kivégzésének száz, a Bolyai líceum alapításának négyszáz, a sepsiszentgyörgyi líceum alapításának száz éves évfordulója megünneplését. A tartományi pártbüro azonban újra és újra úgymond tanúbizonyságot tett éberségéről: ez utóbbi eseménnyel kapcsolatban például elhatározták: „tanulmányozni fogják Mikó Imre tevékenységét, aki a sepsiszentgyörgyi líceumot alapította, hogy megérdemli-e, hogy emlékezzenek rá”.⁴³ Kötelező módon meg kell szervezni 1957 elején az 1907-es parasztfelkelés 50 éves évfordulójának megünneplését. Kötelező a magyar haladó hagyományok, valamint a román és a forradalmi hagyományok felvállalása is.

A fordulat bekövetkezése, amelyen a fent elmondottak alapultak, 1955 őszére tehető: egy központi bizottsági komisszió tanulmányozta a „nemzeti problémát” a MAT-ban, és ezután a Gheorghiu Dej és a MAT-vezetők, Csupor Lajos, valamint Bugyi Pál közötti, 1955. szeptemberi bukaresti találkozón a legfelsőbb pártvezető körvonalazta az új feladatokat. Ezek ismertetésére nem térek ki; csak annyit jegyzek meg, hogy mindazok az engedményekként értelmezett változások, amelyek az 1956-os magyarországi forradalom után Romániában a nemzetiségi kérdés kezelésében életbe léptek, ezek között már megtalálhatók.

A kocsi és a sofőr

1953-ban – a bevezetőben – az ablakból kitekintő első titkár asztalára került a Marosvásárhely rajoni pártbizottság jelentése az alapszervezetek agitációs kollektíváinak tevékenységéről. Ebben olvashatta, hogy „Dózsa György községben az a reakciós hír kering, hogy a kocsi magyar és a sofőr román. Az alapszervezet nem volt képes intézkedni ennek a sovén megnyilatkozásnak a leküzdésére. Amikor a rajoni büro kutatta, hogy honnan jön, megállapította, hogy maga az illencfalvi kollektív gazdaság alapszervezeti titkára, Soós András terjesztette”.⁴⁴ Sőt, az olvasáson túl, talán aktív szerepe volt abban, hogy Soós emiatt megkapta büntetését: kizárták a pártból.

Soós Andrástól és hallgatóitól, párttag és pártonkívüli terjesztőktől függetlenül akkor is, azóta is széles körben ismert és idézett a vélekedés, ha a MAT-ról van szó. Túl a román–magyar kérdésen, a társadalom lényeglátását mutatja: a központi hatalom ülteti a kormánykerékhez azt, akit jónak lát, és ezzel eldönti, hogy utasai-val merre halad a kocsi. Nyoma sincs ebben a diktatórikus rendszerben a helyi szinteken az önálló tervezésnek, hatókörnek, döntéseknek, azaz autonómiának.

⁴³ Uo., 1957/18. iratesomó. Titkársági ülések, 3–10.

⁴⁴ Uo., 1953/73. iratesomó. Az RMP KB-hoz küldött információk, 219–230.

A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és megszerveződése

„Olyan elvtársakat kell megválasztanunk a MAT vezető szerveibe, akik bizonyították odaadásukat a párt iránt, akik élen járnak a párt és a kormány határozatainak végrehajtásában, akik tiszteletnek, és akik *autoritásnak* örvendenek a tömegek szemében, akik bármilyen körülmények között képesek harcolni a párt tisztaságának megőrzéséért, akik harcolnak a Román Népköztársaság munkásembereinek szabadságáért, és akik harcolnak a világszabadságért, amely harc élén a Sztálin elvtárs áll.”¹ Ez az idézet, amely az „ideális pártvezér” fantomképét próbálja meg körülírni, Almășan Ioannak a Magyar Autonóm Tartomány (MAT) 1953. január 18–19-én tartott konferenciáján elhangzott beszédéből való. E tartományi konferencia legfontosabb célja az újonnan kinevezett tartományi pártelit pozícióinak megerősítése volt a Tartományi Bizottság (TB) megválasztása révén.

Dolgozatomban a MAT 1952. júliusi létrehozása után pozícióba került politikai elit bemutatására teszek kísérletet a hatalom megszerzésének pillanatában és az azt követő, 1955-ig terjedő rövid időszakban.

A 2000 körül kezdődő MAT-kutatás egy sajátos, újszerű pontja az 1945 utáni erdélyi társadalom tanulmányozásának. Éppen az újszerűsége miatt számos akadállyal kellett és kell megküzdenie a kutatóknak. Az erdélyi történetírás e területen megmutatkozó hiányosságai nagyon megnehezítik a kutatók munkáját az elitkutatás területén is. Az eddigi többnyire esszéisztikus, sérelemtörténetyszerű láttatásmód, az alapkutatások, a fogalmi apparátus, az értelmezési modellek hiánya csak fokozzák a nehézségeket.² Feltárás és értelmezés folyik párhuzamosan. Ezt a munkát nehezíti a korszakra és a témakörre vonatkozó levéltári források gyakori egyoldalúsága is. A totalitárius kommunista rendszer gépezete által termelt források, statisztikák gyakran felülbírálatra, kiegészítésre szorulnak. A kommunista rendszer tisztviselői által használt fogalmak (polgár, kispolgár, kulák, vagy éppenséggel munkás) átvétele, használata nagyfokú óvatosságot igényel. Rendkívül fontos ezért a levéltári források szembesítése más forrásokkal. Hasznos lehet ebből a szempontból az elkezdett életút-beszélgetések sorozatának folytatása és feldolgozása.³

1 Arhivele Naționale Directia Națională Mureș (ANM) Comitetul Regional Mureș al PCR (CRMP), 64., 1953. 16.

2 A romániai elitkutatások többnyire beilleszkednek a kelet-közép-európai társadalomtudományi kutatásokba (értelmiség, politikai kultúra, átmenet, elit és modernitás) pl. Stelian Tănase, Silviu Brucan, Vladimir Tismăneanu stb. A magyarországi kutatásokhoz (Gyarmati György, Hankiss Elemér, Nyíró András stb.) hasonlított mélyfúrászerű kutatások azonban hiányoznak.

3 Gagy Józseffel több mint ötven életút-beszélgetést készítettünk olyan személyekkel, köztük magasabb pártfunkciót betöltött káderekkel is, akik fontosabb szerepet játszottak, mélyebb rálátással bírnak

A tartományi elit bemutatását hat kulcskérdés köré csoportosítjuk: az elit kialakulása és a szelekciós mechanizmusok, az elit társadalmi eredete, etnikai és nemek szerinti összetétele, iskolázottsága, a tudásháttér megszerzése, elit és hatalom viszonya, valamint az elit a mindennapokban, kapcsolata a társadalommal.

Az elitkutatások esetében különösen igaz az a megállapítás, miszerint minden a definíción múlik, hiszen egészen más jellemzők és társadalmi szerepek kapcsolhatók az elit eltérő értelmezéseihez. A tartományi politikai elit elemzésekor az elit egy strukturális-pozicionális meghatározását adjuk: esetünkben a tartományi pártelithez tartoznak mindazok, akik fontos tisztséget töltenek be a tartományi pártapparátusban. Richard V. Burks történész szerint a kommunista pártok szerkezete két képzeletbeli koncentrikus körben rajzolódik ki. A belső kör közepén található a döntéshozók viszonylag szűk körű csoportja, ők a politikai hatalom birtokosai, a körben pedig maga a pártapparátus, a káderek, akik érvénybe léptetik a döntéseket, birtokolják az adminisztratív hatalmat.⁴ A következőkben a képzeletbeli belső kör középpontjában elhelyezkedő szűk körű csoportot tekintjük elitnek. Ez a MAT esetében a Tartományi Bizottságot és az azzal párhuzamos vezető szerveket, a Politikai Bizottságot és a Pártkollégiumot jelenti. Számszerűen ez mintegy 40–50 személy.⁵

A MAT elit kialakulása, szelekciós mechanizmusok

1952-ben az új alkotmánytervezettel egyidőben megszületett a történelmi Székelyföldet egybefogó politikai-adminisztratív szerkezet, a MAT. 1952. július 18-án, az új alkotmányterv hivatalos bejelentésekor Marosvásárhelyen a tartomány Politikai Bizottsága rendkívüli ülést tartott, melyen Nicolae Bota, a leköszönő román első titkár bejelentette, hogy a párt az új alkotmány keretében egy magyar autonóm tartomány létrehozását is tervezi, ami „a nemzetiségi kérdés megoldásának helyes megvalósulása lenne a lenini-sztálini tanítás szellemében”.⁶ A Politburo július 24-i „beiktatási” ülésén a központból kinevezett új vezetőség már hivatalban volt.⁷ A folyamat a MAT 1953. januári tartományi konferenciáján teljesedett ki, amikor „megválasztották” a Tartományi Bizottságot.

A MAT megszületésével pozícióba került, illetve pozícióban maradt elit sajátos utat járt be 1945–1952 között. A második világháború befejezésével egyidejűleg Erdélyben is igen nagyméretű elitcserére került sor. A korábban elitpozícióban levők egy része elmenekült, más része pedig kénytelen volt lemondani, elvesztve ezzel az addig betöltött pozíciókat, amelyeket a Román Kommunista Párt (RKP) fokozatosan a saját embereivel töltött fel. Az RKP székelyföldi hatalmi szerkezeté-

a tartomány korabeli viszonyaira. Az elkészült beszélgetések a Jakabffy Elemér Alapítvány kolozsvári dokumentumtárában vannak tárolva.

⁴ Richard V. Burks: *The dynamics of Communism*. Princeton Univ. Press, 1961. 7.

⁵ A számszerűsítést az egész MAT-pártapparátus személyzetére kiterjedő statisztikai összeírás alapján végeztük. ANM CJMP 91., 1954. 195.

⁶ ANM CRMP, 43., 1952. 131.

⁷ ANM CRMP, 43., 1952. 144–148.

nek kiépítésében két fontosabb szakaszt különíthetünk el: az 1944–1947, valamint az 1948–1952 közöttit. Az első szakasz a Székelyföldön is a hatalomért folyó harc jegyében zajlott le. Az RKP különböző módszerek és technikák felhasználásával megszerezte a politikai hatalmat, amely egy szinte teljes mértékű elitcserét eredményezett.⁸ Ebben a szakaszban az RKP soraiban megtalálható illegalisták és a hozzájuk csatlakozó, „opportunisták” alkották a helyi pártelitet.⁹

Az 1948-as alkotmány és az azt követő politikai lépések egy új szakasz kezdetét jelezték a Román Munkáspárt (RMP) életében.¹⁰ Ugyanebben az évben Gheorghiu-Dej újrafogalmazta a lenini tanítások és a RMP viszonyát, ezzel elkezdődött a párt intézményesítése: „egy olyan harcias, forradalmár pártra van szükség, amely kellőképpen föl van vértézve a marxi-lenini tanításokkal, amelyek lehetővé teszik a történelem törvényszerűségeinek megismerését. E párt kell, hogy legyen a munkásosztály előőrs, amely nem kullog a letűnt korok visszamaradt, pillanatnyi érzelmei mögött, hanem képes fölüllemelkedni a pillanatnyi érdekeken, és képes öntudatra ébreszteni a szélesebb tömegeket is.”¹¹ A párt és a társadalom kapcsolatának újrafogalmazása egy „megújult” káderpolitikát sejtetett. 1948-ban megkezdődött a párttagok felülvizsgálata, a párt sorainak megtisztítása a „nemkívánatos” elemektől. A párt már nem bízott meg azokban a káderekben, akik 1945 után léptek be a pártba, bizonyosságot tettek hűségükről, de társadalmi származásuk nem felelt meg az osztályszempontoknak. A megüresedett helyekre a kommunista párt tanfolyamain, iskoláiban kiképzett megfelelő származású és képzettségű egyének kerültek, akik révén ellenőrizni lehetett a társadalmat és odaadó szolgálatuk birtokában el lehetett kezdeni a szocialista újjáépítést.

Az RMP 1948–1952-ig megfigyelhető puzzle-szerű hatalmi szerkezete is megváltozott a belső frakcióharcok következtében.¹² A „helyi” és a „moszkovita” frakció harcából a Sztálin által is támogatott, Gheorghiu-Dej körül tömörülő helyi frakció került ki győztesen. A frakcióharc Ana Pauker, Luka László és Teohari Geor-

⁸ Egy székelyföldi kisértő esetében elvégzett kutatás kimutatta, hogy a helyi adminisztratív-politikai elit soraiban bekövetkezett cserék a társadalom minden szegmensét érintették. Novák Csaba Zoltán: Elitváltás a Nyárádmentén 1944–1948. BBTE szakdolgozat, Kézirat.

⁹ Mind a román, mind a magyar szakirodalom opportunistáknak nevezi azokat a személyeket, akik 1944–1945 után azért csatlakoztak a kommunista pártokhoz, hogy megmentsék eddigi pozícióikat, vagy éppenséggel újakat szerezzenek. Pl. Maros megyei viszonylatban a Megyei Pártbizottság rendkívül változatos képet mutatott. Az 1946-os Megyei Bizottságban mind a 23 tag 1945 után csatlakozott a párthoz. Ebben az időszakban a vezető káderek származása nem felelt meg az osztályszempontoknak. A 23 tag közül nyolcan munkás és négyen parasztszármazásúak, míg tíz tag (köztük a politikai titkár és a káderes) más származású volt. A pártstatistikák leegyszerűsítve polgári származásúként tüntették fel azokat, akiknek családjában nem volt munkás vagy paraszti. A megyei pártszervezet élén tanárokat, orvosokat, tisztviselőket is találunk, akik nem vettek részt az illegális mozgalomban, hanem a háború után csatlakoztak a párthoz.

¹⁰ 1948-ban az RKP és a Román Szociáldemokrata Párt egyesüléséből megszületett az „egységes” Román Munkáspárt.

¹¹ Gheorghe Gheorghiu-Dej: *Articole și cuvântări*. București, 1948, 138.

¹² A kifejezést Stelian Tănase használja, utalva az RKP vezetésében szerepet játszó több frakcióra. Stelian Tănase: *Elite și societate* (Elit és társadalom). București, 1998, 44.

gescu bukásával végződött 1952-ben.¹³ A jobb- és baloldali elhajlással vádolt helyi vezetők eltávolításával és hűséges elemekkel való kicserélésükkel a dej-i irányvonal országos szinten is megszilárdította a hatalmát. A MAT-elit korabeli „diskurzusát” elemezve (a későbbiekben kitérünk erre) azt látjuk, hogy ez a folyamat erősen befolyásolta az új tartományi vezetőség kiválasztását is.

Az RKP kádereképzésében a Székelyföldön Marosvásárhely játszott fontos szerepet. Az 1944 szeptemberében megalakított RKP egyre bővülő helyi szervezete fokozatosan átvette a vidék politikai irányítását. A Maros megyei szervezet kezdetben a Kolozsvár Tartományi RKP-nak volt alárendelve, de 1946-ban megalakult az RKP Maros Tartományi Tanácsa. A továbbiakban politikai vonalon ez a szervezet irányította a Székelyföldi RKP-tagozatokat. Ugyancsak Marosvásárhelyen indultak el a párt első kádereképző tanfolyamai, amelyekre a vidék több településéről érkeztek a kiemelt, az osztályszempontoknak eleget tevő elvtársak. Marosvásárhelyen öt magyar és egy román nyelvű, Szászrégenben egy-egy magyar, illetve román nyelvű és Nyárádszeredában egy magyar nyelvű tanfolyam indult el.¹⁴ A kéthetes, egyhónapos és három hónapos pártiskolák tananyaga politikai, ideológiai, gazdasági, gyakorlati-szervezési problémákat dolgozott fel.¹⁵ A tehetségesebb végzősök közül kerültek ki az első években a rendkívül változatos összetételű pártapparátus „megfelelő” származású káderei.¹⁶ Ez a csoport az állandó tagcserék, kádérfluktuáció ellenére is folyamatosan megőrizte a megszerzett pozícióit.¹⁷ Átvészelte az 1949-es nagy kizárásokat és újabb, megfelelő származású végzősökkel egészült ki.¹⁸ Az 1950-ben létrehozott nagyobb közigazgatási egység, a Maros Tartomány élén is ezt a megrostált és kiegészített elitet találjuk.¹⁹

A demokratikus centralizmus jegyében működő döntéshozói mechanizmus teljes mértékben érvényesült a MAT-elit kinevezésében is. 1952. július 23-án a Központi Bizottság küldötte a MAT Pártkollégiumának felállítása alkalmával közölte, hogy ezen az estén megtörtént a MAT Politikai Bizottságának kinevezése és hamarosan sor fog kerülni a Tartományi Bizottság megválasztására is.²⁰ Ezután felolvasta azoknak a személyeknek a nevét, akik bekerültek a Pártkollégiumba. A szelektálás osztályszempontok alapján történt, pl. Cseke Dávid, a Pártkollégium elnöke

¹³ Robert Lewy: *Gloria și decădere Anei Pauker*. București, 2002.

¹⁴ ANM CJMP 1945., 6. 42.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Novák i. m.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Az 1950-es alkotmány új adminisztratív átrendezéseket eredményezett a térségben. A későbbi MAT-rajonok egy része (Maros, Maroshivíz, Gyergyó, Erdőszentgyörgy, Régen) Maros Tartományhoz tartoztak, mások (Udvarhely, Csík, Seps, Kézdi) pedig Sztálin (Brassó) Tartományhoz kerültek. Mindkét tartomány esetében megfigyelhető, hogy az 1945-től pozícióba került politikai elit soraiból eltűntek a pártszempontoknak meg nem felelő származású személyek.

²⁰ ANM CJMP 52., 1952. 254.

paraszti származású cipész, aki „régí harcosa a pártnak és bebizonyította, hogy hűséges végrehajtója a KB utasításainak.”²¹

A MAT létrehozásával a már említett Maros Tartomány vezetősége kiegészült a főleg a Sztálin (Brassó), de más tartományokból is átirányított, többségében a KB által kinevezett káderekkel. Így érkezett Sztálin tartományból Csupor Lajos tartományi titkár, Mataisz Péter pártkollégiumi titkár, Szász Mihály pedig Temesvárról stb. Vargancsik István így emlékezett vissza az 1953-ban történt kinevezésére: „Az én lektorom, aki vezette a csoportot, Puni Simion, idevalósi, szentannai fiú, tudott jól magyarul, azt mondta, Vécsei, hazamész, mindig figyeld a Scânteia vezércikkét. Így érkeztem meg Marosvásárhelyre 1953-ban, úgy körülbelül május lehetett. Nem tudom pontosan, nem tartottam meg egyik életrajzomat sem.”²²

A nomenklatúrába való bekerülés minden esetben véleményezés alapján történt. Jelen esetben a Tartományi Bizottságba és a tartományi vezető szervekbe az országos központi szervek döntése alapján, a tartományi nomenklatúra második vonalába pedig a Tartományi Bizottság és a Politbúró véleményezése alapján. Vargancsik büszkén emlékezett vissza, hogy őt maga Mogyorós Sándor vette fel a pártba.²³ Soós Józsefről pedig köztudott volt, hogy Luka mindig nála szállt meg, ha Marosvásárhelyen járt.²⁴

Ez a fajta szelekció tovább erősítette a pártra jellemző személyes függőséget, a patrónus-kliens rendszert. Esetünkben a kapcsolatok egy kis töredéke az illegális-mus éveiben szövődött, de döntő részben az 1945 utáni pártiskolákban, pártszervezési munkában alakult ki. Csupor Lajos tartományi párttitkárt így jellemezték a tartományi konferencián: Bugyi: „ismerem, a Sztálin Tartományban féltek tőle, de ő mindent a párt érdekében tesz”, Soós: „ismerem, a KISZ-ben is tevékenykedett”, Kolunbán: „Csikban nagyon jó munkát fejtett ki”.²⁵ Bătagă Ioan, román származású káder egyik „érdeme” pedig az volt, hogy már a román hadseregben megnyilvánult a demokratikus, antinacionalista szellemisége.²⁶

Az elit társadalmi, etnikai és nemek szerinti összetétele

A lenini tanítások értelmében a kommunizmus felé vezető úton a kiválasztás legfontosabb szempontjai a feltétlen engedelmesség, az irracionális jellegű elkötelezettség, az abszolút lojalitás, a párt és az eszmehűség és a mindezeket „garantáló” megfelelő társadalmi származás voltak. 1944–1948 között ezek az elvek kevésbé érvényesülhettek, a párt minden figyelmét és erőforrását a hatalom megszerzésére fordította. Az 1948-ban elkezdődött kizárási hullám már mélyen érintette a székely-

²¹ Uo.

²² Vécsei Károllyal készült életút-beszélgetés.

²³ Vargancsik Istvánnal készült életút-beszélgetés.

²⁴ Luka bukásának helyi hatása volt Soós jobboldali elhajlással való megvádolása és későbbi eltűnése pártszervek éléről.

²⁵ ANM CJMP 64., 1953. 88.

²⁶ Uo. 91.

földi kommunista elitet is. A nem megfelelő származású vezetőket lecserélték, más, politikai szempontból jelentéktelen tisztségekbe helyezték át. Az 1949-es Maros Megyei Bizottság, vagy az 1950-tól létező Maros Tartományi Bizottság tagjainak kiválasztásában is maradéktalanul érvényesültek az osztályszempontok.

A MAT létrehozása után pozícióban maradt, vagy került elit is maradéktalanul megfelelt az osztályszempontok ilyen jellegű elvárásainak. A Tartományi Bizottság tagjainak 57%-a volt munkás, 37%-a paraszt, valamint volt egy-egy kereskedő és értelmiségi bizottsági tag.²⁷ Hasonló számadatokkal találkozunk a rajoni pártbizottságok tagságának esetében is. Ez esetben is abszolút többségben voltak a munkásszármazású káderek (69%), majd a paraszti káderek (31%), az értelmiségiek (6%), a mérnökök (3%), a hivatalnokok (5%) és a kisiparosok (1%) képviselői.²⁸

A vizsgált adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a párt társadalmi összetételre irányuló káderpolitikájában a MAT létrehozása nem jelentett töréspontot, hanem megerősítette az 1948–1949-ben kialakított állapotokat.

Az új MAT létrehozásával lejátszódott kádercsere leginkább az elit etnikai összetételében hozott bizonyos területeken látványos változásokat. Az RKP székhelyföldi szervezetei kiépítésének első szakaszában a párt vezetőségében a magyarok és zsidók voltak túlsúlyban, beleértve a 46%-ban románok által lakott Maros megyét is. 1946-ban a Megyei Bizottság összetétele a következőképpen alakult: 70% magyar, 17% román, 13% zsidó.²⁹ Ez az arány nem felelt meg a megye etnikai arányainak, a magyar és a zsidó származású káderek felülreprezentáltak voltak. 1947-től kezdődően egy erősebb „románosítás” figyelhető meg a párton belül.³⁰ Ennek a folyamatnak a következtében a román káderek száma látványosan megnövekedett a párt vezető szerveiben. 1951-ben a Maros Tartományi Bűrónak 6 magyar és 5 román tagja volt.³¹

A MAT mint a nemzetiségi kérdés megoldásának terméke elsősorban a pártvezetőség etnikai összetételében kialakult arányokat változtatta meg. A Maros Tartomány élén tevékenykedő román nemzetiségű káderek jelentős részének távoznia kellett az új elit kinevezése után. Példaként az 1952 nyarán újjászervezett hattagú Pártkollégium három román tagjának távozását hozhatjuk fel. Ciubucan, Harsan és Gane elvtársaknak Bukarestben kellett jelentkezniük a Központi Politikai Ellenőrző Osztálynál „újraelosztás” végett.³² Ciubucan a későbbi felszólalásában elfogadta és az önkritika szellemében jogosnak találta a KB döntését, hisz ő és Gane

27 Az arányok kiszámítása a Tartományi Bizottság megválasztásának jegyzőkönyve alapján rendelkezésre álló 30 személyre vonatkozó adatbázis alapján történt. ANM CJMP 43., 1953. 1–54.

28 Az adatok a tartomány kilenc rajonjára vonatkoznak. Hiányzik a Gyergyó rajonra vonatkozó adatbázis. ANM CJMP 1956., 150.

29 ANM CJMP 22., 1946. 36.

30 A románosítás kifejezést nem szigorúan negatív értelemben használom, hiszen a lakosság etnikai arányait követte számos esetben.

31 ANM CJMP 21., 1951. 283.

32 ANM CJMP 52., 1952. 255.

elvtárs nem ismerték a magyar nyelvet, ennek következtében nem tudtak megfelelő munkát kifejezni.³³

Az 1953 elején megválasztott TB tagjainak 76%-a volt magyar, 22%-a román és 2%-a pedig zsidó. A Tartományi Politbúrónak egyetlen román tagja volt.³⁴ A szintén jelentős szerepet betöltő újjászervezett Pártkollégiumban pedig mind az ötven magyarok voltak.³⁵ Ebben az időben a tartományt 78%-ban lakták magyarok, és 20%-ban románok. A MAT-nomenklatura etnikai, társadalmi összetételét megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy lényegében szimbolikus etnikai csere történt.

1944 után a székelyföldi RKP-szervezetekben is megjelentek a nők. Ez a jelenleg azzal magyarázható, hogy a lenini-marxi ideológia kötelezően előírta a nők politikai szerepvállalásának támogatását. Az RKP Központi Bizottsága rendeletekkel tette kötelezővé az alárendelt tartományi és rajoni szervezetek számára, hogy a tanácsstagok jelölésénél és megválasztásánál a nők számára is biztosítsanak 25–30 %-os részvételt.³⁶ A nőkre vonatkozó rendeletek gyakorlatba ültetése azonban számos akadályba ütközött egy hagyományos szerkezetű és mentalitású társadalomban. Gyakoriak azok a jelentések, miszerint az illető közösség elutasítja a nők jelölését, kétségbevonva szakmai kompetenciájukat.³⁷ Más esetekben pedig maguk a nők nem vállaltak közéleti szerepeket. A jelöléseken és választásokon is túlmutató probléma a pozícióba került nők tényleges szerepe volt. Az első években – a legtöbb esetben a statisztika kedvéért – megválasztott nők csupán jelentéktelen szerepekhez jutottak. „Én azt mondom, eleinte adminisztratív, politikai intézkedés volt, volt benne erőszak is. Kiválasztottak, mert elő volt írva, hogy hány nőt kell promoválni. Ezt el kell ismerni, hogy volt egy erőltetett előléptetés. Megkeresték az alkalmasnak talált nőket. Azt is el kell ismerni, hogy legtöbbször az elején hallgattak, kevesebb szerepük volt. [...] Igen, megvoltak a programok, volt egy országos és egy tartományi. Én is úgy kerültem oda, mint tartományi, hogy kellett egy női alelnök. Mielőtt megalakult volna a MAT, még voltak előttem megyei elnökök, Szilágyi Margit és utána, mint alelnök kerültem én, de nagyon kevés volt, az országban kb. 3-an voltunk.”³⁸

Az 1953-ban megválasztott Tartományi Pártbizottság 41 tagjából, csupán négy volt nő. Ha a nőknek juttatott pozíciókat vizsgáljuk meg, látható, hogy ebben az időszakban a politikai, gazdasági döntéshozatalban nem játszottak fontos szerepet. A Női Osztály vezetésében és a tanügyben töltötték be vezetői tisztséget, valamint egy városi néptanácsi elnöki tisztséget (Sepsiszentgyörgy) töltött be női káder.

³³ Uo.

³⁴ ANM CJMP 64., 1953.

³⁵ Uo.

³⁶ ANM CJMP 90., 1954. 14.

³⁷ Uo.

³⁸ B. E.-vel készült életút-beszélgetés.

Az ötvenes években a RKP élén tevékenykedő kommunista elit nagy többsége az illegalitásban szocializálódott, a börtönök világa alakította személyiségüket. A romániai szélsőbaloldali elit egy kívülálló, periférikus, integrálatlan szegmense volt a társadalomnak.³⁹ A MAT élére került elit esetében nagyon sok a hasonlóság, de alapvető különbség az, hogy döntő többségük 1944 után csatlakozott a párthoz. A többségben paraszti és munkás származású tartományi káderek már nem az illegalitásban, hanem a párt által szervezett tanfolyamokon, pártiskolákban szocializálódtak. A káderek szakmai képzéséből kiindulva (szabó, kertész, lakatos, asztalos, gépész, bányász, villanyszerelő stb.) azt állapíthatjuk meg, hogy az egy-két tanítót és tisztviselőt leszámítva alacsony iskolázottságú emberekkel van dolgunk.

Az ország és a tartomány területét érrendszerszerűen behálózó pártszerkezet működésének egyik alapkérdése, a megfelelő társadalmi származás mellett, az elit elméleti és gyakorlati felkészítése volt. Ez a fajta felkészülés jelentette a központi utasítások megfelelő értelmezésének és végrehajtásának a garanciáját. Az 1945-ben elkezdett pártoktatást a központi Bizottság 1948–1949-ben újjászervezte a jövőbeli MAT területén is. A pártoktatás több szinten zajlott. Felsőfokú pártképzésnek számítottak a Jdanov és a Ștefan Gheorghiu egyetemek Bukarestben. Ezeket követték a ranglétrán a tartományi szinten működő 1 éves pártiskolák, az ún. esti egyetemek, a 6–3 hónapos iskolák vagy a különböző körök, tanfolyamok. A felsőbb pártiskolában, egyetemen való tanulás a termelésből való kiemeléssel járt és a tartományi káderutánpótlás legfontosabb mechanizmusát jelentette. A helyi alapszervezetek, majd a felsőbb szervek szelekcióját követte a pártiskola, amelyet a maga során a pártszerkezetbe való beépülés követett.

A pártiskolai oktatás országsszerte egy hármас célcsoportot követett: a marxizmus és leninizmus ideológiájával való felvértezés, megfelelő „szakképzésben” való részesítés és nem utolsósorban a párt iránti lojalitás megalapozása.⁴⁰

A MAT tartományi kádereiről 1952–1953-ból nem találtunk olyan összeírást, amely tartalmazza a káderek iskolázottságát. Néhány káderlap és életútinterjú viszont lehetővé teszi, hogy felvázoljuk a káderek egy részének életútját, tanulmányait. A tartományi titkár, Csupor Lajos szakmai képzését tekintve szabó volt. 1944-től vállalt aktívabb szereplést a pártmunkában. Különböző székelyföldi településeken fejtett ki pártszervezési tevékenységet. 1945-ben Maros megyében szakszervezeti felelős, majd egy rövid időre csendőrfőnök. 1946-ban tömegszervezeti felelős, majd Háromszéken választási kampányfőnök. 1947-ben ismét Marosvásárhelyen találjuk, mint káderest. 1948-tól a bukaresti pártgyetemen tanult.⁴¹

Cozma Ioan 1945-ben vasúti sejttitkárként tevékenykedett, 1946-tól tagja volt a Maros megyei Pártbizottságnak. Ugyanebben az évben elvégezte az egyhónapos

³⁹ Stelian Tănase i. m. 40–41.

⁴⁰ Uo. 55.

⁴¹ ANM CJMP 63., 1948. 5.

káderiskolát, majd 1947-től a Maroshévíz járás párttitkára lett. 1948-ban pártegyetemre kerül Bukarestbe.⁴²

Szövérfi Zoltán propaganda-titkár is hasonló pályát futott be. 1944–1946 között sejttitkár volt, majd járási propagandafelelős. 1946–1947 között járási titkárként tevékenykedett. Az egyhónapos helyi káderiskola elvégzése után 1948-ban Bukarestbe került a Ștefan Gheorghiu Egyetemre.⁴³

Az erőteljes pártképzés ellenére az ötvenes évek elején a tartományi RKP még jelentős képzési gondokkal küszködött. Még 1956 elején is a 9 Rajoni Bizottság tagjai közül csupán 4% rendelkezett felsőfokú végzettséggel, 25%-nak volt egyéves vagy hat hónapos iskolája, 18% rendelkezett három hónapos képzéssel, 12% esti egyetemmel és 41%-nak nem volt képesítése.⁴⁴

A Tartományi Bizottság esetében valamivel jobb volt a helyzet ugyanebben az évben. A jelentősebb pozíciót betöltő káderek fele rendelkezett felsőfokú vagy egyéves képzéssel és „csupán” 31% nem részesült pártoktatásban.⁴⁵

A kommunista hatalom megpróbálta megsemmisíteni az évszázadok óta rögzített társadalmi hierarchiát. „Ezzel, azok az egyének, társadalmi csoportok, amelyek a vágyott identitáskép megkonstruálásában korábban legyőzhetetlen strukturális akadályokba ütköztek, hirtelen arra ébredtek, hogy a külső hatalom célkitűzéseikben támogató szövetségesük. Oda emeli őket a társadalmi ranglétrán, ahová mindig sikertelenül törekedtek, társadalmi hierarchia csúcsára, sőt hatalommal ruházza fel őket, a korábban fent levők feletti hatalommal.”⁴⁶ A hatalomhoz való ragaszkodás jegyében az új elit igyekezett elsajátítani a hivatalos hatalmi diskurzust és átvették annak számos agresszív, intoleráns elemét. Az ideológiai megalapozottságú szelekciós szempontoknak az alkalmazása az elitrekrutációs praxisban kihatással volt a szakmai kompetencia színvonalára is, amely az új, népi káderek megjelenésével nagyot zuhant. Kutatásaim ezen a területen megegyeznek a magyarországi és hazai eredményekkel (ld. Gyarmati György, Oláh Sándor).

„Döbbenetes, bár nem érthetetlen az a hanyatlás, ami a negyvenes évtized utolsó éveitől a hivatalos írásbeliséget jellemzi.”⁴⁷ A szakmai kompetencia hiánya tette „tanfolyamfüggővé” az új elitet, amely egyben a felsőbb szervekkel, a hatalommal való viszonyukat is meghatározta. Munkájuk elvégzése érdekében a fent említettekből kifolyólag állandó instrukciókra volt szükség, amely megvetette az alapját egy erősen centralizált rendszernek.

A tartomány élére került elit világgépét, politikai felkészültségét, önálló cselekvőképességét magyarázza talán a következő eset is. 1953-ban központi utasításra félbeszakították a Duna-Fekete-tenger csatorna építését. Február 24-én

⁴² Uo.

⁴³ ANM CJMP 112., 1949. 25.

⁴⁴ ANM CJMP 156., 1956. 1–8.

⁴⁵ Uo. 9.

⁴⁶ Oláh Sándor: Elitrekrutáció a szocializmusban. In: *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, 1998. 108.

⁴⁷ Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. In: *Valóság* 1991. 2. sz. 62.

megérkezett Răceanu Ileana, a KB küldötte, aki szó szerint elmagyarázta a TB tagjainak, hogyan kell ezt a döntést értelmezni, tovább terjeszteni, és, hogy ez nincs kapcsolatban a magyarországi eseményekkel. A MAT egyik képviselője a következő megjegyzést tette: „Nem elemezzük, hogy a magyarországi intézkedések helyesek voltak-e vagy sem. Azt kell bizonyítanunk, hogy pártunk döntései igazságosak, jók és figyelembe veszik az ország sajátosságait.”⁴⁸

Hatalom és elit, elit és társadalom

„A pártfunkcionárius a pártutasítások tökéletes végrehatója, aki teljes meggyőződéssel igyekszik követni a párt irányvonalát” – olvashatjuk az egyik pártiskolai előadás szövegében.⁴⁹ Ezt várta el a párt, cserében a „hatalomért”. A pártstruktúrába való feljutás az új világ megépítését vezető kiváltságosok egyikévé tette. A kiváltság nem járt tudással, szakértelemmel. A kiemelt káder lényegében a párt felsőbb szerveinek utasításait közvetítette. Az amúgy, a pártiskolákat leszámítva, alacsony iskolázottságú helyi elit igényelte az utasításokat, azoknak az értelmezését, amelyek nélkül képtelen lett volna végrehajtani a kirótt feladatokat. A párt az egzisztenciális és személyi függőségben levő helyi elitet állandó jelleggel ellenőrizte. A párt bizalma, amely egy felülről értelmezett kategória volt, a körkörös bizalmatlanság formájában működött, vagyis mindenki mindenkire megfigyelt, kritikát és önkritikát gyakorolt.

Többször felmerül ezek után a kérdés, mennyire volt autonóm a tartomány, mennyire volt önálló a tartományi pártvezetés? Az eddigi kutatások alapján azt kell mondanunk, szinte egyáltalán nem volt az. A tartományi gyűlések jegyzőkönyveit vizsgálva egy önálló tevékenységre képtelen Tartományi Bizottság képe rajzolódik ki. A Központi Bizottság utasításai, rendeletei a legtöbb esetben valamelyik bizottsági tag (többnyire Mogyorós Sándor és Goldberger Miklós) kíséretében érkeztek Bukarestből, akiknek az irányításával, útbaigazításaival a TB megtárgyalta az illető kérdést (kollektivizálás, iparosítás, kizárások, a Luka-féle ügy stb.). A rajonokba a tartományi instruktorok közvetítettek és „segítettek” értelmezni és végrehajtani.⁵⁰ Lukács László pártbizottsági tag felszólalása megfelelő példa lehet az ötvenes évekbeli MAT elit cselekvésbeli „önállóságára”. Egy 1953-as Tartományi Bizottsági ülésen Bugyi Pál újságírással kapcsolatos felvetésére így válaszolt: „az elvtárs ötletei jók, de nem lehet mindegyiket használni, mert a Központi Bizottság Határozata megszabja, hogy az újságok mit írhatnak meg és mit nem.”⁵¹

Jacques Rupnik azt írja, hogy a szocializmusban a „hatalom mágikus körébe való tartozás, az ideológia elbűvöli az értelmiséget”.⁵² Ez a megállapítás igaz a mi

⁴⁸ ANM CJMP 78., 1953. 95–98.

⁴⁹ ANM CJMP 19., 1951. 306.

⁵⁰ ANM CJMP 66., 1953. 11–13.

⁵¹ ANM CJMP 78., 1953. 77.

⁵² Rupnik, Jacques: Az újraértelmezett totalitarizmus. In: *Századvég* 1990. 1 sz. 16.

esetünkben is. A politikai szempontból képzetlen, de hűségéről, tenniakarásáról tanúbizonyságot tevő csoport igényelte és elfogadta a központi szervek útmutatásait, majd a megfelelő kiképzés után majdnem minden esetben hűen követte. A káderek jellemzői minden tag esetében tartalmazzák a hűséges, becsületes, elkötelezett jelzőket. A kellő kritika és önkritika jegyében született egyéni hiányosságok (beképzelt, önfejű, anyagias, tapasztalatlan, képzetlen stb.) csak kiegészítették ezt a képet. A megye legbefolyásosabb, később egyedüli politikai pártjának vezető elitje sikerrel azonosult kiképzése során a kommunista ideológiával, elsajátította a baloldali diskurzust, néha tudatosan, máskor pedig kevésbé tudatosan.⁵³ Ezt a színes világot vizsgálva, igen találónak vélem Lev Sesztovnak a bolsevik vezetésről elmondott véleményét, miszerint: „Egyesek úgy vélik, hogy nagy tetteket hajtanak végre, az emberiség megmentésén fáradoznak, mások szinte semmire sem gondolnak, egészen egyszerűen alkalmazkodnak az új életkörülményekhez, és csakis a maguk pillanatnyi érdekével törődnek.”⁵⁴

Az 1950-es évek elején a tartományban is létrehozták a Pártgazdasági Osztályt, amelynek az volt a célja, hogy megteremtse a pártszervek gazdasági működésének alapjait (épületek, lakás, ételmezés, ruházat, járművek, orvosi ellátás). Az osztálynak tartományi és rajoni központjai voltak. Ezek a központok előnyös étkezési, egészségügyi, öltözködési, közlekedési feltételeket teremtettek a párt embeerei számára. A redisztributív rendszer előnyös áron jutatta a kádereket olyan élelmiszerekhez, amelyek szinte elérhetetlenek voltak a társadalom többi tagja számára. A MAT-káderek étrendjében cukor, vaj, húskészítmények, tojás, dió, gyümölcs stb. szerepelt és az 1952-ben létrehozott pártbüfében előnyös áron jutottak édességhez.⁵⁵ 1953. április 1. és június 30. között a tartomány káderei 7470 élelmiszer- és 2525 ruhajegyet váltottak be.⁵⁶ Gyerekeiknek külön napközit és óvodát biztosított a párt. A tartományi központban naponta, a rajoniakban hetente volt ingyenes orvosi rendelés, de ha a szükség úgy kívánta, az orvos házhoz ment. 1953 első hat hónapjában 2462 rendelőt és 217 kiszállást regisztráltak.⁵⁷ Ami a káderek egészségi állapotát illeti, a párt szolgálatába állt káderek állapota a rekrutációs bázist szolgálta munkásság és parasztság jellegzetes egészségügyi állapotát tükrözte: gyakori volt a TBC, a gyomorbaj, vérbajról is szó esik és meg kell említenünk a túlzott alkoholfogyasztást is.⁵⁸

⁵³ Az ötvenes évek elejétől a tartományi elit képviselői felszólalásaikban teljes mértékben igazodtak a de-ji irányvonalhoz, követve annak minden változását, elítélve a nacionalizmust, a Luka-féle jobboldali elhajlást, leplezték a helyi elhajlókat, szót emeltek a kollektivizálás és az iparosítás mellett.

⁵⁴ Lev Sesztov: Mi az orosz bolsevizmus. In: *Aetas* 1998. 2. sz. 24.

⁵⁵ ANM CJMP 86., 1953. 30.

⁵⁶ Uo. 64.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ ANM CJMP 19., 1951. 157–158.

1950-től rendszeressé vált a káderek üdültetése. Az ötvenes évek tartományi káderei szabadságukat a tartomány és Románia különböző üdülőhelyein töltötték: Sinaia Snagov, Slanic Moldova, tengerpart, Gyilkos-tó, Tusnád, Szováta.⁵⁹

A kutatások bizonyítják, hogy az elit a diskurzus szintjén igyekezett minden erejével megfelelni az elvárásoknak, de a hétköznapiakban, társaságban, otthon, néha még a munkahelyen is gyakran jelentkeztek azok a viselkedésformák, attitűdök, amelyeket „előző életükből” hoztak magukkal. Ezek több esetben is ütköztek a párt által előírt etikai és morális alaptételekkel. Gyakori volt, főleg vidéken, a hatalommal való nyílt visszaélés, de az ellenkezője is, ami lehetett akár egy kulákkal vagy pedig más osztályellenséggel való cimborálás, vagy éppenséggel egy kulákszár-mazású nővel való viszony is.⁶⁰ A pártiskolák zárt életében is történtek kihágások: hazaszökés (főleg a mezőgazdasági munkálatok ideje alatt), italozásból fakadó tettlegesség, házasságtörés, és ún. „nacionalista megnyilvánulások”. Másokat kispolgári és jobboldali elhajlással lehetett vádolni, mert cigányprímásokkal mulatoztak, vagy mert nagyobb földbirtokokkal rendelkeztek. A Luka-féle jobboldali elhajlás „leleplezésének” helyi kihatása volt, pl. a Soós József, hajdani polgármester ellen indított vizsgálat. A vád szerint Soós birtokában egy nagyobb szőlős volt, ami ellenkezett a kommunista alapelvekkel.⁶¹

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az 1952-ben létrehozott MAT-elit szimbolikus etnikai kádercsere eredménye volt, amelynek következtében a tartomány vezetőségében megnőtt a magyar káderek száma és aránya. A tartomány létrehozása azonban nem hozott semmiféle önállóságot, a MAT-elitnek a központi szervek végrehajtójának szerepe jutott. A MAT politikai, gazdasági, szellemi élete, az elitre háruló szerepkörök tartalmi szempontból szervesen beilleszkedtek az országos folyamatokba (kollektivizálás, államosítás, kultúrpolitika, káderpolitika stb.) Az osztályszempontú kádercsere már 1949–1950-ben lezajlott. A tartományi nomenklátúra többnyire megfelelt ezeknek a szempontoknak: társadalmi eredet, pártképzés, végrehajtói munka stb. A kommunista párttól kapott hatalmi pozíciókat a káderek igyekeztek megszolgálni az utasítások rendszeres, előírászerű végrehajtásával (kizárások, kollektivizálás, káderellenőrzés, a még elszórtan jelentkező „kispolgári attitűdök és elhajlások” módszeres felszámolása).

⁵⁹ ANM CJMP 111., 1954. 20.

⁶⁰ ANM CJMP 73., 1953. 77.

⁶¹ ANM CJMP 90., 1952. 136.

FOGALMAK ÉS FOLYAMATOK

Észrevételek a kulturális örökségről

A „kulturális örökséget” könnyebb jelenséggként leírni, mint fogalomként definiálni. A jelenség óriási méreteket ölt, mozgalomnak tűnik, ipara van, és elhomályosítja saját terminológiai határait. Ez a folyamat Nyugat-Európában az 1960-as években kezdődik, közvetlen történeti előzménye a műemlékvédelem, de a művészet-történeti, történelmi szempontból jelentős emlékek védelmétől kiindulva, egyre bővíti a megőrzésre érdemes objektumok körét. Előzményei közt tarthatjuk számon a természetvédelmet is; részben innen érkezik az a gondolat, hogy a még meglévő, de az ipari-fogyasztói társadalom hatására eltűnedező javak, mintegy utolsó pillanatban, megmentendők a pusztulástól. Egyik tipikus megnyilvánulási formája – kultúra és természet találkozásánál – az ökomúzeum, mely a népi kultúra életformáját, technikáit mutatja be az attól már eltávolodott látogatónak. A folyamat az anyagi javaktól a szellemi értékek felé halad; már-már az is elképzelhető, hogy a teljes kultúrtörténeti hagyomány az örökség fogalma alá terelődjék. Eleve problematikus, hogy az örökség miért jelent többet vagy mást, mint a kultúrtörténet s annak hagyományos elsajátítási módjai. Voltaképpen a meglévő kulturális hagyomány sajátos *birtokba vételét* tekinthetjük az örökségalkotás lényegének – miközben új feltárási műveletekkel is bővíti a hagyományt és önmagát. Jól adja vissza ezt a francia szóhasználatban bevett *patrimonialisation* kifejezés, melyet „örökségesítésként” fordíthatunk. A birtokba vétel aktusa és gesztusa az identitás formálásának jegyében történik. Az „örökség” az identitás pontjánál látszik érintkezni az *emlékezettel*; de az „örökségben” nem szükségképpen hangsúlyos az emlékezés szubjektív, mentális és pszichológiai oldala (igaz, ez az emlékezetben sem mindig érvényesül – a közös vonásokra és eltérésekre később még visszatérünk), inkább az örökös és az örökhalgó viszonyát hangsúlyozza az eredetét adó jogi modell, a *patrimonium* szerint. Másrészt materiális tájékozódási pontokat, egyben kötöttséget teremt az emlékezés számára – némileg hasonlatosan azokhoz a mentális előképekhez, mintákhoz, melyek az emlékezést irányítják. Továbbá, a megemlékezések emelkedett, ünnepélyes formáihoz (például az emlékművek többségéhez) képest azzal az amúgy vitatható többlettel bír, hogy ironikus, tréfás, szórakoztató módon is reprezentálni tudja a múltat.

Az identitás örökség jegyében történő alakításának lépten-nyomon emlegetett célja, hogy felvértezze a társadalmat a mai civilizáció kihívásaival szemben, oly módon, hogy megismerteti az elődök túlélési technikáival vagy alkotókedvével – ugyanakkor éppen a modern civilizáció struktúráira épít azzal, hogy piacképes iparként, politikai stratégiaként működteti az örökséget, kihasználva a benne rejlő gaz-

dasági (munkalehetőséget teremtő, turisztikai stb.) potenciált. Politikusok, gazdasági beruházók, az örökség „szakértői” – akik sokszor valamely érintett szaktudományból lépnek át a kultúra menedzselésének területére – működnek közre az üzenetek megfogalmazásában. Sikerük a „piacon” válogató fogyasztóktól függ: ezért az ő igényeikhez is igazodniuk kell. A mechanizmusnak több nyugati országban az a sajátossága, hogy az állam igyekszik átadni a központi kultúrafinanszírozás terhére a régióknak és helyi közösségeknek, olyan szerepeket tartva fenn magának, mint a kezdeményezés és a felügyelet vagy a nemzeti jelentőségű műemlékek és gyűjtemények feletti őrökösés. Ebben a visszahúzó hatásban a nyugat-európai állam társadalmi szerepvállalásának korlátozódása észlelhető. Az örökség képződésének állami ösztönzése felfogható ugyanakkor az állam újfajta legitimációs kísérleteként, oly időszakban, mikor a központi kormányzat, másrészt a képviselői demokrácia hatékonysága megkérdőjeleződik.

Az örökség által közös nevezőre hozható a helyi és a nemzeti, a saját és a közös, az egyedi és az általános: a helyi közösség megtalálhatja a maga örökségét, az állam pedig a nemzeti léthez elidegeníthetetlennek tekintett kulturális javakat és jelképeket rendezheti el a nemzeti örökség szellemében. A nemzetállammal való azonosulás gyengülésére is megoldást kínál, hogy a nemzet az általa megörökölt hagyományt szinte kosárként kínálja fel, melyből mindenki tetszése szerint válogathat. Végül mégiscsak közösnek mondható identitás állhat össze az (újra és újra elrendezhető) mozaikdarabkákból. A „nemzet” maga is örökséggé válik, ami megint csak egyfajta társadalmi konszenzust kíván szemléltetni.

Az „örökség” helyi, regionális és nemzeti szintjét összekötő logika európai szinten is érvényesül: az Európai Unió tagállamai a kulturális közösségen belüli sokszínűséget hirdetik, ennek jegyében lépnek kapcsolatba a felvételüket kérő, csatlakozni készülő országokkal. Az európai ajánlások az adott országból nézve – a nemzetközi kulturális trendhez való igazodás szempontjából, a sikeres csatlakozás reményében – követésre érdemesnek tűnnek. Míg a hagyományokat és az identitást tekintve a „közös Európa” a pluralitást élteti, az örökség a mechanizmus, a diskurzus terén uniformizál. A mechanizmusnak önmagában nincsen pártpolitikai töltése, ami megkönnyíti átvételét a csatlakozás előtt álló országokban.

Mielőtt ezen a nyomon tovább haladva rátérnénk a közép-európai országokra, illetve Magyarországra, érdemes néhány, eddig érintett témát részletesebben is kifejtenuk. Említettük, hogy az örökségről – jelentésének bővülése, használatának változatossága miatt – nehéz egyetlen, átfogó definíciót adni: lényegében ezt a problémát igyekeztük áthidalni azáltal, hogy értelmezését és alkalmazását különböző szinteken (helyi, nemzeti, európai és világörökség) vizsgáltuk.¹ Nem létezik hát olyan meghatározás, amely az örökség tartalmát, a maga változatosságában,

¹ Sonkoly Gábor: A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio* 2000, 4. 45–66.; az értelmezés változatait mutatja be: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Megjelenés előtt a L'Harmattan Kiadónál.

egyetlen formulába képes sűríteni? Ha ilyen minimális, de céljaiban maximalista definíciót keresünk, Gregory J. Ashworth, groningeni professzor megfogalmazását idézhetjük – ezúttal egy olyan szövegéből, mely a történelmi városok „rejtett” örökségi „potenciáljával” foglalkozó krakkói konferenciára készült.²

Ashworth leszögezi: az örökség nem azonos sem a múlttal, sem a történelemmel, hanem a múlttól való kétszeres eltávolodás eredménye. A múltnak csupán kis töredéke válik a válogatás, értelmezés, rögzítés és megjelenítés folyamatában történelemmé – a történelem pedig vitathatatlanul a jelen szolgálatában áll, és autenticitás (mint eleve adott, nem pedig neki kölcsönzött tulajdonság) valamint pontosság (mint a megtörtént dolgokról szóló, teljes körű beszámoló) nem várható el tőle. Ehhez képest az örökség az emlékezetbe idézett, feljegyzett múlt árucikké való szándékos átalakítása: nem a fennmaradt tárgyak, az emlékek véletlenszerű gyűjteménye, és nem is lezárt forrás, amely egyszer majd kimerül: „saját használata teremti, ezért kimeríthetetlen. Az örökséget nemcsak az örökös teremti, hanem fogyasztói is meghatározzák tartalmát.” A szándékoltság, fogyaszthatóság következtében az örökség tervezhető és tervezendő.³

Az „örökség-keresztshadjárat” nagyhatású elemzője, David Lowenthal, azokat az egyéni-közösségi érdekeltségeket emeli ki, amelyek az örökség megalkotását motiválják. Ő is hangsúlyozza, hogy ez a produktum eltér a történelemtől, hisz néhány jellemző mechanizmus (a múlt aktualizálása, feljavítása, szelekciója, megtagadása, a közönségigény kiszolgálása stb.) során, akarva-akaratlanul eltorzítja a történelmet, a helyére pályázik, vetélytársaként lép fel, történelemnek álcázza magát.⁴ Lowenthal és Ashworth megközelítése egy lényeges ponton különbözik egymástól: Lowenthal mintha maga is hadjáratot folytatna a történelem és az örökség összekeveredése ellen, Ashworth viszont hűvösen veszi tudomásul, hogy két külön világról van szó, s hogy örökség címen nem a történelmet ismerjük meg. Ennek a hűvösségnek egyébként megvan az az előnye, hogy a tervezés, termelés, fogyasztás terminusaival, neutrális módon, formálisan tud ismertetni egy szisztémát: ennek érdeké-

2 Ashworth, Gregory J.: Realisable potential but hidden problems: a heritage tale from five Central European Cities. In: Purchla, Jacek (ed.): *The Historical Metropolis. A Hidden Potential*. International Cultural Centre, Cracow, 1996. 39–41.

3 Érdekes, hogy míg Ashworth itt olyan száraz – szinte rideg – precizitással adja elő a közép-európai városok örökség-iparának, kulturális turizmusának szükséges előfeltételeit, hogy már-már egy, a siker kulcsát átnyújtó „civilizátornak” tűnhet, maga is tisztában van azzal (sőt, alaposan ki is fejti), hogy a projekt az érintett helyek történelmi és jelenkori bonyolultsága miatt számos nehézségbe ütközik. Érdemes hővebben idéznünk, hogyan jut el az emlékezet és a történelem témájától az örökség racionális megtervezéséig: „a múlt nem törölhető ki az emberi emlékezetből, az örökösödést [inheritance] nem vethetjük el. A jelennek folytonosan újja kell teremtenie a múltat, hogy saját létezését megalapozza, s mivel oly sokféle, egymással versengő 'jelen' létezik, a múlt olyan erőforrást jelent, amelyet mindig konfliktusok hatnak át. A kérdés tehát az, hogy «miként használjuk a múltat?», nem pedig, hogy «használjuk-e azt?» A szándékos, kollektív amnézia politikája hosszú távon sosem volt járható. Az intellektuális és morális dilemma végül is a menedzsment evilágibb, de éppen ezért könnyebben megoldható problémájában oldódik fel.” I. m. 63–64.

4 Lowenthal, David: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

ben kiragadja a tárgyat az identitást teremtő, védelmező vetélkedések forrongó közegéből – ezt a közeget viszont Lowenthal ábrázolja mesterien.

Ha az emlékezet Jan Assmann által, *A kulturális emlékezet* című művében kidolgozott kategóriáit próbáljuk az örökségre vetíteni, két témát érdemes szemügyre vennünk: a tárgyasulást és a rögzítettséget. Tárgyasultsága, irányítottsága, a szakértők általi megformálása kétségkívül az assmanni-i „kulturális emlékezet” sorolná az örökséget, szemben a közelmúltra vonatkozó, „eleven”, „organikus”, a kortársi emlékezetközösség számára fenntartott „kommunikatív emlékezet” kategóriájával. Ám ez a besorolás nem lenne teljesen kielégítő, hiszen például Lowenthalnál számos esetet látunk arra, hogy közelmúltból is alkotható örökség, amiben a kortársak, az idők tanúi is szerepet kapnak. (Lowenthal az egyéni élettörténetre való visszaemlékezés és az örökségalkotás párhuzamait is vizsgálja.) Másrészt, az örökség a „kulturális emlékezetbe” már csak azért sem illik bele tökéletesen, mert az örökség tárgyasultsága nem szükségszerűen jár együtt az itt posztulált rögzítettségel.⁵ Az Ashwort nyomán fent elmondottakból következik, hogy az örökség konstrukciója kétségtelenül rögzítettséget eredményez, amennyiben fogyasztásra kerülő termékekbe zárja a múltat, de a termelés folytonossága, a „kimeríthetlenség” azt jelzi, hogy szó sincs végérvényes rögzítettségről. Ha az utóbbit a kanonizáció alapvető mozzanatának tekintjük, úgy az örökségalkotás elűt a hagyományok kanonizációjától.⁶ Például a világörökség listáján szereplő objektumok köre nem egyszer s mindenkorra meghatározott, hanem bővíthető a szervezet által megszabott logika, szabályrendszer alapján. Az UNESCO esetében tehát inkább az a logika tekinthető hosszabb-rövidebb távon állandónak, amely a tárgyi bővülést determinálja. Másutt pedig az a körülmény, hogy az örökség termelése során a változó fogyasztói igényekhez lehet és kell igazodni, inkább a naprakész alkalmazkodásnak, képlékenységnek, nem a szabályok állandóságának kedvez. Továbbá, a szabályrendszerek, logikák között váltani is lehet: ami az örökség értelmezésének és alkalmazásának egy adott szintjén nem minősülne örökségnek, azzá tehető egy másikon; sőt, átfedés, átjárás is lehetséges a szintek között.

Eddigi vázlatunk még egy ponton kíván kiegészítést: szkeptikus felhangjai ellenére is túlzottan idealizált maradna, amennyiben a kulturális örökség nyitottságát, demokratikus jellegét hangsúlyozná csupán. Közelebb áll a valósághoz, ha versenypályákat (vagy akár csatatereket) képzelünk el, amelyeken különböző érdekeltségű szereplők vetélkednek egymással az örökség birtoklásáért, védelméért, kezeléséért, megjelenítéséért. Ilyen megosztottság megint csak több szinten észlelhető:

⁵ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 1999, 56.

⁶ Olick és Robbins az emlékezet instrumentális megőrzését tekinti az „örökségmozgalmak” jellemzőjének, míg a „felelevenítő mozgalmakat” az instrumentális változáshoz sorolja. Mindkettőt elkülöníti a kanonizált, folytonos érvényességet képviselő kulturális megőrzéstől, és az irreleváns, érvénytelenné vált múltat kiküszöbölő kulturális változástól, valamint a tehetetlenségből adódó megőrzéstől és változástól. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékeztől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 1999. szept. (37.) 37.

akár a parlamenti pártok, a hozzájuk fűződő mentalitás vonatkozásában is. Az 1960-as évektől zajló nagy angliai örökségesítésben, avagy „megőrzési mániában”, ennek kritikusa, Raphael Samuel egy csavaros politikai fogást vett észre: a konzervatívok a „lentieket” történetének megismerésére szolgáló, eredetileg a baloldalhoz kötődő kezdeményezéseket (pl. családtörténet, oral history, a gyáripar tárgyi emlékei) vettek át, hogy a nemzeti múltképben őket is elhelyezve szelídítsék meg a múltbéli ellentéteket.⁷ Az ezredfordulón viszont épp az a kérdés kerül napirendre, hogyan lehetne a kulturális örökség által hozzájárulni a halmozottan hátrányos helyzetűek társadalmi felemeléséhez. Persze ez sem egészen új igény: már az 1970-es években jelentkező demokratikus múzeumkoncepciók, így az ökomúzeumok, és a „közösségi alapú” örökségprojektek is hasonló célokat vettek tervbe. Az ökomúzeumok mozgalmán most épp azt lehet számon kérni, vajon „még mindig szívükön viselik-e a kulturális demokrácia ügyét?”⁸

Az UNESCO-nál a világörökségi helyszínné nyilvánítás körüli versengés, a helyszínek számának országonkénti aránytalansága okoz válságot. Az országok közti vetélkedés, mely elvileg az emberiség közös örökségének védelméért, valójában a nemzeti önérvényesítésért folyik, a materiálisan megragadható világörökség után újabban a szellemire irányul, az UNESCO ez utóbbiról szóló deklarációja nyomán; ez azonban a fizikailag nem érinthető örökség (*intangible heritage*) tárgyasult formáit képes inkább kezelni, és a jelölés eddigi mechanizmusát azokra is kiterjeszti.⁹

Egy másik probléma, vagyis, hogy miként lehet megjeleníteni a történelmi okokból elhanyagolt, vagy éppen elnyomott örökségeket – amely az UNESCO-t a nemzetek vetélkedésének formájában érinti –, az egyes országokban a kisebbségi csoportok, régiókban pedig a határok által megosztott népek kapcsán fogalmazódik meg. Ha definícióval foglalkozó gondolatmenetünket olyan kérdésekkel próbál-

⁷ Samuel, Raphael: *Theatres of memory. I. Past and Present in Contemporary Culture*. Routledge, London, 1994.

⁸ *International Journal of Heritage Studies*, 2004 (10), 1. *Special Issue: Heritage and Social Inclusion*. Innen ld. különösen: Newman, Andrew – McLean, Fiona: Editorial (3–10.); Pendlebury, John – Townshend, Tim – Gilroy, Rose: The Conservation of English Cultural Built Heritage: A Force for Social Inclusion? 11–31. A fent idézett hely: Davis, Peter: Ecomuseums and the Democratisation of Japanese Museology. 96.

⁹ Keszei András: A megfoghatatlan nyomában. A szellemi örökség meghatározása és a kultúra szerepének ártértekéldése. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 255–268. Az UNESCO ezen újabb egyezménye a nemzeti szintre is hatást gyakorolhat. Szembetűnővé vált például, hogy az angol nemzeti törvényhozás és örökségkezelés hiányos az anyagi és a szellemi összehangolása terén. Turnpenny, Michael: Cultural Heritage, an Ill-defined Concept? A Call for Joined-up Policy. *International Journal of Heritage Studies*, 2004 (10), 3. 295–307.; az egyezményben továbbá az az igény is kitapintható, hogy módosítsa azt a mechanizmust, mely az anyagi dolgok megőrzésének a nyugat-európai időszemlélet által befolyásolt követelményét egyoldalúan juttatta érvényre a világörökség vonatkozásában. A nem-nyugati kultúráknak az örökséghez való viszonyához vö. Sonkoly Gábor: A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei, i. m. 58–60.; Abban, hogy a szellemi világörökségről szóló egyezmény megszületett, egy másfajta korrekciót is látni lehet, mellyel az UNESCO azt a tényt nyugtázta, hogy saját gyakorlata egyoldalúvá tette az anyagi dolgok kultuszát: a nemzetközi intézményrendszer csak lassan deklarálta azt, ami, mondjuk, egy kultúranropológus számára mindig is kézenfekvő volt: hogy a tárgyi emlékeket nincs értelme elszakítani a hozzájuk fűződő tudástól, szellemi hagyományoktól.

juk lezárunk, amelyek az örökség kreációja során mindenütt óhatatlanul előkerülnek, a következőket sorolhatjuk fel: kié az örökség, kinek címzik, ki látja hasznát?

Visszatérve Közép-Európához: a térség országainak kodifikálniuk kellett a kulturális örökséget, ha az Európai Közösség jogi, tudományos, politikai stb. elvárásainak meg akartak felelni. Azonban a fogalom bevezetése nem feltétlenül jelentette a vele járó társadalmi gyakorlat létezését, átvételét: inkább a kommunizmus utáni nemzetépítés céljait szolgálta.¹⁰ Különös paradoxont eredményez, hogy a nemzetépítés e szakaszában próbálták átvenni azt a kulturális diskurzust, mely az egyszer már jobban kiépült, mára pedig fellazultabb nemzetfogalommal rendelkező országokban alakult ki. Ha Nyugaton az 1960-as évektől kezdve a modern társadalom kapitalista változatával szemben kívánták örökséggé formálni a veszendő hagyományokat, emlékeket, Közép-Európában a modernizáció szocialista verzióján való, visszamenőleges átlépéssel eredtek a korábbi kultúra nyomába, miközben a nyugati gazdasági modell felé is haladni próbáltak. Az átvétel kísérletének pillanatában a nyugati örökség-gépezet lassan elérte teljesítőképességének maximumát, saját túltermelési válságát – a fogyasztókban, vagy legalább a szkeptikus megfigyelőben csömört keltett, hogy szinte minden örökséggé válik.¹¹

A közép-európai térségben a szocializmus utáni nemzetépítéshez kapcsolódó „hagyományémbresztésen” túl – amelynek, ne feledjük, már a „szocialista hazafiságban” megvoltak az előzményei – az etnikai konfliktusok, leszámolások, kitelepítések adnak sajátos színezetet az örökség problémájának. Gondoljunk csak a lengyelországi zsidó és német hagyaték pusztulására, kisajátítására (s ezzel összefüggésben akár a nemzeti keretbe való beillesztésére, feloldására is), valamint az utóbbi időben zajló helyreállításukra, újra-elsajátításukra,¹² vagy az isztriai félszigetre, ahol az antropológus Frykman szerint a nemzetállami kötöttségekből kulturális és gazdasági értelemben kibújó régió egyfajta poétikus jelentésadással, oly módon értelmezi át etnikai küzdelmektől tűzdelt történelme során felhalmozódott gazdag materiális emlékanyagát – eufemisztikus gesztust téve –, mint a nemzetiségek békés egymás mellett élésének régi eredetű bizonyítékait, s önmagát a multikulturalizmus követésre érdemes példaképeként állítja be.¹³

Nem célunk, hogy e helyen részletesen bemutassuk az örökség magyarországi recepciójának történetét; csak az erre vonatkozó tanulmányainkból következő leg-

¹⁰ Vö. Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. *Századvég* 2000. tavasz, 91–109.

¹¹ A közép-európai országok világörökségi jelöléseivel részletesen foglalkoztunk következő tanulmányunkban: Erdősi, Péter – Sonkoly, Gábor: Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990. Purchla, Jacek (ed.): *International Cultural Centre Cracow. January December 2003. Yearly No. 12.* Kraków, 2004. 11–19.

¹² Ld. Gombos Gyula: *Változó etnikumok, épített örökség, új lokalitás. Poszt-német lengyel identitás* című tanulmányát, e kötetben.

¹³ Frykman, Jonas: Place for Something Else: Analysing a Cultural Imaginary. *Ethnologia Europaea* 2002 (32), 2. 47–68.

fontosabb állításokat szeretnénk megfogalmazni.¹⁴ Mint említettük, a fogalom közép-európai jelentkezése elválaszthatatlan volt a világméreteken hódító trendtől, és az európai csatlakozás kulturális kívánalmaitól. A fogalom a Horn-, majd az Orbán-kormány alatt jelent meg a magyarországi politikai életben. Amit az előbbi kezdett meg a Kulturális Örökség Igazgatóságának megalapításával, a gondolatnak a millicentenáriumi megemlékezések során, az 1997-es kulturális törvényben való használatával, annak az utóbbi stratégiai jelentőséget adott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának létrehozásával, a 2001-ben hozott kulturális örökségvédelmi törvénnyel és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal ebből következő felállítással¹⁵ (a kezdetek szórványos és laza szóhasználata után először próbálván definiálni az örökséget, jöllehet csupán az új központi hivatal szemszögéből, a megelőző szakmai előkészítést nagyrészt megkerülve, és a szellemi örökség problémáját eleve hanyagolva), és a Millennium alatt, majd a kormányzati ciklus végén, a választási propagandában saját arculatának, önreprezentációjának lényeges elemévé tette.¹⁶ Hogy a fogalom a „szociálliberális”, és a „polgári” kormány számára egyaránt használhatónak bizonyult, továbbá, hogy a létrejött apparátus (minisztérium, hivatal) egy újabb kormányváltást is túlélt, arra enged következtetni, hogy az örökség alapgondolata, kezelésének mechanizmusa *apolitikus* oly értelemben, hogy ellenkező politikai erők egyaránt alkalmasnak találhatják sajátos üzeneteik kifejezésére, illetve a nemzeti konszenzus valamely, általuk elképzelt formájának alátámasztására, nem utolsó sorban az európai integrációnak a kultúrpolitika intézményeiben való előkészítésére.

Nehéz felmérni, hogy a millenniumi (s korábban a millicentenáriumi) ünnepek betöltötték-e a nekik szánt, nemzeti identitást erősítő szerepet – valamivel könnyebb lenne az ünnepek továbbélő emlékezetét körüljárni. A Millennium, mely a nemzeti identitáspolitikában és a kulturális diplomáciában számottevő eseménysort involvált, nem tette könnyebbé az örökség elméleti és jogi definícióját. A pillanat túl különleges, rendkívüli volt ahhoz; a fogalom könnyen adódott, gyors és könnyű alkalmazásra talált. Ami az örökség konstrukciójának különböző szintjeit, a helyi változatokat illeti: a millenniumi pályázatok, a megemlékezés szisztémája elvileg bátorította ezeket, de azon az áron, hogy máris a nagy egész, a nemzeti kontextus alárendelt részévé, a központi szándék helyi megfelelőjévé tette őket. A Millennium az örökségvédelmet a megemlékezés körébe vonta: bár a nagy évforduló

¹⁴ Erdősi Péter: A „kulturális örökség” recepciójának kezdetei Magyarországon (1997–2000). In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2001. 27–40.

¹⁵ Erdősi Péter: A kulturális örökségvédelmi törvény vitája a magyar parlamentben. In: Fedince Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 269–279.

¹⁶ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az örökségfogalom felé leghamarabb nyitó műemlékvédelmen belül ne a szakmai tájékozódás, hanem mindjárt a politikai akarat dominált volna a recepció *korai* szakaszában, az 1980-as évek második, az 1990-es évek első felében. Erről részletesebben ld. Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények. In: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*, i. m.

igen ritka alkalmat adott a nagyszabású kiállítások rendezésére, a műemlékek jelképes értékű válogatáson alapuló (ennyiben mindenképp szisztematikus) helyreállítására, mindez voltaképpen elterelte a figyelmet egy magyarországi örökségfogalom alapos kidolgozásáról. A millenniumi örökség-projekt véget ért, a fogalom és az új szakapparátus megmaradt – vajon mi jön ezután? Elég erőt merítettek-e a helyi kezdeményezések ebből az egyedi alkalomból, hogy a „szürke hétköznapiakban” is kitartsanak? A turizmus időközben hatást gyakorolt a helyi örökség kialakítására: Győr újra felfedezte barokk potenciálját, Gödöllőnek a Habsburg dinasztiáról van mondandója, amely az Erzsébet királyné által lakott palotában testesül meg – hosszan folytathatnánk a listát. A „totális muzealizáció”, a „minden örökség” állapota Magyarországon szerencsés módon nem következett be – a határon túli magyarok körében értelemszerűen még kevésbé, bár a kulturális javak védelmének helyzetével kapcsolatban ismert okokból nem a szerencsét kell emlegetni. Hasznos-e a kulturális örökség gondolata a határon túli magyarság kultúrájának fenntartása és megújítása szempontjából? Arra látunk példákat, hogy a magyarországi kormányok határon túli magyar épületek felújítását támogatják, s hogy eköré a határ mindkét oldaláról szakértelem szerveződik, az viszont aligha várható, hogy kisebbség és többség közös erőfeszítést tennének történelmük közös pontjainak bemutatására egy-egy örökség-projektben, hiszen inkább a terek valós és szimbolikus megosztottsága jellemző a határokon túl.

A fogalom hazai alakulásának történetéből érdemes még egy momentumot felidézni, amely ismét csak azt igazolja, hogy a terminus a kormányváltások ellenére is tartja magát. Az örökség-diskurzus a határon túli magyarságnak az anyaországához való tartozásának kérdésével kapcsolódott össze, mikor a státustörvény (2001) módosítására a kormányváltást követően, 2003-ban sor került. Míg a 2001-es jogszabály, preambuluma szerint, az „egységes magyar nemzethez való tartozást” kívánta biztosítani, módosított változata már „a magyar kulturális örökséghez való kötődést” tekintette „a magyar nemzethez való tartozás” kifejeződésének.¹⁷ Vagyis, a nemzeti egység koncepciója – még ha területi vagy jogi egyesítést nem is jelentett, és tartalma voltaképp homályos maradt – 2003-ban már túl direktnek, a szomszédos országok érzékenységet sértőnek tűnhetett, ezért elhagyták a szövegből, és a határon inneni és túli magyarok közös kulturális örökségének gondolatával váltották fel. Csakhogy a „kulturális örökség”, az összetartozásnak ez a gyengített, óvatosabb megfogalmazása éppoly bizonytalan volt, mint az „egység” – ami nem is meglepő, ha visszatérünk az örökség magyarországi definíciójának hiányosságaira.

17 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról, I. §: „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása végett”; 2003. évi LVII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény módosításáról, I. §: „a szomszédos államokban élő magyarságnak a szülőföldjén való boldogulásának, Magyarországgal való kapcsolatai fenntartásának, magyar nemzeti azonosságtudata megerősítésének, valamint a magyar kulturális örökséghez való kötődésének, mint a magyar nemzethez való tartozása kifejezésre juttatásának érdekében”.

A nemzeti kulturális örökség fogalmának alkalmazása a módosított státustörvényben, amely a határokon belül és kívül élő magyarok egységét hivatott kifejezni, a nemzetépítésnek a trianoni békeszerződés óta megoldatlan problémájára kínált egyfajta megoldást: arra tudniillik, hogy a magyar állam és a nemzet, az *ország* és a *haza* (pátria) területileg nem esik egybe. Az ország és a *haza* úgy is értelmezhető – az örökség kategóriáit használva –, mint a nemzeti lét kézzelfogható (*tangible*, „anyagi”) és szellemi (*intangible*) aspektusai.

Nehéz lenne megjósolni, hogy a *haza* illetően összekapcsolása a kulturális örökséggel, amely már önmagában is igen problematikus, betöltheti-e az *ország* és a *haza* közötti, régóta létező űrt, vagy csak átmeneti megoldást kínál a nemzet részének integrációjára. A kulturális örökség nacionalizálása azt a kérdést veti fel, miképpen érdemes újra átgondolni a *patria* és a *patrimonium* közti kapcsolatot, amely etimológiai szempontból oly egyértelműnek tűnik.

A fogalom magyarországi adaptációjának kedvezett volna, ha a nyugati példák nyomán számolt volna az örökség elburjánzásával, a túl sokat magába sűrítő fogalom kiüresedésével, és mielőbb definiálni próbálta volna azt. A politika legmagasabb szintjén azonban váratott magára az örökség definiálása; közben a fogalom használatban volt, tehát tág lehetőség nyílt arra, hogy a gyakorlat definiálja. A politikai szándék hamarabb vezette be az örökség fogalmát, mint hogy az gyökeret vert volna a tudományokban és szélesebb értelmiségi vita alakulhatott volna ki körülötte.

Az örökség, mint láttuk, olyan koncepció, amelytől tudományos szakmák intézményrendszere, felügyelete, hierarchiája függ, a hagyományos szakterületek egybefogását, átrendezését veti fel. 2002 végén a Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központjában kerekasztal-beszélgetést szerveztünk, melyre a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal munkatársain kívül az érintett szakmák néhány prominens képviselőjét is meghívtuk. Bár magától értetődőnek látszott, hogy a hivatali és a tudományos, illetve a közgyűjteményi szféra szempontjai ütközni fognak, nem ez határozta meg a vita hangulatát. A legemlékezetesebb hozzászólások inkább a következők voltak: miképpen vehetnének részt nem-állami szereplők az örökség kezelésében egy kevésbé centralizált rendszerben; indokolt-e valamiféle „örökségtudomány”, egyetemi oktatás, publikációs gyakorlat kialakulása; tartható-e az a helyzet, hogy az örökség gondolata a *közösség* (és tegyük hozzá, az *identitás*) olyan, immár több mint harminc évvel ezelőtt kimunkált fogalmain nyugszik, amelyet a mai antropológia és néprajztudomány már megkérdőjelez.¹⁸

Ami késik, nem (feltétlenül) múlik: ha az örökség konstrukciója folyamat – nem egyszer s mindenkorra befejezett tény –, akkor az elemzésnek továbbra is van értelme – mindamellett, hogy az örökségvédelem alapvető struktúráit már törvény és hivatali apparátus rögzíti. Előbb-utóbb Magyarországon is bevezetik az örökségi

¹⁸ A beszélgetés összefoglalása: Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények, i. m.

képzést a felsőoktatásban (túl a szakmai továbbképzéseken, a gimnáziumok helyi tantervein). Itt nemcsak az a kérdés, hogy milyen hatalmi és szakmai érdekek fognak dönteni a tanítás szervezeti feltételeiről és tematikájáról, hanem ennek megfelelően az is, hogy milyen tudással rendelkeznek majd azok az emberek, akik már nem „áttanulással” válnak szakértővé – mint a műemlékesek, régészek, művészettörténészek és mások az örökség-gondolat elterjedésének kezdetén –, hanem már „heritage expert” mivoltukról kapnak diplomát. Még ha nem is következik be egykettőre, hogy frissen végzett örökség-szakosok tódulnak a munkaerőpiacra, mint Olaszországban, ahol a közelmúltban gombamód szaporodtak a „kulturális javakból” diplomát adó képzési formák, látnunk kell azt a szakadékot, amely ott a klasszikus diszciplínákat művelő tudósok és az új szakemberek között nyílik.¹⁹

Az örökség *aktoraival* úgy vagyunk, mint az autenticitással, melynek a tudományok kritériumokat szabnak, míg az attrakciók iránti kereslet a semmiből is elővárja: az aktorok hitelessége lehetne a produktumok (egyik) próbaköve is. Hogy kell-e, lehetséges-e, és létrejön-e olyan „örökségtudomány”, amely önértelmezésében, módszertanában konzekvensebb annál, semhogy az őt megelőlegező tudományágak ismerethalmazából ötletszerűen szemezgető hibridet alkosson csupán: ez a probléma szintén nagyobb vitát kívánna, mint amilyen a magyar kulturális örökségvédelmi törvény előkészítése során történt. Különböző, egymást hézagosan kiegészítő elemei léteznek az örökség problémakörére való tudományos reflexiónak Magyarországon. A műemlékvédelem köreiből már a nagy politikai sikertörténet előtt megkezdődött a fogalom recepciója. Az Európai Folklór Intézet 1996-ben jött létre azzal a céllal, hogy a „hagyományos kultúra” és a „folklore heritage” védelmén, revitalizációján, terjesztésén dolgozzék; kiadta az első, immár nem műemléki érdekű, örökséggel kapcsolatos tudományos folyóiratot.²⁰ Az antropológiában konferenciák szerveződtek a turizmus köré, az örökségi turizmust is beleértve.²¹ Tanulmányok születtek az örökség településfejlesztő szerepéről.²² A Közép-Európa Egyetemen (CEU) 2003-ban pályázatot hirdettek az egyes országok kulturális és örökség-politikáinak feltérképezésére.²³ A legátfogóbb terv egyelőre ígéret maradt: a Collegium Budapest köré tömörülő, több intézményből létreho-

19 Dell’Orso, Silvia: Protagonisti vecchi e nuovi. In: Uő: *Altro che musei. La questione dei beni culturali in Italia*. Editori Laterza, Roma – Bari, 2002. 169–178.

20 Az European Folklore Institute kiadványai közül ld. Hoppál, Mihály – Csonka Takács, Eszter (szerk.): *EFI Communicationes*, Budapest (kilenc szám, 1999-től kezdve), valamint *Hungarian Heritage* (1-3. kötet.)

21 Kalocsai Csilla: Örökség, turizmus és a világháló. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998. 197–202.

22 Czene Zsolt: A kulturális örökség területfejlesztési megközelítése. *Tér és Társadalom* 2002. 4. 25–38.; Uő: Kulturális örökség a szentesi kistérségben. *Falu Város Régió* 2002. 4. 9–13.; Uő: Pusztuló falvak – teremtő élet: kulturális örökség és regionális megújulás. In: Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv, 2002*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 2002. 353–370.

23 CEU Center for Policy Studies, az *International Policy Fellowships* program (2004) részeként: *Cultural Policies and Cultural Heritage*.

zandó munkacsoport. *A humán tudományok szerepe a nemzeti örökség és a klasszikus európai tradíció viszonyának meghatározásában* címmel tervezett kutatást.²⁴

Mi a történetírás szempontjából kívánunk hozzájárulni az örökség és a tudományos diszciplínák viszonyának problémájához. A történetírás és az örökség viszonya, mint Lowenthal kapcsán láttuk, feszült. – A történelem elvételét az őrzésére hivatottaktól, mondja az akadémiák embere; *ismét* elvételik, fűzi hozzá nála is kiábrándultabb kollégája. – Az örökség gyártója, aki tudja, hogy *végső* soron a saját gyarapodása is a köz javát szolgálja, így válaszol: nem támasztottam-e rég látott érdeklődést a múlt iránt, sőt, az egyszerű nép körében; nem ébredt-e rá megannyi ember, kicsoda valójában? – Egy újabb történész csatlakozik hozzá, ő üti rá a hitelesség bélyegét a produktumra, vagy más, egyéni megoldást talál, melytől a feszültség enyhülését reméli. – Ez a szándékosan sarkított példa más, a megőrzésben érintett – történeti alapoza – humán tudományokra is alkalmazható; a történész behelyettesíthető a művészettörténésszel, régésszel, muzeológussal, könyvtárossal, levéltárossal. A másik póluson a piaci érdeken túlra nem tekintő kulturális manőverezés foglal helyet. Ami igazán számít: nehezen képzelhető el értelmiségi ártatlanság az örökség közelében. Ezen segíthet valamennyire az önuralom, az önkorlátozás, a mértéktartás, a fogalmak finomítása, a kutatás, szemben, mondjuk, a kultúrjavak ironikus és hedonista élvezetével.

Az elemzőnek mindenesetre óvatosabbnak kell lennie: az örökség általi tárgyi-asulás könnyen csábíthatja arra, hogy a „megmerevedő formák – kiüresedő tartalmak” ellentétpárjának jegyében kultúrpresszimista füstölgésre ragadtassa magát, amely egy fokkal konzervatívabb lenne annál, mint amennyi konzervativizmus a kulturális értékek megőrzéséhez kíváncsi. Efféle zsörtölődéssel nem untatnánk az Olvasót. Több van még ebben a témában, mint az önző, téves, elrontott örökség-projektek leleplezése, a komikus elem kifigurázása. Az örökség konstrukcióinak, az emlékezettel való összefüggéseiknek elemzése még újnak számító kutatási területet jelent,²⁵ az átgondoltságot igénylő *conservation management planning* módot adhat a *policy* típusú munkákra: ez azonban próbára is teszi az értelmiségiek

²⁴ Collegium Budapest: *Multiple Antiquities – Multiple Modernities. The Politics of the Humanities in Nineteenth-Century Europe*.

²⁵ Voltaképpen az örökségesítés szövegeit is kontrollálni lehet, a közhasználatban lévő kulturális javak rendszerének, a lakosság hozzájuk fűződő viszonyának gondos elemzésével egy-egy közösségen belül. Vö. azt az olaszországi kutatást, amely négy közepes nagyságú város (Trento, Pisa, Matera, Agrigento) esetében végzett ilyen irányú vizsgálatot, a kulturális javaknak (*beni culturali*) szinte az élő személyekre jellemző aktivitást tulajdonítva, vagyis dinamikus, érzékeny és változékony társadalmi kapcsolatok hordozóiként szemlélve őket. A vizsgált közösségeknek a kulturális javakhoz való szellemi viszonyát illetően a kutatás vezetője, Mario Aldo Toscano a Durkheimtől származó „kollektív tudat” kifejezés körülbekötő használatát alkalmasabbnak tekinti itt, mint az „identitását”, ama törekvésében, hogy a közösségnek a kulturális javakat is magában foglaló kommunikációját, a „kommunitás szellemét” megértse. „Azt mondhatnánk, hogy a közösség őrzi még a vallásos transzcendencia egy elemét, míg az identitás az elhatárolódás és a kizárás metodikájának megfelelő, erőteljes *in-group* szemlélettel szolgál.” Toscano, Mario Aldo et al.: *L'utopia della memoria. Quattro ricerche sulla cultura dei beni culturali*. Il Grandevetro – Jaca Book, Milano, 2001. Különösen: Preliminari, 11–30.

identitását, hisz kötéltáncra vállalkozik az, aki mindkettőben egyszerre próbál részt venni.

A fogalomtörténet és -kritika gyakorlati jelentőségének határait lényegében az az egyszerű tény húzza meg, hogy az örökség láthatólag tartósan itt marad, intézményesül, berendezkedik Magyarországon: miután ez az alapító időszak befejeződött – nagyjából a millenniumi ünnepségek lezajlásával egy időben – kevés mondanivalója van egy olyan vizsgálódásnak, mely az intézményrendszer és a kormányok kultúrpolitikájának újabb rezdüléseire irányulna. A magunk számára, első lépésben, ebből az a következtetés adódik, hogy a kutatások súlypontját ezért a nyugati modellek átvételének, a törvényalkotásnak, az intézményszervezésnek témájáról az örökség megalkotásának helyi eseteire célszerű áttenni.

Ám ennél *történetibb* témákat is kijelölhetnénk. Vessük közbe, hogy az örökség mai fejleményeit kutatni: nem szokványos történeti munka. Az események jó része nem közelíthető meg: nem azért, mintha elpusztultak volna az iratok – ami a történész számára megszokott –, hanem mert más okokból megközelíthetetlenek, ellenőrizhetetlenek, szövegszerűen megfoghatatlanok. A munka során azt tapasztaljuk, hogy szövegeink szerkesztése közben minduntalan át kell írunk az igéidőket jelenről és jövőről múltra: s ennél rosszabb az az eset, ha megállapításaink tartalma fölött jár el nyomban az idő. Az örökség helyi megteremtésének kutatásában egy antropológus bizonyára jobban eligazodik, hiszen jobban hozzászokott ahhoz a tényhez, hogy a terep saját életidejével párhuzamosan változik. A történészek talán inkább azt a feladatot találhatják testhezállónak, hogy az örökséget olyan, a kialakulását megelőlegező tényezőkkel vessék össze, mint a múzeumok születése, a néphagyomány feltalálása és a nemzeti keretbe való beillesztése. Vajon mivel magyarázhatjuk azt, hogy míg a 19. században, a 20. század elején a nemzeti hagyomány konstrukciójával párhuzamosan kialakultak és elkülönültek a tárgyi és szellemi emlékeket őrző és értelmező tudományterületek, a 20. század végétől a „nemzeti” fellazulásával vagy átértelmeződésével egyidejűleg ugyanezek a szakmák az örökség jegyében akarva-akaratlanul közelítenek egymáshoz? Pusztá egybeesés van ez utóbbi folyamatok között, vagy szorosabb viszonyban állnak?

Miféle legyen tehát a vágyott kutatás? Az örökség és a történetírás közti, fentebb leírt feszültségforrás összefügg azzal a problémával, amit nála súlyosabbnak, az örökség legnagyobb csapdájának vélünk: az örökség teleologikus irányultságával. Ebben már-már az utód érzi úgy, hogy tőle függ elődei léte. A múlt eseményei elvesztik azt az autonómiát, amelyet a történész tart fenn számukra, és teleologikus viszonyrendszerben rendeződnek el. Ezért a kutatás, válaszolva az örökség kihívására, azt vizsgálhatná, hogy egyes történeti korokban milyen képzetek övezték az örökítést, örökösödést, utódlást – a több generációra kiható cselekedetek őstestamentumi gondolatától, a birtokbírason át a humanista *fama* fenntartásáig. Az örökség teleologikus alapelvét tehát megfordítva, másrészt a hagyomány utólagos invenciójának immár bevett kutatási irányát kiegészítve, azt kérdezhetnénk, mennyire gondoltak utódaikra az elődök, mennyi volt valójában a jövőbe mutató szándék

a hagyományok kialakulásában. Bár az iménti kérdéseket bárki könnyen folytathatja, nem mondható, hogy válaszainkat a magyar történetírásban rendszereztük volna.

*

Tanulmányunkban az örökség mechanizmusát próbáltuk leírni; tisztában vagyunk azzal, hogy nem merítettük ki minden olvasatát. Könnyen lehet, hogy például valamely magyarországi közgyűjtemény munkatársai számára az örökség elsősorban a megőrzés rájuk bízott feladatának teljesítését jelenti, és idegenül hat számukra az a gondolat, hogy ők, személyükben és intézményileg, az örökség fogalmának kiterjedése következtében, egy termelési–fogyasztási mechanizmus részeivé váltak volna. (Ugyanígy, nehéz beismerni, hogy az „integrált örökségvédelem”, mely a műemléket, a leletet a maga környezetével együtt igyekezett értelmezni és tisztelni, egy ponton túl, történetileg fiktív környezetek kialakításával állhat rokonságban.) Hiszen mi köze lenne egy eredeti történeti dokumentumnak, tárgynak, épületnek a róla készült, eladható kópiához, a leképezésen túl? Csakugyan, az eredeti talán még tartja prioritását a másolattal szemben. Igaz, hogy az örökség nem teremthet eredeti épületeket, de a megszólalásig hasonló másolataikat bizony létrehozhatja; sőt, eredeti anyaggal is dolgozik, a számára kedvező formában prezentálva azt. Így az örökséget és a történelmet a hétköznapiakban nem olyan könnyű szétválasztani, mint elméletben: a kettő keveredik egymással. Jellemző bizonyítéka ennek, hogy a történelem kétségkívül eredeti dokumentumainak prezentációját maguk a gyűjtemények is az „örökség” címkéjét használva oldják meg. Itt újra szembesülünk az örökség diskurzív erejével: van, akinek kényelmes ezen a nyelven beszélni, mások kénytelenek a nyelvet használni, ha számot akarnak vetni vele – és használat közben persze kopik is ez a nyelv.

Az örökség szó súlyos tartalmi túlterheltségtől szenved, ezért szívesen javasolnánk minél mértéktartóbb használatát. Nem gondoljuk azonban, hogy egy szó elvetésével bármi változna azon társadalmi igények körül, amelyeket eddig kifejezett.²⁶ Így tehát nem a szóhasználat, hanem a szellemi habitus körül érdemes keresgélni a megoldást. Azzal az Ashworthnál is látott meghatározással, mely a kulturális ipar vagy a közösségi arculattervezés szempontjából tökéletesen kielégítő lehet,²⁷ a tör-

²⁶ Az „örökség” szónak nem utolsósorban az adta az újdonságát, hogy a kulturális értékekhez, javakhoz való társadalmi viszonyt kifejezve, mintegy az utóbbi aktivizálására, dinamizálására is buzdított; most megfontolandó lenne, hogy ne térjünk-e vissza valamely semlegesebb, „mozgalmi” konnotáció nélküli kifejezés használatához.

²⁷ Tegyük azonban hozzá: maga Ashworth sem feltételez a kultúra és a belőle származó gazdasági haszon között mechanikus összefüggést, mely a százszázalékosan garantált sikert kiszámíthatóvá tenné. Graham, Brian – Ashworth, G. J. – Tunbridge, J. E.: *Heritage in Economic Development Strategies*. In: *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*. Arnold – Oxford University Press, London – New York, 2000. 154–178. Itt jegyezzük meg, hogy a kulturális örökség valorizációja melletti érvként gyakorta felbukkanó, „fenntartható fejlődés” kifejezés definíciójával szines minden rendben. Ez utóbbi kritikáját adja a következő tanulmány (mely egyébként merész távlatokba emelkedik az emberiség sorskérdéseivel kapcsolatban): Turchany Guy – Beranek László– Füleky György – Magyarai Beck István – Turcsányi Károly: A fenntartható fejlődés: mítosz vagy valóság? *Valóság* 2004 (XLVII) 6. 1–18.

ténészek, a társadalomtudományok művelői, vagy a közgyűjtemények alkalmazottai nehezen érhetik be: a hagyomány konstrukciója, reprezentációja és értékesítése lépne a hagyomány helyére? (Még akkor sem érhetik be, ha nem feltétlenül a „tiszta forrást” keresik naiv arccal – a számukra is tudottan – konstruált hagyományok között.) Ha az örökség nem múlt, nem történelem, nem hagyomány, akkor nem tehetünk úgy, mintha az lenne. De milyen cselekvés fakadhat elméleti szétválasztásukból? Az egyik lehetőség az elfogadás: annak belátása, hogy létezik egy alternatív történelemváltozat, örökségesített történelem, amelyet mások csinálnak, mások dobnak piacra, amely népszerűbb a történészek történelménél. De nem a vereség beismerése lenne ez csupán? A történészek történelme így talán visszavonul az akadémiák falai közé, elszürkül a másik, a színesebb, a csillogóbb mellett. A másik, ezzel ellentétes gyakorlati lehetőség, hogy éppen az örökség által kijelölt mezőnyben érvényesítik érdekeiket a történészek. (Itt jelezzük: ha másként alakultak volna a dolgok, az „örökség” szó jelezhetne volna a múltnak azt a szelekciómentes totalitását, amely a szelekciónak és interpretációnak már alávetett történelemnél jobban fejezte volna ki a megtörtént dolgok, *res gestae*, teljességének elvi tudomásul vételét: mindazt, ami a múltból reánk szállt. Ennek egyébként még most is kedvezne a fent említett kanonizálatlanság; így fakadna a gyengeségből erény.)

Az elmélethez visszatérve, érdemes megjegyezni, némileg árnyalva a diskurzív kényszerről mondottakat: a „patrimonium” mellett még számos metafora, modell írja le és értelmezi a kultúrát. Hiba lenne azt képzelni, hogy egyetlen fogalom, univerzális törekvései ellenére is, teljes panorámát adhat a kultúráról. Egy egyszerű közhely is alkalmas arra, hogy kissé csillapítsa aggodalmainkat: a kultúra nagyobb és több, mint a kulturális örökség. Ebből az az igen egyszerű (és részleteiben mégis végtelenül bonyolult) belátás is következik, hogy a kulturális örökséghez való viszony eleve kultúrát feltételez, és a kulturális örökség megalkotásával kultúrát teremtünk.²⁸ Lehet, hogy a kulturális örökség fogalma már a kultúra fogalmának a helyére pályázik, de az elmélet szintjén ellenállhatunk ezzel szemben, ha elhelyezzük a kultúráról szóló teóriák összefüggésében, így vonjuk meg „hatáskörét”, érvényességének határait.

Végezetül szóljunk a *szellemiről*, amit már kétszer is kerülgettünk: először az UNESCO újabb egyezménye kapcsán; másodszer Frykman isztriai megfigyelését idézve, a tárgyakat, épületeket értelmezni képes „poétikával” kapcsolatban. Az örökség problémakörének francia elemzője, François Hartog találóan a jelenközpontúság, a prezentizmus válságának nevezte az örökség hatalmas arányú bővülését: úgy tartotta, hogy a mai ember már nem is a múltnak, hanem a jelennek, önmagának próbál emléket állítani, mikor mindennapi világát a jövő nemzedék örökségévé, mindent magában foglaló múzeummá változtatja; úgy hessegeti el magától

²⁸ Többek közt erre utal az olasz nemzethez tartozást – ennek töredezettségének, megosztottságának okán – a kulturális javakhoz való viszonyulásban kutató tanulmánykötet: Mario Aldo Toscano (szerk.): *Dall'incuria all'illegalità. I beni culturali alla prova della coscienza collettiva*. Il Grandevetro – Jaca Book, Milano, 1999.

az idő múlását, ahogy a halállal sem tud szembenézni.²⁹ Távol álljon tőlünk, hogy egységes korszellemet feltételezzünk az örökség változatos jelenségei mögött. Megkockáztatható azonban, hogy a műalkotásokban megnyilvánuló rend, logika, finomság – ilyen értelemben „poézis” – lehetne az egyik kritérium, amely az örökség produktumait is a szellemi alkotások magaslatára helyezhetné. Az esztétikai feltételhez a történeti hitelesség kritériumának kellene társulnia – ez általános elvárás-ként, törekvésként még akkor is megfogalmazható, ha tudatában vagyunk: mindkét kritérium változékony, s aligha uralkodik körülöttük közmegegyezés. (Ahogy a műemlékvédelem értékfogalma is átalakult, a védendő objektumok körének bővülése során.) Igaz, a történészek is nehezen értenének egyet abban, milyen előfeltételek teljesülése esetén jöhet létre hiteles történeti mű (gondoljunk például a szelekció problémájára), de a történészműhely belső, módszertani kételye nem indokolja és menti a tömegek által fogyasztott, a történelmet kicsavaró produktumok megalkotását. A jó öreg forráskritikából ismert pontosságot sem vethetnék el a történészek, ha egy-egy örökségi produktum megítélésére kerül a sor: e pontosság nélkül lehet ugyan örökséget gyártani, de ez a nagyvonalúság végső soron a történelem iránt mégiscsak érdeklődő nagyközönség lebecsülését jelenti, s így közvetve megbosszulja magát.

Hadd tegyünk innen még egy lépést. A múlt emlékeinek megismerésében, el-sajátításában évszázadokig elismert közvetítő szerepük volt a tudományos megközelítés mellett (részben: előtt) maguknak a művészeteknek. Emlékezzünk arra a hosszú költői és festészeti tradícióra, amely a *rom* fölötti meditációban az emberi mulandóságot ragadta meg. Van-e az örökségnek költészete? Ha lenne ilyen, az már nem a *rom* metaforájára összpontosítana, hanem a megőrzést és a helyreállítást, az építkezést magasztalná a római császárok életrajzaihoz, vagy a reneszánsz fejedelmekhez szóló dicshimnuszaihoz hasonlóan? Kinek kellene efféle akadémizmus? A legjobb költők művei is csalódást okoznának, ha az e témában kiírt pályázatra nyújtanák be őket?

Valószínű, hogy míg a romban, a pusztulás végállapotában (amelyet, *nota bene*, ma már a konzerválás tart fenn minden további meditáció objektumaként) az elmúlás szimbólumát láthattuk, a befejezett házat, a helyrehozott palotát pedig az építés tettének (ha úgy tetszik, a mindennapokra leegyszerűsített kultúrhéroszi cselekedetnek) a bizonyítékaként, maradandó jeleként tarthatjuk számon, a kettő közötti átmenet látványa, a leromlás, a málladozás, a széthullás állapota hamarabb kínál témát a költészet számára, mint örömet a folyamat prózai krónikásainak vagy egyszerű szemlélőinek.

²⁹ Hartog, François: Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio* 2000, 4. 3–25.

Vakmerő tézisek az identitásról^{*1}

Az utóbbi évtizedekben az *identitás* fogalma egyre sűrűbben bukkan fel, éspedig nemcsak a szigorúan vett filozófiai, szociológiai és társadalomlélektani szövegekben, hanem az antropológia, a politika- és a történettudomány berkeiben, mi több, politikai nyilatkozatokban, televíziós talk-show-kban, banki szórólapokon és vállalati honlapokon is, s a példák sora hosszú. Ebből nemcsak a fogalom használatának hétköznapivá, olykor közhelyessé válására következtethetünk, hanem szükségszerű rend(ez)etlenségére is. Ma az identitásról mondhatjuk azt, amit *Edmund Leach* a nyolcvanas években a mítosz és rítus kapcsán írt: „A zűrzavar elkerülhetetlen. Szeretnék végre megszabadulni mindkét terminustól, csak még nem tudom, hogyan tegyem”.²

Több út is nyitva áll a társadalomkutató előtt, hogy e zűrzavart elkerülje. Szótárában az identitás kifejezést *reprezentációra*, *élettörténetre* stb. cserélheti, vagy elbiggyesztheti a *politikai*, *nemzeti*, *etnikai*, *nemi* stb. jelzőt, hogy kutatási tárgyát pontosabban körülírja. Az előbbihez egyrészt rendkívüli eltökéltség és elméleti tehetség szükségeltetik, másrészt – egy fecske nem csinál nyarat – korántsem biztos, hogy ily módon gyökeresen átformálható az identitásról szóló tudományos és közéleti diskurzus. Az utóbbi pedig a zűrzavarban rejlő elméleti problémákat csak eltakarja, nem oldja meg. Az alábbi írás a fenti két szélsőség között keres helyet magának. A zűrzavart *status quo*-ként fogadja el és csupán arra törekszik, hogy magyarázatokat fűzzön hozzá. Fő feladatának pedig azt tekinti, hogy feltárja a fogalomhasználatok mögötti összefüggéseket – különös tekintettel az etnikai identításra, illetve az ahhoz kapcsolódó kisebbségkutatásokra.

1. Identitás(politika) és modernitás

Szinte minden elméleti igénnyel készült társadalomtudományos írás abból indul ki, hogy az identitás kérdéssé válása a modern kor sajátossága.³ A premodern

¹ E tanulmány annak a három éves erőfeszítésnek az eredménye, melyet a Közép-Európai Tanulmányok Központjában tettünk munkatársaimmal, hogy markánsabb elméleti arculatot (is) teremtsünk kutatói műhelyünknek. Ezt a terhet jelen írás minden mondata magán viseli. Ráadásul a tézis mint műfaj nehezen viseli el a gyakorlati példákat, így csak abban bízhatok, hogy az Olvasó utánanéz, vajon feltevésemet korábbi tanulmányaim igazolják-e.

² Leach, Edmund: *Szociálanropológia*. Osiris: Budapest, 1996. 114.

³ A fenti állítás e tanulmány szűkös keretei között nem fejthető ki. Még arra sem vállalkozom, hogy a könyvtárnyi irodalmat röviden ismertessem. A nyolcvanas évek közepe és a kilencvenes évek között virulens, az identitás és a modernitás kapcsolatát taglaló tudományos diskurzusban – a teljesség igénye nélkül – az alábbi műveket tekintem mérvadónak: Habermas, Jürgen: *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Suhrkamp: Frankfurt a. M., 1985.; Uő.: *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt*. Jürgen Verlag: Leipzig, 1990.; Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Polity: Cambridge, 1991.; Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity – Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press:

társadalmi kapcsolatok felbomlása az identitás megteremtését és elismertetését problematikusá tette – a modernitás nemcsak a kollektív identitásformákat rendezte át (itt leggyakrabban a rokonsági, rendi stb. kapcsolatok felbomlására szokás hivatkozni), hanem a személyes identitás létrejöttére is alapvetően kihatott. A modernitás – mivel gyökeresen átalakította a térhez és az időhöz fűződő korábbi kapcsolatokat – azt a feladatot róta ránk, individuumokra, hogy magunk teremtsük meg újra és újra személyes és társadalmi azonosságunkat, vagyis olyan összefüggő *élettörténetet* legyünk képesek elbeszélni magunkról, melyet környezetünk is hitelesnek tart és elfogad. Világosabban fogalmazva: pusztán „származásunk” már nem teszi egyértelművé azt, hogy kik is vagyunk, személyes élettörténetünknek is meg kell támogatnia önazonosságunkat.

Ez a másféle önazonosság a korábbi egynemű kulturális rendszerek helyett immáron egymással versengő, nagy kulturális diskurzusokban jön létre, melyek épp a kollektív és személyes lét *befejezetlenségét, töredezettségét és ellentmondásosságát* – azaz az önazonosság elbizonytalanodását – hangsúlyozzák, miközben a bizonyos partikuláris csoportok továbbra is kategorikus és rögzített identitásformák után kiáltanak.⁴ Míg a régebbi korokban az önazonosság megteremtésének és megélésének elsődleges célja az önkifejezés és az autonómia kiteljesítése volt, ma a versengő identitásmenták sokfélesége magát az elismerést teszi az igazi feladattá. Ráadásul az új társadalmi elvárások az identitás-teremtés intézményesüléséhez, *identitáspolitikák* kialakulásához vezettek és nemcsak a személyes identitást terelték a politikai, illetve a privát életet a publikus térbe (mint pl. a feminista, illetve a homoszexuális identitáspolitikák), hanem nyilvánvalóvá tették a személyes és a társadalmi identitás, valamint a hatalmi viszonyok közötti szoros összefüggéseket is.⁵

Bizonyára nemcsak a társadalomtudósok, hanem a versengő kulturális diskurzusok és az újonnan felbukkanó identitáspolitikák is „felelősek” az utóbbi évtizedekben

Oxford/Cambridge, 1991.; Hannerz, Ulf: *Cultural Complexity. Studies in the Social Organisation of Meaning*. Columbia U. P.: New York, 1992.; Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press: Oxford/Cambridge, 1994.; Lash, Scott – Friedman, Jonathan (eds.): *Modernity and Identity*. Blackwell: Oxford/Cambridge, 1992.; Appadurai, Arjun: *Modernity at Large, Cultural Dimension of Globalisation*. Univ. of Minnesota Press: Minneapolis/London, 1996.; Hall, Stuart – DuGay, Paul (eds.): *Questions of Cultural Identity*. Sage: London/Thousand Oaks, New Delhi, 1996.; Castells, Manuel: *The Power of Identity*. Blackwell: Oxford, 1997. 5–67.; Sakai, Naoki: Modernity and Its Critique: The Problem of Universalism and Particularism. In: *South Atlantic Quarterly* 87:3, 1988. 475–504.; Bauman, Zygmunt: „From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity” In: Hall, Stuart – du Gay, Paul (eds.): *Questions of Cultural Identity*. Sage: London, 18–36. magyarul „Csavargók és turisták: a posztmodern kor áldozatai” *Magyar Lettre Internationale* 35.

⁴ Calhoun, Craig: Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In: Zentai Viola (szerk.): *Politikai antropológia. Osiris-Láthatatlan Kollégium*: Budapest, 1997. 99–113.

⁵ Ehhez lásd Foucault egy 1976-os előadását. Foucault, Michel: Életben hagyni és halálra ítélni – A modern rasszizmus gyökerei. In: *Világosság* 1992/2. 45–53. Az itt nem tárgyalandó gender-aspektusokról lásd: Fehér Ferenc – Heller Ágnes: Biopolitika. In: *Világosság* 1993/8–9. 5–49.; Foucault, Michel: *Technologies of the Self*. The University of Massachusetts Press: Amherst, 1988.

az identitás körül keletkezett zűrzavarért.⁶ Mindazonáltal az empirikus kutatások zöme e változásokról nemigen látszik tudomást venni.⁷ A szociológia nemegyszer olyan identitás-fogalommal operál, melyben önazonosságunk nem más, mint kategorikus és rögzített, a származással megöröklött és a szocializáción keresztül elsajátított funkciók együttese, kívülről ránk aggatott tulajdonságok elegye, amit akár számegyeneseken is ábrázolhatunk (pl. „zsidó-magyar kontinuum”). A befejezetlen, töredezett és ellentmondásos identitásúak pedig az „értelmezhetetlen” kategóriába sorolandók, ha a kvantifikáció egyáltalán láthatóvá teszi őket. Az identitás konstitutív természete, térbe és időbe ágyazottsága, „történetisége” (narrativitása) nem értelmezhető e keretekben. A szociológiai pillanatfelvételek ezáltal – látenszen vagy nyíltan – a teoretikusan már általában meghaladottnak tekintett, politikailag pedig kifejezetten veszélyesnek ítélt esszencialista identitás-felfogást konzerválhatják.⁸ Ez a redukció az egyik tényező, mely a fent jelzett fogalmi zűrzavart okozza, illetve követi.

Identitás, idő, elbeszélés

Csak fokozza a kaósz, hogy – legalábbis a survey-bázisú identitás-kutatások körében – az önazonosság (*identitás*) tárgyalásából időközben kihullani látszik a másság (*alteritás*) értelmezése – noha a klasszikus csoportlélektani, társadalomtörténeti, etnológiai munkák manapság éppen ellenkező következtetésekre jutottak, ti. arra, hogy nincs értelme azonosságról beszélni anélkül, hogy az azonosság és a másság közötti dialektikus viszonyt feltárnánk. Hogyan mutathatnánk meg, *mik* vagyunk, ha nem tapasztaljuk meg eltérésünket és hasonlóságainkat a Másiktól-Másikkal? Hogyan lehetnénk valamik anélkül, hogy e *valami* határát újra és újra kijelölnénk? És itt nem pusztán a határokról beszélek, hanem e határok *folytonos változásáról*⁹ – azaz az identitás performatív jellegéről.

⁶ E jelenséget részletesebben is megvizsgáltam Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezése körül c. tanulmányomban. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika*. TLA: Budapest, 2003. 43–58.

⁷ Manapság úgy tűnik, már az is kérdéses, hogy a szociológia mit képes „tudomásul venni” a körülötte zajló társadalmi változásokból. A szociológia általános „válságáról” újra és újra feléled a vita mind a hazai, mind a nemzetközi porondon. Lásd: Lepenies, Wolf: *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Hanser: München, Wien, 1985.; Boudon, Raymond: *European Sociology: The Identity Lost?* In: Nedelmann, B. – Sztompka, P. (eds.): *Sociology in Europe – In Search of Identity*. Walter de Gruyter: Berlin, New York, 1993. 27–46.; Wallerstein, Immanuel: *The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science*. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. In *Current Sociology* Vol. 47/1998/(1): 1–37.; Bauman, Zygmunt.: A parvenü és a pária, azaz a modernség hőse és áldozata. In: 2000 2001/Július-Augusztus, 3–10.

⁸ Nem mintha a tradíció jelenségének tanulmányozása kapcsán nem kerültek volna elő újra – persze leporolva – a származási tudatra vonatkozó esszencialista érvek. Az egyik legszínvonalasabb válogatás a témában: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (eds.): *Detraditionalization* (Blackwell: Oxford, 1996.), melyben ezt az irányvonalat Paul Morris képviseli (223–248.).

⁹ Ezt a feltevésemet részletesen kifejtettem az Etnicitás és identitás Közép-Európában c. írásomban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. TLA: Budapest, 2002. 7–24.

A szociológia – igazodva a domináns kulturális és politikai diskurzusok „előírásaihoz”, és tévesen hivatkozva arra, hogy ő a társadalmi jelenségek tudománya – mintha megfeledezett volna az identitás azon lényegi vonásáról, hogy legyen az személyes vagy kollektív, mindkét esetben az önzonosság *egyéni megélésén* alapul. Vagyis a társadalmi rendszerek, kultúrák¹⁰ stb. önmagukban nem képesek identitás-teremtésre és -fenntartásra anélkül, hogy a társadalmat alkotó individuumok önzonosságukat személyesen is megélnék és saját jelentéssel ruháznák fel. Nehezen képzelhető el például a „magyar kollektív identitás” annak személyes megéltsége nélkül. Ez egyrészt azt jelenti, hogy kollektív identitások csakis a személyesen (is) megélt azonosságok *analogikus átvitele révén* jöhetnek létre, ha egyáltalán létrejönnek.¹¹ Másrészt visszavezet bennünket az identitás *időbe* ágyazottságához, jelesül ahhoz a fenomenológiai tételhez, hogy a tapasztalás – így önmagunk megtapasztalása – az időhöz csakis narratív módon férhet hozzá¹², egyszerűbben szólva: az individuum mindig *történetekbe* van gabalyodva.¹³ E történetbe gabalyodottság nemcsak arra hivatott, hogy az életben – a narratív módon áthagyományozott kulturális kompetenciák segítségével – eligazodjunk; vagy szociológus nyelven mondván, a szocializáció során praxisokat, normákat, habitusokat stb. sajátítsunk el. A narrativitás ennél jóval többet jelent: történeteink segítségével kerülünk közelebb önmagunkhoz. És itt jutottunk el ahhoz a ponthoz, hogy feltegyük a kérdést, mit is jelent azonosnak lenni önmagunkkal.

II. A személyes identitás

A személyes identitás az időbeli folytonosság és annak hiánya, bizonytalansága közötti feszültségből teremődik.¹⁵ E sajátosságát jól példázza a testünkről és a testünk észlelése által önmagunkról alkotott képünk. Testünknek vannak állandó „határai”, de e határokon belül – az idő múlásával – folyton-folyvást változik, miközben minduntalan magunk(é)nek érezzük. Testi azonosságunk mindig „addig

¹⁰ A kultúra kifejezést „alakuló kultúráként” használom. Vö.: Greverus, Ina M.: A kultúra: teremtés – fogás – kollázs. In: *Regio* 2000/1. 5–42.

¹¹ Hasonló állítást fogalmaz meg Halbwachs és Ricoeur a kollektív emlékezet természetéről. Halbwachs, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk): *Francia szociológia*. KJK: Budapest, 1971. 124–131.; Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta – N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 4*. Kijárat: Budapest, 1999. 56. Lásd még: Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis*. Beck: München, 2002.

¹² Ricoeur, Paul: A hármas mimézis. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris: Budapest, 1999. 255.

¹³ Schnapp, Wilhelm: *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*. Richard Meiner V.: Hamburg, 1953.

¹⁴ A személyes identitás természetesen a fentieknél több aspektusból elemezhető. Lásd: Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek. Múlt és Jövő*: Budapest, 2002. 17–32. Az ott kifejtett pszichológiai következtetések elsősorban szerzőtársam jártasságát bizonyítják. Magam a lélektanban műkedvelő vagyok, így az elkövetkezőkben elsősorban az identitás szociológiai és filozófiai relevanciáival fogok foglalkozni.

¹⁵ Ebben az alfejezetben Paul Ricoeur gondolatmenetét követem. Ricoeur, Paul: *Oneself as Another*. The University of Chicago Press: Chicago, 1992.

terjed, amíg a testileg lakott világ”. A bennünket ért „véletlenek” – melyek önazonosságunkat elbizonytalanítják – eltérést okoznak, és „sorseseeményként”¹⁶ egyezést teremtenek, amennyiben identitásunk helyreáll. Az önazonosság állandósága és változékonysága, egyezése és ütközése közötti ellentmondást rendre feloldja az a belső eltökéltségünk, hogy *annak látsszunk, akik vagyunk*. E belső eltökéltség készít bennünket a folyamatos önkorrekcióra – identitásunk újrafogalmazására.¹⁷

A legegyszerűbb formát tekintve is kétféleképpen tehető fel az identitás kérdése: Mi vagyok? és Ki vagyok? E kérdések a személyes identitás két lényegi dimenziójára világítanak rá. A „mi vagyok” kérdése azzal a fajta önazonossággal áll kapcsolatban, amit Ricoeurrel szólva „ugyanazonosságnak” (*idem*-identitás, *mémeté*, *identity of the same*) mondhatnánk, s amely a külsődleges jellegek, vonások, tulajdonságok egyezésén alapul. Ezek erkölcsi együttese, a *jellem* teszi lehetővé az azonosságok felismerését: a jellem (*character*) valójában a „ki”-nek a „mi”-je.¹⁸ Ez az, amiről képesek vagyunk nyelvi eszközökkel megnyilatkozni, hiszen a tulajdonságok felsorolhatók, számba vehetők. Ugyanazonosságunk egyrészt egy *numerikus* egyezés – azt mondjuk, „egy és azonos” –, másrészt egy reláció – „olyan vagyok, mint a Másik” –, azaz *kvalitatív* azonosság, amely biztosítja a felcserélhetőséget. Harmadrészt *idem*-identitásunk *folytonos*, időben tartós: így beszélhetünk magunkról a születéstől a halál pillanatáig mint férfiról vagy nőről, franciáról vagy/és magyarról, így tulajdoníthatunk magunknak értékeket, ideákat, modelleket és hősöket – noha a különbözőség ezt az ugyanazonosságot folyvást veszélyezteti.¹⁹ A jellem tehát tartós diszpozíciók együttese, melyekről egy személy felismerhető.

A „mi vagyok”-kal szemben a „ki vagyok” kérdését paradox módon narratív eszközökkel nem is vagyunk képesek megválaszolni, „önmagam vagyok” („vagyok, aki vagyok” stb.) – feleljük. Az *őmagaság* (*ipse*-identitás, *ipseité*, *identity of the self*) valójában egy érzet, melyet belső élmények táplálnak, s amely minden pillanatában szükségszerűen magába foglalja a múlt esetlegességei és a jövőbeli várakozások közé feszített időhorizontot, de annak megmutatására önmaga mégsem képes.

„A tapasztaló nem részesül a világból. Hiszen a tapasztalás 'öbenne' van, s nem közte és a világ között. [...] A világ mint tapasztalás az Én-Az alapszóhoz tartozik. Az Én-Te alapszó alapítja meg a viszony világát.” „Mit tapasztal hát az ember abból, akinek azt mondja: Te? – Éppen hogy semmit. Hiszen nem tapasztalja őt. – Mit tud tehát az ember arról, akinek azt mondja: Te? – Csak mindent. Hiszen nem tud róla többé semmi rész szerint valót. [...] Az Én-Te alapszót csak egész lényével mondhatja ki az ember.

¹⁶ E vázlatban a „sorseseemény” részletes ismertetésére nem térhetek ki. Ehelyett röviden idézem Tengelyi Lászlót, aki a fogalmat a következőképp határozta meg: „A sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy az élettörténet mint önazonosság hordozója zárt egész; a 'sorseseemény' kifejezés viszont olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik.” Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz: Budapest, 1998. 43.

¹⁷ Ricoeur, Paul: Az én és az elbeszélte azonosság. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris: Budapest, 1999. 387.

¹⁸ Ricoeur: *Oneself as Another*. 122.

¹⁹ Uo. 116–117.

Önmagam egész lényé koncentrációja és összeolvadása soha nem történhet általam, és soha nem történhet nélkülem. A Te által leszek Én-né. S hogy Én-né leszek, mondom: Te. Minden valóságos élet – találkozás.”²⁰

Történetek, allegóriák, metaforák, s megannyi más nyelvi trópus révén érezhetem bár úgy, hogy megválasztam a Másiknak, ki is vagyok, a Másikban szintén csupán egy érzet keletkezik arról, mit érezne a helyemben. Persze az Én „helye” a Másik számára szintúgy csak az Én elbeszéléséből bukkan fel, s a Másik ömagaságát segítségül hívva épül fel belőle az, amit úgy élünk meg: Én a Másik helyében. Az *ipse*-identitás erkölcsi eszméje ebből következően nem a jellem, hanem az *önmegőrzés* – az az igyekezet, hogy a Másik számíthasson rám. A személyes identitás-ban rejlő erkölcsi problémát Ricoeur a következőképp fogalmazza meg:

„A felelősség fogalma egyesíti a két jelentést: azt, hogy 'számít valakire' egyesíti azzal, hogy 'számadással tartozik valamiről'. Egyesíti a két jelentést, miközben az engem megszólító másik kérdésére: 'Hol vagy?' adandó *válasz* gondolatával egészíti ki a felelősség fogalmát. A válasz: 'Itt vagyok!'. Ez az önmegőrzés válasza.”²¹

Ömagaság és ugyanazonosság egymásra rétegződése által lép működésbe személyes identitásunk. De mi történik, ha ömagaságunk elveszíti ugyanazonosságunk tartópillérét? A környezet által képviselt és elvárt magatartás- és identitásmodellhez, a külső rendhez való hasonulás, az ugyanazonosság pusztá érzete ideig-óráig ellensúlyozhatja ugyan az ömagaság-érzet gyengeségét, a belső eltökéltség hiányát, egymaga mégsem juttat el az önanonosság létélményéig. Az *ipse*-identitás hiányát, gyengeségét a saját csoporthoz tartozás felett érzett büszkeség, a mássággal szembeni elutasítás, gyanakvás és bizalmatlanság csupán kompenzálja. Az ilyen személy rugalmatlan, a másikkal szemben türelmetlen és ingerült. Az ugyanazonosságra alapozott identitás más kultúrákkal találkozva könnyen sérül, s a személy e hiányt hajlamos a sajátjától eltérő létformák lenézésével, megvetésével ellensúlyozni, a meghasonlásra pedig öngyűlölettel reagálni.

Ömagaság és ugyanazonosság között az *elbeszélt* azonosság teremt kapcsolatot. Narratív identitásunkra azonban nemcsak a fenti szélsőséges esetben van szükségünk. Személyes identitásunk nem nélkülözheti annak nyelvi megformálását.

„Az elbeszélés, miközben elbeszéli a jellemet, visszaadja neki azt a mozgást, amely megrekedt a szerzett képességekben, a rögzült azonosulásokban. Az igaz élet szándékát elbeszélve az elbeszélés a szeretett vagy a tisztelt szereplők felismerhető tulajdonságaival ruházza fel a jellemet. Az elbeszélt azonosság egyszerre adja kezünkbe a lánc mindkét végét: a jellem időben való állandóságát és az önmegőrzést.”²²

²⁰ Buber, Martin: *Én és Te*. Európa: Budapest, 1994. 8., 14–15.

²¹ Ricoeur: *Az én és az elbeszélt azonosság*. 408.

²² Uo.

Ha így van – és itt nem volna hiábavaló a filozófiai és irodalomelméleti fejtegetést a kognitív pszichológia és az élettörténet-kutatás idevágó legfrissebb eredményeivel kiegészíteni –, akkor milyen következtetéseket vonhat le az előbbiekből az empiriát űző társadalomkutató? Valójában mit is kutat, amikor „identitást” kutat?

Megkockáztatható, hogy az identitáshoz empirikusan az (élettörténeti) elbeszélésen keresztül lehet a legközelebb férközni. Nem állítom ezzel azt, hogy az élettörténet-kutatással „megtalálhatóvá”, netán tudományos eszközökkel rekonstruálhatóvá válna maga az önazonosság, hiszen ahogy *idem* és *ipse* között csapong a történet, úgy mi is csak e történetet halljuk-olvassuk, mégpedig egy másik történet (saját tudományos szövegünk) segítségével, melyben az eredetit – amely már maga sem az önazonosság, hanem csupán egy történet, amint az Ént meséli – interpretáljuk. A biográfiai módszer tehát lényegét tekintve a *narratív identitást* – a jellem és az önmegőrzés közötti feszültséget és annak narratív helyreállítási mechanizmusait – elemzi; még akkor is, ha egyes képviselői az önazonosság szót az élettörténetre cserélték.²³

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a nagy, kvantitatív survey-k az *ugyanazonosság* tartományában mozognak, amennyiben a külsődleges jellegek, vonások és tulajdonságok egyezését, a megrekedt és a szerzett képességeket, a rögzült azonosságokat veszik alapul; azokat a tartós diszpozíciókat tehát, amelyekről egy személy vagy csoport felismerhetőnek látszik. Az eddigi gondolatmenet szerint ebből az következne, hogy e vizsgálatok az őmagaság „támaszait” kvantifikálják, megszüntetve a kvantifikáló elme számára nyomasztó narrativitást (hiszen a történetek nagyon nehezen mérhetők). De valóban így van-e? Van-e értelme ugyanazonosságot – karaktert, és annak specifikus jellegét – kutatni úgy, hogy a vizsgált személyt vagy közösséget kiszakítjuk a narratív tudás birodalmából?²⁴ Tudunk-e értelmet tulajdonítani a kvantifikált jellegeknek anélkül, hogy e jellegek történetével (az e jellegeket elbeszélő történetekkel) számolnánk? Nagyon valószínű, hogy nem. A kvantifikált ugyanazonosság-minták mögött ott várakoznak az elnémított hangok, ott mormognak a történetek.

*

Ezidáig csupán a személyes identitásról, illetve a kollektív identitások személyes megéléséről esett szó. A fent vázolt alternatív identitásmodell ugyan szerintem alapjaiban kérdőjelezi meg a szó bevett használatát a hétköznapi és a tudományos közbeszédben, mindazonáltal sokak szemében mégis csak egy árnyalatnyi különbséget felnagyító filozofálásnak és pszichologizálásnak tűnhet. Az itt tárgyalt identitások végülis merő érzetek, legyinthet a makacs empirikus társadalomkutató, amelyeknek semmi közük a társadalmi cselekvésekhez. Erőtlen elbeszélések csupán, folytathatja, melyek alig szűrődnek ki a közbeszéd zsvajából. Mégse adjuk meg

²³ Itt szintén könyvtárnyi már az irodalom, ezért csupán a biográfiai módszer társadalomtudományos térnyeréséről készült összegzésre hivatkozom. Chamberlayne, Prue – Bornat, Joanna – Wengraf, Tom (eds.): *The Turn to Biographical Methods in Social Science*. Routledge: London, 2000.

²⁴ Ricoeurön túl lásd: Lyotard, Jean-François – Habermas, Jürgen – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Századvég/Gond: Budapest, 1993.; White, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris/Gond: Budapest, 1997.

olyan könnyen magunkat: fordítsuk tehát vizsgálódó tekintetünket a személyesről a közösségi, az érzetről a cselekvés, a narratíváról a diskurzus felé. Itt az ideje, hogy az önazonosság relációs természetét a társadalmi cselekvések és kapcsolatok fogalmával összehozzuk.

III. Az etnicitás mint társadalmi kapcsolat

Az identitás – mint már hangsúlyoztam, akár individuális, akár kollektív – egyfelől feltételezi a személyes megéltséget, másfelől azonban csak *személyközi vonatkozásháló*ban mutatkozhat meg. Ugyanazonosságunk olyan társadalmi cselekvésekben (értsünk ezen bármely külső és belső emberi viselkedést, tevékenységet, vagy annak elmulasztását, illetve eltűrését) válik láthatóvá, észlelhetővé és ezáltal kutathatóvá, amelyek a cselekvők szándékolt értelme szerint a mások viselkedésére vonatkoznak és ahhoz igazodnak.²⁵ A külső interakció azonban – már megint csak az idővel – *belsővé* válik: jártassággá, mesterséggé, tradícióvá. A következő kérdés a kvantitatív identitás-kutatáshoz tehát így hangozna: Van-e értelme identitást kutatni úgy, hogy a vizsgált személyt vagy közösséget kiszakítjuk a társadalmi cselekvések, s ezzel a szokások birodalmából?²⁶

De menjünk tovább, hiszen a társadalmi cselekvések csak periférikusan jelennek meg a kollektív identitásokat kutató tanulmányokban (jóval inkább a konfliktus-orientált médiában). A csoportazonosságokhoz a társadalmi kapcsolat fogalma visz közelebb.

„Társadalmi 'kapcsolatról' beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag azt az *esélyt* jelenti, hogy a cselekvés (értelme szerint) megadható társadalmi cselekvésként játszódik le. [...] A kapcsolat tartalma a legkülönbébb lehet: [...] rendi, nemzeti vagy osztályközösség (feltéve, hogy a pusztá együvé tartozáson túl 'társadalmi cselekvés' is létrejön). A fogalomról tehát egyértelműen nem derül ki, hogy a cselekvők 'szolidárisak-e' egymással, vagy sem. [kiem. MW]”²⁷

A kollektív identitások tehát társadalmi kapcsolatok, melyek csupán az *esélyt* teremtik meg annak, hogy egy csoporttudattal rendelkező nemzeti vagy etnikai

²⁵ Az alábbiakban – vállalva a régimódiság ódiumát – Max Weber gondolatmenetét követem, tehát az általam nagyra becsült empirikus szociológia kritikájához annak bevett „fegyverét” használom. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapjai* I/I. KJK: Budapest, 1987.

²⁶ Uo. I/1. 38., 56.

²⁷ Uo. I/2. 54–55.

közösség létrejöhesse.²⁸ A weberi terminus minden olyan – mostanában ismét elharapódzó – esszencialista felfogást megkérdőjelez, amely a kollektív identitás-formációkat adottnak és állandónak veszi, egyúttal leszámol azokkal a romantikus nézetekkel is, amelyek a szolidaritást tekintik a társadalmi csoportok legfőbb szervezőelvének. Az etnikai, nemzeti stb. társadalmi kapcsolatok csupán *vélt* összetartozások, melyek a *valószínűségét* teremtik meg annak, hogy bizonyos társadalmi cselekvések végbemenjenek. E kapcsolatok cselekvésről cselekvésre újra kell teremtdőjenek, s közben szándékolt értelmük is változhat – egészen odáig, hogy felbomlanak, megszűnnek.

A társadalmi kapcsolatok magukban rejtik az alteritást és az identitást. Az alteritás megfelelője a weberi terminusban a „harc” (a másság kiválogatása és kiszorítása), az identitásé pedig a „közösség” és a „társulás”.

„Közösségnek nevezzük azt a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést a résztvevők szubjektíve átértékelte (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi.”²⁹

Fontos kitétel itt, hogy a társadalmi kapcsolat „nagyon heterogén tényállás”, hiszen minden egyes résztvevő más értelmet tulajdoníthat neki. Így például lehetnek olyanok, akik a nemzeti vagy etnikai azonosságra irányuló társadalmi kapcsolatot közösségként élik meg, és olyanok is, akik társulásként. Utóbbiak tehát nem a szubjektív összetartozás érzése okán vesznek részt benne, hanem érdek-kiegyenlítődési vagy -kapcsolódási alapon. Közös tulajdonságok, helyzetek vagy viselkedési formák még nem elégségesek egy közösség létrejöttéhez. Az esetleges kirekesztésre adott egyforma válasz sem teremt önmagában közösséget. A közösség az *együttes* válasszal születik meg: az egymáshoz (és nem a környezethez) igazodással. A közös nyelv – az identitáskutatások egyik sarkköve – a weberi gondolatmenet szerint csupán *eszköze* a megértésnek, nem pedig a közösség értelmi tartalma. Csak a nyelvi csoport tagjai és a kívülállók között létrejövő *tudatos ellentétek* teremtenek olyan közösségeket, melyeknek aztán a nyelv lesz az egyik – szintén tudatos – létalapja.³⁰

Belátható, hogy ez a megközelítés alkalmatlan arra, hogy olyan empirikus szociológiai törekvéseket támasszon alá, melyek önhatalmúlag és előzetesen kollektívumo-

²⁸ Az etnikai közösségi kapcsolatokat Weber külön fejezetben tárgyalja: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1/2. KJK: Budapest, 1992. 91–108. Itt így pontosítja a fentieket: „Az 'etnikai összetartozás' önmagában véve csupán csak (vélt) 'összetartozás', nem pedig 'közösség'. Az etnikai összetartozás maga nem közösség, hanem csupán a közösségképződést megkönnyítő egyik mozzanat. Mindenütt elsősorban a politikai közösség az – bármily mesterségesen tagolódjék is –, ami fel szokta ébreszteni, és később is életben szokta tartani az etnikai összetartozásba vetett hitet. Ez a hit rendszerint a politikai közösség felbomlása után is tovább él, hacsak a szokáserkölcseben és a külső megjelenésben – legfőképp pedig a nyelvben – meglevő drasztikus különbségek ki nem kezdik. Az etnikai összetartozásba vetett hitnek ez a 'mesterséges' kialakítása teljesen megfelel annak a jól ismert sémának, amelyet akkor követünk, amikor a racionális társulásokat a közösségen belüli személyes kapcsolatokként értelmezzük.” I. m. 96.

²⁹ Weber: *Gazdaság és társadalom* 1/2. 66.

³⁰ Uo. 68.

kat-csoportokat konstruálnak.³¹ De ha ennél megértőbbek és megengedőbbek vagyunk is a kollektív identitás mérésére (összeszámlálására) hivatott kvantitatív társadalomtudományi módszerekkel szemben, akkor is kiviláglik, hogy még a hagyományos, weberi definíció is az összetartozásba vetett hitek birodalmába sorolja a közösségiség érzetét. Ad absurdum ez azt jelenti, hogy a sorra születő identitás-survey-k – melyek politikai és népjóléti stb. programokat alapoznak meg és részben előírják a közösségekről szóló közbeszédet – valójában csupán hitek és vélekedések summázatai és tipizációi volnának? A következő kérdés tehát így fogalmazható meg: Melyek azok a közösségek – ha egyáltalán léteznek ilyenek –, amelyek tagjainak társadalmi cselekvését valóban a „szubjektív átértézt összetartozás” irányítja?

IV. Nemzet és etnikai táj

Úgy volna tisztességes, ha – amint a II. fejezetben a személyes, a III. fejezetben a kollektív identitás kapcsán – ebben a fejezetben a nemzet- és nacionalizmus-elméletek alapján építeném fel mondandómat. Ez azonban – úgy érzem – szétrobbantaná e tanulmány kereteit. Legyen itt elegendő leszögezni, hogy e tárgykörben is hasonlóan ellentmondásos a tudományos és közéleti diskurzus, mint az identitás témájában,³² és bizonyos eszmétörténészek (mint *Benedict Anderson* vagy *Anthony D. Smith*) identitásról alkotott elképzelései nem is állnak messze az általam vázolt *ricoeuri* modelltől.³³

Gondolatmenetemet a közösségek felől folytatom tehát és a nemzet csak vizsgálódásom horizontján ködlik majd föl.³⁴

³¹ Az efféle redukció ellen az utóbbi évtizedben több antropológus is komoly támadást intézett. Vö. Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. In: *Beszélő*, III. folyam 6. évfolyam 7–8., 2001. július-augusztus.; Calhoun, Craig: Társadalomelmélet és identitáspolitika. In: Zentai Viola (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris-Láthatatlan Kollégium: Budapest, 1997. 99–113.

³² Itt csak a nemzetről és nacionalizmusról való gondolkodásban mérföldköveket jelentő alapművekre utalok: Anderson, Benedict, R.: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso: London, 1983.; Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Blackwell: Oxford, 1983.; Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell: Oxford, 1986.; Hobsbawm, Eric, J.: *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge U. P.: Cambridge, 1990.; Smith, Anthony D.: *National Identity*. Penguin: London, 1991.

³³ Anthony D. Smith például – többek között – ezt írja a nemzeti identitásról: „Finally, a sense of national identity provides a powerful means of defining and locating individual selves in the world, through the prism of the collective personality and its distinctive culture. It is through a shared, unique culture that we are enabled to know 'who we are' in the contemporary world. By rediscovering that culture we 'rediscover' ourselves, the 'authentic self', or so it has appeared to many divided and disoriented individuals who have had to contend with the vast changes and uncertainties of the modern works.” Smith: *National Identity*. 17. Smith persze nem megy el addig, hogy a nemzeti identitásokat opcionális és szituatív jelenségekként is szemügyre vegye, és több helyütt is az identitás „felfedezéséről”, nem pedig konstrukciójáról beszél.

³⁴ Az identitás és nemzet fogalmának összekapcsolásához itt mérvadónak tekintem Peter Burke tanulmányát. Burke, Peter: We, the people: popular culture and popular identity in modern Europe. In: Lash-Friedman: *Modernity and Identity*. 293–308.

A nyolcvanas-kilencvenes évek posztstrukturalista, posztmodern és posztkolonialista elméletei³⁵ kísérletet tettek arra, hogy újragondolják a közösség, a közösségiség és az etnicitás fogalmait. Ezt többnyire arra a feltevésre alapozták, hogy a modern kapitalizmus és a liberalizmus olyan exkluzív demokráciákat teremtett, melyekből széles társadalmi rétegek és csoportok egyszerűen kiszorultak.³⁶ A posztstrukturalista kritika végül a közösség, a közösségiség helyett a *lokalitásra* helyezte a hangsúlyt. A lokalitás komplex elméletét mindazonáltal mindmáig nem dolgozta ki senki sem. A legvonzóbb kísérlettel talán *Appadurai* szolgált, aki a lokalitásnak nemcsak az összetettségét, szimbolikus és konnotatív mivoltát hangsúlyozta,³⁷ hanem lokalitás és *szomszédság* fogalmainak elkülönítésével a lokalitás termelésének modelljét is felrajzolta.

Appadurai olyan fogalommal dolgozik, mely megóv bennünket attól az elképzeléstől,

„mely szerint a csoportidentitásoknak szükségszerű velejárójuk, hogy a kultúrákat térbelileg elkülönített, történelmileg öntudatlan és etnikailag homogén formának kell látnunk”.³⁸

Az *etnikai táj* (*ethnic landscape*), noha a társadalmi élet fontos jellegzetessége, mégsem adott, hanem állandóan újra kell teremteni, ez adja (mint társadalmi kapcsolat) a kontextusát és érzelmi szerkezetét a valóságos társadalmi formának, a *szomszédságnak* (közösségnek), mely aztán ezt a kontextust értelmezi, feszegeti, alakítja. Ezzel *Appadurai* nemcsak megfosztja a csoportidentitásokat az etnikai homogenitás követelményétől, hanem abban is radikálisan szakít a korábbi közösség-elméletekkel, ahogyan az etnicitás és a szomszédság közötti kapcsolatot bemutatja. Az etnikai közösség weberi fogalmát mintegy áthúzza, a lokális etnoszt pedig etnikailag is heterogén társadalmi kapcsolatként ábrázolja. A *szomszédság* bevezetésével olyan közösségiségre irányítja a figyelmet, mely az egyik leglazább formája a szubjektív összetartozás érzésétől vezérelt társadalmi cselekvésekkel jellemzett csoportosulásoknak, hiszen a szomszédság egyik alapelve éppen az, hogy tagjai a fizikai közelség ellenére (vagy lehet, hogy éppen amiatt) lehetőleg *távolságot* tartsanak egymástól.³⁹ A szomszédságok csak ritkán – rendszerint a külső fenyegetés té-

³⁵ A 2001-es tanulmányomban hivatkozott irodalmon túl lásd még Bhabha, Homi K.: *DissemiNation. Time, narrative, and the margins of the modern nation*. In: Bhabha, Homi K. (ed.): *Nation and Narration*. Routledge: London, New York, 1990. 301–327.; Featherstone, Mike – Lash, Scott – Robertson, Ronald: *Global Modernities*. Sage: London/Thousand Oaks/New Delhi, 1995.; Chambers, Iain – Curti, Lidia: *The Post-Colonial Question*. Routledge: London/New York, 1996.; Cvetkovich, Ann – Kellner, Douglas: *Articulating the Global and the Local*. Westview Press: Boulder/Colorado, 1997.; Featherstone, Mike – Lash, Scott: *Spaces of Culture*. Sage: London/Thousand Oaks/New Delhi, 1999.; Tomlinson, John: *Globalisation and Culture*. The University of Chicago Press: Chicago, 1999.

³⁶ Az ebből kifejlődő komunitárius diskurzusra most nem térek ki.

³⁷ Mint pl. az egyik posztmodern guru, Homi K. Bhabha a *DissemiNation*-ban. Vö. Bhabha (ed.): *Nation and Narration*. 139–170.

³⁸ Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. In: *Regio* 2001/3. 9.

³⁹ Weber: *Gazdaság és társadalom* 1/2. 63.

nyére vagy érzetére válaszolva – lépnek fel közösen és öltenek határozott alakot, míg a veszély elmúltával újra szétesnek, fellazulnak, vagy szunnyadó társadalmi kapcsolatokká szűkülnek. A szomszédság határai a legkevésbé rögzítettek, paradox módon rendszerint csak akkor látszanak, ha már megszűntek és valamilyen „zárt társulássá alakultak”. A távolságtartás és az egymásra utaltság dialektikája egyrészt, a közösségi cselekvések alacsony intenzitása és időszakossága másrészt, a résztvevők képlékeny halmaza és nyitott köre harmadrészt jól rímeli a későmodern társadalmak konkrét csoport-alakzataira.

Az *etnikai táj* törekeny és érzékeny – és létére a nagyméretű társadalmi formációk (ideértve a diskurzusokat is) a legveszélyesebbek. *Appadurai* ezek közül a modern nemzetállamot⁴⁰ véli a legellenségesebbnek.

„A modern nacionalizmus nézőpontjából ugyanis a szomszédságok elsődlegesen azért léteznek, hogy szolgálatkész nemzeti állampolgárokat keltsenek életre és reprodukáljanak – és nem azért, hogy lokális szubjektumokat hozzanak létre. A modern nemzetállam számára a lokalitás vagy a nemzetileg kisajátított nosztalgia, ünnepek és megemlékezések helye, vagy az állampolgár teremtésének szükséges előfeltétele. Mint társadalmi formációk, a szomszédságok szorongással töltik el a nemzetállamot, mivel olyan nagy vagy fennmaradó terek tartoznak hozzájuk, ahol a nemzethez tartozás technikái (születésszabályozás, nyelvi egységesítés, gazdasági fegyelem, a kommunikáció hatékonysága, a politikai hűség) aligha életképesek, vagy vita tárgyát képezhetik. Ugyanakkor, a szomszédságokból kerülnek ki a helyi politikusok és pártthivatalnokok, a tanárok, katonák, tévészereklők és mezőgazdasági termelők. A szomszédságok nélkülözhetetlenek, még ha esetleg hűtlenek lennének is a nemzetállamhoz. A nemzetállami vállalkozások számára a szomszédságok az entrópia és a félrecsúszás állandó veszélyét hordozzák. Majdnem olyan alaposan kell ügyelni rájuk, mint az országhatárookra.”⁴¹

Olybá tűnik tehát, hogy nem annyira a megélt azonosság, mint inkább a ránk aggatott kollektív azonosítókkal szembeni ellenállás a mai csoportazonosságok létrejöttének egyik mozgatórugója.⁴² Ráadásul a lokalitás az etnikai táj létrehozásához és fenntartásához szükséges jártasságok segítségével jön létre. Így viszont nem a kollektív összetartozás érzete – hogy visszatérjek a korábbi érveléshez: nem az ugyanazonosságunk felismerése, és ezzel ömagaságunk megtámogatása – a tét, „csupán” a társulások önérvényesítő és önelismertető erejének biztosítása más, rájuk nehezedő társadalmi formációkkal szemben. Azaz, ha etnikai tájat mondunk, mint a ma egyik uralkodó közösségteremtő terét, akkor már nem is annyira a kollektív identitás, mint az intézmények síkján mozgunk. *Appadurai* – bár szomszédságok-

⁴⁰ Nemzetállamiság és nacionalizmus kettéválására megfontolandó megállapításokat tesz Manuel Castells: *The Power of Identity*. 5–67.

⁴¹ Appadurai, 2001. 17–18.

⁴² Hasonló következtetésre jut Craig Calhoun is a Társadalomelmélet és identitáspolitikák c. írásában. In: Zentai Viola (szerk): *Politikai antropológia*.

ról beszél – megfigyelései mégsem a weberi közösségre vonatkoznak, még csak nem is e közösség tudatának átalakulására, e közösség elfogadtatására kialakított *identitáspolitikákra és diskurzusokra*.

Írásom végén az alábbi, merésznek tűnő következtetések adódnak.

1. A személyes identitás az empirikus kutatások számára vélhetően elérhetetlen emberi jelenség, melynek csupán narratív szintje, az elbeszél azonosság áll a tudományos megértés rendelkezésére.⁴³ A karakterek – az ugyanazonosság – számszerűsítése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy szituatív megnyilvánulásokat állandónak, átmeneti csoportosulásokat szilárd közösségeknek tételezünk. A karakter-kombinációk esetlegessége és befejezetlensége ráadásul azt vetíti előre, hogy az új évezredben a különbségek lesznek *normálisak* és nem az élethosszig tartó azonosságok. E társadalmi változások az identitás szociológiája helyett az *alteritás* szociológiájának kidolgozását sürgetik.⁴⁴

2. Olybá tűnik, hogy etnikai közösség (legalábbis megszokott értelmében) nincs – vagy ha van is, nem igazán lényeges. Ez a kijelentés talán nem is olyan abszurd, ha komolyan vesszük, hogy rend, etnicitás, nemzet stb. mind történelmi kategóriák. Meglehet, az etnicitás korának leáldozott. A filozófiától az esztétikától át a kulturális antropológiáig a közös elbeszélések, a társadalmi terek, etnikai tájak és a csoportosulás fogalmai szorítják ki lépésről lépésre az etnicitást. Az ezekhez való hozzáférés azonban korlátozott: a néma, tereiktől megfosztott embercsoportok még ebben az új keretben sem látszanak.⁴⁵

3. Tájakban, terekben, elbeszélésekben és csoportosulásokban imaginálódnak, konfigurálódnak, öltének időről-időre testet a különféle laza közösségek, rendszerint a fenyegetettség (érzete) miatti ellenállás következtében. Azaz *identitáspolitikák* (*politics of identities*) vannak – legalábbis ezek látszanak a leginkább –, amelyek a csoport közös, ám egy nagyobb egység távlatából partikuláris létélménye-

⁴³ Igaz, hogy a kognitív tudományok előretörése a közeljövőben akár fordulatot is hozhat az identitás-kutatásban. Erre utalhat a kurrens nemzetközi szakirodalom magyar megjelentetésének dömpingje a kilencvenes évek közepe óta. Calvin, William, H.: *A gondolkodó agy*. Kulturtrade: Budapest, 1997.; Clark, Andy: *A megismerés építőkövei*. Osiris: Budapest, 1996.; Damasio, Antonio, R.: *Descartes tévedése*. Adupint: Budapest, 1996.; Dennett, Daniel, C.: *Micsoda elmék*. Kulturtrade: Budapest, 1997.; Uő: *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris: Budapest, 1998.; Uő: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex: Budapest, 1998.; Ryle, Gilbert: *A szellem fogalma*. Osiris: Budapest, 1999.; Sacks, Oliver: *Antropológus a Marson*. Osiris: Budapest, 1999.; Schachter, Daniel, L.: *Emlékeink nyomában*. Háttér: Budapest, 1998. Lásd még: Pally, Regina – Olds, David – Solms, Mark: *The Mind-Brain Relationship*. Other Press: Chicago, 2000.; Damasio, Antonio: *Looking for Spinoza. Joy, Sorrow, and the Feeling Brain*. Harcourt: Orlando, 2003.

⁴⁴ Erről az elvágyódás kapcsán részletesen szövegek Etnicitás és identitás Közép-Európában c. írásomban. In: Fedinec (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. 23–24.

⁴⁵ Hogy ez mennyire így van, arra a *Postcolonial Studies* hívta fel a figyelmet. Lásd Spivak, Gayatri C.: Can the Subaltern Speak? In: *Wedge 7/8* (Winter/Spring 1985). 120–130.; Chambers, Iain: Signs of silence, lines of listening. In: Chambers, Iain – Curti, Lidia (eds.): *The Post-Colonial Question*. London–New York, 1996. 47–64.

inek jogosságáért és elismertetéséért küzdenek.⁴⁶ Nagyon úgy tűnik, hogy a kollektív identitások rögzítése, kikövekelése és összeszámlálása, azaz a homogenizáció nem annyira a tudomány (és ezzel a megértés), mint a hatalom (és ezzel az ellenőrzés) egyik hatékony eszköze. A tudomány végre visszatérhet a társadalmi cselekvések és a hatalmi-uralmi viszonyok kvantitatív és kvalitatív elemzéséhez.

⁴⁶ Hasonló megfigyelések vezetnek a tollát Clifford Geertz-nek is az *Identitáspolitikák* c. írásában: „[...] a közvetlen lojalitások adott formájával kell majd megbirkózni, nem kulturális, faji, nyelvi vagy éppen vallási különbségekkel. Itt is van, bár kevésbé artikuláltan, egyfajta mester-narratíva, de ez nem különbözőségről, szeparatizmusról, egyensúlyról és szintézisről szól, hanem szétszórtságról, rivalizálásról, bizalomról és kapcsolatokról.” Geertz, Clifford: Az identitás politikájáról. In: *Magyar Lettre Internationale* 31 (1999). 28.

Az asszimilációs folyamatokról és nemzetiségváltásról a szlovákiai magyarság körében végzett vizsgálatok alapján

A környező országokban 2000 körül lezajlott népszámlálások eredményei, illetve az azokkal kapcsolatos diskurzusok néhány jelentős fejleményre, változásra hívják fel a figyelmet. Többek között elméleti-módszertani szempontból is előtérbe került az asszimiláció, a nemzetváltás kérdése. A fogalom immár tudományos apparátussal történő vizsgálata megkerülhetetlenné vált az utóbbi évek etnopszociológiai, illetve etnodemográfiai folyamatainak vizsgálataiban.¹

A nemzetiségváltás, asszimiláció kérdése a mikro-, illetve mezoszintű társadalmi folyamatok vizsgálatánál is előtérbe került egy-egy régió, település etnikai összetételének viszonylag gyors, jelentős mértékű változása, a magyar nyelvű iskolába járó gyerekek számának az országostól eltérő mértékű módosulása a nyelvhasználati szokások vagy a vegyes házasságok számának, arányának változásával összefüggésben.

Ez az intenzív érdeklődés lehetőséget nyújt arra, hogy az asszimiláció fogalma a társadalomtudományi vizsgálatok keretében megtisztuljon mindazoktól a reziduumoktól, melyek a korábbi időszakban ráakódtak – részben az előző évtizedeket meghatározó adathiány, másrészt a bizonytalan, ködös, elnagyolt fogalomhasználat miatt.

E tanulmányban a szlovákiai magyarság körében zajló asszimilációs folyamatok szociológiai és demográfiai vizsgálatainak korábbi tapasztalatait összegezzük. Azt a célt tűztük magunk elé, hogy a közelmúltban végzett szlovákiai magyar vonatkozású kutatások eredményeit újragondoljuk és egységes gondolatok keretbe rendezzük (a társadalomtudományi gondolkodásban bevett koordináták szerint). Ott, ahol csak foghíjas ismeretekkel rendelkezünk, előzetes feltevéseket fogalmazunk meg, vállalva az esetleges tévedés kockázatát. Nem tartjuk feladatunknak, hogy (ismételten) összefoglaljuk az asszimiláció-elméletek kialakulásáról már korábban leírtakat.

Némi fogalomtisztázás után az asszimilációs folyamatok és a társadalmi valóság egyes szegmensei közti kapcsolatokat tekintjük át, ezt követően kísérletet te-

¹ A környező országokban élő magyarság száma a tíz évvel korábban megtartott censzusokhoz viszonyítva igen kedvezőtlenül alakult. A nagyobb lélekszámú határon túli magyar közösségek lélekszáma jelentősen csökkent. A területenként kimutatott lélekszámcsökkenés mértéke ráirányította a figyelmet a határon túli magyar lakosság etnodemográfiai folyamataira, s ebben a diskurzusban megkerülhetetlenné vált az asszimiláció, nemzetváltás kérdéseinek tudományosan is megalapozott vizsgálata. Lásd: Gyurgyík – Sebők (2003)

szünk az interetnikailag érintett társadalmi valóság konfrontációjára (konstrukciójára) a hasonulási folyamatok szempontjából. A társadalmi koordináták közé helyezés lépéseit alapvetően meghatározza, hogy milyen alapvető feltevések azok, amelyek érdeklődésünk középpontjában állnak. Abból a triviálisnak tűnő plauzibilis feltevésből indulunk ki, hogy a hasonulási folyamatok alapvetően a kisebbségi társadalmak irányából a többségi társadalmak irányába mutatnak.² A továbbiakban ennek finomszerkezetét vizsgáljuk meg.³

1. Fogalmak

1.1. Az *asszimilációt* olyan határcsökkentő folyamatnak tekinthetjük, mely akkor következik be, amikor két vagy több közösség, etnikai vagy kisebb társadalmi csoport tagjai kapcsolatba kerülnek egymással. Olyan folyamatról beszélünk, mely a csoportok közötti interakció és a kulturális csere kezdeteitől a csoportok mélyreható fúziójáig terjed. Mint befejezett folyamat, az asszimiláció a korábban megkülönböztethető szociokulturális csoportok egy csoporttá történő összeolvadása.

Az asszimilációs folyamat egyes szakaszai annak kezdeti, előrehaladott, vagy végső szakaszaként jellemezhetők.

Dolgozatunkban a továbbiakban az asszimilációt olyan folyamatként értelmezzük, melynek az egyes fokozatai igen nagy mértékben interaktívak, egymástól elválasztva, de nem teljesen függetlenül változnak. (Yinger 1994) Az asszimilációs folyamatok két aspektusa az intergenerációs (nemzedékek közötti) és intragenerációs (nemzedéken belüli) hasonulás. Ezek az empirikus vizsgálatok során gyakran egybemosódnak, de fogalmi szintű megkülönböztetésük alapvető fontosságú. Kutatásunkban az asszimilációt a szülők származásához viszonyított etnikai hovatartozás-változásként operacionalizáljuk.⁴

1.2. Ellentétben a szociológiai megközelítésekkel, a *demográfiai adatok szintjén* kimutatott nemzetiségváltozásoknál nem indokolt asszimilációról, csak nemzetiség-, illetve nemzetváltásról beszélni. A demográfiai megközelítés a nemzetiségváltást minősíti asszimilációnak, azaz az asszimilációt nem vizsgálja annak folyamat mivoltában.

A két fogalom (az asszimiláció és a nemzetiségváltás) egymással való kapcsolatról elmondhatjuk, hogy sor kerülhet jelentős mértékű asszimilációra anélkül,

2 E feltételezést az alábbi formában pontosíthatjuk: Szlovákiában az asszimilációs folyamatok eltérő mértékben módosítják az egymással kapcsolatba lépő kisebbségi és többségi nemzetiségek etnikai jellegzetességeit. Kapcsolatuk etnikai kihatásait tekintve aszimmetrikus. A kisebbségi származásúak egy része nemzetiségváltás következtében a többségi nemzethez tartozónak vallja magát, a többségi nemzethez tartozóknál viszont csak kisebb mértékű etnikai hasonulásra kerül sor a kisebbségek irányába.

3 Nem szükségszerű, hogy a nemzeti-etnikai közösségek kapcsolatát meghatározóan az asszimilációs folyamatok jellemezzék. E kapcsolatokat egyéb forgatókönyvek szerint is alakulhatnak: az egyik póluson a (kulturális) pluralizmus, a másikon pedig a szegregáció is jellemezheti őket.

4 Ez a meghatározás elsődlegesen intergenerációs változás, de tartalmaz intragenerációs elemeket is. Az intragenerációs változás időbeli kezdetének meghatározása problematikus, amiatt is, mivel a származás közvetlen, illetve közvetett hatása az egyén életében realizálódik.

hogy nemzetiségváltás következne be, de ellentétes irányú összefüggés is megfigyelhető: az egyének nemzetiséget válthatnak, de nem kerül sor jelentősebb mértékű asszimilációra.⁵

2. A társadalmi valóság aspektusai és a hasonulási folyamatok

A következőkben a hasonulási folyamatokat vizsgáljuk meg a társadalmi valóság egyes meghatározó aspektusaival összefüggésben. Fő hipotézisünk szerint a hasonulási folyamatok alapvetően a kisebbség irányából a többség felé mutatnak. A továbbiakban ezt az interetnikai kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa szerint elemezzük.⁶

2.1. *Dimenziók.* Az asszimilációs folyamatok lefolyását különböző társadalmi tényezők befolyásolják, illetve a befolyásoló tényezőknek eltérő hatása, súlya, szerepe van a hasonulási folyamatokra. A szlovákiai magyarok körében végzett vizsgálat modelljeit Gordon és Yinger elméleti konstrukciója alapján alakítottuk ki és öt dimenzióját különítettük el. (Gordon 1964, Yinger 1994)

	<i>Dimenziók elnevezése</i>	<i>Változók</i>
1.	Kulturális asszimiláció	Magyar nyelvtudás mértéke
2.	Strukturális asszimiláció	Iskoláztatás nyelve
3.	Intergenerációs amalgamáció (származás)	Szülők házasságának homo-heterogenitása
4.	Intragenerációs amalgamáció	Házastársa nemzetisége
5.	Identifikációs asszimiláció	A megkérdezett nemzetisége

Két kérdés megválaszolására törekedtünk, amelyek végül is ugyanannak a valóságnak két vetületét képezik. Egyrészt azt szerettük volna tisztázni, hogy a nemzeti hovatartozás megtartását, illetve ennek megváltozását milyen tényezők határozzák meg a legnagyobb mértékben. Másodikként azt, hogy az egymással kapcsolatban álló etnikumok tagjainak etnikai hovatartozása hogyan módosul, illetve milyen hasonulási folyamatokra kerül sor közöttük.

2.1.1 Az első kérdésre a választ egydimenziós modell segítségével kerestük. Ebben a megközelítésben a nemzetiség volt a függő változó, a többi – a (homo-

⁵ Az előzőre példa az az eset, amikor az egyén élete során folyamatosan ugyanazon nemzetiség tagjának vallja magát, de nyelvtudása, iskoláztatásának nyelve, házastársa, gyermekei „etnikai szocializációja” révén már a másik nemzetiséghez tartozónak minősíti a környezetét. A második esetben az erőszak, etnikai terror, jogfosztottság következtében kikényszerített nemzetiségváltásnak nem kell feltétlenül jelentősebb hasonulási folyamat motorjává válnia, főleg ha viszonylag rövid, belátható ideig tart.

⁶ A kisebbség és többség fogalmakat két értelemben, makro (országos) és mikro (helyi, lokális) vonatkozásban használjuk. Lásd a 2.3. és a 2.4. pontokat.

gén–heterogén) származás, iskoláztatás nyelve, a magyar nyelvtudás mértéke, házastársa nemzetisége – magyarázó változó.⁷

A nemzeti hovatartozás alakulását befolyásoló tényezők hatását több lépésben elemeztük: először az egyes magyarázó változók hatását vizsgáltuk meg a függő változóra. A vizsgálat eredménye szerint a nemzeti hovatartozás megtartására, legnagyobb hatása a homogén magyar származásnak van: a homogén magyar származású megkérdezettek (18 évnél idősebb) populációjából 93,6% vallotta magát magyar nemzetiségűnek, a vegyes származásúak 20,1%-a minősítette magát magyarnak. A homogén szlovák származásúak között nem találtunk magyar nemzetiségűt. Értelemszerűen úgy is fogalmazhatunk, hogy a homogén magyar származásúak 6%-ának változott meg a nemzetisége szülei nemzetiségéhez viszonyítva.

A vegyes házasságból származók 60%-a vált nemzetiséget.⁸ (A homogén szlovák családokban nem következett be nemzetiségváltás.)

A továbbiakban modellünkbe a származás mellett váltakozva 1–1 további dimenziót is bevontunk. Azt vizsgáltuk, hogyan módosul a nemzetiséget váltók aránya, ha az azonos származás mellett a további bevont változó értékei eltérőek. A további magyarázó változó bevonása jelentős mértékben differenciálta a magyar nemzetiségűek számának, arányának alakulását. Az egyik tipikus esetet az iskoláztatás nyelvének változása jellemzi, azaz a magyar származásúak nem magyar, hanem szlovák tanítási nyelvű általános iskolákat látogatnak. Ebben az esetben a megkérdezettek 28%-a már nem magyarnak, hanem szlováknak vallotta magát. A magyar iskolákat látogatók közül 2% volt szlovák. A nyelvi dominancia változása az előzőnél is nagyobb mértékű differenciálódást eredményezett. Abban az esetben, amikor a magyar származásúak már jobban beszélik a többségi nyelvet – a megkérdezettek közel fele, 49%-a minősítette magát szlováknak. A magyarul jobban beszélőknek az előző típushoz hasonlóan 2%-a minősítette magát szlováknak.

⁷ E vizsgálat során két eljárást alkalmaztunk: szorzattényezős megközelítést, illetve lineáris regresszió-számításokat dummy változók bevonásával. Az első esetben olyan új komplex változót alakítottunk ki, melynek segítségével közvetlenül kimutatható, hogy a változók értékeinek egyes együjtjárásai, kombinációi milyen mértékben befolyásolják a nemzetváltási folyamatokat. A második eljárásban alkalmazott regressziós egyenlet azt fejezi ki, hogy az egyik változó milyen mértékben függ a másik változó értékétől.

A vizsgálat regressziós modelljébe függő változóként a vizsgált személyek nemzetiségét (esetünkben azt, hogy magyar-e), független változóként az eredeti változókból kialakított dummy változókat vittük be. Minden változó esetében a tökéletes multikollinearitás elkerülése végett – egyet kihagytunk (Moksony 1999: 72–75). A független dummy változók ilyen módon különböző kombinációban kerülhetnek bevonásra, ezáltal látszólag eltérő értékeket kapunk, de a be nem vont változók értékei a lineáris regressziós egyenlet alapján ($y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots$) kiszámíthatók. Regressziós egyenletünkben egy „eredeti” változóból képeztük le a magyarázó változókat, ezért a magyarázó változóknak a függő változóra gyakorolt hatását a standardizálatlan regressziós együttható és a konstans összege adja meg, a kihagyott változó értéke a konstanssal egyenlő.

⁸ A vegyes házasságokból származók esetében a nemzetiséget váltók arányát a homogén házasságokból származóktól eltérő módon számítjuk ki. Ha a vegyes házasságból származók egyforma arányban, 50-50%-ban tartoznának az egyik, illetve a másik nemzetiséghez, akkor az átörökítés kiegyensúlyozott, mivel egyenlő arányban oszlanak meg az utódok a származás szerinti két nemzetiség között. Ebben az esetben kerülne sor a magyar nemzetiségűek számának egyszerű reprodukciójára, azaz nem kerülne sor a vegyes házasságokon belül (csoportszinten) hasonulásra.

A legkisebb változáshoz a megkérdezettek nemzetiségében a más nemzetiségű házastárs választása vezetett. A nem magyar féllal házasságot kötők 16%-a, szemben a magyar féllal házasulók 3%-ával vallotta magát szlováknak.

A vegyes házasságból származóknál az előzőnél is differenciáltabbak a hasonulási folyamatok. A heterogén származásúak, amennyiben szlovák tannyelvű iskolát látogattak (s ez a tipikus), 95%-uk szlováknak vallja magát, a magyar tanítási nyelvű iskolában tanulók 74%-a magyar hovatartozású. Hasonló arány mutatkozik a nyelvtudás esetén is: a szlováknak jobban beszélők 99%-a volt szlovák, míg a magyarul jobban tudók 41%-a. A legkisebb befolyása a házassági homo-heterogámiának van a hovatartozás alakulására. A szlovák féllal házasságra lépő vegyes házasságok 89%-a, a magyar féllal házasodók 66%-a vallja magát szlováknak.

A homogén szlovák származásúak esetében, mint már említettük, determinisztikus kapcsolat mutatható ki a származás és a hovatartozás között. Minden esetben – még azokban a ritka esetekben is, amikor magyar iskolákat látogatnak, vagy jobban beszélnek magyarul, mint szlováknak – szlovák nemzetiségűnek vallják magukat.⁹ A vegyes házasságokat tehát nem lehet egyfajta mechanikus átlagolással a homogén magyar és homogén szlovák házasságokat összekötő képzeletbeli szakasz felezőpontjára helyezni. A vegyes (magyar-szlovák) házasságok etnikai jellemzőik alapján közelebb állnak a homogén szlovák házasságokhoz. E házasságokban sem nyelvhasználatuk, sem kulturális szokásaik tekintetében nem mutatható ki a két etnikai háttér kiegyensúlyozott jelenléte. A legjelentősebb aszimmetria a már említett etnikai hovatartozás átörökítésében mutatkozik.¹⁰

A nemzetváltások mintázatairól még árnyaltabb képet kapunk, ha a származáson kívül valamennyi változót egyszerre vonjuk be a modellbe. Regresszió-számítás segítségével megvizsgáltuk, hogy milyen az egyes változók súlya a modellen belül. Az eredeti változókat dummy változókká alakítottuk át, s a regressziós modellbe a dummy változókat vontuk be. Továbbra is a homogén magyar származásnak volt a legerősebb hatása ($B/hm/=0,516$) a magyar nemzeti hovatartozás megtartására. Kisebb hatása volt a (szlováknál) jobb magyar nyelvtudásnak ($B/nytm/=0,256$), valamint a magyar nyelvű iskoláztatásnak ($B/iskm/=0,228$), s a legkisebb hatása a magyar nemzetiségű házastárs ($B/hm/=0,043$) nemzetiségének volt. Amennyiben valamennyi modellbe bevont változó magyar domináns volt, azaz a magyar kötődést erősítette (a megkérdezettek homogén magyar származásúak, jobban beszélnek magyarul, mint szlováknak, magyar tanítási nyelvű általános iskolát látogattak és házastársuk is magyar), akkor 0,3% körül mozgott azoknak az aránya, akiknél nemze-

⁹ A 4 magyarzó változónak 81 kombinációja lehetséges, a vizsgálatban 54 kombinációja fordult elő.

¹⁰ Egy korábbi vizsgálatban (Csepeli – Örkény – Székelyi, 2000) a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy míg a családon belüli homogén nemzeti identitás nem kedvez a gyermekek nemzetiségváltásának, ezzel ellentétben a vegyes házasságokon belül annak a szülőnek a nemzetisége, aki a többségi nemzethez tartozik, a felnövekvő gyermek identitásválasztása során mércévé válik, ezáltal a kisebbségi identitás fenntartásának esélye csökken. Ez a vizsgálat az erdélyi és a szlovákiai magyarság identitásátörökítési stratégiáit összehasonlítva kimutatta, hogy a szlovákiai magyarságon belül kisebb a homogenitás átörökítése, mint az erdélyi magyarok között.

tiségváltás volt kimutatható szüleik nemzetiségéhez viszonyítva. A magyarázó változók különböző értékei eltérő mértékű nemzetiségváltást valószínűsítene.¹¹

2.1.2. Komplex modell. Az előző pontban leírt vizsgálat a nemzetiségváltást vizsgálta, a demográfiai megközelítéstől lényegesen eltérő kontextusban.

A nemzetiség változóját alkalmazva itt is beleütköztünk a nemzetiség mint kategoriális változó problémájába. Két nemzeti közösség egymáshoz fűződő (etnikai) kapcsolatai valójában sokkal árnyaltabbak, semhogy ezt elégségesen ki lehessen fejezni – esetünkben egy-egy – nemzetiségi kategória adataival, számával, arányával, mivel ez közvetlenül alig árul el valamit az adott terület népességének etnikai finomszerkezetéről. Hasonlóan a két nemzetiség által behatárolt interetnikai térben élők – esetünkben két nemzetiség között meghúzódó – etnikai kötődései folytonos változót képeznek, és nem egymástól elválasztott, hermetikusan elzárt kategóriák halmazát.

Ahhoz, hogy a magyar–szlovák interetnikai térben élő népesség etnikai finomszerkezetét megismerjük, az etnikai változásokat több dimenzió figyelembe vételével kell megvizsgálunk. E többdimenziós megközelítés segítségével helyezzük el a megkérdezetteket a magyar–szlovák interetnikai tér valamely pontján, melyet a nemzeti hovatartozás pozíciójának nevezünk (NHP).¹² Az ily módon kialakított interetnikai tér két szélén a nemzeti közösségükhöz maximálisan kötődők – magyar, illetve szlovák magcsoportok – találhatók, köztük az átmeneti kötődések különböző mintázatai képeznek átmenetet. Vizsgálatunk eredményei szerint a magyar–szlovák interetnikai térben élő népesség elhelyezkedése egy U alakú görbére hasonlít, ahol legtöbbször a képzeletbeli etnikai tér két pólusán található homogén etnikai magban helyezkednek el, valamennyi meghatározó etnikai jellemzőjük alapján maximálisan kötődnek nemzeti közösségükhöz, s legkevesebben a kettő között, mindkét etnikumhoz hasonló mértékben kötődők találhatók.

A vizsgálati mintában a magyar maghoz tartozók aránya 29,1% volt, a szlovák maghoz a megkérdezettek 27,1%-a tartozott. Kettős, átmeneti jellegűnek a megkérdezettek 7,5%-a, minősült, a magyar magcsoport és az átmeneti jellegűek között

¹¹ A vizsgálat részletes eredményeit lásd: Gyurgyík (2002).

¹² A vizsgálati egységek nemzeti hovatartozási pozíciójának megállapítására a gordoní–yingeri modell származáson kívüli változóiból indexet képezzünk, melynek értékei a (képzeletbeli) magyar–szlovák interetnikai tér (kontinuum) két végpontja (1 és 3) között helyezkednek el. Az index értékét megkapjuk, ha az egyes változók értékeinek az összegét a változók számával osztjuk. Annak eldöntésére, hogy az egyes változók milyen mértékben vesznek részt a nemzeti hovatartozás pozíciójának meghatározásában, a négy változó bevonásával főkomponens-elemzést végeztünk. A főkomponens-elemzés akkor ad használható súlyokat, ha sikerül egy olyan főkomponenst (látens változót) kimutatni, amelyik a faktorsúlyok alapján a nemzeti hovatartozás pozíciójaként értelmezhető. Az eredmények (az 1-hez közeli faktorsúlyok erős korrelációként értelmezhetők) azt mutatják, hogy ez sikerült. Az egyes változók faktorsúlyainak értékei jelzik a változók súlyát a főkomponens előállításában.

A vizsgálatba bevont változók közül legnagyobb súlya a nemzeti hovatartozásnak, legkisebb a vizsgálati egység házastársa nemzetiségének van. A nyelvtudás faktorsúlyának értéke a nemzeti hovatartozás értékét közelíti meg. A faktorsúlyok értékei az egyes generációkban alig változnak, jelentősebb ingadozás a házastárs nemzetiségének faktorsúlyainál mutatkozik.

ti magyar jellegűek aránya 19,3%-ot, s a szlovák jellegűek aránya 17%-ot tett ki. (Gyurgyík 2003)

Ennek a megközelítésnek a segítségével kiszabadult a nemzeti hovatartozás a nemzetiség kategóriájának Prokrusztész-ágyából, s lehetővé vált a többes kötődések finomszerkezetének vizsgálata is.

Második lépésben az NHP konstrukció alkalmazásával az asszimilációs folyamatokat vizsgáljuk. Az asszimilációt (komplex értelmezésben is) a származás és a megkérdezett nemzeti hovatartozási pozíciója közti eltérésként értelmezzük.

Megkülönböztethetjük a hasonulási folyamatok egyes szakaszait: azok kezdeti szakaszaitól a teljes, befejezett asszimilációig. A vizsgálat eredményei szerint a megkérdettek mintegy felének nem változott származásához viszonyítva a nemzeti hovatartozási pozíciója. A szlovák nemzetiség irányába mutató hasonulások sokkal nagyobb kiterjedésűek és intenzitásúak, mint az ellenkező irányba hatók. A magyar–szlovák interetnikai térben élő népesség 38,8%-ának az NHP-ja szlovák irányba tolódott el, magyar irányba 10,8%-uk változott. A hasonulási folyamatok intenzitásában is szembeszökők a különbségek. A szlovák nemzetiség irányába egy generációváltáson belül is találkozunk erős (2,1%), illetve befejezett (0,7%) hasonulási folyamatokkal (a szlovák irányba mutató gyenge és közepes hasonulások aránya 26%, illetve 10%), magyar irányba csak gyenge (8,2%), illetve közepes (2,6%) hasonulások mutathatók ki.

Összességében a szlovák irányba mutató változások (intenzív és extenzív aspektusai egy mutatóba foglalva) 4,1-szer nagyobbak, mint fordítva.

2.2. *Makro (országos) szint – politikai vetület.* Az előző pontban kimutattuk, hogy az asszimilációs modell egyes dimenziói és a nemzetiségváltási/asszimilációs folyamatok között milyen hatásmechanizmusok mutathatók ki. A továbbiakban az asszimilációs folyamatok irányát vesszük górcső alá. Az asszimilációs folyamatokat feltevésünk szerint elsősorban a nemzetállami keretek határozzák meg, hiszen a politikai, ha úgy tetszik a nemzetállami keretek között definiálódnak, illetve ezek változása esetén változik az etnikumok kisebbségi, illetve többségi státusza is. A korábbi történeti-demográfiai vizsgálatok a nemzetállami keretek változásának szerepét egyértelműen megerősítik. A mai Szlovákia területén, a Trianon előtti Magyarországon a magyar anyanyelvű népesség aránya jelentősen emelkedett, a szlovákok aránya csökkent.¹³ 1880-ban Szlovákia 1921-es területére számítva 63,1% szlovák és 23,3% magyar anyanyelvű lakos élt, 1910-ben a szlovák anyanyelvűek aránya 57,6%-ra, a magyaroké 30,6%-ra változott.

Az 1918 utáni impériumváltást követő, immár a csehszlovák nemzetállami keretek között végrehajtott népszámlálások vizsgálatai folyamatosan a szlovákok számának és arányának jelentős növekedését mutatják ki. A magyar lakosság aránya,

¹³ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a népszámlálási adatok több évtizedre szóló visszavezetésénél tekintetbe kellene venni a termékenység, a halálozás és a migrációs folyamatok eltéréseit az egyes etnikumok között.

eltekintve egy rövid – 1950 és 1961 közötti – időszaktól, folyamatosan csökkent, s lélekszáma is az ún. 1. Csehszlovák Köztársaság időszakában, és napjainkban is 1991-től apadt.

1921 és 2001 között a szlovák nemzetiségűek aránya 65,1%-ról 85,7%-ra emelkedett, a magyarok aránya 21,7%-ról 9,8%-ra apadt.

Az 1999–2000-ben elvégzett szociológiai vizsgálatunkban a nemzetállami keretek változásának hatását a hasonulási folyamatokra a felmenők több generációjára történő rákérdezése alapján vizsgáltuk. Ennek keretében megvizsgáltuk a megkérdezettek nagyszüleinek, illetve szüleinek nemzetiségi összetételét is. (A szülők esetében az 1918 előtt születettek képezték a Trianon előtti magyar állami keretek között, az 1918 után születettek a csehszlovák állami keretek között szocializálódtak csoportját.) Kimutathatóvá vált, hogy az 1918 előtt született szülők generációjában a magyar nemzetiségűek aránya (66,7%) magasabb volt, mint nagyszüleik generációjában (69,9%). Az 1919–1938 között született szülők generációjában már alacsonyabb volt a magyarok aránya (55,6%), mint a nagyszülők nemzedékében (61,8%). A szlovákok között ezzel ellentétes tendencia volt megfigyelhető. Az 1918-ig született szülők között a szlovák nemzetiségűek aránya (29,1%) alacsonyabb volt, mint a nagyszülők generációján belül (30,3%). Az 1918 után születettek-nél még nagyobbak az eltérések a két generáció között: a nagyszülők között a szlovákok aránya 35,7%-ot, a szülők között 42,8%-ot tett ki. (Gyurgyík 2002b)

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nemzetállami keretek változatlansága mellett ugyanaz a nemzetállam bizonyos időszakaiban különböző módon viszonyulhat kisebbségeihez. A csehszlovákiai magyarság történetében a hontalanság éveit (1945–1948) egyfajta csehszlovák „szocialista nemzetiségi politika” követte, melynek szintén több szakasza különíthető el. Teljesen eltérő etnikai üzenetei voltak az '50-es évek reintegrációs törekvéseinek (amikor a jogfosztottság állapotából a csehszlovák társadalom különböző hierarchikus és horizontális szegmenseibe tagolódtak be a magyar közösség egyes rétegei), mint az 1970-es évek normalizációs időszakának, vagy a mečiari éra magyarellenos hisztériakeltésének. Mindezek az időszakok eltérő mértékben befolyásolták a nemzeti hovatartozás vállalási/váltási stratégiákat. A hontalanság éveit követő 1950-es népszámlálás a szlovákiai magyar lakosság legalacsonyabb számát (354.532 fő) mutatta ki történelme során. A rendszerváltás utáni 1991-es census alkalmával a magyarság száma a bársonyos forradalom nemzeti eufóriájának is köszönhetően még növekedett (567.296 fő), a 2001-ben kimutatott jelentős mértékű magyarságfogyás (47 ezer fő) egy része a mečiari évek egyfajta etnikai lenyomataként is értelmezhető.¹⁴

A magyar közösséghez tartozók száma és a magyar nemzetiségi hovatartozásukat deklarálók száma közti különbség eltéréseinek változásaira közvetve következ-

¹⁴ 2001-ben a szlovákiai magyarok száma 520.528 fő volt.

tethetünk az anyanyelv és nemzetiség szerinti eltérések nagysága alapján is.¹⁵ A nemzeti kisebbségekhez tartozók száma magasabb az anyanyelvi, mint a nemzeti adatok alapján. A többségi nemzetekhez tartozóknál ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg. Feltételezésünk szerint minél nagyobb a különbség egy nemzeti közösséghez tartozók számában e két mutató alapján, annál intenzívebb hasonlóságok kísérik interetnikai kapcsolataikat. 1970 óta 1991-ben tért el legkevésbé a magyarok száma anyanyelv és nemzetiség szerint (7%-kal voltak magasabbak az anyanyelvi adatok), 2001-ben pedig a legmagasabb (több mint 10%-kal vallották magukat többen anyanyelv, mint nemzetiség szerint magyarok).¹⁶

2.3. A politikai – makro szintű – vetület mellett megvizsgáltuk a *mikro szint, a települések etnikai jellegének* – nemzetiségi összetételének –, illetve változásainak a hatását a hasonulási folyamatokra. A népszámlálási vizsgálatok eredményei megerősítik, hogy a mikro hatásnak – a településeken élő magyarok arányának – jelentős befolyása van a hasonulási folyamatokra. Azonban a mikro szinten zajló folyamatok magukon viselik a puha vagy kemény nemzetállami keretek lenyomatait. Ennek következtében (is) az egymást követő népszámlálások községsoros etnikai adatainak regionálisan eltérő mértékű hullámozása figyelhető meg, ez hangsúlyosan a nagymértékben vegyes, kettős kötődésű településeken mutatkozik. A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság aránya hosszú távon (több évtizedre visszatekintve) valamennyi magyarlakta helység etnikai jellege szerinti településtípuson belül csökken. A csökkenés mértéke az erős magyar többségű településeken sokkal kisebb, mint a kevésbé magyarlakta helyiségekben.¹⁷ 1950-től 1991-ig a magyar lakosság lélekszáma országosan emelkedett, a községek egy részében a magyar népesség száma és aránya is nőtt két census közti időszakban. Azonban hosszú távon a magyarlakta települések egy részében a magyarok arányának fogyatkozása figyelhető meg. Az 1991 és 2001 közötti időszakban országosan a szlovákiai magyarok aránya közel

¹⁵ A nemzeti hovatartozást – legalábbis a (cseh)szlovákiai nemzetiségi statisztikában – az anyanyelv hitelesbben rögzíti, mint a nemzetiség, mivel a nemzetiség kategóriája szubjektív – mindenki olyan nemzetiségűnek vallhatja magát, amilyennek akarja –, továbbá politikai konnotációval is terhelt. Ezzel szemben az anyanyelv az etnikai kötődés egy objektívabb szeletére kérdez rá. A (cseh)szlovák népszámlálási útmutató szerint „anyanyelv alatt azt a nyelvet értjük, amelyen a szülők a megkérdezettel gyermekkorában leginkább beszéltek. Ha a szülők nyelve eltérő, a gyermek anyanyelveként azt a nyelvet kell feltüntetni, amelyen az anya beszélt vele. Az anyanyelvre vonatkozó adatnak nem kell azonosnak lennie a nemzetiségre vonatkozóval.” (Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 Bývalý úrad obyvateľstva podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohlavia za SR, kraje a okresy. SÚSR, 2002. 8. o. Továbbá: Útmutató a személyi kérdőív kitöltéséhez.)

¹⁶ *Sčítania ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike*. FŠÚ Praha, 1991. *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*.

¹⁷ A magyarlakta településeknek azokat a helységeket minősítjük, ahol a magyarok aránya eléri a 10%-ot, vagy lélekszámuk meghaladja a 100 főt. Ezeket négy csoportba (típusba) soroltuk (a második kettő a magyar többségű települések két változata):

1) szloványjellegűnek azokat a településeket tekintjük, ahol a magyar népesség aránya kevesebb, mint 10%, de eléri a 100 főt; 2) magyar kisebbségűnek a 10%–50% közötti magyar részarányú településeket tekintjük; 3) mérsékelt magyar többségűek azok a települések, ahol a magyar lakosság aránya meghaladja az 50%-ot, de nem éri el a 80%-ot; 4) erős magyar többségűek azok a helységek, ahol a magyar nemzetiségű lakosság aránya meghaladja a 80%-ot.

10%-kal, az erős magyar többségű településeken 5,2%-kal, az enyhe magyar többségű településeken 7,6%-kal, a magyar kisebbségű településeken 14%-kal, a szórányjellegű településeken 18,5%-kal csökkent.¹⁸

Ebből is látható, hogy a regionális, illetve lokális etnikai összetétel változásai sokkal puhábbak, képlékenyebbek az országosnál. Sokszor migrációs vagy adminisztratív kérdés a települések etnikai összetételének alakulása. Hosszabb időszakra visszatekintve a történeti-demográfiai elemzések is ellentétes irányú térszerkezet-változásokat mutattak ki a dualizmus korában. Azaz a települések egy részében a kisebbségek, másutt a többségi magyar lakosság javára történt elmozdulás. (Jászi 1986) Összességében e változások korábban és napjainkban is az aktuális többségnek kedveztek.

A kérdőíves asszimiláció-vizsgálatunk eredményei is a települések etnikai jellegének meghatározó szerepét mutatták ki a hasonulási folyamatokra. Markánsan eltérő módon hatottak az asszimilációs modellbe bevont magyarázó változók a nemzetiségváltásra és a hasonulási folyamatokra az eltérő mértékben magyar jellegű településeken.¹⁹ A magyar nemzeti hovatartozás átörökítése a magyar többségű településeken nagyobb mértékű volt, mint a magyar kisebbségű helységeiben. A magyar többségű településeken élő homogén magyar családból származók 96%-a, a magyar kisebbségű településeken élők 85,2%-a vallotta magát magyarnak. Még markánsabbak a különbségek a magyar–szlovák vegyes házasságokból származók esetében: a magyar többségű településeken 33,6%, a magyar kisebbségű helységeiben 4,8% vallotta magát magyarnak. Hasonló módon az eltérő nemzeti összetételű települések lakosságának nemzeti hovatartozási pozíciója – egyfajta etnikai finomszerkezete – is lényegesen különbözik: a magyar többségű településeken a legalacsonyabb a kettős, átmeneti kötődésűek aránya (6,7%), legmagasabb a magyar magcsoporthoz tartozóké (51,9%), és értelemszerűen legalacsonyabb a szlovák magcsoporthoz tartozók aránya (7,2%).

A települések etnikai jellegének változása jelentős mértékben módosítja a lakosság etnikai finomszerkezetét is. A „vegyes” településtípusnál a legmagasabb a kettős kötődésűek aránya (8,7%), s a szlovák magcsoporthoz már többen tartoznak (31,1%), mint a magyarhoz (24,8%). A magyar kisebbségű településeken a szlovák magcsoporthoz a populáció 40,4%-a, a magyarhoz pedig 13,7%-a tartozik a kettős kötődésűek viszonylag alacsony aránya mellett (6,8%).

Az eltérő etnikai összetételű településeken az asszimilációs folyamatok iránya, intenzitása is jelentős mértékben különbözik. A magyar többségű településeken a legmagasabb a nem asszimilálódók aránya (56,8%), egyúttal itt a legkisebb a szlovák irányba asszimilálódóké (33,4%).

¹⁸ 2001-ben is akadt néhány kisszámú település, ahol a magyar népesség aránya nőtt.

¹⁹ A vizsgálatba bevont településeket – eltérően a magyarlakta települések tipológiájától – 3 csoportba soroltuk: magyar többségűek (60% feletti), vegyesek (40%–60%) és magyar kisebbségűek (10%–40% között mozog a magyarok aránya).

A magyar irányba hasonulóké itt a legkisebb (9,9%). A nem asszimilálódók aránya a magyar kisebbségű helységekben a legkisebb (45,9%) s egyúttal a szlovák irányba hasonulóké a legnagyobb (43,6%).

A települések nemzetiségi összetétele közvetve utal a helységek nemzetiségi intézményrendszerének gyengén, illetve erősen kiépített mivoltára is.

A településeken élők aránya (száma) befolyásolja a nemzetiségi intézmények: iskolák, kulturális szervezetek, rendezvények, vallásgyakorlat fenntarthatóságát. Általában a magyar többségű helységekben található meg a magyar intézmények legszélesebb „választéka”. A magyar kisebbségű falvakban magyar tannyelvű iskola is alig található. A hivatalos nyelvhasználat lehetősége a szlovákiai joggyakorlat szerint a 20%-nál nagyobb magyar arányú településeken van biztosítva.

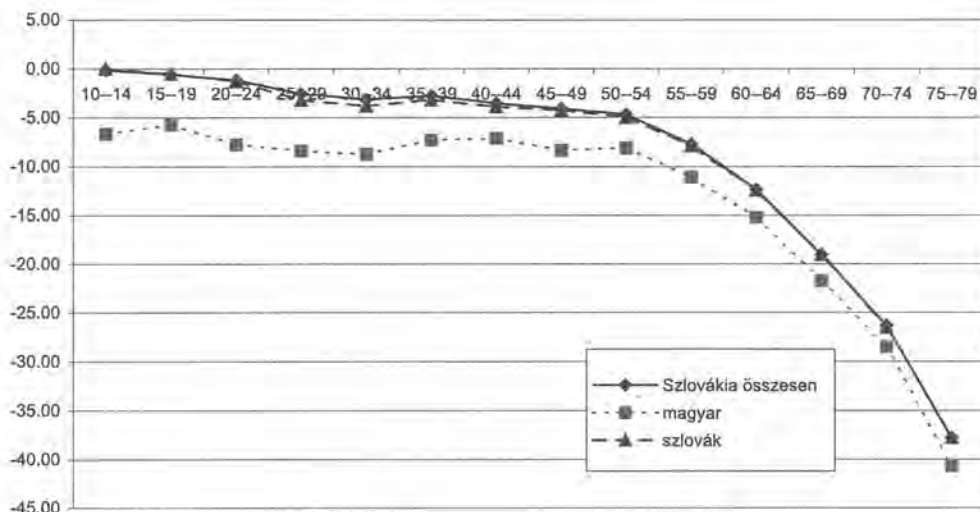
2.4. Az „*idő*” kérdéssel két vonatkozásban is foglalkozunk. Egyrészt a közösségi szintű, továbbá az egyének életében bekövetkezett időbeli változásokat vizsgáltuk.

2.4.1. *Közösségi szinten* arra kerestük a választ, hogy a kiválasztott településeken a hasonulási folyamatok intenzitása hogyan változott. Ennek vizsgálatához a kérdőíves vizsgálat keretében a megkérdezettek felmenői és lemenői nemzeti hovatartozására kérdeztünk rá. (A nemzedékek kialakításánál a megkérdezettekől indultunk ki, ők képezik a viszonyítási pontot. Az egyes nemzedékeket a nagyszülők (1.), szülők (2.), megkérdezettek (3.), gyerekek (4.), unokák (5.) generációi képezik. A nagyszülők generációjának 64,8%-a, a szülők generációjának 61,3%-a, a megkérdezettek 53,1%-a, a gyerekek 47,2%-a, az unokák 39,9%-a volt magyar nemzetiségű. A nagyszülők nemzedékén belül a magyar nemzetiségűek mintegy kétszer többen voltak, mint a szlovákok, az unokák között már több mint 50%-kal több a szlovák, mint a magyar.

Hasonló eredményeket kaptunk az (2.1.1. pontban ismertetett) 1 dimenziós modell segítségével végzett vizsgálat során is. A nemzeti hovatartozás megtartását, illetve a nemzetiségváltást 2 generációváltás során nagyszülők–szülők, szülők–megkérdezettek esetében vizsgáltuk. A homogén magyar származás meghatározó hatása két generációváltás során is stabilnak mutatkozik. Értéke az egyes leszármazási ágakban $B(hm)=0,5$ körül mozog. Ezzel párhuzamosan a vegyes családi háttér hatásának jelentékeny gyengülése mutatható ki az első $B(szv)=0,192$ és a második generációváltás $B(szv)=0,045$ között. A vegyes származás a magyar nemzeti hovatartozás átörökítése szempontjából a második generációváltás során jelentős mértékben „kiüresedik”, identitásátörökítő funkciója a modellbe bevont további dimenziókon keresztül realizálódik, amennyiben azok magyar vonatkozásúak. A többi változó súlya a két generációváltás során jelentősebben nem változott. A magyar nyelvtudás és a magyar nyelven történő iskoláztatás hatása mögött a házastárs magyar nemzetiségének a hatása a leggyöngébb.

2.4.2. A másik aspektusban az *egyének életpályája* alatt bekövetkezett etnikai kötődések változásait vizsgáltuk. Jelenleg nincsenek olyan közvetlen (survey vizsgálatokon alapuló) adataink, melyek a megkérdezettek életpályája folyamán a hovatartozás-változások különböző mozgásait rögzítenék.

1. ábra. A magyar és szlovák nemzetiségű lakosság öt éves korcsoportjainak változása Szlovákiában 1991–2001, %

A nemzetváltási folyamatok életkor szerinti vizsgálatára a népszámlálási adatok alapján került sor. Szlovákia össznépessége és a vizsgálatba bevont nemzetiségek (esetünkben a magyar és a szlovák nemzetiség) öt éves korcsoportjaihoz tartozók számában bekövetkezett változásokat hasonlítottuk össze. Először az 1991-es és a 2001-es népszámlálás közti időszakban bekövetkezett változásokat elemeztük.

Szlovákia lakossága és a vizsgált nemzetiség(ek) egyes korcsoportjaihoz tartozók számában (arányában) bekövetkezett változások különbsége bizonyos feltételek teljesülése mellett szolgál alkalmas mutatóul a nemzetiségváltási folyamatok életkor szerinti alakulásának becsléséhez.²⁰ Megfigyelhető, hogy az egyes öt éves korcsoportok fogyatkozása két népszámlálás közti időszakban az életkor előrehaladásával enyhén növekszik, az 50–54 évesek korcsoportjától a növekedés egyre nagyobb mértékben gyorsul. Ez a természetes folyamat némileg eltérő módon alakul Szlovákiai összlakossága, illetve a magyar és a szlovák nemzetiség esetében.

Míg a szlovák nemzetiségűek korcsoportonkénti fogyatkozása csaknem azonos az összlakosságéval, a magyar nemzetiségűek esetében eltérő a helyzet. A magyar nemzetiségűek öt éves korcsoportjaihoz tartozók számának fogyatkozása nagyvonalakban követi az országos trendeket, azonban a 10–34 évesek öt éves korcso-

²⁰ Vizsgálatunk gondolatmenete azon alapszik, hogy az egyes öt éves korcsoportokhoz tartozók számát két népszámlálás közti időszakban több tényező befolyásolja. Az egyik leglényegesebb a halálozási arány, mely az idősebb korcsoportok felé haladva növekszik, a másik pedig a nemzetközi vándorlás. Ez a megközelítés akkor szolgál megbízható, értékelhető, használható adatokkal, ha a vizsgálatba bevont etnikumok korspecifikus halálozási, illetve vándorlási mutatói nem térnek el jelentős mértékben egymástól.

portjainak csökkenése mintegy 5–7 százalékponttal nagyobb az országos értékeknél. Az idősebb korcsoportok felé haladva az eltérés csökken, de az országosnál nagyobb mértékű magyarságfogyatkozás megmarad. Megfigyelhető tehát, hogy a magyar népesség fogyatkozása öt éves korcsoportonként a 10–14 évesek korcsoportjától 40–45 évesek korcsoportjáig legalább kétszer akkora, mint az összlakosság esetében. Az 1. ábrán a 10–14 évesek képezik (2001-ben) a legfiatalabb korosztályt. Azoknak az adatai, akik a két census közti időszakban születtek, nincsenek itt feltüntetve, mivel csak az utolsó népszámlálás alkalmával (2001-ben) lettek először megszámálva. Az 1991 és 2001 között születettek egyes korcsoportjaihoz tartozók számát a népmozgalmi statisztikákból ismerjük.²¹ A 0–9 évesek adatait megvizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az eltérés még nagyobb, mint a népszámlálási kohorszok esetében. A magyar 0–4 éves népesség száma 10,3%-kal, az 5–9 éveseké 15,6%-kal volt alacsonyabb a 2001-es census alkalmával, mint a születések száma az anyakönyvi adatok alapján.

A magyar nemzetiségűek körében kimutatott nemzetiségváltás korszpecifikus jelenség is. A legnagyobb mértékű nemzetiségváltás a gyermek és fiatalkorúak korcsoportjainál mutatható ki, a fogyatkozás a középkorúaknál csökken és az időskorúaknál tovább apad. Az 1991 és 2001 között kimutatott nemzetiségváltási trendek korcsoportok szerinti megoszlása általánosítható a korábbi évtizedekre vonatkoztatva is. Az 1970 és 1980, illetve 1980 és 1991 közötti időszakban a magyarságfogyatkozás korcsoportonkénti eloszlása hasonló volt az 1991 és 2001 között kimutatott változásokhoz.²²

2.5. Nemek. A nemek szerepének hatását a nemzeti hovatartozás átörökítése szempontjából vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az anya, vagy az apa hatása az erősebb. Két egymással versengő feltételezést fogalmaztunk meg. Az apa hatásának nagyobb súlyát valószínűsítette a jobbára falusi környezetben élő magyar családok hagyományosabb családszerkezete, a másik oldalon viszont az erősebb anyai hatás alternatívája a gyermekek nevelésében, szocializációjában játszott anyai szerep dominanciáján alapul.²³

A két generációváltás négy leszármazási ágon történő vizsgálatából három esetben az apai ág hatása mutatkozott erősebbnek.²⁴ A kereszttablás vizsgálat is az

²¹ Azaz itt két különböző módszerrel felvett adat összevetésére kerül sor.

²² A 3 évtized alatt bekövetkezett változások összevetéséből kiviláglik, hogy a magyar népesség korcsoportok szerinti fogyatkozása a '90-es években volt a legnagyobb mértékű. A fogyatkozás hasonló időbeli eloszlású, de kisebb mértékű volt a '70-es években. A '80-as években hasonló időbeli eloszlású, viszont a csökkenés sokkal kisebb mértékű volt, egyes korcsoportok lélekszáma a 10 év alatt még növekedett is, azaz egyfajta (átmeneti jellegű) disszimiláció következett be a magyarság javára ezeknél a korcsoportoknál.

²³ A vizsgálatot regresszió-számítás segítségével, dummy változókkal futtattuk le. Független változókként az egyes generációkhoz tartozó egyének szüleit – magyar nemzetiségű apákat, anyákat vontunk be a modellbe. (A modellből kihagyott változók a szlovák nemzetiségű apák, anyák).

²⁴ Az apai nagyszülők/apa relációjában $B(\text{apa})=0,590$, $B(\text{anya})=0,360$,
- az anyai nagyszülők/anya relációjában $B(\text{apa})=0,490$, $B(\text{anya})=0,440$,
- a szülők megkérdezett relációjában $B(\text{apa})=0,500$, $B(\text{anya})=0,460$,

apák hatását mutatja erősebbnek gyermekük nemzetiségének alakulására. A magyar apák gyermekeinek 84,2%-a, a magyar anyák gyermekeinek 82,8%-a vallotta magát magyarnak. Gyermekeik nemzeti hovatartozásának alakulására az apai és az anyai ág hatása közti különbség csökkenését is sikerült kimutatnunk. Feltételezhető, hogy a modernizációs folyamatok előrehaladása vezethetett a két nem közti különbség csökkenéséhez.

2.6. A települések urbanizáltsága. Az asszimilációs folyamatokat további tényezők is befolyásolják. Ezek közé tartozik a települések nagysága, pontosabban városias, illetve rurális jellege. Igen gyakran megfogalmazódik az a feltevés, hogy a városokban az asszimilációs (nemzetiségváltási) folyamatok gyorsabb lefolyásúak, mint a falvakban. Az 1991-es és 2001-es népszámlálási adatokat panel vizsgálat segítségével (longitudinális megközelítésben) elemeztük. A városokban nagyobb mértékű (9,9%) magyarságcsökkenést mutattunk ki, mint a falvakban (7,3%).²⁵ Ugyanakkor – valamennyi a települések etnikai jellege szerinti településtípuson belül – a városokban kisebb mértékben csökkent a magyar népesség aránya, mint falvakban. A szórványjellegű helységeken alig mutatható ki különbség: a városokban 18,7%-kal, a falvakban 19%-kal csökkent a magyarok aránya; a magyar kisebbségű városokban pedig 13,3%-kal, falvakban 15,6%-kal. Hasonló mértékben, 2–3 százalékponttal kisebb volt a csökkenés az enyhe magyar többségű, illetve erős magyar többségű városokban, mint a falvakban. Ez a látszólagos ellentmondás a magyar népességnek a települések urbanizációs típusainak (falvak és városok) etnikai jellegük szerinti megoszlására vezethetők vissza. (A rurális településeken élő magyar népesség nagyobb arányban él magyar többségű településeken, mint a városokban élő magyarok.) Ily módon a városoknak a magyar népesség aránya szerinti kedvezőtlenebb megoszlása eredményezi a magasabb arányú magyar népességfogyatkozást a falvakban.

Okkal feltételezhetjük, hogy a városi jellegű települések irányába mutató migráció nem azért vezet jelentős mértékű nemzetiségváltáshoz, mert a vándorlás városokba irányul, hanem azért, mert a migránsok által megcélzott városias jellegű településeken a magyarok aránya alacsonyabb, mint a magyarlakta falvakban, amelyek a migránsok nagy részét kibocsátották. Ezért úgy tűnik, meg kell kérdőjeleznünk azt a régóta közszájon forgó sokszor ismételt, bizonyossággként kezelt feltételezést, mely a szlovákiai magyarság asszimilációját az urbanizációs és migrációs folyamatokkal közvetlenül hozza összefüggésbe.

Felmerül a kérdés, hogy mire vezethető vissza az adott etnikai megoszlású településtípusokon belül a városok kedvezőbb hatása a magyar nemzeti hovatartozás megőrzésében. Ezzel összefüggésben csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Ezek közé tartozhatnak a falvak és városok közt zajló belső migráció jelenleg még ismeretlen etnikai vonatkozásai.

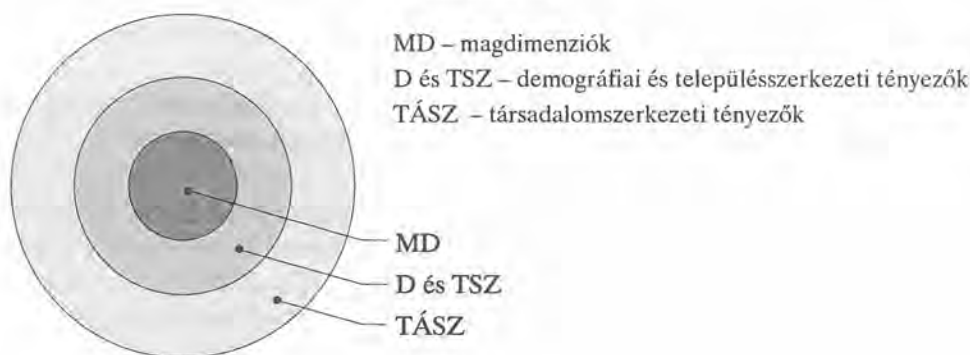
²⁵ Egy olyan panelt alakítottunk ki, melyben az egyes települések 1991-es adatai mellé 2001-es adataikat rendeltük, s ezek változásait az egyes települések szintjén értékeltük.

3. Összefoglaló – kitekintés

Vizsgálataink eredményei alapján az asszimilációs folyamatokat meghatározó tényezőket 4 csoportba soroltuk, és egy 3 koncentrikus körből álló alakzatba rendezve ábrázoljuk (2. ábra).

- A legbelső kör tartalmazza az asszimilációs folyamatok magját alkotó öt magdimenziót, melyek közvetlenül és a legnagyobb mértékben határozzák meg az asszimilációs folyamatok lefolyását.
- A sorrendben második koncentrikus kör és a legbelső kör közötti körsávban a demográfiai (az egyének neme, kora) és településszerkezeti tényezőket (a települések etnikai jellege, lakosságszáma) találjuk, melyeknek közvetett hatása van a hasonulási folyamatokra. Ezek közül is kiemelt jelentősége a helységek etnikai jellegének, a településeken élő magyarok arányának van. Ez utóbbi a magdimenziók, valamint a demográfiai és településszerkezeti tényezők sávjának határán helyezkedik el.
- A legkülső körsávban a társadalomszerkezeti tényezők (rétegződés, mobilitás stb.) jellegzetességei találhatók. Az egyének foglalkozása, iskolai végzettsége, státusza, életmódja, anyagi helyzete olyan tényezők, amelyeknek feltételezésünk szerint még közvetettebb, árnyaltabb a hatása a nemzeti hovatartozás alakulására. Bizonyos foglalkozások a (nemzet)államhoz erősebben kötődnek más foglalkozásoknál. Ezeknél a rétegeknél a strukturális asszimiláció egyfajta hatása a foglalkozáson keresztül jelentkezik (pl. az államapparátusban dolgozók, rendőrség, katonaság alkalmazottai esetében). Ide sorolhatók az azonos foglalkozású, de eltérő nemzeti konnotációjú intézményekben dolgozók is, akiknek etnikai kötődései eltérő módon alakulhatnak. Valószínűsíthető, hogy a magyar és szlovák iskolában dolgozó – magyar nemzeti hovatartozású – tanárok, (de akár pedellusok) etnikai finomszerkezete, illetve hovatartozás átörökítése eltérően alakulhat.
- A legkülső körön kívül azok a tényezők találhatók, melyeknek a jelenlegi tudásunk szerint nincs kimutatható hatása az asszimilációs folyamatokra. Tekintettel arra, hogy az eddigi vizsgálatok csak kis mintára, és a feltételezett befolyásoló tényezők viszonylag szűk körére terjedtek ki, egyelőre csak feltételezéseink vannak arra vonatkozólag, hogy milyen tényezőket sorolhatunk ide. Ilyenek lehetnek bizonyos fogvasztási, szórakozási, életmódbeli jellegzetességek, melyeknek (jelenleg) nem ismerjük az asszimilációs folyamatokkal kapcsolatos összefüggéseit.

2. ábra. Az asszimilációs folyamatok intenzitását befolyásoló tényezők, dimenziók

IRODALOM

- Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária (2000): *Grappling national identity. How nations see each other in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gordon, Milton M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press. 60–84.
- Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. TLA, 2003.
- Gyurgyík László (2002a): Az asszimilációs folyamatok elméleti és empirikus megközelítése a szlovákiai magyarság példáján. In: Gyurgyík László – Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány*. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből. Pozsony: Kalligram, 2002. 11–30.
- Gyurgyík László (2002b): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. *Regio* 1. sz. 121–150.
- Gyurgyík László (2003): Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében. *Kisebbségkutatás* 1. sz. 10–43.
- Jászi Oszkár (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában*. Budapest.
- Moksony Ferenc (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris.
- Sčítania ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike. FŠÚ Praha, 1991.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohlavia za SR, kraje a okresy. SÚSR, 2002. 8. o. Útmutató a személyi kérdőív kitöltéséhez.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. Štatistický úrad SR, Bratislava, 2001.
- Szilágyi N. Sándor (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 4. sz.
- Yinger, John M. (1994): *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict*. Albany: State University of New York Press.

Összezárkózás és szétfejlődés

Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára

Ebben a dolgozatban a kárpát-medencei magyar kisebbségi csoportok történetén belüli korszakokat és a kisebbségi elitek útkereső stratégiáit szeretném – jelzésszerűen – elkülöníteni. *Történeti értelemben* kényszerkisebbségekről, *kényszerközösségekről* beszélhetünk, hiszen nem társadalomtörténeti folyamatok, hanem egy konkrét politikai döntés következtében jöttek létre. A határon túli magyarságnak nevezett magyarul beszélő/magyar nemzetiségű, fejlett nemzeti önazonosságtudattal és intézményesültséggel rendelkező csoportok politikai kényszer hatására váltak ki a magyar nemzetépítésből. Ezért a nemzetállamiság látószögéből maradékközösségnek is tekinthetők.¹ A határon túli magyar közösségek *létrejöttüket tekintve* olyan *kényszerközösségek*, amelyek nyolcvan év alatt *vállalt, akarati közösségekké* alakultak. Ebben a folyamatban állandóan újraépített intézményességükben egyszerre kellett válaszolniuk a nemzetállami kihívásokra (amelyek Budapestről vagy saját országuk kormányzataitól érkeztek) és saját külmagyar társadalmuk modernizációs folyamataira. A kisebbségi társadalom kulcskérdése, hogy tagjainak politikai integrációja és modernizációja a saját közösségi intézményein keresztül megy-e végbe vagy sem?² Ha ez az intézményesség nem létezik, akkor erre a folyamatra csak egyénileg kerülhet sor. De ez egyben azzal is jár, hogy el kell hagyni a közösségi hátteret, mert az egyén „modern”, „mobil”, „egyenrangú” csak többségiként lehet.³ Makroszinten mindez egy négyszereplős viszonyrendszer, amelyet a *nemzeti kisebbség, a többségi állam, az anyaország és a nemzetközi viszonyok* (kisebbségvédelmi jogok, nagyhatalmi érdekek, az Európai Unió antidiszkriminációs és szubszidiaritásra törekvő politikája) határoznak meg. Ez a szerkezet annál hatékonyabban tud működni, minél jobban alkalmazkodott az adott magyar kisebbség a saját utódállamán belüli problémáihoz, saját, önállóan (is) működő alrendszerei révén. Nyolcvan év alatt ezek a magyar közösségek egymástól és Budapesttől is *szétfejlődtek*, ahogy

¹ Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. Szerk. Tóth László, Filep Tamás Gusztáv. Ister, Bp., 1998. 9–12.; Uő.: Kényszerközösségek és védtelen védhatalom. In: Magyarország és a magyar kisebbségek. Szerk. Szarka László. MTA, Bp., 2002. 17–30.; Uő.: Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz. Uo. 189–198.

² Ha a kisebbségi intézmények csak a kulturális reprezentációt és nem tényleges közösségi-társadalmi igényeket szolgálják ki, akkor olyan, mintha nem is léteznének.

³ Ez zajlott le a XIX. század közepétől a moldvai katolikus falvakban a román nemzetépítés hatásaként: a jobb módúak vagy a gyerekeik elrománosodtak; a századelő magyarországi modernizációja során Budapesten; a felföldi magyar nyelvű zsidósággal a polgári Csehszlovákiában.

újra és újra megteremtették a válaszokat kidolgozó és azokat képviselő intézményességüket. Egyidejűleg egy nemzetépítés maradék egységei, illetve külön közösségek, nemzetépítő mintákat követő elitekkel, a nemzeti autonómia jövőkép-reményével. Ebben a működésben nem az egység a kulcskérdés, hanem a *stabilitás*, és az a *képesség*, hogy sikerült-e megteremteni a kisebbségi társadalmon belül a demokratikus akaratképződés csatornáit és a nemzedéki elitek megfelelő szocializációját.⁴ Ezt a folyamatos szerkezetátalakulást tekintem *összezárkózásnak*.

Előbb a külső történelmi adottságok változását, majd az elit körében erre kialakított válaszokat veszem sorra. A 4, 5, illetve 1989 után 7 országban lejátszódó folyamatokból csak a legnagyobb 4 kisebbségi közösségre koncentráltam. A korszakok összehasonlítása óhatatlanul a konkrét helyzetek általánosításával, sőt, összemossással járt. De úgy gondoltam, hogy ezt is érdemes vállalni annak érdekében, hogy a magyar kisebbségi politikai elitek és társadalmak működésére nézve a ma megragadható történelmi tapasztalatokat összegezhessem. Forrásként elsősorban az utóbbi években elkészült országonkénti eseménytörténeteket használtam.⁵

1. A határon túli magyarság történetét négy nagy korszakra oszthatjuk:

a) A két világháború közti időszakban 2 utódállamban alkotmányos királyságban,⁶ 2 országban pedig polgári köztársaságban élt a kisebbségi magyarság (1918–1938/1940/1941). b) Az első és a második bécsi döntés után, illetve Jugoszlávia megtámadását követően a második világháború végéig tartó korszakban a kisebbségi magyarság lakta területek döntő része visszakerült Magyarországhoz. A fiatalabbak először, az idősebbek újra a többségi nemzethez tartoztak (1938/1940/41–1944). A Szlovákiában és a Dél-Erdélyben továbbra is kisebbségben maradt magyar népesség közösségi revitalizáció hiányában egzisztenciálisan és nemzeti tudáskészletét tekintve jelentősen meggyengült. c) A harmadik korszak a szocialista világrendszer időszaka, ahol az ausztriai magyarságot leszámítva, valamennyi csoport másként szembesült a szocialista nemzetiségpolitika országonként különböző változataival (1944–1989). d) A közép-európai rendszerváltások utáni időszakban a jogállamiság megteremtése és az euroatlanti integráció közegében nem pusztán a nemzeti érdekek eltérő volta, hanem – a nemzeti kisebbségek esetében – az egymást keresztező nemzetépítések konfliktusa is megjelent.

⁴ Ez a fejtegetés a Szarka Lászlóval és Szász Zoltánnal folytatott beszélgetések eredménye. A kisebbségi társadalmat konstruáló és önazonosító elit kiválasztódásáról később, a generációs csoportok létrejötté kapcsán szólok.

⁵ A következő, a TLA kéziratárában megtalálható, még fejlesztendő kronológiák álltak rendelkezésemre: Mák Ferenc: Délvidéki magyarság 1918–1941; Mák Ferenc: Szlovéniai magyarság 1991–2000; Popély Gyula: Csehszlovákiai magyarság 1914–1944; Popély Árpád: Csehszlovákiai magyarság 1945–1991; Vékás János: Jugoszláviai magyarság 1944–1997; Vincze Gábor: Romániai magyarság 1944–1989; Bárdi Nándor: Romániai magyarság 1918–1944. Megjelent: Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely, 2002.

⁶ Majd mindkét országban királyi diktatúrát vezettek be: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban 1929-ben, Romániában 1938-ban.

Ennek a nyolcvan éves időszaknak a legfontosabb töréspontját – az első világháborút követő impériumváltásokat és békeszerződéseket mint genezist leszámítva – 1944–1945-ben látom. Ezen a korszakhatáron négy alapvető dologban változott meg a magyar kisebbségek helyzete.

A két világháború közt működő kisebbségi magyar pártok parlamenti és önkormányzati választásokon nyertek legitimitást magyar választóiktól. Ennek nyomán fogalmazták meg kisebbségpolitikai koncepcióikat, végezték az érdekvédelmi munkájukat. Ez az alkotmányos monarchiák, illetve a polgári köztársasági államformák, pontosabban a jogállamiság és a parlamenti demokrácia megszűntével megváltozott. A magyar érdekeket az adott ország többségi kommunista vezetése által felülről létrehozott szervezetek (Magyar Népi Szövetség, CSEMADOK), illetve egyes személyek, értelmiségi csoportok próbálták érvényesíteni. Mögöttük azonban nem volt ott a saját nemzetkisebbségi csoportjuk általi választással jóváhagyott megmértetés. *Ebben a helyzetben már nem önálló kisebbségpolitikáról volt szó – mint a két világháború között és 1989 után –, hanem az adott országla többségi pártvezetés magyarságpolitikáján belüli érdekérvényesítésről.* A kisebbségi közösség nem fogalmazhatta meg jövőképét, nem beszélve arról, hogy saját vezetőit nem választhatta meg és intézményeit sem ellenőrizhette. Mindez a „lenini nemzetiségpolitika” közegében működött, amelynek nagyon leegyszerűsítve az volt a lényege, hogy előbb szerezzék meg a hatalmat a kommunisták (akiket a demokratikus centralizmus elve alapján egyetlen központból irányítanak), majd aztán a proletár internacionalizmus alapján kezelik a nemzetiségi problémákat.

A másik korszakos változást az államosítások, a kollektivizálás, az egyházi és közösségi tulajdonok elvétele jelentette. Ezzel nemcsak jelentősen csökkentek a magyar kisebbségi társadalmaknak társadalmi és gazdasági pozíciói, hanem lehetlenné vált a saját közösségi intézmények fenntartása is. Fokozta a helyzetet, hogy a térségben megszűnt a jogállamiság, a békeszerződésekkel pedig fölszámolták a két világháború között legalább figyelemfelhívásra alkalmas nemzetközi panasz fórumot.⁷ Az intézménytelenedés, atomizálódás folytatódott azáltal, hogy a negyvenes évek végétől 1956-ig gyakorlatilag nem lehetett magánútlevéllel utazni, és ezzel lezárultak a Magyarországgal való kapcsolattartás lehetőségei.

Az előbb jelzett társadalmi változások révén az addig teljes rétegzettségűnek tekinthető magyar kisebbségi társadalmak jóval homogénebbekké váltak. Eltűntek a földbirtokos, a gyártulajdonos, a pénzügyi és kereskedelmi vállalkozói és a nagypolgári rétegei. Jelentősen csökkent a városi polgárság, kisiparosság száma, súlya. Ez a holokauszt, a munkaszolgálatok és a felvidéki lakosságcsere mellett az államosításnak és a határ menti, illetve magyar kisvárosok nemzetiségi viszonyainak tudatos megváltoztatásának és a gazdag parasztság eltüntetésének tudható be. Az ötvenes évek mindenütt komollyá vált a magyar értelmiség hiánya.

⁷ A Népszövetség kisebbségvédelmi panaszjoga.

A közép-európai országokból a második világháború alatt a holokauszt révén, majd az azt követő kivándorlási hullámok nyomán lényegében eltűnt a zsidóság. A németiség egy része a második világháború alatt menekült el, majd a lakosságcsere révén, illetve Romániából a hatvanas-hetvenes évektől „kivásárlással” települt az anyaországba. Így a térségben a magyarság maradt a legszámosabb nemzeti kisebbségi csoport. Ezért a *többségi nemzetiségpolitikák fókuszában a magyarság állt*. A legszámosabb etnikai kisebbség pedig a cigányság lett. Az ő problémáik azonban csak a kilencvenes évek második felében kerültek a szomszédos országok politikai elitjének látószögébe, ahol ez idáig teljesen külön kezelték a romakérdést a magyarságpolitikától.

Ha a magyarság XIX–XX. századi történetét a közép-európai nemzetépítések egyikének tekintjük, akkor itt történeti értelemben az lehet a kulcskérdésünk, hogy az első világháború után létrejött magyar kisebbségi elitek mit kezdtek ezzel a nemzeti tudáskészlettel, és hogy saját közösségüket miként formálták (formálhatták) egy-egy másik nemzetépítést szolgáló állami intézményrendszer hatókörében?

2. A következőkben a négy nagy időszak alkorszakait vázolom föl, tehát a külső viszonyrendszer változására adott intézményesülési válaszokat veszem sorra.

2.1. A két világháború közti kisebbségpolitikákat meghatározó *alapkonfliktusok*: *Románia* tekintetében a fő viszonyrendszert abban látom, hogy miközben a románság Erdélyben megszerezte a politikai, közigazgatási hatalmat, addig a régió társadalmi, gazdasági, kulturális életében az ott élő kisebbségek (a németek, zsidók, magyarok) domináltak. Az erdélyi románság a pozíciók elfoglalásában hátrányos helyzetbe került a bukaresti (liberális párti) elittel szemben, ahhoz viszont, hogy gazdasági pozíciókat szerezzen, tőke hiányában szintén Bukaresthez kellett fordulnia. Ráadásul politikai súlyának növelése érdekében – hogy regionális pártja helyett országos befolyással bírhasson – pártjának (Nemzeti Párt) egyesülnie kellett a besszarábiai Parasztpárttal. Az erdélyi magyar politika a bukaresti és az erdélyi román érdekek közé ékelődve – a pártok egymást túllicitáló magyarellenességében örlődve – működött, döntően védekező, pozícióőrző magatartást tanúsítva.

Csehszlovákia esetében az alapkonfliktus kettős volt. Egyrészt a cseh–szlovák ellentétek, illetve a szudétanémet-kérdés határozta meg, másrészt az a kulcsprobléma, hogy miként lehet a cseh(-szlovák) nemzetépítést stabilizálni és megerősíteni a polgári demokratikus államviszonyok fenntartásával. Erre példa Kárpátalja esete, amely éppen azért nem kapott autonómiát, mert Prágában féltek az esetleges elszakadást célzó politikai egység kialakulásától, illetve a németek és a magyarok hasonló igényeitől. A magyar kisebbségi politizálás alapkérdése ekkor, hogy sikerül-e megszerezni a szlovákok politikai szövetségét a cseh dominanciájú állammal szemben. Másrészt elemi feladat volt a világnézetileg és társadalmilag a magyarországinál is tagoltabb felvidéki magyarság integrálása, és ezzel a magyar nemzeti azonos-

1. táblázat. Az 1918–1941-es időszak összefoglalása

<i>Románia</i>	<i>Szlovenszko (Csehszlovákia)</i>	<i>Jugoszlávia</i>	<i>Kárpátalja (Csehszlovákia)</i>
1918–1920 impériumváltás	1919–1920 impériumváltás, újraszerveződés	1919–1922 impériumváltás aktivisták/ passzivisták	1919–1920 impériumváltás
1920–1922 az önszerveződés megindulása; a Magyar Szövetség, az OMP létrehozása	1920 egységes választási párt 1921 vezérlő bizottság	1922 az OMP szervezése	1920–1921 Zhatkovych
	1922 közös központi iroda, PMH, kulturreferátus létrehozása		
1922–1926 paktumpolitika	1922–1925 OKSzP MNP	1925 önállóan a választáso- kon	1923–1933 Beszkid
1927 a Kisebbségi Blokk létrehozása	1926 parlamentari- szátszavazás az agrárügyekben, az MNP aktivista kísérlete	1927 OMP/Szerb Radiká- lis Demokrata Párt együtt a választáso- kon	
1928–1938 önálló politizálás	1927–1936 együtt is külön a két párt	1929 királyi diktatúra	
– 1928–1931 a Nemzeti Paraszt- párt „enyhébb ma- gyarságpolitikája”	1932 az OKSzP új elnöke: Esterházy János	1931 Szántó Gábor hűségmozgalma	1935–1937 Hrabár
– 1931–1934 törek- vés a kisebbségi kérdés kiemelésére a párt- harcokból	1933 az MNP új elnöke: Jaross Andor		
– 1934–1938 védekezés az antire- vizíós mozgalmak- kal szemben	1936 Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt	1937/1938–1940 horvát (Nagy Iván) / szerb (volt OMP vezetők) kettős orientáció	1938–1939 autonomista kormány
1938–1940 beilleszkedés a királyi diktatúrába: Magyar Népközösség			

ságtudat őrzése. Ugyanis szemben a jugoszláviai vagy romániai nyíltan diszkriminatív magyarságpolitikával, Prága integrálni próbálta a kisebbségi magyar elitet, és a magyarországinál polgárosultabb társadalmi légköre, intézményei, életnívója vonzó is volt a „mindennapok magyarsága” számára.

Jugoszlávia esetében az államalkotók megosztottsága (a szerb és a horvát politika állandó konfliktusa) mellett elsősorban a szerbiai, nem demokratikus politikai viszonyok és államberendezkedés jelentettek problémát. Ráadásul ebben a régióban a magyarság társadalma döntően falusi-paraszti világ volt és gazdasági pozíciói is gyöngék voltak. A döntően kisparaszti sorban élő magyarság nem képviselt komoly politikai súlyt, még regionális ügyekben sem játszhatta el a mérleg nyelvének szerepét.

Az 1. táblázatban a két világháború között három országban és négy régióban különítettem el korszakokat és töréspontnak számító eseményeket. A külön régió Kárpátalja – igazából nem magyarságpolitikai, hanem kormányzói ciklusokra (Gregory Zhathovych, Anton Beszkid, Konstantin Hrabár) lehet osztani az időszakot. Ugyanis a magyar közéletet húsz év alatt ugyanazok határozták meg, akik 1918-ban megjelentek a kisebbségi politikában. A viták pedig – az általános csehszlovákiai témákon túl – mindenkor a békeszerződésben beígért közigazgatási autonómia meg nem adásából fakadtak, annak kivívásáért folytak.⁸

A jugoszláviai és a csehszlovákiai magyarság politikai önszerveződése tekintetében nincsenek olyan lehatárolt kisebbségpolitikai szakaszok, mint a romániai magyarságnál. Ezért ott inkább egyes eseményeket adtam meg. Már ez is jelzi a kisebbségpolitikai viszonyrendszerek eltérő voltát, pedig három kisantant tagországról van szó. S mindhárom ország esetében a magyar kisebbséghez való viszonyt a magyarországi külpolitika is jelentősen befolyásolhatta a kétoldalú kapcsolatok révén, a nemzetközi és nagyhatalmi kapcsolatokban, valamint az adott ország magyar kisebbségi pártjainak adott utasításokkal, személyi elvárásokkal.⁹

Az első világháború végétől a bécsi döntésekig tartó időszak kisebbségpolitikai változásait három periódusra lehet elkülöníteni. Az első a *politikai önszerveződés kialakulása*. Az 1922–1923-ig tartó szakaszban az impériumváltástól az önálló pártalakításokig lezajlik a politikai értelemben addig is peremterületeknek számító részek magyar elitjeinek újraszerveződése. Mindenhol megjelenik – a budapesti elképzeléseknek is megfelelően – a nemzeti autonómiát intézményesítő egységes Magyar Szövetség létrehozásának elképzelése, de ennek létrehozása egyik esetben

⁸ Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás*, 2001. 3. sz. 450–469.

⁹ Alapvető összefoglalások: A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Hispánia, Szeged, 1997. 132. Csehszlovákiáról: Popély Gyula: *Ellenszélben*. Kalligram, Pozsony, 1995. 220.; Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Fórum Intézet–Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2000. 347.; Kárpátaljáról: Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet–Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 10–38., valamint a példaértékű, az adott korszak eseménytörténetét szakaszoló táblázata uo. 39–40. Romániáról: Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67.

sem sikerült. Jugoszláviában és Romániában az állampolgárságnak és a magyarság választójogának elismertetése is évekig tartott. Erdélyben 1922-ben, Vajdaságban 1925-ben indulhattak először magyar politikai szervezetek a választásokon. (Csehszlovákiában erre már 1920-ban sor került.) Romániában a trianoni békeszerződés aláírásáig tartott a passzivitás időszaka, majd elkezdődtek a viták az önszerveződés mikéntjéről. Miután kiderült, hogy a Magyar Szövetség elképzelt működését hivatalosan nem engedélyezik, politikai pártokat, majd pártot hoztak létre (a Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt egyesüléséből az Országos Magyar Pártot).

Csehszlovákiában zajlott le a leggyorsabban az impériumváltás. A magyarság politikai integrációja is hamar megindult. Egyrészt a helyi önkormányzatokon keresztül, amelyeket itt – a másik két országgal ellentétben – nem számoltak fel, másrészt a régebbi politikai alakulatok újraszerveződése révén (Országos Keresztényszocialista Párt, Országos Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt, Ruszinszkoói Magyar Jogpárt, Szepesi Német Párt, Magyar Jogpárt). A közös szervezet megteremtéséről folyó diskurzus itt az egész korszakot átívelte. Egységes pártot csak 1936-ra tudtak létrehozni, de 1922-től közös (oktatási és közművelődési) bizottságokat, politikai napilapot (*Prágai Magyar Hírlap*) működtettek.

Jugoszláviában és Romániában a többségi politika a nemzetiségi alapon történő pártalapítást is megpróbálta megakadályozni, így a választói névjegyzékre való felkerülésnek, a választások korrekt lebonyolításának is feltétele volt valamelyik többségi párttal való szövetkezés. Jugoszláviában döntően az 1918 előtti helyi politikusok szervezték meg a pártot, míg a másik két országban, bár a vezetés a „történelmi osztály” kezében maradt, jelentős befolyásra tettek szert a Károlyi-kormányzat alatt szerephez jutó politikusok is. A felvidéki pártok közül a Szepesi Német Párt a magyarsághoz kapcsolódó németeket, a Magyar Jogpárt – főleg a magyar városokban – a zsidóságot tömörítette, míg az Országos Keresztényszocialista Párt a húszas évek első felében komoly szlovák tagsággal rendelkezett. Minél szélesebb rétegeket próbáltak tehát integrálni. Az, hogy Csehszlovákiában több magyar párt működött, a kisebbségi társadalom tagoltabb voltának, a volt magyarországi pártszervezet-maradványok súlyának volt köszönhető. A prágai kormányzat ezért nem közvetlen eszközökkel akarta nemzetiségileg homogenizálni a Felvidéket. Pontosabban a magyarság lojalitását próbálta megszerezni.

A második fontos periódus az 1923–1927 közti időszak, amikor a magyar kisebbségi pártok *integrálódtak* az adott ország politikai életébe. Jugoszláviában ez azt jelentette, hogy a kormányzó párttal közös választási listáért, egyáltalán képviselőket küldhettek a parlamentbe és a helyi képviseleti szervekbe. Romániában a választásokat szervező aktuális kormánypárttal kötött megállapodás kellett ahhoz, hogy a magyarok felkerüljenek a választói névjegyzékbe, majd ahhoz is, hogy ne történjenek a magyar jelöltekkel szemben visszaélések. Az Országos Magyar Párt így is a népességszám alapján rá eső képviselői helyeknek maximum a felét tudta csak megszerezni. Csehszlovákiában a demokratikus és titkos választásokon kb. a magyar választók 1/3-a szavazott a nem magyar polgári pártokra, hanem az ellenzéki

kommunistákra és a kormánypárti szociáldemokratákra. A három utódállam közül ebben az országban működtek egyedül folyamatosan a választott önkormányzatok,¹⁰ amelyekben szintén részt vettek a magyar pártok képviselői. Jugoszláviában a kormánypárttal való együttműködés pusztán parlamenti helyeket jelentett. 1923-ban a parlamenti választásokon a választási névjegyzékek hiányossága miatt a magyarok el sem indultak. 1925-ben, amikor önállóan indultak, a 65.000 jugoszláviai magyar szavazóból 20–25.000-en választottak, és ebből csak 11.000-en voksoltak a Magyar Pártra, ez pedig egyetlen parlamenti helyhez sem volt elég. (Magyar képviselők ellenben több párt listáján szerepeltek, sőt be is kerültek a parlamentbe.) Az 1927-es tartományi választásokon a Magyar Pártnak a kormányzó Radikális Párttal kötött megállapodása csak képviselői helyekről (12) és nem egyes sérelmek orvoslásáról szólt. A parlamenti választásokon elért 2 magyar párti hely a kormányzó párt parlamenti klubját erősítette, de cserébe a magyarok ígéretet kaptak a községi választások kiírására.¹¹ Az 1927. novemberi községi választásokon végre sikerült a magyar többségű községekben magyar képviselőtestületeket létrehozni. Budapest hiába követelte tőlük az erőteljesebb parlamenti föllépést és a német kisebbségi politika felé való orientációt: politikai pozícióik a belgrádi kormányzattól függtek. Romániában a választási megegyezések (pl. a csucsai paktum¹²) parlamenti helyeken túl (amelyek egyben kijárói pozíciók is voltak), az egyéni jogok biztosításával kecsegtettek, Csehszlovákiában pedig a Magyar Nemzeti Párt 1926-ban tárgyalásokat folytatott a koalíciós kormányba való belépésről. De mindezek a kísérletek lényegében csak a politikai részvétel kérdésében és a magyarsággal kapcsolatos „enyhébb megítélés” terén hoztak eredményeket.

A harmadik periódus a harmincas évek időszaka, amikor mind a többségi, mind a kisebbségi közösségek életében egyfajta *nemzeti összezárkózás* zajlik le. Ez alatt az etnikai, nemzeti törésvonalak megerősödését; az első világháború után az utódállamokban felnőtt új, többségi nemzethez tartozó hivatalnok, (első generációs) érettségizett, középosztályba készülő fiatal belépését a munkaerő-piacra; és a világgazdasági válság után a kisebbségi pozíciókat tovább gyöngítő konszolidációban látom. Ráadásul Jugoszláviában 1929-ben királyi diktatúrát vezettek be, és az addigi szűk politikai mozgástér is eltűnt. A harmincas évek elejére a magyar kisebbségi elitek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy országukon belül nem számíthatnak a kisebbségi kérdés megnyugtató intézményi kezelésére. A népszövetségi beadványok sem jártak sok eredménnyel. Így Magyarország és a revíziós jövőkép még inkább felértékelődött, továbbá Romániában és Csehszlovákiában előtérbe került a belső társadalmi szerveződés – önállóan, nemzeti alapon. A jugoszláviai viszo-

¹⁰ Jugoszláviában és Romániában a korszak nagy részében kinevezett, rendkívüli bizottságok intézték a helyi ügyeket.

¹¹ 1928-ban egy parlamenti hely megüresedése folytán újabb magyar került a képviselőházba.

¹² Az OMP és az Averescu-féle Néppárt politikai megállapodása a közös választási részvételről és a két párt együttműködéséről 1923 októberében. Bárdi Nándor: *Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923-1924)*. In: *Etnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. TLA, Bp., 2003. 153-194.

nyokra jellemző, hogy amikor ezt egyáltalán felvetik egy folyóiratban (*Kalangya*), 1935-ben, azt azonnal be is tiltja a cenzúra.¹³ (Bár a volt magyar politikai vezetők különböző helyi kultúregyesületekben tovább folytatták tevékenységüket.) A megváltozott nemzetközi erőviszonyok, Németország befolyásának növekedése révén a magyar revíziótól való félelem is megerősödött az utódállamokban. Ez Romániában újabb magyarellenes intézkedéseket és kampányokat idézett elő,¹⁴ míg Belgrád kormányhű magyar mozgalom létrehozásával (Szántó Gábor mozgalma), majd a volt magyar vezetőkkel és a magyarországi diplomáciával való megegyezéssel (1937) kísérletezett. Prága pedig a szociálisan érzékeny magyar progresszió megnyerésével próbálkozott, felemás eredménnyel.¹⁵

Ebben a közegben a kisebbségi magyar politikai élet mindenhol összezárt, és egységesülésre törekedett. Ez vezetett a romániai Országos Magyar Párton belüli (újságírók, írók meghatározta) ellenzék visszaszorulásához, pontosabban annak kulturális és társadalomszervezési területekre való koncentrálásához. Majd éppen a királyi diktatúra alatt ez az elit egy korporatív szerkezetbe (Magyar Népközösség, mint az egyetlen romániai politikai szervezet, a Nemzeti Újjászületés Frontjának tagszervezete) az addig politikailag nem integrált munkásságot is be tudta szervezni.¹⁶ Csehszlovákiában a két egymással rivalizáló magyar párt vezetőváltása után létrehozták az egységes pártszervezetet. Jugoszláviában a mindvégig belgrádi orientációjú, de betiltott vajdasági Magyar Párt vezetői és a zágrábi Nagy Iván vezette horvát-paraszt párti mozgalom között 1937-ben tárgyalások folytak. A belgrádi kormány a horvát orientáció megelőzése és a Magyarországhoz fűződő viszony javítása érdekében elejtette az 1931-től Szántó Gábor vezette „hűségmozgalmat”, és tárgyalásokat kezdett a volt magyar pártvezetőkkel, de a párt újbóli működését nem engedélyezte. Ellenben a választási támogatásért néhány diszkriminatív ügyben (a tanítók kihelyezése, a névelemzés megszüntetése, új kulturális egyesületek engedélyezése) segítséget nyújtott. Jugoszláviában, és Romániában felfigyelhetünk arra a paradox jelenségre is, hogy a parlamenti pártok betiltása után némileg konszolidálódik a kisebbségi magyarság helyzete annak következtében, hogy a beszüntetett parlamenti pártok „nemzethűségben” és „antirevizionista magyar-ellenességben” nem licitálhattak egymásra.

A magyar kisebbségek politikai életét a két világháború között alapvetően négy, egymással szemben álló, különböző kombinációban felszínre kerülő stratégiai törésvonal határozta meg. A (revízió lehetőségét) *kiváráó, érték- és pozíciót őrző szemlélettel szemben* megjelentek a *saját kisebbségi társadalmat modernizálva megszervező elképzelések. A politikai passzivitással és a budapesti politikához való szoros kapcsolódással szemben* állt az adott ország politikai intézményrendszerébe, *párt-*

¹³ A folyóiratszámot újra közölte a *Létünk* (1994. 3. sz.).

¹⁴ Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. *Magyar Kisebbség* 1998. 3-4. sz. 162-172.

¹⁵ Erről legpontosabban Filep Tamás Gusztáv írt felföldi élettörténeti mikrofilológiájában, pl. a Maléter Pálról készült tanulmányában. In: *A hagyomány felemelt töre*. Ister, Bp., 2003. 443.

¹⁶ Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Bp., 1941. 198-257.

politikai viszonyrendszerébe való integrációt képviselő álláspont.¹⁷ A mindezekhez való viszonyt pedig az eltérő 1918 előtti pártpolitikai kötődések, a vallási különbségek, a generációs-szocializációs látószögek, a regionális adottságok határozták meg.¹⁸

2.2. A második nagy kisebbségtörténeti alkorszak a *visszacsatolások utáni* 6–4 év története. Azok, akik *továbbra is kisebbségben maradtak* vagy repatriáltak, vagy kénytelenek voltak eltérni a viszonyosság alapján működő többségi magyarságpolitikák további megszorításait. A reciprocitás alapján álló nemzetiségpolitizálás Románia esetében a dél-erdélyi városok magyarságának elmenekülésével és a régió magyarságának (a németiség kiváltságait és a magyarországi románokat ért sérelmeket is rajtuk megbosszuló) másodrendű kisebbségivé válásával járt. Szlovákiában az Esterházy János vezette közösség relatíve jól ki tudta használni a helyzetet, és stabilizálni tudta magát. A visszacsatolt területek újra *többségivé lett magyarságának* szembe kellett néznie egyrészt Magyarországnak a kisebbségi közegben megszokott demokratikus szerveződésénél jóval tekintélyelvűbb berendezkedésével – a felvidékieknek a csehszlovákiainál kevésbé polgárosult intézményrendszerrel, szűkebb önkormányzatisággal. A másik konfliktusforrás a visszacsatolt területeken bevezetett katonai, majd polgári közigazgatás értetlensége volt a helyi, nemzetiségi viszonyokkal szemben. Ennek hátterében az állt, hogy hiába is szerettek volna – a volt kisebbségi vezetők és Teleki Pál – minden közigazgatási szintre megfelelően képzett, az előző évtizedeket kisebbségi sorban töltött (és így megfelelő tapasztalatokkal és érzékenységgel bíró) személyeket állítani, ez nem sikerült, hiszen a kisebbségi közegben hiányoztak az erre felkészült szakemberek. Ebből adódott, hogy ezekre a területekre tömegével „ejtőernyősöket” – tisztelet a kivételnek –, gyors előrelépést remélő csonka-magyarországi hivatalnokokat neveztek ki.

A politikai képviseletet a budapesti országgyűlésbe behívott képviselőkkel oldották meg. Ebben a helyzetben a behívottak közül egyedül az erdélyi politikai elitnek sikerült – Teleki támogatásával – kivívnia, hogy külön pártot alapíthasson. Az Erdélyi Párt a kormánytámogatásért cserébe garanciát kapott arra, hogy a kormánypárt nem szervezkedik a régióban. A döntően az OMP és a Magyar Népközösség megfiatalított vezetőiből álló pártvezetés 1943-ig elsősorban az infrastrukturális és gazdaságpolitikai fejlesztéseket tartotta kulcskérdéseknek. Arra törekedett, hogy a magyarországi intézményrendszerbe bevihesse a kisebbségi viszonyok között kiépült szerkezeteit. A legfontosabb állami stratégiai projekteket is ez a kör kezdeményezte, alakította: ezek az elitképzés, a színvonalas tudástermelést biztosító kolozsvári magyar egyetem működtetése, a székelyföldi vasúti összeköttetés megteremtése, gazdaságfejlesztő (gépesítési) programok voltak. 1944-től az erdélyi

¹⁷ Erről klasszikusnak elemzés Mikó Imre: Erdélyi politika. In: *Huel Kolozsvár 1935–1944*. I. köt. Összeáll. Záhony Éva, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1991. 144–150.

¹⁸ Ezen összefüggések Erdély vonatkozásában legátfogóbb elemzését adja K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss*. Ung. Inst. München, 1993.

lyi magyar politikai elit – a budapestivel szemben – határozottan fellépett a zsidómentesítések ügyében, és a háborúból való mielőbbi kilépés érdekében.¹⁹

Ebben a néhány évben két, lényegében azonos tematika melletti törésvonalat különíthetünk el. Az egyik a budapesti kormányzathoz és az uralkodó eszmékhez való viszonyban ragadható meg. Voltak, akik teljesen magukévá tették a budapesti irányelveket, és többségi helyzetben sem a regionális, sem a nemzetiségi politikában nem vették figyelembe saját 1938 előtti tapasztalataikat. Például a felvidéki Magyar Nemzeti Párt volt elnöke, Jaross Andor belügyminiszterként a zsidók deportálásáért volt felelős. Ellenben a volt romániai OMP székelyföldi prominense, Pál Gábor a regionális erdélyi érdekeket képviselte, Teleki Bélával, az Erdélyi Párt vezetőjével egyetemben.²⁰ A másik megosztó tematika a nemzetiségi kérdés kezelése volt a visszacsatolt területeken. Nemzeti autonómiát a – húsz éven át nyilvánosan ezért küzdő – kisebbségpolitikusok (Balogh Arthur, Mikó Imre) sem akartak adni a többségi helyzetben, de a nyelvhasználati, az egyéni jogok biztosítása tekintetében is eltértek a véleménye. Itt a döntő hivatkozási alap a szomszédos országokban maradtakat érintő reciprocitás kérdése volt. Érdekes megfigyelni, hogy a délvidéki „hideg napok” után Csuka Zoltán és mások a szerb–magyar közös múlt témái után nyúltak, és a visszaemlékező, sérelmi irodalom mellett az együttélés ügye is előtérbe került.²¹

3. Az 1944/45 utáni viszonyokat alapvetően meghatározták az 1. pontban leírtak.

3.1. A korszakos alapproblémáknak a következőket látom:

a) Az identitás megőrzésének kulcskérdése a *nyelvhasználati jogok* biztosítása, de vajon lehet-e biztosítani ezt *külön intézmények* és olyan *közösségi-kisebbségi jogok* nélkül, amelyek autonóm intézmények működését teszik lehetővé? A nyelvhasználati és a külön intézményekhez való jogok elválaszthatatlanok egymástól. A kisebbségi nyelvet beszélők szempontjából a célt a következőképpen lehet megfogalmazni: „A cél az, hogy az utódállamok magyarjai többségének biztosítva legyen, hogy életük java részét *anyanyelvükön* élhessék meg – munkában, közéletben, szórakozásban – anélkül, hogy életpályájuk megcsonkulna, előmenetelük csorbát szenvedne; s hogy ugyanez leszármazottaiknak is biztosíttassék, magyar nyelvű oktatással az óvodától a doktorátusig.”²² Ezzel szemben a többségi magyarságpolitikák pusztán az eseti nyelvhasználati engedményekre helyezték a hangsúlyt. Ehhez hozzákapcsolódik az a probléma is, hogy míg a többségi pártelitek hivatalosan a magyarságban kiteljesedő, fejlődő közösségeket láttak, addig a magyarság öntudatoso-

¹⁹ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Sajtó alá rend., jegyz. Romsics Ignác; Zrínyi, Bp., 1989. 310.; Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. Nis, Kolozsvár, 1993. 66.

²⁰ Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika. *Magyar Kisebbség* 2003. 2–3. sz. 134–162. (Dokumentumközlés.)

²¹ Lásd a *Délvidéki Szemle* c. folyóirat publikációit.

²² Ankerl Géza: A Kárpát-medence nyelvtérületeinek fenntartása. *Magyar Szemle* 1993. 9. sz. 906.

dó értelmisége eleve kiteljesedett, létező nemzeti közösségnek tekintette magát. A kisebbségi közösségépítést állandóan ez a nyelvhasználati és elismertségbeli szükséglet hiány mobilizálta, miközben a hetvenes évektől ténylegesen kétnyelvű magyar kisebbségekről beszélhetünk. Ennek a helyzetnek a gyökere – a két világháború közti, majd újra felfedezett nemzetépítéssel járó homogenizáción túl – abban rejlik, hogy a nyolcvanas évekig, a szocialista rendszerben, alulról építkező, autonóm társadalmi intézmények eleve nem működhetek. (Erre vezettem vissza például, hogy a hatvanas években a nacionalistának egyáltalán nem nevezhető kádári oktatáspolitikája megszüntette Magyarországon a nemzetiségi oktatási rendszert, illetve, hogy itt is csak formális volt a nemzetiségi szervezetek működése. A rendszer lényegéből adódott a másként intézményesülés lehetetlensége.)

Ide kapcsolódik az is, hogy – a későbbiekben bemutatásra kerülő – integratív vagy diszkriminatív kisebbségpolitikai modellek – nagyon különböző léptékben, de egyaránt a magyar kisebbség azonosságtudatának és társadalmi pozícióinak gyöngülésével jártak.

b) A másik alapp probléma a magyar *kisebbségi elitek* létrejöttének és működésének dolga. Ezek az elitek – a képzés, az állások, a kultúrpolitika stb. összefüggéseiben – az adott többségi kommunista pártok befolyása alatt álltak. Ahhoz tehát, hogy valaki egyáltalán fellépessen a kisebbségi ügyekben, szükséges volt az ahhoz kapcsolódó frazeológia elsajátítása, illetve az esetek döntő többségében a párttagság. (De mindennek előtte át kellett esni egy szelekciós folyamaton is ahhoz, hogy valaki olyan pozícióba jusson, ahol „meg lehet szólalni”.) Például e fogalomkészletre cserélte Mikó Imre korábbi, kisebbségtudományi tanulmányaiban szereplő terminológiáját. Mások eleve ebben fogalmazták meg életművüket: Fábry Zoltán, Rehák László, Gyönyör József, Gáll Ernő.

Ehhez járult a múlt újrafogalmazása, amelyben a kisebbségi kultúra hagyományait, kontinuitását is csak a baloldali örökség újra- és újraértelmezésével, befolyásának felnagyításával lehetett elérni. Ilyen volt a csehszlovákiai „Sarló-mozgalom” és Gaál Gábor, illetve a *Korunk*, a *Híd* örökségének revideálása.²³ A szocializációs kényszerpálya, az egyoldalú „hagyományteremtés” mellett a harmadik következménye ennek az adottságnak a „népszolgálat” fogalmának átalakulása volt. A kifejezés a harmincas évek erdélyi, illetve határon túli sajtójában vált közkeletűvé. Mind a korabeli keresztényszocialista (Venczel József), mind a baloldali (Balogh Edgár) értelmezésben a közjó társadalompolitikai megvalósítására utalt, a kisebbségi társadalom modernizációjára, belső megszervezésére.²⁴ A harmincas évek vé-

²³ Mindez a *Magyar irodalom története* vonatkozó kötetének összeállításakor került napirendre, amelyet határon túli magyar szerzőkkel készítettek el. Csehszlovákia vonatkozásában alapvető: Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918–1938*. Tatran-Szépirodalmi, Bratislava, 1967. 311. A romániai műltfeltárásról részletes esettanulmányt Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakból*. Balassi, Bp., 1997. 254.

²⁴ Különböző társadalom-átalakítást célzó akcióikban, tervezetekben jött elő a fogalom és a kapcsolódó küldetésstudat. Balogh Edgár: *Szolgálatban. Visszaemlékezés 1935–1944*. Kriterion, Bukarest, 1978. 382.; Venczel József: *Erdélyi föld, erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 1988. 271.

dekező nemzeti összezárkózásának kényszerpályáján alakult ki a saját társadalmuk integrálására. A szocializmus – természetesen országonként eltérő alakváltozással bíró – keretei között azonban, a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviselésében munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem felülről kiválasztott személyek voltak, a legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumait maguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava – használójáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit. Itt most a szerzői alázat diktálta „később születni nem előny, hanem kegyelmi állapot” beállítódás hangsúlyozásán túl fontos azt is kiemelni, hogy a többségi-kisebbségi konfliktushelyzetek döntő többségében a közösségi érdekek egyértelműek voltak. Ez a népszolgálati szemlélet igazából 1989 után vált problematikuská, amikor a demokratikus akaratképződés csatornáinak kialakulását akadályozták az „értelmiségi kinyilatkoztatások” – amelyek a szakemberek elemzéseit helyettesítették.

c) A két világháború közti, az államalkotó nemzetek közötti, illetve azokon belüli regionális konfliktusok nem tűntek el a második világháború után sem. Romániában a Nemzeti Parasztpárt megsemmisítésével az erdélyi román regionális érdekek politikai intézmény nélkül maradtak. Ezekből az erdélyi városi világ elrománosításának – a román nemzetépítés logikájából adódóan elengedhetetlen – projektjét a kommunista párt vette át, és a Kolozsvár lakosságán belüli többség megszerzésén (1957), a marosvásárhelyi iparfejlesztés román etnikummal való megvalósításán (1958), a németiség kivándoroltatásán keresztül a falurombolási tervekig ezt vitte végbe. Ebben a programban egyedül a magyar kisebbség volt ellenérdekelt, és ezért itt a magyarságpolitika és a homogenizációs politika szervesen összekapcsolódik Ceaușescu hatalmi legitimációs rendszerével és külpolitikájával. Tehát Romániának a KGST-n és a Varsói Szerződésen belüli különállása, a nyugati világgal kialakított jó kapcsolatai és a Kádár-rendszer teljesen eltérő legitimációs szerkezete egyaránt visszahatottak a romániai magyarságpolitikára.

Jugoszláviában és Csehszlovákiában a magyar kisebbségi kommunistáknak az egyes nemzetek és nemzeti kommunista elitek közti hatalmi harcokban kellett saját és/vagy közösségi érdekeiket érvényesíteniük. Amikor 1968-ban Szabó Rezső Csehszlovákiában és Bori Imre Jugoszláviában egyaránt megfogalmazta az önálló magyar kisebbségi nemzetépítés koncepcióját, amelynek a végeredménye a magyar kisebbség mint önálló nemzeti (s ebből következőleg politikai és jogi) entitás, egyaránt az átalakuló többségi viszonyrendszerbe (szlovák–cseh, illetve szerb–horvát–szlovén–macedon–montenegrói–bosnyák) próbálták törekvéseiket beilleszteni. Ebben a helyzetben a korabeli magyarországi politika és az európai dimenziók nem voltak meghatározók. S miután a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején nem sikerült a társadalmi másságot intézményesíteni és az intézményesülést a külön öngazgatás felé elvinni a magyarságpolitikán belül, mindhárom országban a diszkriminatív eszközök, események kerültek előtérbe, és beszűkültek az ezen belüli érdekérvényesítés lehetőségei.

3.2. Az 1944–1989 közötti időszak összefoglalása:

<i>Románia</i>	<i>Csehszlovákia</i>	<i>Jugoszlávia</i>	<i>Ukrajna</i>
1944–1946–1948 az alternatívák leszűkülése	1944–1948 a hontalanság évei	1944–1945 megtorlások	1944–1945 munkaszolgálat
1949–1952 a szocialista fordulat intézményesítése	1948–1951–1953 a Magyar Bizottság működése – nyelvhasználati jogbővítés	1948 Magyar Művelődési Szövetség	1946–1953 szovjetizálás
1952–1956–1957 –1959 a MAT létrehozásától a Babeş és Bolyai Egyetemek egyesítéséig	1954–1963–1968 CSEMADOK – G. Husák rehabilitálása, a szlovák nemzeti kérdés és a kisebbségi problémák mint jogi problémák kezelése	1950 az Áprilisi Hidasok fellépése 1962–64 az Új Symposion nemzedék fellépése	1953 magyar középiskolák 1957 magyarországi könyvbehozatal 1963 magyar tanszék az egyetemen
1965–1972 Ceaulescu legitimációja – nemzetiségi intézmények létrehozása	1968–1970 a nemzetiségi önszerveződést biztosító alkotmánytörvény vitája és sorsa	1974 új alkotmány	1967 Forrás Stúdió
	1970–1977 a Husák-i normalizáció / visszalépés az alkotmányos kisebbségi jogoktól		1971 József Attila Irodalmi Stúdió 1972 SZKP PB-beadvány
1972–1989 Ceaulescu homogenizációs politikája	1977–1978–1983– 1985–1989 Charta '77-CSMKJB- Duray-perek	1983 Új Symposion / Sziveri-ügy	1981 József Attila Alkotóközösség

Az áttekintő táblázatból látszik, hogy Romániában és Csehszlovákiában lehet igazából magyarságpolitikai szakaszokat elkülöníteni, a másik két országban pedig inkább csak a fontosabb eseményeket tudjuk megadni. Közös az egész korszakban, hogy a kisebbség mozgástere jóval kisebb, sokkal inkább a külső körülmények megváltozásának számbavételéről van szó.

A második világháborút követő időszakot is három periódusra lehet osztani. Az első a kollektív bűnösség elvére támaszkodó *megtorló magyarságpolitika* volt.

A Szovjetunióhoz került Kárpátalján ez a „malenykij robot” rendszere, Csehszlovákiában a lakosságcsere és a csehországi kitelepítések időszaka, Jugoszláviában pedig a magyarellenesség vajdasági vérengzések hulláma. Romániában is sor került atrocitásokra, de 1944 novemberében az Észak-Erdélybe bevezetett szovjet katonai közigazgatás megakadályozta ezek folytatását, majd amikor visszatért a román közigazgatás – az új, kommunisták meghatározta kormányzat irányításával –, akkor már a Magyar Népi Szövetség mint a legfontosabb erdélyi szövetséges politikai erő védte a magyar érdekeket.

A többségi politikai elitnek ekkor a magyarságban – a németiséghez hasonlóan – olyan ötödik hadoszlopot láttak, amely létezésével eleve fenyegeti állami szuverenitásukat. A háború utáni, a közép-európai németiséggel szemben alkalmazott európai politika lehetővé tette, hogy a kérdést a magyar kisebbség kitelepítésével, elűzésével, megfélemlítésével próbálják felszámolni. Erről a „megoldásról” hamar kiderült, hogy a magyarországi szovjet érdekérvényesítést is gyöngíti a belpolitikai konfliktusok gerjesztésével. Romániában pedig éppen Erdély hovatartozásának lebegtetésével és a magyarság támogatásával lehetett a baloldali fordulatot végrehajtani.

A magyar kisebbségi elit helyzetét nézve, Kárpátaljáról és a Vajdaságból az 1938, 1944 előtti politikai és társadalmi vezetők elmenekültek, illetve az ott maradó keveseket az új hatalom kényszermunkára küldte, bebörtönözte, kivégezte. Csehszlovákiában a lakosságcsere szinte megszüntette a magyarság kisvárosi középosztályát, az értelmiségét, és a falusi nagy- és középbirtokosságát. A megmaradt baloldali értelmiségiek védőharca eredménytelen maradt.²⁵ Romániában a magyar politikai elitnek azzal a csapdahelyzettel kellett szembenéznie, hogy nem támogathatta a román „polgári erőket” (Nemzeti Parasztpárt, Liberális Párt), hiszen azok éppen a magyarság kollektív bűnösségében gondolkodtak. A baloldali erők pedig pontosan olyan politikai rendszert hoztak létre, amely lehetetlenné tette az intézményes különállást. (Természetesen ezt kevesen látták előre.) 1946-ig – amíg a Magyar Népi Szövetség (MNSz) vezetői nem manifesztálták a béketárgyalások „döntőbíróisága” felé Erdély Romániához való csatolásának kérését – a megmaradt szűk „polgári erők” is támogatták a baloldali orientációt. Annál is inkább, mert az 1940 előtti politikai felállásban ezek a csoportok (az erdélyi magyar szociáldemokraták, a szabadkőművesek) baloldalinak számítottak. Márton Áron püspök, valamint a *Hitel* körhöz tartozók keresztényszocializmusa és a magyar szövetkezeti mozgalom vezetői a társadalomszervezésben a MNSz-hez hasonló demokratikus elveket hirdettek.

Az igazi elitcserére azonban a következő hosszú *integrációs periódusban* került sor. Ez Romániában a közösségi érdekvédelmet és a baloldali integrációt egyszerre ellátó, és 1946-tól egyre inkább az utóbbi funkciót betöltő Magyar Népi Szö-

²⁵ „Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből, 1945–1948. Összeállította: Tóth László. Kalligram, Pozsony, 1995. 341.

vetségen, majd a Bolyai Egyetemen, a Magyar Autonóm Tartományon, a hatvanas évek új intézményességének megteremtésén keresztül, új elit kialakulásával zajlott le.²⁶ Mindez az utóbbi szervezeteknek a hetvenes évek második felében elkezdett visszafejlesztéséig tartott. A Magyar Népi Szövetség formális megszüntetésére az szolgáltatott ürügyet 1953-ban, hogy egy évvel korábban szovjet utasításra létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt, és ezzel Gheorghe Ghereorghiu-Dej szerint a nemzetiségi kérdés megoldódott. A MAT létrehozása több célt is szolgált a sztálini nemzetiségpolitika követésén túl. Egyrészt a székelyföldi társadalom szocialista átalakítása magyar nyelven zajlott le, tehát a társadalmi és kulturális konfliktusok sora nem váltott át nemzeti dimenzióba. Másrészt az akkor még széles körű erdélyi magyar nyelvhasználati és intézményi jogok folyamatosan visszaszorultak a MAT területére.²⁷ Harmadrészt a magát újraszervező romániai magyar elitet sikerült regionális érdekek szerint megosztani akörül a kérdés körül, hogy hol és ki a romániai magyar kultúra központja. Valójában Hajdu Győző és az *Igaz Szó* c. marosvásárhelyi lap körül alakult ki a kolozsvári egyetemi, kiadói és az ottani magyar lapok köré csoportosuló értelmiséggel szemben egy másik „magyar” csoport. Ürügyet szolgáltatott az intézmények és a jogrendszer szűkítésére az 1956-os magyarországi forradalom is; ennek nyomán több ezer magyart, elsősorban középosztálybeli-eket hurcoltak meg, a kolozsvári magyar nyelvű Bolyai Egyetemet összevonták a román Babeş Tudományegyetemmel (1959), és a Magyar Autonóm Tartományt átalakították (1960). Ez utóbbival, a kulcspozíciók románoknak való átadásával, egy lehetséges magyar kommunista hatalmi központ fölszámolása történt meg. Mindezek háttérében az a nemzeti homogenizációs program állt, amely 1956 erdélyi magyar visszhangja nyomán igazolva látta a magyarság megbízhatatlanságáról kialakított gyanút. S mivel a Kádár-kormányzat 1956 után lekötelezettje volt a román pártvezetésnek, lényegében szabad kezet adtak Bukarestnek a romániai magyarságpolitikában. Ceauşescu a hatvanas évek második felében kialakított magyarságpolitikája egyértelműen külső tényezőkre vezethető vissza. 1968-ra megromlott a Szovjetunióhoz és (így a) szocialista országokhoz fűződő viszonya; emiatt és az ideológiai föllazulás ellen a nemzeti függetlenség jelszavát használta, és különböző nemzetiségpolitikai engedményeket is adott. A magyar vezető értelmiségiek és az RKP vezetésének 1968. júliusi tanácskozásán két kérdést vetettek fel élesen magyar részről: a romániai nemzetiségek jogait szabályozó statútum elfogadásának és a magyar nyelvű szakképzésnek a hiányát. Bár ezeket Ceauşescu elutasította, Bodor Pál szerint az elhangzott javaslatok nyomán jöttek létre a következő intézmények: a Kriterion Könyvkiadó, *A Hét* című hetilap, a *Művelődés* c. folyóirat, a ro-

²⁶ Az 1971-től működő „konzultatív jellegű” Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsát nem sorolom ide, mert önállóságának semmi nyoma nem volt: magukat össze sem hívhatták és gyűléseiket sem magyarul tartották.

²⁷ A MAT történetét egy Gagyí József által vezetett kutatócsoport vizsgálja. Az első publikációk a genezisékről: Gagyí József: A határ, amely összeköt. *Regio* 2003. 3. sz. 126–148.; Stefano Bottoni: A sztálini „kis Magyarország” megalakulása (1952). *Regio* 2003. 3. sz. 82–125.

mán televízió román és német nyelvű műsorainak szerkesztősége, továbbá magyar egyetemi vezetőket választottak a kolozsvári Műegyetemen és a Képzőművészeti Intézetben, a Köznevelési Minisztériumba pedig magyar államtitkárt, a Művelődési Minisztériumba miniszterhelyettest neveztek ki. Ugyanott nemzetiségi ügyosztályt is fölállítottak, a kisebbségi fiatalok anyanyelvükön felvételizhettek egyetemre, és létrehozták a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsát, illetve ennek megyei tanácsait. Ennek – visszatekintve – épp az volt a funkciója, hogy az új intézményesség teremtette érdekérvényesítő akaratképződést a rendszer keretei között kezeljék.²⁸

Csehszlovákiában a hasonló folyamat 1948-ban, a Magyar Bizottság létrehozásával indult, majd a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének megalakításával (1949) folytatódott. Az 1952-es párthatározat (A magyar nemzetiségű állampolgárok némely kérdéséről), amely közvetlenül a kollektivizálás megkezdése előtt látott napvilágot, bővítette a magyar nyelvhasználati lehetőségeket a hivatalos érintkezésben, a propagandában, és felvetette a dél-szlovákiai magyar aktivista párttagok alacsony arányát is. Mindez, amint a létrehozók nyilatkozataiból kiderült, a magyarul beszélők integrálását jelentette. S mihelyt közösségi érdekeket vetettek föl, azt hivatalos részről rosszállással fogadták. Például 1949-ben a Dél-akció megakadályozását, amikor kuláktalanítás címén újabb magyar kitelepítést terveztek, s ezért a Magyar Bizottság tagjai megkeresték a magyarországi kommunista pártvezetőket. A magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok az 1954-es választásokon vehettek először részt. Ekkor az 1944 utáni magyarellenes intézkedéseket levezénylő pártvezetők (Gustáv Husák, Ladislav Novomeský, Daniel Okáli) elítélése után a pozsonyi szlovák pártvezetés Magyarországgal keresett kapcsolatokat, és a határ menti megyei együttműködések erősítése egyfajta függetlenedést próbáltak kialakítani Prágával szemben. Ez is közrejátszott az évtized második felében a magyar alapiskola-hálózat és 18 középiskola megteremtéséhez, az *Irodalmi Szemle* című folyóirat (1958) létrehozásához. A kisebbségi magyar igények konfliktusokkal járó megfogalmazása az 1960-as közigazgatási átalakítással kezdődött. A hét magyar többségű járásból csak kettő maradt meg (Dunaszerdahely és Komárom),

²⁸ Bodor Pál: Goromba utópia – avagy mire jó Romániában a hivatalos gyűlölet? 8. rész. *Magyar Nemzet* 1989. július 31. Közl.: Vincze Gábor összeáll.: *Történelmi kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák II.* Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 299. Uo. (298.) az *Előre* sajtóközleménye alapján szerepel a megbeszélésen résztvevő felszólalók listája is. Őket tekinthetjük a korabeli magyar kisebbségi elit – az egyházak előjáróit nem számítva – meghatározó vezetőinek: Gáll Ernő, Hajdú Győző, Szász János, Kovács György, Demeter János, Szilágyi Dezső, Domokos Géza, Cseh Gyula, Sütő András, Méliusz József, Fodor Sándor, Erdős Pál, Bodor Pál, Nagy István, Szabó Gyula, Kénczédi Sándor, Fazekas János, Cseke Gábor, Jordáky Lajos, Kántor Lajos, Sisak Ernő, Balogh Edgár, Erdélyi István, Takács Lajos, Gállalvi Zsolt, Jancsó Elemér. Ez a felsorolás nyilvánvalóvá teszi a magyar kisebbségi reprezentációnak író-irodalmár-szerkesztő centrikusságát. Az egész témakörre átfogó ismereteket adnak Vincze Gábor munkái: *A romániai magyar kisebbség történelmi kronológiája 1944–1953.* TLA-JATE, Budapest-Szeged, 1994. 107., illetve ennek 1989-ig kiegészített változata, amely a TLA Könyvtárában található. *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Csíkszereda, Státus, 1999. 347.; valamint az előbb említett dokumentumkötet rendkívül fontos bevezetője.

s az új egységekben megindult a járásközpontokért folytatott harc. Husákék 1963-as rehabilitálása után a szlovák–cseh és a szlovák–magyar viszonyt is újra kellett gondolni. (A CSKP KB 1963. decemberi határozata *A burzsoá nacionalizmus kritikájának felülvizsgálatáról.*) A kialakult szabadabb légkörben a magyar sajtóban az *Irodalmi Szemle* révén elkezdődött a felvidéki magyar kisebbségi hagyományok bemutatása; az aktuális intézményesültséget kimondatlanul is össze lehetett vetni a két világháború közti viszonyokkal. A második világháború utáni történésekkel kapcsolatos hallgatást törte meg Juraj Zvara könyve 1965-ben.²⁹ A hivatalosság elmozdulását ezen túl az is bizonyította, hogy ekkortól már nemcsak párthatározatokban, hanem törvénykezési szinten, jogi rendeletekben is foglalkoztak a kisebbségi problémákkal. A lehetőségek tovább tágultak: 1964-ben az *Új Szó* – mint hivatalos központi pártlap – mellett a magyar újságírók magyar nyelvű tájlapok kiadását kezdeményezték; ez a járási vezetőségeken bukott meg. 1966-tól vita indult a magyar sajtóban az oktatási intézményrendszer problémáiról, a felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok hiányáról stb. A CSEMADOK vezetése és elsősorban Lőrincz Gyula kifelé a problémamentességet képviselte, és nem vállalta a konfliktusokat, kivárva a szlovák–cseh pártvezetők változó erőviszonyaiban. De már ezen intézmény fórumain is megjelent a nyílt kritika. Duray Miklós a CSEMADOK IX. Országos Közgyűlésén a fiatal értelmiségiek nevében bírálta a szervezet kádereinek felkészültségét, aktivitását. A CSKP 1967. novemberi ülése után közéleti és gazdasági reformok kidolgozása mellett a cseh–szlovák és a nemzetiségi kérdés újrafogalmazására is bizottságot hoztak létre az érdekeltek részvételével. A Lőrincz Gyula képviselte magyar javaslat a föderációról és a nemzetiségek önigazgatásáról (amely már külön társadalmi csoportként, saját intézményességre jogosultként ismerte volna el a magyarságot) a prágai reform leverése és Gustáv Husák előtérbe kerülése következtében nem valósult meg. Az 1969. január 1-jei alkotmánytörvénnyel létrejött föderációban a pozsonyi szlovák kormányban Dobos Lászlót tárca nélküli, a nemzetiségi ügyekben illetékes miniszterré nevezték ki. Rövidesen a Szlovák Nemzeti Tanács (kvázi szlovák parlament, amelynek alelnöke Szabó Rezső lett) belül egy Nemzetiségi Tanácsot is létrehozta, a kormány mellett pedig Nemzetiségi Titkárság jött létre. 1970-től azonban a husáki normalizáció jegyében mindezt leépítették: Szabó Rezsőt fölmentették, Dobos László posztját megszüntették, a CSEMADOK vezetőségét leváltották, és a Nemzeti Front tagszervezetei közül törölve, a kulturális minisztérium alá rendelték (megszüntetve társadalmi érdekképviselői jellegét).³⁰

²⁹ Juraj Zvara: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában.* Vydavilstvo politickej literatúry. Bratislava, 1965.

³⁰ A csehszlovákiai viszonyokról Popély Árpád kronológiáján túl lásd Kiss József: A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete a cseh–szlovák viszony keretei között (1948–1960). *Fórum* 2003. 3. sz. 3–24.; Uő: A szlovákiai magyar kisebbség a reformfolyamat első szakaszában (1964–1967). *Fórum* 1999. 1. sz. 99–108.; valamint alapvető összefoglalás Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. In: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* 1. köt. Szerk. Tóth László – Filep Tamás Gusztáv. Ister, Bp., 1998. 9–80. A CSEMADOK kettős szerveződésére legitimáció

Jugoszláviában ez az integráció a kulturális-irodalom-sajtópolitikán keresztül zajlott le. A Magyar Kultúrshivatal (1948) és a szovjetbarát-sztálinizmusnak tekintett néhány magyar értelmiségi kizorítása (emigrációba és a börtönszigetekre) után a régi politikai (Sóti Pál, Nagy József, Olajos Mihály, Szabó György) és az új irodalmi generáció (Major Nándor, Bori Imre, Fehér Ferenc) segítségével valósult meg, az írott sajtó (*Magyar Szó*, *Hét Nap*), illetve a vajdasági rádió magyar adása révén, az *Új Symposion* első generációjának botrányos menesztésével (1972), majd az egyéni pályák integrálásával, a magyar Anyanyelv- és Szövegtudományi Szövetség, mint vertikális magyar szervezet létrejöttének megakadályozásával (1973) együtt. Mindezen folyamatokból emelkedett ki a Fórum Ház és a Hungarológiai Központ mint magyar sajtóközpont, valamint tudományos műhely, amelyek a vajdasági tartományiség felszámolásáig a többségi pártelittel kötött kompromisszumok intézményei voltak. Ezekben meghatározó volt Bori Imre ideológusi szerepe, aki a kor föderatív Jugoszláviájában is kompatibilis magyar önazonosság-ideológia megteremtésével próbálkozott. De ennek képviseletét a tartományi magyar pártelit sem vállalta. Egy másik útkeresés az európai és jugoszláviai újbaloldalhoz való fölzárkózás volt, a magyar avantgárd hagyományok fölkarolásával együtt. Ezek a törekvések azonban a hetvenes években a regionális pártelit harciban összekuszálódó viszonyok között megfeneklettek. A nemzetiségi és nyelvhasználati kérdések relatív rendezettség miatt ezek nem is töltötték be olyan súlyt, mint a romániai és a csehszlovákiai magyar érdekvédelmi konfliktusok.³¹

Kárpátalján, ha szűkebb keretek között is, de szintén a kulturális politikában ment végbe a kérdés kezelése, amelyben komoly szerepe volt az egyetemi Magyar Tanszéknek (1963-tól), és a helyi (Ungvár, Beregszász) párt- és közigazgatási nőmeneklatúra magyar szocializációs kereteinek.³² Itt külön integrációs szerkezetek létrehozására nem is igen volt szükség, hiszen a mindennapok ellenőrzésének szovjet modellje a közösségek általános atomizáltságával együtt megoldotta ezt. Az ungvári egyetemen tanuló magyar szakos diákok hozták létre 1967-ben a Forrás Stúdiót, több helyen irodalmi és olvasóköri alakultak, megindult a kapcsolatkeresés a magyarországi irodalmi körökkel, néprajzi kutatások kezdődtek. 1971-ben a csoportosulást egy a kárpátaljai szellemi életéről készített összefoglalás miatt felszámolták. A Forrás Stúdió tagjai ezt követően egy a kárpátaljai magyarság problémáit is összefoglaló beadványban fordultak a területi pártszervekhez. Ebben a saját sérelmeiken túl, az oktatási és nyelvhasználati problémákat, illetve saját szervezet létre-

és egyben érdekvédelmi szervezet, a fenti elvárások és a lenti önszerveződés szerkezetének kitűnő elemzését adja Tóth László: Köz – művelődés – történet. Szempontok és adatok a csehszlovákiai magyar (köz)művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányaihoz 1945–1998 között. In: *KÖZ – MŰVELŐDÉS – TÖRTÉNET*. Ister, Bp., 2000. 221–331.

³¹ Vékás János már említett kronológiáján túl Szerbhorváth György készülő *Új Symposion* monográfiája állt rendelkezésemre (Vajdasági lakoma. Kézirat, 230.).

³² Itt az ötvenes évekre nézve alig történtek kutatások. Támpontokat adhat egy rövid kronológiai összeállítás Dupka György–Horváth Sándor–Móricz Kálmán: *Sorsközösség. A kárpátaljai magyarok a '80-as évek végén*. Kárpáti, Ungvár, 1990. 122–128.

hozásának szükségességét vetették fel. Miután a helyi hatalmi szervek az akciót elítélték, a csoport újabb beadvánnyal már az SZKP KB Politikai Bizottságához fordult. Ebben az anyanyelvi oktatás problémáját állították a középpontba. (Az anyanyelvi oktatás kiterjesztését az óvodai, szak- és felsőoktatásra is, az általános és középfokú iskolák számának növelését a magyar többségű területeken.³³) A beadványt újabb szigorú intézkedések követték: állásvesztések, katonai behívások, áttelepülések Magyarországra. Ezt követően a nyolcvanas évek második feléig a kárpátaljai magyar „közéletben” az figyelhető meg, hogy a Forrás Stúdió ellenében 1971-ben létrehozott József Attila Irodalmi Stúdió vezetői – Balla László, Márkus Csaba, Erdélyi Gábor (a *Kárpáti Igaz Szó* napilap vezető munkatársai) – 1981-ben átadták a helyüket a fiataloknak: Balla D. Károlynak, Dupka Györgynek, Horváth Sándornak. Majd a gorbacsovi peresztrojka meghirdetésével ebből a körből indult ki különböző kulturális körök szervezése.

A harmadik periódust a többségi (párt)politika szempontjából *homogenizációs*, míg a magyar kisebbségi elitek felől nézve *identifikációs* időszaknak nevezem. Az előbbi arra alapozom, hogy a szocialista országokban a hatvanas évektől egyre inkább része volt a rendszerlegitimációnak a (többségi) nemzeti szimbólumok használata és a függetlenségi hagyományok, történelmi erények hangsúlyozása. Ennek folyományaként az etatista és egalitárius szándékok is (utólag csak öncsalásnak tűnő) nemzetépítő stratégiaként jelentek meg Ceaușescu és Milosević politikájában. S ez meghatározta a meglévő magyar intézmények működését. Az ilyen stratégiát közvetlenül meg nem fogalmazó Csehszlovákiában és Kárpátalján hasonló folyamat játszódott le, mert a kulturális-nyelvi közösségnek tekintett magyarság, belső, generációváltási folyamatai révén, az állandósult konszolidáló-egységesítő törekvésekkel, a magyar intézmények természetes önfejlődési folyamataival került konfliktusba. Például ha léteznek táncházak vagy irodalmi körök, azok előbb-utóbb meg akarják szervezni a maguk országos hálózatát, saját lapra, magyarországi kapcsolatokra akarnak szert tenni, újabb forrásokat, nyilvánosságuk bővítését kívánják stb. Mindennek hatására – a továbbépítkezés konfliktusai miatt –, illetve a generációk változásával, a bővülő magyarországi kapcsolatokkal, a helsinki folyamat révén változó európai folyamatok révén a magyar kisebbségi elit egy, a hetvenes évektől folyamatosan bővülő (a hivatalos szférából kiszoruló) része kezdett az adott magyarságpolitikai kereteken kívül (is) problémákat, majd stratégiákat megfogalmazni.

Romániában ez az önálló útkeresés a hetvenes évek első felében, a Bretter-iskola megjelenésével, a marxista fogalomhasználat újraértelmezésével, a Ceaușescunak címzett párton belüli tiltakozások a nemzetközi nyilvánosság elé tárásával

³³ Gabóda Béla: A kárpátaljai magyarság politikai szervezettsége és törekvései. *Valóság* 2003. 12. sz. 79. A tanulmány összefoglalja a kárpátaljai magyarság 1944 utáni eseménytörténetét. Az említett beadványokat és dokumentumokat közli Botlik József–Dupka György: „*Ez hát a hon...*” Tények adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Mandátum–Universum, Budapest–Szeged. 1991. 157–196.

kezdődött. Majd a szamizdat *Ellenpontok* és a kisebbségi-kulturális autonómiát követelő, a madridi utótálálkozóknak eljuttatott (1982) *Memorandum* megjelentetése és a kisebbségi kérdés kezelésére kidolgozott *Programjavaslat* tette nyilvánvalóvá az új útkeresést. A Limes-kör pedig a Ceausescu-rendszer utáni helyzetre készülő értelmiségiek gyűjtőhelye, ahol már nem pusztán kisebbségi témákat, hanem a régió rendszerváltásának esélyeit és összmagyar nemzeti kérdéseket vitattak meg.³⁴ Csehszlovákiában 1977–1978-ban a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának létrejötte és tevékenysége határozza meg ezt a folyamatot, egészen a Független Magyar Kezdeményezés megalakulásáig (1989. november). Ennek keretében a CSMKJB másfél tucatnyi tagja és támogatóik 1982-ig 10 dokumentumot adtak ki.³⁵ Ezekből volt, amit a csehszlovák pártvezetésnek (*Emlékirat a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről*), volt, amit a cseh ellenzéknek, más anyagokat az európai nyilvánosságnak szántak. A helyzetértékeléseik középpontjában a nyelvhasználati és az oktatási problémák álltak. Szélesebb rétegeket mozgató akciójuk volt a magyar szülőknek és pedagógusoknak írt körlevelük (1981). A probléma nemzetköziesítéséhez vezetett a csoport vezetőjének, Duray Miklósnak a két pere (1982, 1984), amelyek összesen 16 hónapos vizsgálati fogság után bírósági ítélet nélkül végződtek. Ebben az ügyben már a budapesti pártvezetés és a demokratikus ellenzék is – a maga eszközeivel – megnyilatkozott. Duray *Kutyaszorítóban* c. esszéjének Csoóri Sándor előszavával megjelent amerikai kiadását Hajdú János ítélte el.³⁶ Ezzel a magyarországi nyilvánosságba is bevitte a problémát, s megosztotta, vitára ingerelte az egyre sokszínűbb magyarországi magyarságpolitikai közbeszédet.

Jugoszláviában az *Új Symposion* harmadik nemzedékének, a Sziveri János vezette szerkesztőségnek a szétverésekor (1983), majd 1987-ben, a vajdasági tartományi autonómia „megszüntetése” után, a gazdasági teljesítmény és az életszínvonal zuhanásával vált nyilvánvalóvá, hogy az adott kereteken belül a magyarság körében fölmerült problémákat nem lehet megoldani. A magyar elit késői eszmélésének hátterében az állt, hogy mivel az 1974-es alkotmány következtében Vajdaság Tartomány széles körű törvényhozó és végrehajtó hatalmi jogosítványokat is kapott (Koszovóhoz hasonlóan), a Major Nándor vezette magyar közigazgatási, politikai elit ezen a szerkezeten keresztül érvényesítette érdekeit, amelyeket már nem lehetett az össztartományi és a jugoszláviai belpolitikai harcokról leválasztani. Ráadásul egy mesterségesen felduzzasztott és igen jól fizetett magyar médiaelit jött létre

³⁴ Az 1985-ös, első bukaresti vita anyagát közölte Molnár Gusztáv: Limes. In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről*. Medvetánc, Bp., 1988. 39–56. A körről és két vitájukról az egy számot megélt budapesti LIMES c. folyóiratban is olvashatunk (1989. október 5–6. 15–52.). Úgyanitt Molnár Gusztáv összefoglalta a legfontosabb új szellemi hullámot jelentő Kriterion kiadványokat is (23.). Az egész kör működésének dokumentumait közli: *A transzcendens remény*. Összeáll. Molnár Gusztáv, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2004.

³⁵ Részletesen www.duray.sk, illetve *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978–1988. A Csehszlovákiai Magyar Kisebbségi Jogvédő Bizottság tíz éve*, HHRF, New York, 1989. 527.

³⁶ Duray Miklós: *Kutyaszorító*. Püski, New York, 1983. *Élet és Irodalom* 1983. szeptember 16.,

a tartományi tájékoztatásban. Itt 1989 előtt éppúgy nem került sor a magyar kisebbségi különérdekeket artikuláló értelmiségi-szemléleti váltásnak az intézményesítésére, mint Kárpátalja esetében. Szovjetunióban már a kommunista párt vezetőihez intézett tiltakozás is olyan reakciókat váltott ki, amelyek lehetetlenné tették a további problémafölvetések, sőt az önállósuló és nem teljesen ellenőrzött Forrás Stúdió szétverése után a hivatalosság annak ellenében – mint, ahogy arról már szó volt – egy szigorúbban szemmel tartott irodalmi kör létrehozását engedélyezte (József Attila Stúdió). Ebből a helyzetből 1987-ben Balla D. Károly az önismereti hiányokra figyelmeztető írása, majd 1988 decemberében a szovjet hadsereg által elhurcoltakról való nyilvános beszéd kezdte meg a kilépést.³⁷

A szomszédos szocialista országok magyarságpolitikáján végigtekintve két egymásba kapcsolódó folyamatot látunk ebben az időszakban. Az egyik a nemzeti elem és a nemzeti érdekek előtérbe kerülése az idő előrehaladásával, amely a magyar kisebbségek azonosságtudatát megerősítő intézményrendszer kiépítésének megfélékezését vonta maga után. A másik pedig a *kétféle integrációs modell* létezése: az *integratív* és a *diszkriminatív* módszerek és intézmények működtetése. Mindkettőnek kimondatlanul is a többségi nemzetbe való kulturális integrálás volt a végső célja, a társadalom kulturális homogenizációjának megteremtése keretében. (Azt, hogy 1989 előtt mi volt a fontosabb az egyes elitek számára – a nemzeti beolvasztás vagy a társadalmi homogenizálás – mai ismereteimmel még csak hipotetikusan sem tudom eldönteni.) Az integratív modell a lenini nemzetiségpolitika alapján (bolsevik hatalom mindenhol, majd aztán a nemzeti problémák rendezése a központi vezetés aktuális döntései nyomán) olyan intézményeket alakított ki, amelyek egyrészt biztosítják a nyelvhasználati jogokat, illetve a társadalmi-politikai változások konfliktusainak nem nemzeti alapra való helyezését (ilyen pl. a kollektivizálás, amely mindenhol magyar nyelven zajlott le). Másrészt egy új kisebbségi elitet hoz létre, amely – már az adott rendszer keretei között – a párt politikáját hajtja végre, a kisebbségi problémákat ezek között a keretek között próbálja artikulálni. Ilyen integratív intézménynek tekintem a Bolyai Egyetemet, a Magyar Autonóm Tartományt, a CSEMADOK-ot, a Fórum Házat³⁸ és az ungári Kárpáti Kiadó magyar, valamint ugyanott a Tankönyvkiadó nemzetiségi szerkesztőségét, a kisebbségi magyar könyvkiadást és sajtót és a felsőoktatás magyar tanszékeit is. Csakhogy – és ez a harmadik fontos eredmény – mivel itt (is) élő közösségi viszonyokról és egyéni fejlődési pályákról van szó, ezek az intézmények és a köreikben ténykedő személyiségek egy idő után túllépték a kereteket, komolyan véve saját közösségük problémáit. Erre került sor a Bolyai Egyetem egyes oktatói részéről már 1954–1955-ben, a Magyar

³⁷ Balla D. Károly: Internacionalizmus és nemzeti önismeret. *Kárpáti Igaz Szó* 1987. július 18. A nyolcvanas évek második felének átmenetéről Mórincz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 2001. 147–171.

³⁸ Az újvidéki Forum Könyvkiadó, a *Magyar Szó* (az egyetlen magyar nyelvű vajdasági napilap), a *Híd* (a vezető vajdasági magyar folyóirat) a *Dolgozók* és a *Képes Ifjúság* c. lapok, az *Új Symposion* folyóirat, és a *Jó Pajtás*, a *Mézeskalács* (gyereklapok) szerkesztősége, egy nyomda, lap és könyvterjesztő volt található ebben az épületben és társult munkaközösségben.

Autonóm Tartomány monográfiaügye kapcsán a saját fejlesztési koncepció kidolgozásával,³⁹ a szlovákiai Magyar Bizottság 1949-es (magyar)kulák kitelepítést leállító akciójával, 1966-ban a CSEMADOK IX. Országos Közgyűlésén Duray Miklós föllépésével, az 1968-as Ótátrafüredi értelmiségi találkozón a nemzeti egyenjogúságot követelő állásfoglalásokkal.⁴⁰ Ilyen határátlépések következménye volt Jugoszláviában az *Új Symposion* elleni akciósorozat (1972-ben a Tolnai Ottó vezette, majd 1983-ban a Sziveri János vezette szerkesztőség eltávolítása), az Anyanyelv-ápoló Szövetség betiltása és a Viczei Károly vezette amatőr színház felszámolása vagy a Szabadkai Népszínház L. Ristić általi átszervezése, ami komoly tiltakozást váltott ki.⁴¹ Kárpátalján az SZKP főtitkárának küldött beadványt tekintem ilyen típusú eseménynek.⁴² Természetesen ezek az esetek nem jelentik azt, hogy a magyar kisebbségi problémákat az adott rendszer keretei között nem lehetett konszolidálni, sőt azt lehet mondani, hogy ez a módszer igen eredményesen működött az értelmiségi alkuk 1989-es fölmondásáig.

A diszkriminatív modell lényege a kisebbségi intézmények, nyilvánosság és jelenlét visszaszorítása, a mobilitási pályák és a társadalmi esélyegyenlőség elzárása a közösség tagjai előtt. Technikái: a magyar nyelvű felsőoktatás visszafejlesztése, az anyanyelvi oktatási rendszer leépítése, a Magyarországgal való kapcsolattartás korlátozása, etnikai alapú város- és iparfejlesztési politika.⁴³ Erre szolgált példával a Ceaușescu-korszaknak a nyolcvanas években kialakított magyarságpolitikája. (Mindez természetesen nem választható le az egész Romániát érintő folyamatokról, de itt a magyarsággal kapcsolatos célzott módszerekről van szó.) Máshol ez sokkal finomabban működött, de erre lehet, hogy már a tiltakozások miatt került így sor: például Szlovákiában az anyanyelvű oktatás visszafejlesztésével vagy az új lakótelepeken magyar nyelvű intézmények létrehozásának hátráltatásával, Jugoszláviában intézmény-összevonásokkal, telepítések és öngazgatási pozíciók etnikai alapon történő szervezésével, a titói nemzetiségi egyenjogúság biztosítására irányuló rendelkezések be nem tartásával próbálta elérni az apparátus ugyanezt a célt.

³⁹ Részletek a Bolyai Tudományegyetem pártbizottsága megbízásából készült jelentésből. In: *Történeti kényszerpályák: kisebbségi realpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944-1989.* Válog., bev. Vincze Gábor. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszerda, 2003. 179-190.

⁴⁰ Az Ótátrafüredi találkozó 1968. november 24-i nyilatkozata és az ott elhangzott beszédek: *A Hét* 1968. december 8. A hagyományokhoz való viszony és a generációs közszellem szempontjából emblematikus előadás volt Turczel Lajosé A progresszív értelmiség problémája és szerepe kisebbségi életünkben címmel. lásd. uo. valamint Szakó-Rezső előadása a nemzetiségi kérdésről *A Hét* 1969-es első számaiban

⁴¹ Az *Új Symposion* ügy dokumentációja: Csorba Béla-Vékás János: *A kulturális visszavág. A symposion-mozgalom krónikája 1954-1993.* Újvidék, 1994. 174. A korabeli értelmiségi közszellem interjú-képe 1985-1986-ból: *Rózsaszín flastrom.* Beszélgetések vajdasági írókkal. Szerk. Szajbély Mihály. JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995. 250.

⁴² Botlik József-Dupka György: „Éz hát a hon...” Tények adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991. Mandátum-Universum, Budapest-Szeged, 1991. 157-196.

⁴³ A. Gergely András: *Nemzetiség és urbanizáció Romániában.* Héttorony, Bp., 1988. 93. Uő.: *Városi és nemzetiségi lét magyarok és „jugoszlávok” körében a XX. századi városfejlődés árnyékában.* MTA PTI Etnoregionális Kutatócsoport Füzetek, Bp., 1996. 43.

Általános következtetésként levonhatjuk: a) A magyar kisebbségek mozgásterét döntően az adott ország társadalmi, politikai berendezkedése határozta meg. b) A nyelvhasználati jogok érvényesítéséhez intézményrendszer szükséges. c) Az adott országon belüli intézményi integráció nem azonos a kulturális beolvadással. Az előbbihez külön, saját intézményesség szükséges. d) Ha ez nem volt meg, akkor ennek létrehozása, ha ezzel valamilyen keretek között rendelkeztek, akkor pedig ezek önállósítása, továbbfejlesztése lett a cél.

4. A periodizációs kísérlet csak egy részterületet fogott át, a kisebbségi elit tevékenysége felől vizsgálta a folyamatokat. A teljes képhez egyrészt a bukaresti és a budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját és a nemzetközi viszonyok átalakulásában a kisebbségi problematika alakulását is korszakolnom kellene. Másrészt itt a „fent”, az elit, a makro összefüggések felől tárgyaltam a kérdést, nem pedig a mindennapi, megélt világ, „a lent” oldaláról. Ez akkor lenne megoldható, ha a kisebbségtörténeti periodizációt összevetnénk az adott ország társadalom- és gazdaság-, illetve politikatörténeti korszakhatáraival is.

A most elvégzett vázlatos összefoglalóból is nyilvánvaló azonban, hogy a magyar kisebbségek története alapvetően a nagypolitikai változásokra adott válaszok, védekezések története. A folyamatokban nem domináns félként, hanem szenvedő alanyként vett részt és az élitek politizálása, a kisebbségpolitika az adott lehetőségek maximális kihasználására irányult.

Nemzet és intézményesülés

A kisebbségkutatás talán legfontosabb kérdése, hogy milyen elméleti keretben értelmezhető egy adott nemzeti kisebbség intézményesülése, valamint, hogy milyen belső és külső hatások befolyásolják ezt a folyamatot. Különböző keretekben közelelíthető meg a nemzeti kisebbségek kérdése. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük az intézményrendszerre, a kisebbségi pártok politikájára, a kisebbségi elitre, az oktatásra, a nemzeti identitásra, a kisebbségi jogok, az etnikumok közötti konfliktusra vonatkozó kutatásokat és megközelítéseket.¹ Ahhoz, hogy egy adott, vagy általában egy nemzeti/etnikai kisebbségben zajló folyamatokat megértsük a különböző, a „játzmában” résztvevő szereplők párhuzamos intézményesüléseit szükséges megértenünk. Ezek a szereplők: a nemzeti kisebbség, az állam (az adott nemzetállam és az anyaország), valamint a nemzetközi szervezetek, intézmények (elsősorban az EU különböző kisebbségekkel is foglalkozó testületeire gondolunk).

Míg a nemzetállamról, a nemzetállami nacionalizmusról viszonylag kikristályosodott elméletekkel rendelkezünk, valamint az Európai Unió politikájáról is kimerítő ismeretekkel bírunk, szembeötlő a nemzeti/etnikai kisebbségekre vonatkozó szakirodalom elméleti hiánya. Állíthatjuk, hogy az igen színvonalas, átfogó, mély elemzések ellenére, a kisebbséggel foglalkozó szakirodalom a legkevésbé teoretizált. Ennek magyarázata elsősorban abban rejlik, hogy a legtöbb szerző a nemzeti kisebbségeket önálló entitásként kezeli, és többnyire figyelmen kívül hagyja, hogy a nemzeti kisebbségek jelentős része – legalábbis térségünkben – valamikor egyazon állami keretben egy nemzetépítési folyamat eredményeképp alakult ki. A közös kialakulás olyan erős kötelékeket teremtett, amelyek határmódosítások esetén is megmaradtak: az illető csoportok, egyének továbbra is a nemzethez lojálisak és nem az államhoz.

A szakirodalom évtizedek óta kísérel meg a nemzeti, etnikai csoportoknak olyan meghatározását adni, amely az összes ilyen jellegű kisebbségre érvényes. Mindezidáig ez a kísérlet meddő vállalkozásnak bizonyult, és ma már biztosan állíthatjuk, hogy általános érvényű meghatározás nem adható. Elsősorban a kisebbségi jogok kodifikálás miatt tekintették fontosnak az egységes definíciót, arra a feltevésre építve, hogy amennyiben pontosan meghatározhatók a kisebbségek, esetleg pontosan megkülönböztethető kategóriákat állíthatunk fel, úgy felvázolható az a keret,

¹ Elsősorban az analitikus keret érdekli, a normatív megközelítésekkel jelen tanulmányban nem foglalkozom. Az analitikus – elsősorban a szociológiai, antropológiai, történeti – megközelítések leíró jellegűek. Nem a megoldást, nem a jogosultságot vizsgálják, hanem azt a fogalmi rendszert keréskik, amely segítségével minél pontosabban leírhatók valamely nemzeti kisebbség törekvései, illetve az azon belüli folyamatok.

amely segítséget nyújthatna a kisebbségek jogainak kodifikálásához. Emögött még egy feltételezést sejtethetünk: a meghatározás, a kodifikáció megoldaná a tituláris nemzet és a nemzeti kisebbség közötti feszültséget, nem ritka esetben pedig a konfliktust.

Ma már biztos állíthatjuk, hogy ezek a feltételezések hamisak. E feltételezések csupán a kérdés félreértelmezésén, meg nem értésen alapszanak. Ugyanakkor, szinte biztosnak tűnik, hogy a kérdésfelvetés hibás. Kijelenthetjük: sem a kisebbségek meghatározása, sem a kisebbségi jogok kodifikációja nem fogja a különböző nemzeti alapon szerveződő csoportok közötti ellentéteket feloldani.

Habár nem a megoldás keresése érdekli e tanulmány szerzőjét, azt merészen állítja, hogy a megoldás független a kisebbségek meghatározásától.

Nem véletlen, hogy nincs megegyezés a nemzeti kisebbségek meghatározása tárgyában; ez elsősorban abból adódik, hogy a valóságos vita a körül bonyolódik, hogy ki határozza meg, mi a nemzeti kisebbség. Az illető csoport megnevezése körülötti szimbolikus (de nem csupán) harc lényeges eleme a többségi és kisebbségi nemzetpolitikának. Az állam, a nemzeti kisebbség, a nemzetközi szervezetek, a tudomány – mind a saját szempontjai szerint igyekszik meghatározni a nemzeti/etnikai kisebbségeket. A szakirodalomban megkülönböztethetünk különböző meghatározás-fajtákat. Habár minket elsősorban a tudományos meghatározások érdekelnek, ezeknek primátusa egyáltalán nem nyilvánvaló, sőt, inkább az a jellemző, hogy a kutatók, elemzők is az egyéb intézmények meghatározásait veszik át. Például Romániában a romák nemzeti kisebbségként, Magyarországon etnikai csoportként vannak számon tartva. Ebben az esetben az állam általi meghatározás a döntő. Hasonlóképpen egy adott állam különböző korszakokban más-más csoportokat/kategóriákat tekint nemzeti kisebbségnek. Érdekes Szlovénia, ahol az önálló államiság megteremtése után csupán a magyar és az olasz számított nemzeti kisebbségnek – külön jogokkal felruházva, majd az EU-nak megfelelni szándékozás miatt a romák is nemzeti kisebbséggé „léptek elő”. A magyarhoz és az olaszhoz hasonló szociológiai tényezőkkel jellemezhetők a Szlovéniában élő szerbek is, mégsem tekinti őket az állam – és nem biztosít megkülönböztetett jogokat – nemzeti kisebbségnek. A térség politikájával foglalkozók számára az indokok érthetők, a társadalomtudományok képviselői viszont minden bizonnyal másként határoznák meg a Szlovéniában élő kisebbségeket. Az állam mellett természetesen az illető kisebbségek is meghatározzák magukat, és ezekben az esetekben sem mindig a társadalomtudományi szempontok a relevánsak. Például a romániai magyar kisebbség előszeretettel határozza meg magát, mint nemzeti közösség, a skótok, katalánok pedig mint nemzet. Az anyaország is hol nemzeti kisebbségnek határozza meg az egy másik állam területén élő „nemzettársakat”, hol pedig az illető nemzet részeként (az etnokulturális nemzet-meghatározás alapján). A nemzetközi (európai) szervezetek/testületek/intézmények leginkább a nemzeti kisebbség fogalmával operálnak – anélkül, hogy pontos meghatározást adnának, vagy felsorolnák, hogy kikre vonatkozik a nemzeti kisebbség fogalma, de például a romákat elsősorban etnikai kisebbségnek vagy etni-

kai csoportnak tekintik. Ugyanakkor – elsősorban politikai okokra visszavezethetően – mint norma, az egy állam – egy nemzet ideológiában – gondolkodnak.² De olyan esetekkel is találkozunk, amikor az egyik kisebbségekkel foglalkozó testület etnikai csoportként kodifikálja a Romániában élő csángókat.³ A magyarországi „ki a cigány?” vita is rámutat, hogy mennyire sokoldalú ez a kérdés, és hogy a tudomány képviselői sem jutnak egyezsége egy adott kategória meghatározásában.⁴

Ladányi János és Szelényi Iván helyesen világít rá a kérdésre: „Minden etnikai csoport határa elmosódott: az, hogy ki van e határvonalon „belül”, s ki esik azon „kívül”, nagymértékben attól függ, hogy ki végzi az etnikai besorolást, klasszifikációt. Az etnikai besorolás távolról sem semleges, „objektív” folyamat. Az ilyenfajta besorolást mindig éles társadalmi küzdelmek határozzák meg. E küzdelmeket gyakran etnikai előítélet, diszkrimináció jellemzi. Amikor az etnikai besorolást végző szereplő úgy dönt, hogy valaki inkább A és nem B etnikai kategóriába tartozik, akkor ez a döntése az ily módon besorolt személy élete szempontjából sokszor messzemenő, pozitív vagy negatív következményekkel jár. Ebben az értelemben az etnikai besorolás a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinthető. Ennek a küzdelemnek a kimenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is.”⁵ Hogy mennyire viszonylagosak ezek a meghatározások, arra Gheorghe és Acton írása világít rá: „a csoportra – a tudományos, illetve a politikai szövegek környezetben – alkalmazott definíció mindig politikai szándékot takar, általában olyan kategóriákkal találkozunk, amelyek az etnikai/nemzetiségi/antirasszista politika fogalmkörébe tartoznak. Ezek a fogalmak részben átfedik egymást, részben pedig ellentmondanak egymásnak. Azokat, az eredetileg a cári, illetve az ottomán gyakorlatból származó fogalmakat, melyeket Sztálin vezetett be a kommunista országokban, mint például „nemzetiség”, „nemzeti kisebbség” és „etnikai csoport”, nyugaton találomra használják, inkább egymás alternatívájaként, semmint egymást kizáró kategóriákként, ahogy az a sztálini szemléletben szokás. Ezeket olyan, kölcsönösen felcserélhető kifejezések mellett alkalmazzák, mint a „nyelvi kisebbség”, a „rassz” vagy „faji kisebbség”, „kulturális kisebbség”.⁶

A fentebbiek fényében tényleg fel kell tennünk a kérdést: fontos meghatározni a nemzeti/etnikai kisebbségeket? Miben és mennyiben viszi előre a társadalmi folyamatok, a társadalmi átalakulás elemzését, amennyiben görcsösen ragaszkodunk

² Lásd a státustörvény körüli politikai vitákat 2001–2003-ban.

³ *A csángó kisebbségi kultúra Romániában*. Európa Tanács Parlamenti Közgyűlés. 1521. (2001) sz. Ajánlás.

⁴ Lásd a vitát: Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). *Magyar Tudomány*, 1997, 6.sz.; Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? *Kritika*, 1998. 3. sz.; Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatók lehetőségéről. *Replika*, 1998. március.

⁵ Ladányi János–Szelényi Iván: A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 2001. 4. sz. 85–95.

⁶ Gheorghe, Nicolae – Acton, Thomas: A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és emberi jogok. *Replika*, 1996, 23–24. sz. 207–218.

az elemzett csoport/kategória pontos meghatározásához. Az én válaszom, hogy a meghatározás nem a kisebbségkutatás központi kérdése, és valószínűleg a leg-hasznosabb lenne véglegesen lemondani a pontos meghatározás kereséséről. Szarka László helyesen állapítja meg, hogy a nemzeti kisebbségek, etnikai csoportok sajátosságai leginkább az eredeti nemzettől való leválás időpontjától függenek – hisz akkortól nem tud már a központi, állami nemzetépítés meghatározó befolyást gyakorolni az illető kisebbség nemzeti identitására: „A tipológiai releváns sajátosságok tekintetében a kisebbségek történeti kialakulásában azonban nem annyira a kényszer, illetve az önkéntesség mozzanata a fontos, hanem sokkal inkább az, hogy az eredeti nemzeti közösségtől való leválás pillanatában a modern nemzettudat legfontosabb hordozói – az egységes irodalmi nyelv, a nemzeti, állami politikai program, az egységes nemzeti kultúra, gazdaság, piac – fejlődésüknek éppen melyik stádiumában voltak.”⁷ Természetesen Szarka megállapítása csak az anyanemzettel rendelkező kisebbségek esetében releváns.

Az utóbbi évtizedek meghatározási kísérletei bebizonyították, hogy elképzelhetetlen a megegyezés a nemzeti kisebbségek, etnikai csoportok meghatározásában. Nem létezik olyan meghatározás, amely alkalmazható lenne az összes kisebbségre. Ugyanakkor, mivel jogi következményekkel jár egy ilyen meghatározás, a kisebbségek meghatározásában komoly szerepet játszó államok sem fognak megegyezésre jutni a kisebbségek meghatározását, illetve azok jogait illetően. A jogtudomány és a társadalomtudományok ennek következményeképp foglyai a politikának. A nemzet, a nacionalizmus elméletei inkább kanonizáltak, talán azért, mert sokkal inkább tudományos kérdésként kezelik.

Elmondható, hogy a tudományos elemzés központi kérdése nem az illető csoport nemzeti alapon való meghatározása, tipologizálása, hanem a folyamatok elemzése. Ehhez nincs szükségünk a csoport vagy az ahhoz tartozó egyének meghatározására, mivel fennáll annak a veszélye, hogy az illető meghatározás foglyai leszünk és szem elől tévesztjük a lényegi kérdéseket.

Csoportokról vagy kategóriákról beszélünk a nemzeti/etnikai kisebbségek esetében? Az önmeghatározás vagy a külső meghatározás számít inkább, illetve mi a viszony a kettő között? A társadalomtudomány a kisebbségre vonatkozóan tulajdonképpen kategóriákkal és nem csoportokkal operál, miközben csoportoknak tekinti őket. Nemzeti alapon különböztet meg embereket – akik egy történelmi folyamat eredményeképp váltak egy bizonyos nyelv, kultúra stb. hordozóivá – és csoportként kezeli őket. Gyakorlatilag a nemzeti dimenziót emeli ki és tekinti meghatározónak.

Csak akkor elemezhetjük érdemben a különböző társadalmi aktoroknak (nemzetállam, anyaország, nemzeti kisebbség, nemzetközi szervezetek) intézményesülését, egymást befolyásoló politikáját, ha egyazon dimenzió mentén vizsgáljuk a kérdést. Ez a dimenzió – bármennyire is kézenfekvő, mégsem nyert még teljes

⁷ Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. *Kisebbségkutatás*, 1999, 2. sz. 170.

elfogadást – a nacionalizmus. A nemzeti homogenizációra való törekvés, a nemzeti intézményesítés politikája a nacionalizmus. A versengő nemzeti retorikát, a különböző nemzetek, valamint nemzetek és nemzeti kisebbségek közötti konfliktust, a határon túli nemzettársak támogatását célzó politikák mind csak a nacionalizmus keretében értelmezhetők. Habár más magyarázatokat is találhatunk – és jelentős azon szerzők száma, akik találnak is –, ezek sajnálatos módon nem adnak elfogadható magyarázatot az előbbi kérdésekre, még akkor sem, ha egyes megállapításaik helyesnek bizonyulnak. Már csak azért is a nacionalizmus az egyetlen lehetséges központi fogalom, mert a nacionalizmust – ha eltérő módon is – de fogalmilag megragadhatjuk, dinamikusan elemezhetjük. A nemzet, a nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport fogalmilag nehezen megragadható fogalmak, és esetleges pontos meghatározásuk nem visz előre a társadalmilag releváns kérdések elemzésében.

A nacionalizmuselméletek azok, amelyek kiemelt figyelmet szentelnek a nemzeti alapon való intézményesülésnek. A 18. században a nemzeti gondolat már jelen volt, a fogalom mai értelmében azonban még nem beszélhetünk nemzetekről. Az akkori társadalmak elsősorban a dinasztikus elv, a vallási hovatartozás, a rendi-jogi státusz alapján tagolódtak. A mai társadalmak, államok nemzeti és/vagy etnikai alapon szerveződnek. Mi okozta ezt a változást? Miért állítja Ernest Gellner, hogy a modern ember nacionalista? Miért állítja Anthony D. Smith, hogy a modern világ már elképzelhetetlen és érthetetlen nemzetek és nacionalizmus nélkül? A közfelfogással ellentétben a nacionalizmus nagyon is modern jelenség.

A 19. század végén – 20. század elejére lezajlott a különböző csoportok nemzetté válása. Kialakultak a nemzeti intézmények, központi értékévé vált a nemzet. A 20. század végén még mindig – és előreláthatólag még sokáig – nemzeti alapon szerveződnek meg az államok, és ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Európai Unió a tagállamok hatáskörébe tartozónak tekinti a legfontosabb nemzeti identitást meghatározó területeket: a kultúrát, az oktatást, valamint az állampolgársági politikát.

A nacionalizmus logikája szerint az adott területen – egy államban – élőknek kulturálisan (nemzetileg) homogén társadalmat kell alkotniuk. A nemzeti homogenitás tulajdonképpen a nacionalizmus szinonimája, ahogy ez kiderül Ernest Gellner, Benedict Anderson és Michael Mann tanulmányaiból.⁸ A legelterjedtebb felfogás szerint a nemzetállam, a nemzeti elv alapján szerveződő társadalom, a többségi és kisebbségi nacionalizmus – amelyek mind a mai napig meghatározzák az államok intézményesülését – a modern kor termékei. Bizonyos megközelítések azonban – Anthony D. Smith, John Hutchinson – ezt megkérdőjelezi, és azt hangsúlyozzák, hogy etnikai, nemzeti alapon szerveződő csoportokról már jóval korábban is beszélhetünk, de az ő nézetük szerint is a modern korban a nemzet minőségi változáson ment át.

⁸ Lásd a szerzők tanulmányait Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest: Rejtjel, 2004.

A szakirodalom által használt fogalmak – nemzet, nemzeti kisebbség, etnikai csoport, nemzeti közösség, nép – igen gyakran összemosódnak, felcserélődnek.⁹ A terminológiai problémák részben az egyes szerzők felfogásbeli különbségeire vezethetők vissza, részben azonban a pontos meghatározás megalkotásának nehézségeit mutatják. Daniele Conversi megfogalmazásában: „a nacionalizmus egyszerre határok fenntartása és teremtése, tehát egyfajta definíciós folyamat. A nemzet és nacionalizmus általánosan elfogadott meghatározásának hiánya abból adódik, hogy maga a nemzet az egyben a definíció eszköze is.”¹⁰

A nemzet fogalom meghatározásának sokrétűségére, bonyolultságára mutat rá Alain Dieckhoff.¹¹ Különböző szerzők azon vitatkoznak, hogy vajon objektív ismérvek vagy a szubjektív elem a döntő. Az objektív tényezők meghatározó szerepét valló megközelítések egy nemzet jellemzői közé a kultúrát, a nyelvet, a közös történelmet, esetleg a közös vallást sorolják. Azt feltételezik továbbá, hogy ezeknek az objektív kritériumoknak a megléte önmagában generál egy bizonyos nemzeti identitást. A szubjektív megközelítések – nem tagadván egyes objektív jellemzők meglétének fontosságát – a nemzethez való tartozás hitét tekintik a legfontosabbnak: nemzetről csak akkor lehet beszélni, ha a hozzá tartozók érzik, vallják is odatartozásukat. Alain Dieckhoff a polgári és a kulturális nemzetfelfogásokat a következőképp határozza meg: „a polgári nemzetet a polgárok szabad szövetségeként, racionális és önkéntes politikai konstrukcióként jellemezhetjük – ez a francia nemzetfelfogás alapja, melyet a Felvilágosodás filozófusai alkottak meg, és a Francia Forradalom hívott életre. A kulturális nemzet egy történeti közösség megtestesülése, egy identitásérzés kifejeződése, egy természetes rend megnyilvánulása, amely a német eszmény alapja. Ezt a romantikusok vallottak magukénak, és a Második, illetve a Harmadik Birodalomban öltött testet.”¹² Ez utóbbi megközelítés etnokulturálisan határozza meg a nemzetet, a közös nyelvre és kultúrára helyezi a hangsúlyt, az előbbi pedig az egy államon belül élőket tekinti egyazon nemzet tagjainak.

E röviden ismertetett tipológiák azonban csak a társadalomtudományi kategóriaként, valójában igen nehezen megragadható nemzet fogalmának tisztázására törekednek. A kérdés lényegéhez nem visznek sokkal közelebb. Az említett nemzetdefiníciók hivatkozási pontjai, előfeltevései különbözőek, esetenként egymást kizáróak.¹³

⁹ Connor, Walker: Terminological Chaos (A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...). In *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994. 90-117. és Barrington, Lowell: 'Nation' and 'Nationalism': The Misuse of Key Concepts in Political Science. *Political Science and Politics*, December, 1997. 712-716.

¹⁰ Conversi, Daniele: A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio*, 1998, 3. sz. 37-55.

¹¹ Dieckhoff, Alain: Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio*, 2002, 4. sz.

¹² Uo. 7.

¹³ A kérdés mai magyar vonatkozása iránt érdeklődő olvasó a *Regio* 2002. évi 4. számában megjelent írásokat forgathatja haszonnal, valamint a státustörvény körül kibontakozott elméleti írásokat. Lásd a legfontosabb tanulmányokat és publicisztikát a Kántor Zoltán (szerk.): *A Státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. kötetben.

Gellner¹⁴ az iparosodással, Hobsbawm¹⁵ a tőkepiacok kialakulásával kapcsolja össze, Anderson¹⁶ nyomda-kapitalizmusról beszél, mások, így Breuilly,¹⁷ Mann,¹⁸ Hechter¹⁹ a modern állam létrejöttével hozzák összefüggésbe. Megközelítésükben a nacionalizmust az említett társadalmi változások hozták létre mint szociológiai (nem pedig logikai) szükségszerűséget. A modern társadalomnak szüksége volt képzett, egymással kommunikálni képes munkaerőre; ez kívánta meg a társadalom homogenizációját, és ez az a folyamat, amit nacionalizmusnak nevezünk.

A nemzettel, nacionalizmussal foglalkozó szakirodalomban mind a mai napig vitatott az is, hogy a nemzet vagy a nacionalizmus a központi fogalom. Az egyik iskola szerint a nacionalizmus teremtette meg a nemzetet (Gellner, Hobsbawm), a másik megközelítés szerint pedig a nemzetről már jóval a nacionalizmus megjelenését megelőzően beszélhetünk. A nacionalizmus előtti nemzetekről²⁰ beszél John Armstrong, a nacionalizmust megelőző etnikai közösségekről, „etnikai magról” pedig Anthony D. Smith. Valójában meghatározás kérdése, hogy a modern kor előtt beszélhetünk-e nemzetről. Tény, hogy az államok csak a modern korban kezdenek nemzeti alapon intézményesülni, így a modern értelemben vett nemzetről csak ezt követően beszélhetünk.²¹ Ezért egyes szerzők csak a 19. század második felétől beszélnek a nemzetről, állítván, hogy csupán akkortól tekinti magát a lakosság jelentős része egy adott nemzethez tartozónak.²² A másik végletet azok a szerzők képviselik, akik úgy tekintik, hogy a társadalmi csoportok a civilizáció kezdete óta valamiféle etnikai, nemzeti alapon szerveződnek.

Ernest Gellner a nacionalizmust olyan politikai elvként határozza meg, amelynek fő törekvése, hogy az állam és a nemzet határai egybeessenek. Miroslav Hroch szerint, aki a nem domináns etnikai csoportok nemzetté válásának folyamatát elemzi, a nacionalizmus az a szemléletmód, mely *abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekekkel szemben* (kiemelés az eredetiben – KZ).

A nacionalizmus létrejötté, majd a nacionalizmus államideológiává alakulása egyrészt nemzeti szempontból egyneműsítette a társadalmakat, másrészt pedig kiváltotta, hogy az egyneműsítésnek ellenállók más nemzeti alapon szervezzék meg társadalmukat és önálló államiságra törekedjenek. Ez a folyamat azt eredményezte, hogy a 19. század második fele óta minden többségi vagy kisebbségi társadalom

14 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1983.

15 Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 1990. Magyarul: Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas, 1997.

16 Anderson, Benedict: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York: Verso, 1991.

17 Breuilly, John: Állam és nacionalizmus. In Kántor: *Nacionalizmuselméletek...* 134–149.

18 Mann, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. Uo. 109–133.

19 Hechter, Michael: A nacionalizmus megfékezése. Uo. 150–182.

20 Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.

21 A modern megközelítések egyik ki nem mondott hipotézise az, hogy a modern állam és a modern értelemben vett nemzet feltételezi egymást.

22 Connor, Walker: When is a Nation? In Connor, Walker: *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994.

magát nemzeti terminológiában határozza meg. A nacionalizmus államideológiává válását nemzetépítésnek nevezzük. A nemzetépítés célja nemzetiesíteni a kultúrát, az államigazgatást, az oktatást stb. A nacionalizmus az a folyamat, amely nemzeti alapon intézményesíti a társadalmakat (többségit és kisebbségit egyaránt). A nemzetet központi értéknek tekinti, valamint államiságra vagy legalább autonómiára törekszik. Ez gyakorlatilag az összes európai nemzetre és nemzeti kisebbségre érvényes.

A legújabb megközelítések kísérletet tesznek a vita meghaladására, a bemutatott ellentétek feloldására, azt állítván, hogy a nemzetet gyakorlati kategóriaként, osztályozási sémaként, kognitív keretként értelmezzük: „Nem azt kell kérdeznünk, hogy „mi a nemzet”, hanem sokkal inkább azt, hogy a nemzeti lét mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között. Hogyan működik a nemzet mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret?”²³

A nemzet, nacionalizmus fogalmához hasonlóan problematikus az etnikai csoport meghatározása is. Frederik Barth és Rogers Brubaker egyenesen az ilyen csoportok valóságosságát kérdőjelezi meg. Barth megfogalmazásában: „Az alapvető fogalmakat igen nehéz kihámozni és használni; s az általunk megérteni kívánt csoportok és mozgalmak tovább nehezítik dolgunkat azzal, hogy ezekről az etnikai csoportokként konstituálódó társadalmi kategóriákról saját reifikációkat alkotnak: elképzelik őket, jellemző vonásokat tulajdonítanak nekik, homogenizálják és esszencializálják őket. Ezeknek a reifikációknak természetesen vannak bizonyos következményei, de semmi esetre sem az, hogy egyszerűen, pusztán az elképzelés erejével létrehozzák ezeket a képzelt közösségeket és tulajdonságokat.”²⁴ Brubaker ugyanezt támasztja alá: „Az etnikai csoportokat azonban ezen általános társadalomelméleti trendek ellenére továbbra is entitásokként fogják fel, és szereplőkként állítják színre. A hétköznapi beszéd, a politikai elemzés, még a látszólag konstruktív tudományos irodalom is 'csoportista' terminusokban meséli az etnikai, faji, nemzeti konfliktusokat, amikor etnikai csoportok, fajok és nemzetek küzdelmét írja le. Amikor etnicitásról, és még inkább, amikor etnikai konfliktusról beszélünk, valahogy azon kapjuk magunkat, hogy csaknem automatikusan etnikai csoportokat emlegetünk.”²⁵

A nacionalizmus teremtette meg a nemzeti alapon szerveződő társadalmakat, és mindezen nem változtatott lényegesen a globalizáció folyamata, és feltételezhető, hogy ameddig a modernitáshoz hasonló társadalmi átalakulás nem megy végbe, addig nemzeti alapon szerveződnek az európai többségi és kisebbségi társadalmak. Térségünkben teljes mértékben meghatározza a szereplők politikáját a nacionalizmus, és ezen az európai integrációs folyamat sem változtatott.

²³ Brubaker, Rogers: A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In Kántor: *Nacionalizmuselméletek...* 390.

²⁴ Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Uo. 262.

²⁵ Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 60–66.

A modern korban a nacionalizmust leginkább a nemzetállami politikákat elemezve érhetjük tetten. Az állam rendelkezik elsősorban azokkal az anyagi, infrastrukturális forrásokkal, amelyekkel nemzetépítő politikáját megszervezheti. A többség és a kisebbség közötti konfliktus éppen ott érződik a leginkább, ahol a többségi, illetve kisebbségi nemzetépítés ellenállásba ütközik a másik nemzetépítés projektje által. Az egységes nemzetállam megteremtésének legfőbb akadálya a kisebbségi ellenállás. A kisebbségi nemzetépítésnek pedig a nemzetállami politika.

Nemzetállami politikával térségünkben elsősorban azokban az államokban találkozunk, amelyek rendelkeznek politikailag aktív nemzeti kisebbségekkel, mégpedig olyanokkal, amelyek a többség felfogásában veszélyeztetik az illető állam nemzeti jellegét vagy területi integritását.

A nemzeti kisebbségek elsősorban olyan államokban szervezik meg intézményeiket nemzeti/etnikai alapon, illetve alakítanak etnikai pártokat, amelyekben jogait, identitásukat veszélyeztetve érzik. A nemzeti kisebbségek politikai céljait a következőképpen jellemezhetjük: egyrészt az államon belüli kisebb egységek, másrészt önálló intézményrendszer megteremtése. A nemzetállami politika éppen ezt a két törekvést ellenzi a leginkább. Ezek azok a követelések, amelyek az állami szuverenitást belülről megkérdőjelezik. A kisebb politikai egységeket tekintve ezért viszonyulnak Romániában annyira hisztérikusan az autonómia és federalizmus kérdéséhez, valamint ezért olyan lassú és bonyodalmas az adminisztratív decentralizáció. Hasonló a motiváció szlovák részről, amikor a szlovákiai magyar politikai szervezetek más elképzelésekkel állnak elő az ország közigazgatási reformját illetően. És nem utolsósorban, a kezdeti ígéretések után emiatt nem időszerű a Vajdaság autonómiájáról tárgyalni. Az önálló intézményrendszerre vonatkozóan ezért ellenzik úgy Szlovákiában, mint Romániában a magyar nyelvű egyetemi oktatásra irányuló kisebbségi követeléseket. Ugyanebbe a vonulatba sorolható a státustörvényt illető román és szlovák bírálatok. Az előbb felsoroltak által válik a kisebbségi kérdés nemzetállami kérdéssé. Itt kell megjegyeznünk, hogy ilyen kérdésekben általában egyetértés van a többségi nemzet pártjai között és alapjában véve csak konjunkturális okok miatt tesznek engedményeket a nemzeti kisebbségek követeléseit teljesítésében.

A nemzetállam, mint a modern kor terméke, ellátja mindazokat a funkciókat, amelyek egy állam működéséhez szükségesek, és mindezt úgy, hogy politikáját a nemzeti elv mentén szervezi meg. Minket elsősorban ez a vetület érdekel.

Felvállalva vagy nem, minden állam folytat valamilyen nemzetpolitikát – ez adja a nemzetállami jellegét. A huszadik századi nemzetállam, amely az etnokulturális semlegesség látszatát igyekszik fenntartani, a gyakorlatban valójában valamilyen etnikum/nemzet – vélt vagy valós – érdekeit érvényesíti. A globalizáció, a modernizáció hatása megkérdőjelezi az állam szuverenitását, viszont ez csak egyes te-

rületekre igaz, a minket érdeklő nemzetpolitikát érinti a legkevésbé.²⁶ Elég csak a régi-új német állampolgársági törvényre vagy a francia állam kultúra-támogatási politikájára gondolnunk.

A nemzetállami politikának két vetülete van, amelyek vizsgálatát módszertanilag külön kell választanunk. Az egyik a saját nemzetállamban érvényesül, amit nemzeterősítő politikának (nacionalizmusnak) nevezhetünk, míg a másik az állam határain túl élőkre irányul, ezt anyaországi nacionalizmusnak nevezhetjük²⁷ (nacionalizmuson – értéksemlegesen – egyszerűen nemzeti elven alapuló politikát értve).

Megközelítesemben a nemzetállami logikával és politikával foglalkozom, anélkül, hogy morálisan értékelném. Természetes, hogy ez a politika kedvezőtlen a nemzeti kisebbségek számára, és kétséges, hogy ez a politika morálisan igazolható. Számomra a jelenség elemzése és értelmezése az egyetlen megközelítési szempont.

A nemzetállami politika természetesen nem csupán térségünkre és a jelen kora jellemző; elég csak a dualizmus kori Magyarországra²⁸ vagy a 19. századi Franciaországra²⁹ gondolni. Nem áll szándékomban a nemzetállami politika elítélése vagy felmentése, csupán a mechanizmusokat és a logikát kívánom megragadni, és azt bizonyítani, hogy ez minden nemzetállam lényegéhez tartozik. Ezt a logikát nem látni – a kisebbségi politika félreértelmezéséhez, illetve a morális alapú érvelések hálójába bonyolódáshoz vezet.

Az állam, a nemzetállam kérdésének megértéséhez a folyamatokat kell megvizsgálnunk. Az állam differenciált intézményrendszerből álló – többé vagy kevésbé – központosított, területileg körülhatárolt aréna. E terület fölött az állam autoritativ törvényhozási joggal rendelkezik, amelyet a fizikai erőszak eszközei fölötti monopóliumával biztosít.³⁰ Michael Mann szerint az állam kétféle hatalommal rendelkezik: a despotikus és az infrastrukturális hatalommal. A despotikus hatalom a weberi értelmezéshez áll közelebb, és a régebbi államalakulatokra jellemző. Az infrastrukturális hatalom pedig a modern államra jellemző, amely az infrastrukturáján keresztül gyakorolja a hatalmát és ezáltal ma jobban ellenőrizheti és befolyásolhatja állampolgárait, mint bármikor a történelem során. Ezt a politikai ellenőrzés logisztikájának fejlődésével magyarázza. Értelmezésében az állam funkciói: a belső rend fenntartása, a katonai védelem, a kommunikációs infrastruktúra fenntartása, valamint a gazdasági redistribúció. Ezeken az infrastruktúrákon keresztül

²⁶ Mann, Michael: *Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying*. *Daedalus*, Vol. 122., Nr. 3., 1993.

²⁷ Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996.

²⁸ Annak ellenére, hogy Magyarország nem nevezhető a szó klasszikus értelmében szuverén nemzetállamnak az említett időszakban, a Magyarország területén megvalósuló kisebbségpolitika – egyes deklarációk ellenére – nyugodtan tekinthető nemzetállami politikának.

²⁹ Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870–1914*. London: Chatto and Windus, 1979.

³⁰ Mann, Michael: Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*, 2001. 4. sz. 6.

gyakorolja az állam a hatalmát, és ez által konszolidálja azt területileg. A mi szemzögünkben az a fontos, hogy ezt a hatalmat milyen ideológia nevében teszi. A nemzeti elven való szerveződés áthatja ezeket az infrastruktúrákat, és ez által intézményesíti a nemzeti elven való szerveződést, valamint szocializálja a lakosságot. Amennyiben a nemzet az egyik központi érték, ez meg fog jelenni ezekben a struktúrákban is.

Ralph Grillo nyomán két mechanizmust különböztethetünk meg: a politikum etnicizálódását és az etnikum politizálódását.³¹ Az előbbi az állami kereten belüli nemzeterősítő politikákra, míg az utóbbi az etnikai szerveződésre alapozó politikum (állam) megteremtésére vonatkozik. A szakirodalom inkább az etnikum politizálódásával foglalkozott és kevesebb figyelmet szentelt a már meglévő állami keretekben zajló nemzeterősítő nacionalizmusnak.³² Ezen utóbbi politikák azok, amelyeket nemzetállami politikáknak nevezünk és a nemzeterősítő nacionalizmus fogalmi körében értelmezhetők.

A nyugat-európai államok is nemzeti államok, viszont ez politikájukban kevésbé jelenik meg markánsan. Ennek a magyarázata abban rejlik egyrészt, hogy a nemzetépítési folyamatot hamarabb kezdték el, és azt sikeresnek tekintik. Másrészt pedig az európai egyesülés és a regionalizáció valamelyest háttérbe szorította a nemzeti elven való politizálást.

Rogers Brubaker szerint a nemzeterősítő politika a következő előfeltevéseken, cselekvéseken és mechanizmusokon alapszik: 1. létezik egy etnokulturális értelemben meghatározott többségi nemzet, amely megkülönböztethető az állampolgárságok összességétől; 2. azon az eszmén alapszik, hogy ez a csoport tulajdonosa az államnak; 3. ezen csoport nem rendelkezik teljes tulajdonjoggal az állam fölött; 4. a felsoroltak miatt tenni kell valamit, hogy biztosítani lehessen a többségi nemzet hegemoniáját (ezt nyelvi és kulturális politikával, demográfiai menedzsmenttel, illetve a gazdasági jólét biztosításával igyekszik elérni); 5. ennek a politikának az alátámasztására a múltbeli sérelmek és diszkrimináció hatásának ellensúlyozása szolgál; 6. ilyen alapon mozgósítja az államapparátust. Ezzel a mechanizmussal magyarázható a legtöbb 20. századi nemzetállami politika.

Látható, – amint azt ma már egyre több kutató vallja – hogy az állam etnokulturálisan nem semleges, és ma már a mítoszok közé sorolhatjuk az állam semlegeségének doktrínáját. A nemzetállami politika – akár az anyaországi – csak a nacionalizmus keretében értelmezhető.

A nemzeti kisebbségek nacionalizmusa, a kisebbségi nemzetépítés is csupán a nacionalizmus keretében elemezhető. A nemzeti kisebbségi (politikai, kulturális, civil stb.) elitiek társadalmukat nemzeti alapon intézményesítik. Az intézményesülést leginkább úgy érthetjük meg, ha a nemzeti elven való szerveződést elemez-

³¹ Grillo, Ralph (szerk.): *"Nation" and "State" in Europe: anthropological perspectives*. London: Academic Press, 1980.

³² Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed...* i. m.

zük. A legtöbb társadalom nemzeti alapon intézményesült, viszont ez sok esetben más szervezőerőkkel járt együtt, és sok helyen vesztett is jelentőségéből. A nemzeti kisebbségek esetében megfigyelhetjük, hogy a fő szervező erő a nemzeti elv, és ennek jelentősége a legritkább esetben csökken, sőt inkább hangsúlyosabbá válik. A nemzetépítés és intézményépítés közötti összefüggés világíthatja meg az elemzett folyamatot. A nemzeti elven szervezett politika azokra irányul, akiket a 'nemzeti elit' saját nemzetéhez tartozónak tekint. Ez független az egyének társadalmi beágyazódásától, független attól, hogy milyen szinten és mértékben kapcsolódnak a magyar életvilághoz, és független az egyének akaratától is. A nemzetépítő politika projektjéhez tartozik, hogy ezeket valamilyen módon a kisebbségi szubkultúrához csatolja, illetve ott tartsa. Mint említettem, a Hroch által leírt nemzet-kialakulási fázisok kevésbé használhatók számunkra, viszont megállapíthatjuk, hogy ezen nemzetek követeléseai azonosak a mai nemzetépítő kisebbségek követeléseivel: 1. a nemzeti kultúrának a helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, a közigazgatásban és gazdasági életben való használata; 2. az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (rendszerint igen későn, határozott követelésként) a függetlenség formájában; 3. az etnikai csoportból felépülő teljes társadalmi struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is.³³

Az andersoni modellből kiindulva választ kapunk arra, hogy egy nemzeti kisebbség miért szeretne szuverén politikai közösséggé válni. Megfigyelhetjük a nemzeti kisebbség politikusainak és értelmiségének ezirányú politikai törekvéseit. Az előbbi megállapításokra építve kijelenthetjük, hogy a kisebbségi politika célkitűzéseit igen egyszerűen úgy fogalmazhatjuk meg, mint az országon belüli kisebb egységek megteremtésére irányuló szándékokat (ebben az írásban nem foglalkozom a szecesszió vagy irredentizmus kérdésével). Alaptételnek fogadjuk el, hogy a kisebbség szegregációra törekszik, minden nyilvános retorika ellenére. Ennek a szegregációnak két fajtája különíthető el: a területi és az intézményes. A kisebbségi politikában a föderalizmus, az autonómia, a devolúció, az adminisztratív decentralizáció, helyenként a *konszociális* modell azért kap ekkora jelentőséget, mivel ez a kisebb egységek megteremtését szolgálja, amelyekben a nemzeti kisebbség esetleg többségbe kerülhet (ha nem is homogén csoportként), ahol is valamilyen formában ők hozzák meg a döntéseket. Ezáltal közelebb kerülnek ahhoz a politikai helyzethez, mely Ernest Gellner szerint a nacionalizmus egyik célja, ti. hogy a nemzetet a nemzettársakból kikerülő vezetők irányítsák.³⁴ Az intézményes szegregáció különálló (magyar) intézményeket próbál létrehozni, akár a meglevő állami intézményrendszerből leszakadva (vagy azok keretén belül), akár új intézmények

³³ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*, 2000, 3. sz. 6–7.

³⁴ Gellner: *Nations and Nationalism*... i. m. 9.

létrehozásával. Tehát olyan intézmények megteremtése a cél, amelyben a kisebbség saját igénye és elképzelése szerint szervezi meg a működést.

Az elmondottakból az alábbi következtetést vonhatjuk le: a nemzeti kisebbség nemzeti elven szerveződő dinamikus csoport, melynek kötelékei/határai egyáltalán nem egyértelműek, ám a nemzeti kisebbség politikusainak/értelmiségének cselekvése a csoport határainak egyértelműsítésére és stabilizálására törekszik. Tehát elkülönítjük a politikai és jogi követeléseket az etno-civil társadalom megerősítésétől, illetve létrehozásától. Az előbbieken bemutatottak alapján látjuk, hogy a kisebbségi politikai csoportosulások esetében külön kell választani a politikai pártot és a társadalmi szervezetet. Természetesen a gyakorlatban ez nem igazán elkülöníthető, de módszertanilag ezt a különválasztást megengedhetjük magunknak. A kisebbségi párt mint politikai párt részt vesz az országos politikai életben, választásokon indul, képviselőcsoportot alakít, szavazói érdekeit képviseli. Mint politikai párt az említett területi és intézményi szegregáció érdekében cselekszik. Tehát kifejele (kultúrán, nemzeten) szegregál, befele pedig integrál. Ez a kisebbségi politikai csoportosulásnak mint társadalmi szervezetnek a funkciója. Társadalmi szervezettként a nemzeti identitást építve szervezi meg az etno-civil társadalmat.

Mint az látható volt, a kisebbségi nemzetépítést nem lehet csupán a nemzeti kisebbségre szorítkozva elemezni. A kisebbségi nemzetépítésre befolyással van a nemzetállami politika, az anyaországi politika, valamint a nemzetközi szervezetek (és a globalizáció) hatása. Mivel mi a nemzeti kisebbségeket elemezzük (a kisebbségi nacionalizmust, a kisebbségi nemzetépítést), ez számunkra a fő változó, a többi pedig magyarázó változó lesz. Ilyen értelemben az elemzési keret így nézne ki: 1. A nemzetközi kisebbségvédelmi kodifikáció, rendszer és erőviszonyok (ezt a mindenkori hatalmi egyensúly/érdekek és hatalmon lévő ideológia határozza meg; például a nemzetek önrendelkezésének elve, az amerikai liberális ideológia, a nyugati államok bevándorlás- és állampolgárság-politikája stb.). 2. A nemzetállam nemzetépítő nacionalizmusa/politikája. A gyakorolt technikák (integráló, szegregáló) és ideológia a különböző kisebbségek irányában. Különös figyelemmel kell lennünk az általános ideológia és a korszakonkénti változások közötti különbségekre (például Kelet-Közép-Európában minden állam nemzetállami politikát folytat /vagy folytatott/, de más más tervekkel a különböző kisebbségek irányában, illetve különböző rendszerek között is létezik különbség). 3. Az anyaországi nacionalizmust is tekinthetjük állandónak, habár intenzitása, ideológiája és orientáltsága ugyancsak korszakonként és rendszerenként változik. Mindhárom aktor, de különösen az utolsó kettő esetében föltétlenül meg kell vizsgálni a mindenkori politikai konstellációt. Mindkét állami nacionalizmus esetében (az adott nemzetállami és az anyaországi) belső törésvonalakkal számolhatunk, különböző versengő nemzet-konceptiókkal, amelyeknek gyakorlati hatásuk van a kisebbségi nemzetépítésre.

A kisebbségi nemzetépítés egyrészt ellenáll a többségi állam nemzetépítő politikájának, másrészt erősíti az illető nemzeti kisebbség közötti kötelékeket és összetartozás-érzetet. A kisebbségi politika, de általában a nemzeti elven alapuló politi-

ka határteremtő, illetve határerősítő. Befele integrál, kifelé szegregál. A kisebbségi nemzetépítés célja az önálló társadalom megteremtése. Nem e tanulmány célja megválaszolni, hogy ez megteremthető-e vagy nem, de fontos észrevennünk, hogy ez a kisebbségi döntéshozók célja. Erre példa a különálló intézményrendszer megteremtését célzó politika, illetve az összetartozásra épülő diskurzus.

A nemzetközi hatás/befolyás talán a leginkább a státustörvény körülötti viták alapján mutatható be.³⁵

A Magyarországgal szomszédos országok általában elitélően viszonyultak a státustörvényhez, ami azt jelzi, hogy kisebbségi és szomszédsági ügyekben ezeknek az államoknak a politikája, a látszat ellenére, nem sokat változott. Elsősorban Románia és részben Szlovákia fejezte ki fenntartásait. Románia esetében kifejezetten ellenséges hozzáállásról beszélhetünk. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a kisebbségekkel rendelkező, nemzetépítő vagy nemzeterősítő politikát folytató államok a nemzeti kérdéseket csak mellékesen érintő kérdésekben viszonyulnak pozitívan a kisebbségi vagy anyaországi követelésekhez, illetve a kisebbségtámogató politikához. A Románia és Magyarország közötti diplomáciai villongások végül az Európai Unió szervei, nevezetesen a Velencei Bizottság elé kerültek. A román fél a státustörvény véleményezését kérte (elsősorban a pozitív diszkriminációra és a törvény extraterritoriális hatályára, valamint a törvény szociális vetületére vonatkozóan),³⁶ amelyre ellenlépésként a magyar fél egy olyan beadványt adott be, amelyben a Velencei Bizottság állásfoglalását kéri a hasonló törvénykezésekről és a határon túli nemzettársak támogatása elvéről.³⁷ A Velencei Bizottság 2001. október 19-én hozta nyilvánosságra véleményét³⁸, amelyet úgy a román, mint a magyar fél saját győzelmeként értelmezett.

A Velencei Bizottság javaslataival nem zárult le a vita. Románia kifogásolta a magyar igazolvány alapján nyújtott munkavállalási kedvezményeket, valamint a magyar igazolvánnyal rendelkező házastárs jogosultságát a „hozzátartozó igazolványra”. Így, a 2001. december 22-i román–magyar egyezmény³⁹ alapján minden romániai állampolgár hasonló kedvező feltételek mellett vállalhat munkát Magyarországon, illetve a romániai magyarok nem-magyar hozzátartozói nem kaphatnak „hozzátartozói igazolványt”.

Az Európai Parlament is napirendre tűzte a státustörvényt, és Erik Jürgens, holland szocialista képviselőt bízta meg a jelentés elkészítésével. Eredetileg Jür-

³⁵ Az előzményekről lásd: Kántor Zoltán: *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

³⁶ *The Official Position of the Romanian Government on the Law on Hungarians Living in Neighbouring Countries*.

³⁷ *Paper Containing the Position of the Hungarian Government in Relation to the Act on Hungarians Living in Neighbouring Countries*.

³⁸ *European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission): Report on the Preferential Treatment of National Minorities by their Kin-state*.

³⁹ *A Magyar Köztársaság Kormányának és Románia Kormányának egyetértési nyilatkozata*. Budapest, 2001. december 22. www.htmh.hu

gens mandátuma arról szól, hogy megvizsgálja a hasonló európai törvényeket, ő viszont csak a magyar státustörvénnyel foglalkozik. Az első jelentésében⁴⁰ a politikai nemzet koncepciójából kiindulva, a Velencei Bizottság javaslatai szellemével ellentétben, aggályosnak tartja a határokon átnyúló nemzetkonceptiót. Mint már jeleztük, ez egy szakmailag egyoldalú felfogás, amely nem veszi figyelembe az európai nemzetek és államok kialakulását, valamint a különböző, gyakran egymással ellentétes nemzetkonceptiókat. A jelentésben – jogosan – a magyar állam szemére veti, hogy csak a végrehajtási utasításokban vette figyelembe a Velencei Bizottság javaslatait, de a törvényt nem módosították a javaslatok alapján.⁴¹ Ugyanakkor a jelentés azzal zárul, hogy Magyarországnak hatályon kívül kellene helyeznie a törvényt. A magyar Európa parlamenti képviselők a bizottságban módosító javaslatokat nyújtanak be, és a Jogi és emberi jogi bizottság felkéri a rapporteurt, hogy látogasson el az érintett országokba a törvény és végrehajtása alaposabb megvizsgálása érdekében. Erik Jürgens többször is módosítja jelentést, amelyet végül 2003 márciusában fogad el az Európa Parlament Közgyűlésének Jogi és emberi jogi, valamint a Politikai bizottsága. A bizottságokban elfogadott jelentés már nem javasolja a törvény felfüggesztését, csupán módosítását, viszont egy igen érdekes megkülönböztetést tesz a *Hungarians* (a magyarországi magyarok, a magyar állampolgárok) és a *Magyars* (a határon túl élő magyarok) között.⁴² A jelentés továbbra is a politika nemzet koncepciójára épül.

A 2002 novemberében Dzurinda szlovák kormányfő, Budapesten jelenti ki, hogy Szlovákia számára semmiképpen sem elfogadható a státustörvény. 2003 januárjában pedig Günther Verheugen bővítési biztos a magyar kormányfőnek írt levelében jelzi, hogy a nemzet fogalmának jelenléte a törvényben problematikus. Nem mellékes megemlíteni, hogy 2002 tavaszán Adrian Năstase, Románia miniszterelnöke neve alatt megjelent egy könyv, amely gyakorlatilag a magyar státustörvény elleni román kifogásokat tartalmazza.

A szomszédos államok kifogásai, a Velencei Bizottság, az Európa Parlament, a bővítési biztos levele nemzetközivé tette a magyar státustörvényt. A magyarországi és a szomszédos országokbeli viták⁴³ mellett ma már nemzetközi kérdéssé nőtt ki magát a határon túli kisebbségek, vagy az azokhoz tartozó személyek jogairól szóló kérdés.⁴⁴

⁴⁰ *Preferential treatment of national minorities by their kin-state: the case of the Hungarian Status Law of 19 June 2001 (Draft report)*. Council of Europe, Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights, 11 June 2002.

⁴¹ Minden valószínűséggel az igen feszült választási kampány miatt nem módosították a törvényt.

⁴² Ez olyan, mintha a németországi németek lennének a *Germans*, és pl. a Belgiumban élő németek a *Deutschs*. A dokumentomot lásd: *Preferential treatment of national minorities by their kin-state: the case of the Hungarian law of 19 June 2001 on Hungarians living in neighbouring countries ("Magyars")*. Council of Europe, Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights, adopted on 3 March 2003.

⁴³ Lásd a leginkább releváns tanulmányokat, cikkeket: Kántor: *A státustörvény... i. m.*

⁴⁴ *The protection of national minorities by their kin-state*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002.

A nemzetközi porondon a nemzeti kérdés ugyancsak központi jelentőségű, ez elsősorban a Jürgens-jelentésből és Verheugen Medgyessy Péter miniszterelnöknek írt levéléből derül ki. Tulajdonképpen a nemzetek Európája és az államok Európája koncepciók ütköznek.

Kisebbségvédelmi szempontból az igazán lényeges kérdés az, hogy a Velencei Bizottság legitimnek tekinti azt az elvet, mely szerint az anyaország támogatja a határain kívül élő kisebbségeket, és nem tekinti ezt pozitív diszkriminációnak, sem extraterritoriális hatályúnak a státustörvényt. A Velencei Bizottság állásfoglalása alapján elképzelhető, hogy egy új fejezet nyílt a kisebbségvédelem területén, még akkor is, ha a 2001. november 13-i országjelentés inkább negatív fényben tünteti fel a státustörvényt. Nem felejtethetjük el, hogy a kisebbségekre vonatkozó dokumentumok a nemzeti kisebbségek meghatározásában sehol sem említik az anyaországot.

Az európai intézmények viszonyulása a státustörvényhez jelzi, hogy érzékelik a problémát, viszont értelmezésükben a nacionalizmus egy múlt és megszűntetendő jelenség. Hogy mennyire hibás ez a feltételezés, azt a volt Jugoszláviára vonatkozó megoldási javaslatok is mutatják. A probléma gyökere – a kérdés félreértésén túl – abban keresendő, hogy a nyugat-európai államok éppúgy nemzeti alapon szerveződnek, éppúgy a nacionalizmus (is) hozta őket létre, ám ezzel a kérdéssel a politika nem kíván szembesülni.

Összegzésként állíthatjuk, hogy a nemzetállami, az anyaországi, a nemzeti kisebbségi, de ugyanakkor az európai intézmények konfliktuskezelő elképzelései mind a nacionalizmus keretében értelmezhetők. Mindegyik számára a nemzeti dimenzió központi, csak az értelmezések különböznek. A nacionalizmus modern jelenség és meghatározó – és meghatározó lesz – a modern Európában. A konfliktusok közül a nemzeti alapú (erőszakos vagy nem) konfliktusok a legnehezebben – ha egyáltalán – kezelhetők, hisz egy hosszú folyamat eredményeként jöttek létre, és az összes szereplő rengeteg energiát fordított a nemzeti alapú társadalomszervezésre. Lényegük kérdőjeleződne meg, amennyiben nem e logika alapján folytatnák politikájukat. Az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamatban – magyar vonatkozásban a státustörvény kapcsán – derült ki a legvilágosabban, hogy „Európának” nincs megoldása a nemzeti konfliktusokra, és ez – szerintem – abból adódik, hogy nem hajlandó megérteni a nacionalizmust, pedig saját létének alapja is a nacionalizmus.

A romániai magyar sajtónylvánosság a kilencvenes években

A működtetők világa

Jelen tézisek¹ fő célja a romániai magyar kisebbség² kilencvenes években fenntartott, megőrzött, kialakított írott sajtójának, mint a kisebbségi intézményesülés egyik meghatározó alrendszerének deskriptív megértése. E „megértést” korábbi, három szinten futó kutatásainkra építjük: a) sajtótörténeti elemzésre; b) az újságírók körében kérdőíves módszerrel végzett felmérésre; c) a romániai magyar sajtó legfontosabb napi- és hetilapjai főszerkesztői körében végzett interjú vizsgálatra.

A különböző szintű elemzésekkel a következő alapkérdéseket kívánjuk megválaszolni:

- I. Milyen eszmei, kulturális és politikatörténeti meghatározottságok (keretek) befolyásolják a jelen kisebbségi nyilvánosságának működtetőit?
- II. Szociológiai értelemben hogyan írható körül a vizsgált nyilvánosság mögött létező, azt működtető újságíró-társadalom?
- III. Az egyéni szint, illetve az újságírói réteg tételezése felől indulva beazonosíthatók-e kapuőr-hatások? Ha igen, a kisebbségi nyilvánosságban milyen tabusító mechanizmusok érvényesülnek a tartalmi jellegzetességek megjelenítése során?

I. KERETEK

1. A sajtótörténet fontossága – szelektív örökség: mit és hogyan örökölt a kilencvenes évek romániai magyar sajtónylvánossága?

Az első világháború (Trianon) előtt az erdélyi magyar sajtót a nyilvánosság töredezettsége, a lokális sajtók fontosságának felértékelődése („mócsi szindróma”) jellemezte. A két világháború között – a kisebbségbe kerülés első évtizedeiben – ki-

¹ A szerző a konferencián a *Kisebbségi intézményesülés tézisei* címmel tartott előadást. Mivel az intézményesülést jobban megragadhatjuk egy alszféra mélyrehatóbb vizsgálatával, jelen kötetben a romániai magyar kisebbségi sajtó működésére vonatkozó (a témában írt doktori disszertációjához kapcsolódó) téziseit közöljük.

² Az 1992-es népszámlálás alkalmával a romániai magyarság lélekszáma 1 624 959 fő volt, a 2002-es népszámlálás alapján pedig már csak 1 434 377. A magyar nemzetiségű lakosok 99%-a Erdélyben él.

alakult egyfajta elitista-kulturális védekező magatartás, a többnyire szépirodalom felől érkező újságírók gondolkodását áthatotta a kisebbségi közösség „sorskérdéseit” felvállaló, a kisebbségi és többségi csoportok együttélésének módozatait taglaló folyamatos reflexió, egyfajta sajátos „kisebbségi ethosz”.

Rövid intermezzo után, a második világháborút követő évtizedekben a romániai magyar sajtónylvánosság életében a politikai kompromisszumok és erőszakos befolyásolások egyértelmű időszaka következik. A sajtónak folyamatosan viszonynia kellett egyrészt a központi (kommunista) hatalomhoz, másrészt saját kisebbségi szervezeteihez. A politikai korlátozások közepette létező nyilvánosságnak extramediaális funkciókat is fel kellett vállalnia, míg végül – a kommunista diktatúra utolsó éveiben – végül pusztá léteért is meg kellett küzdenie, kompromisszumokat kellett vállalnia. E feltételek, azaz a cenzúra formális és informális megszorító intézkedései közepette az újságírók (egy része természetesen) bensővé tette a metaforikus, ambivalens nyelv használatát, igyekeztek kijelölni több-kevesebb sikerrel a szürke vagy második nyilvánosság kereteit.

A kilencvenes években a kulturális örökségek mondhatni egyszerre érvényesítették hatásukat: megmaradt az erdélyi magyar sajtó töredezettsége, a lokalitások újra felértékelődtek. Az évtized első felében az újságírói tevékenységet és a megjelent tartalmakat is nagymértékben áthatották az 1990 elején a többségi társadalom bizonyos szegmensei, illetve politikai pártok részéről szabadon megmutatkozó – mert a kommunista diktatúrában formálisan jobbára elfojtott – nacionalista törekvésekre adott (védekező) válaszok. Az évtized második felében részben a román belpolitikai helyzet átalakulása (az RMDSZ hatalomra kerülése) miatt, részben magyarországi mintára a korábban védekező és egységes kisebbségi beállítódásban törésvonalak jelentek meg: nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbség nem egységes, hanem különböző érdekek mentén tagolt közösség. Ez a tagoltság a kisebbségi nyilvánosságban is megjelent és elfogadottá vált. Mára – akárcsak korábban Magyarországon – a nyilvánosság duálissá kezd alakulni: egyrészt létezik a „baloldali” (értsd: Markó-párti, a többségi pártokkal kompromisszumra kész), másrészt pedig a „jobboldali”³ (Tőkés-párti, Fidesz-barát, radikálisabb stratégiát követő) sajtó.

2. A „keretizmus” folytonossága

A sajtótörténeti áttekintés nyilvánvalóvá teszi, hogy a jelen nyilvánosságának működtetésében számolni kell valamilyen állandóan (és mint előbb jeleztük: selektíven) visszatérő örökséggel. Ez az „örökség”, amely meghatározza az újságíró mozgásterét szoros összefüggésben áll a kisebbségi helyzet pusztá létevel. Kisebbségben értelmiségiként alkotni nagy valószínűséggel feltételezi valamilyen kisebb-

³ A bal- és jobboldalt azért indokolt idézőjelesen használni, mert „a magyar nemzet kérdése”, „a kisebbségi lét és megmaradás” stb. Magyarországon többnyire a jobboldal szótárába sorolt fogalmak a romániai magyar kisebbségi kontextusban mindkét oldal esetében központi helyet foglalnak el.

ségi ideológia (tudatos vagy tudattalan) elfogadását. Ez az elfogadás hozzájárul a kisebbségi sajtó kvázi állandó kereteinek kijelöléséhez. Ezt a jelenséget „keretizmus”-nak nevezhetjük.

Az „izmus” utótag azt sugallja, hogy a keret léte valamilyen ideológiai meghatározottságot feltételez. Az újságíró önmagát, mint a legavatottabb „keretismerőt” határozza meg, helyzettudatából fakadóan pedig e kerethez igazítja cselekvéseit. A keretek kialakításához önmaga is hozzájárul, hiszen éppen a keretek megléte könnyíti mindennapi munkáját. A keretek által vezérelve nem kérdőjelez meg olyan kérdéseket, amelyek a keret egységét megzavarnák. Kisebbségi újságíróként a keret a saját etnikai csoport védelmét (is) szolgálja, valamilyen kapcsolatot feltételez közte és képzelt olvasói közösségével. A keret működtetése néha ellentmondásba kerülhet a szakmai érvekkel, vagy a lelkiismerettel, ám mégis folyamatosan fenntartják. Ennek oka részben a munka rutinizáltsága, ám nagyobb részben éppen a keretek által generált kisebbségi sajtóban érvényesülő *agenda setting* (értsd: napirendhatás). Az újságíró nagyobb valószínűséggel fordul olyan témák irányába, amelyek a munkáját irányító kereteket megerősítik.

3. *Bővülő professzionalizáció vs. kisebbségi ethosz*

A szakmai logika és kisebbségi ethosz gyakran egymásnak feszülnek, egymást kizáró beállítódásokként csapódnak le. Noha kimutatható, hogy a kilencvenes évek vége felé beindul valamiféle konfrontatív professzionalizáció, ez nem jelent egyértelmű elmozdulást a szakmai logika térhódítása irányába. Ennek legfőbb oka pedig éppen a fent leírt „keretizmus” léte.

A szakmai letisztulás ugyanis nem jelenti azt, hogy a nyilvánosságot működtetők körében megszűnne az a kisebbségi ethosz, erkölcsiség, amely a romániai magyar közgondolkodást születésétől kezdve áthatja. A kizárólag professzionális és kisebbségi erkölcsi értékeket olyan egymás mellett létező értékhalmozatoknak kell elképzelnünk, amelyek talán megkülönböztetik az egyes újságírókat, ám az is valószínűsíthető, hogy egy adott személy esetében valamilyen hibridszerű alakzatban jelennek meg, amely tartalmazza mindkét halmaz elemeit, és az újságíró t egysúlyteremtésre készíti.

A szakmai logika térhódítása nem jelenti azt, hogy megszűnnének azok a mélyebb gyökerű „keretek”, amelyek a nyilvános diskurzusnak helyet adó sajtó működését meghatározzák. A „keretizmus” érvényesülése következtében megmaradnak azok az ideológiai, kulturális keretek, amelyeknek főbb vonásait különböző mechanizmusokban, elsősorban a tabusítás folyamataiban körül tudunk majd írni. A kisebbségi újságíró készíttetést érez képzelt közössége (a kisebbség maga) védelmére, ezért a keret működtetése néha ütközhet a szakmai logikával is.

A jelenlegi sajtónyilvánosságot működtető keretek tehát ideologikus meghatározottságúak, amelyeknek politikai, kulturális, interetnicitást feltételező dimenziói egyaránt léteznek. E dimenziókat részben belső szakmai okok, részben más típusú

sú interakciók (mintakereső, mintaátvevő viszonyulás a többségi román és magyar sajtóhoz) folyamatos átalakításra készítetnek. A sajtórendszer pluralizálódása és többszintűsége más és más kereteket hoz létre az egyes szinteken, de a közösségi-ség normái és a szakmai elvárások harca mindenhol jelen van. Ennek talán sosem lesz győztese, és ez adja a kisebbségi nyilvánosság önmagát folyamatosan újratermelő sajátosságát: ha a szakmai logika „állna nyeresre”, akkor a kisebbségi etikát megtestesítők hívnák fel a figyelmet a (honnan jöttünk, hova tartunk kérdésre alapuló) kisebbségi küldetéstudatra, ha pedig a kisebbségi érzület uralkodik, a szakma előbb-utóbb kikezdi ennek egysíkúságát (ez történt a kilencvenes évek második felében).

II. MŰKÖDTETŐK

4. Romániai magyar újságíró-társadalom: különbözik-e az újságíró-társadalmak általánosabb sajátosságaitól?

A nemzetközi összehasonlító újságíró-kutatások Weaver és Wilhoit nevéhez kötődnek (Weaver – Wilhoit 1986, 1996), és alapvető kiindulási pontjuk az, hogy mindenféle korlátozás és befolyásolás ellenére az újságok (média) híreit és találásának módját az újságírók szociális háttere, illetve különböző beállítódásai határozzák meg. (Weaver 1998) Összehasonlító nemzetközi vizsgálatokat Splichal és Sparks is végzett, ám az ő „szakterületük” elsősorban az újságíró szakos hallgatókra korlátozódik, és eredményeik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy noha az újságírói szakmát nem lehet egyértelműen definiálni, az újságíróképzésekben, illetve a sajátos újságírói tudásban beállt változások, valamint a szakmai etika és autonómia erőteljes kinyilatkoztatása eredményeképpen a foglalkozás világszerte egyre professzionálisabbá kezd válni. (Splichal – Sparks 1994)

A Weaver vezette kutatások gyökerei valójában 1971-re vezethetők vissza, és az utána készült kutatások nyomán rendszerint megerősödni látszik az a tény, hogy az újságírók alapvetően a társadalom dominánsnak tekinthető kulturális csoportjából rekrutálódnak. Az újabb vizsgálatok is megerősítették, hogy a (statisztikai értelemben) tipikus amerikai újságíró a következőképpen írható le: harmincas éveiben járó, fehér, protestáns férfi. (Weaver – Wilhoit, 1996) A kilencvenes években talán annyi változást lehetett regisztrálni, hogy – kisebb mértékben ugyan, de – növekedett az átlagéletkor (36 év), a kisebbségek médiában való jelenléte, illetve a nem szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Egy nemzetközi (21 országra kiterjedő) újságíró-kutatás eredményeit összefoglalva Weaver kijelenti, hogy az újságíró-társadalom egy-két kivételtől eltekintve (pl. Finnország) zömében fiatal férfiakkal áll, akik nagy valószínűséggel újságíróképzésen kívüli felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. A kisebbségekre vonatkozóan Weaver azt is megkockáztatja, hogy a közeljövőben kevésbé valószínű, hogy az egyes országok újságírásában az et-

nikai és faji kisebbségek tulajdonképpeni részarányuknak megfelelően legyenek jelen. Az újságírói szakmai szerepek közül a gyors információszolgáltatás az egyetlen, amelyet mondhatni univerzálisan elismertek a megkérdezettek. A nyilvánossághoz való hozzáférés kapcsán még viszonylag nagyobb arányú összhang alakult ki a különböző országokban élő újságírók között, ám az objektív tájékoztatás, a szórakoztatás felvállalása, a letisztult elemzések közlése, valamint a sajtó *watchdog* (házőrző kutya) funkciója körül már megoszlottak a vélemények. Röviden: az újságíró-társadalmak sajátosságait nehéz megragadni földrajzi, politikai és kulturális minták mentén. Weaver szerint csak annyi kockáztatható meg, hogy a professzionalitás némileg a politikai rendszer sajátosságaival, míg a szakmai-etikai vonatkozás megítélése kulturális mintákkal magyarázható.

A romániai magyar újságírók körében végzett kérdőíves vizsgálatunk alapján megállapíthatjuk, hogy ez az újságíró-társadalom is mutat olyan sajátosságokat, amelyeket a nemzetközi vizsgálatok is kimutattak. A középosztályosodás jelei megmutatkoznak, és a rétegen belüli „férfiuralom” is eléggé egyértelmű. A legszembe-tűnőbb különbség az életkor tekintetében mutatható ki: a kisebbségi újságíró-társadalom a kilencvenes évek végén elöregedettnek látszik. Ez részben a hetvenes, nyolcvanas évek örökségének tekinthető, ugyanakkor előrevetíti azt is, hogy a következő évtizedben nemzedéki váltásra, fiatalításra is számítani lehet, ami óhatatlanul kihat a sajtóban megjelenített tartalmakra. Az újságíró-társadalmon belüli nemzedéki elkülönülés már jelenleg is látszik, főképp az internet-használat, idegen nyelv-ismeret tekintetében, a kisebbségi érdekképviseleti szervhez (az RMDSZ-hez) való viszonyulásban. Mindezeknek (statisztikai értelemben) magyarázó erejük is van a sajtóban megjeleníthető tartalmak vonatkozásában.

Nemzedéki sajátosságok társadalmi és földrajzi mobilitás tekintetében is kimutathatók. A társadalmi mobilitás intenzívebb az idősek, mint a fiatalok körében, amelynek egyrészt az újságírói presztízsnek a korábbi évtizedekben tapasztalható magasabb szintje, másrészt pedig az iskolaszerkezetben beállt változások az okai. Iskolai végzettség tekintetében a fiatalabb újságírók nagyobb mértékben hasonlítanak apáikhoz, mint az idősebbek. Az ifjabb korosztályokon belül ugyanakkor kisebb a földrajzi mobilitás is, mint a 40 év felettiek esetében, amelynek valószínűsíthetően a korábbi pártirányításos újságíró rekrutáció megszűnése, valamint az újfajta lokalitások felértékelődése a fő okai.

5. Főszerkesztőtípusok: az örökös, a menedzser és a lokálpatrióta

Az empirikus vizsgálat kvalitatív (interjúkra épülő) szakasza lehetővé tette, hogy a lapok életében meghatározó szereppel bíró főszerkesztőket szociológiai dimenziók mentén taglaljuk. Az interjúk alapján a lapvezetőket – a szakmai életút fontosabb eseményei és a jelenlegi munkahely jellegzetességei alapján – három típusba soroltuk. E típusok természetesen nem léteznek a valóságban, azonban fogódzókat nyújtanak a romániai magyar (írott) sajtó működésének megértéséhez.

E három csoportot az *örökös*, a *menedzser* és a *lokálpatrióta* címkékkel illettük. Beazonosításukhoz úgy jutottunk el, hogy megállapítottuk: egy olyan képzeletbeli koordinátarendszer mezőit alkotják, amelynek vízszintes tengelye a lap jellegét jelöli (egyik póluson a helyi, városi kisebb lapokat, a másikon pedig a megyei, regionális lapokat kell elképzelnünk), függőleges tengelye pedig a szakmai tapasztalatok megszerzésének idejét jelenti (az origónak 1989-et tekintjük, és ehhez mérten vesszük figyelembe, mikor kezdte el pályafutását a jelenlegi lapvezető). E típusok elméleti konstrukció eredményei, a valóságban ugyanis egy adott főszerkesztő esetében a három típusjegy különböző mértékben megtalálható. A típusnevek tehát valójában metaforáknak tekinthetők:

Az *örökösök* az idősebb generációhoz tartoznak, újságírói pályájukat már a hatvanas, hetvenes években kezdték. Végzettségük nagy hasonlóságokat mutat, nagy részük a jelenlegi kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem valamelyik filológia (bölcsezzettudományi) szakára járt. Szocializációjuk tehát elsősorban az államszocializmus időszakára esik, szerkesztőségi munkájuk során átértékelték a cenzurális gyakorlatokat, mintegy együtt éltek a cenzúrával. Az általuk vezetett lapok küldetéseként a közösségszolgálatot emelik ki elsősorban, ezért a bulvárosodásra fanyalogva tekintenek, és azt állítják, nincsenek tabuk a romániai magyar sajtóban.

A *menedzserek* zöme jelenleg harmincas éveiben jár, nevüket azért kapták, mert lapstratégiájukban több piaci elem is felbukkan, életvezetésükben pedig nagyfokú individualizációra törekednek. Végzettség és családi háttér tekintetében heterogén csoport, ám közös bennük a kibontakozó szakmai öntudat, amely a politikával szembeni távolságtartásra, illetve a sajtó *házörző kutya* funkciójának felvállalására készíti őket. A lap küldetésének megfogalmazása során a tájékoztatás kiemelt helyen szerepel, és ezzel összefüggésben elismerik a nem csak a kisebbségi helyzetből levezethető tabuk létét, hanem a szakmai inkompetenciából származókat is.

A *lokálpatrióták* helyi városi, vagy kisebb régióra kiterjedő lapokat vezetnek. Felsőfokú végzettségük nincs, ám a nyolcvanas évektől kezdve irodalmi képzettségük során kapcsolatba kerültek romániai magyar sajtóintézményekkel. Valamivel idősebbek a menedzsereknél, és lapvezetési stratégiájuk során elsősorban a helyi érdekrendszeren belül próbálnak elhelyezkedni (ezért az RMDSZ-szel szembeni viszonyulásuk gyakran a „nagypolitika” helyi párlatát tükrözi), ugyanakkor fennmaradásuk céljából bátran használnak bulvárelemeket.

A főszerkesztőtípusok a (romániai magyar) rendszerváltó elitek metaforáinak is tekinthetők. Az *örökösök* jelképezik azt a folytonosságot, amely egy(ség)ben tartja az 1989 előtti és utáni társadalmi képzetéseket (míg 1989 előtt hatalom közelben tevékenykedtek, 1989 után ők maguk lettek a hatalom). A *menedzserek* (avagy technokraták) újfajta szellemiséget, racionalizációt (szakmai etikát) testesítenek

meg, az eliten belüli nemzedéki váltás szükségességét szorgalmazták. A *lokálpatrióták* az elitnek azt a (nem föltétlenül periferikus) részét képezik, amelyik a társadalmi változásokat helyi, kistéleplési szinteken menedzseli. A *lokálpatrióta* érti „a nagypolitikát” is, ám gyakran a helyi hatalomnak is részese.

III. KISEBBSÉGI MÉDIALOGIKA

6. Kisebbségi médialogika központi elemei

Az újságíró-társadalom vizsgálata felfedi a tartalmat befolyásoló utak kisebbségi kontextusban kialakuló mintázatát. Hipotézisünk szerint a romániai magyar sajtónylvánosság működtetői esetében (és főképp figyelembe véve e nyilvánosság politika- és sajtótörténetből leszűrhető jellegzetességeit) a tartalmat befolyásoló⁴ módzatokban valamilyen „kisebbségi hatásnak” is érvényesülnie kell. Ez adódhat a szakmai koncepciók sajátos felfogásából, ám adódhat a kisebbségi társadalom önszerveződő jellegzetességeiből is. Shoemaker és Reese (1991) egyéni szintre vonatkozó hipotéziseit kisebbségi környezetbe ágyazva a következő alhipotéziseket állíthatjuk fel:

- A médiatartalom sajátosságait az újságírók szociodemográfiai jellegzetességei (életkor, végzettség, nem), érdeklődési köre, szakmai felfogásai magyarázzák.
- Az újságíróhoz hasonló háttérrel és jellegzetességgel rendelkező személyek nagyobb valószínűséggel jelennek meg a sajtóban (pl. a magyarokról több hír jelenik meg).
- Az újságíró extramedialis kötődései kihatnak a tartalomra. Kisebbségi sajtó esetében az extramedialis kapcsolat elsősorban a kisebbségi önszerveződéssel kapcsolatos szervezetet (a mi esetünkben az RMDSZ-t) jelenti.
- A megjelenített, megjeleníthető tartalmakat a szerkesztőségben belül elfoglalt pozíció befolyásolja.
- Minél inkább kívül esik érdeklődési területén és etikai felfogásán egy esemény, az újságíró annál inkább nem vesz részt azon (és nem tudósít róla). A kisebbségi sajtó szerepéből következően feltételezhető, hogy a kisebbség-többség helyzetet részletező események nagyobb arányban jelennek meg.

A kisebbségi médialogika legfontosabb dimenzióit egyrészt a tabuk létének elismerése jelzi, másrészt pedig az újságírói autonómia sajátosságai. Mivel kisebbségi környezetben az újságírói szerep gyakran túlmutat a csak informálásra beállított sajtómunkás funkcióján, feltételezhető, hogy olyan extramedialis (civil szervezet-

⁴ Azt azonban mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy a befolyásolásnak közvetlen és közvetett formái léteznek, és ezek között nem mindig egyszerű meghúzni a határvonalakat, mert a médián kívüli és belüli hatalmi szerepek is összemosódhatnak. (vö. Gurevitch – Blumler 1982: 282–287.)

hez, kisebbségi politikai szervezethez való viszonyokból fakadó) kötődések közepette dolgozik, amelyek rányomják a bélyeget a hírszelekció és hírmegjelenítés módzataira. Másképp megfogalmazva, a kisebbségi újságíró nagyobb mértékben válik olyan társadalmi aktivizmus megtestesítőjévé, amely a kisebbség közösségként való tételezésére épül. A közösségben való gondolkodás azonban védekező jellegű gondoskodásba is átsap, ez pedig óhatatlanul kitermeli a nyilvánosságban megjeleníthető tematikák közösségnek alárendelt szelekciós mechanizmusait. Kérdőíves vizsgálatunk alapján kiderült, hogy az újságírók kétharmada úgy gondolja, léteznek tabutémák, amelyek között első helyen az RMDSZ belső ügyei, második helyen pedig az egyház szerepel. Így nem meglepő, hogy legnagyobb mértékben a politika részéről történnek befolyásolási kísérletek, ugyanakkor az újságírók azt érzékelik, hogy a tulajdonosoknak vannak leginkább kiszolgáltatva.

7. Strukturális öncenzúra

A társadalmi aktivizmus (extramedialis kötődések) és a szerkesztőségen belüli hierarchia közötti összefüggés eredményeképpen kijelenthető, hogy a kisebbségi értelmiség körében a funkcióhalmozás elfogadott tény. A szerkesztőségen belüli beosztás azonban kihat(hat) a tabutémák létének elismerésére is.

A tabutémák tagadása és a beosztás közötti szoros összefüggés elvezet(het) a *strukturális öncenzúra* jelenségéhez is. Ezen azt értjük, hogy a szakmai hierarchiában elfoglalt hely valamilyen módon képtelenné teszi az újságírót arra, hogy a lapban olyan témákat jelenítsen meg, amelyek (akár közéleti) pozícióját és az ehhez kapcsolódó *network* érdekeit sértik avagy sértenék. Mindezen összefüggések mögött azonban generációs különbségek, különböző évtizedekben (értsd: 1989 előtt vagy 1989 után) történt szocializációs hátterek állnak. Az életkor kihat az önkorlátozásra, de – útelemzéssel kimutatható módon – hatása feloldódik (megoszlik) a szerkesztőségi hierarchia, a politikai beállítódás és az új kommunikációs eszköz használata szintjén.

8. Szűkített strukturális öncenzúra

A kérdőíves vizsgálat alapján felállított strukturális öncenzúra jelenségét (misperint a tabuk elismerése és a szerkesztőségi hierarchiában elfoglalt hely között fordított összefüggés létezik) tovább árnyalhatjuk a főszerkesztői interjúk elemzésével. A főszerkesztők a szerkesztőségi hierarchia felső pozícióiban helyezkednek el, így a kérdőíves vizsgálatra építve az a hipotézis fogalmazódhatna meg, hogy a főszerkesztők nagy valószínűséggel azt fogják állítani, hogy nincsenek tabutémák. A főszerkesztői típusokra vonatkozó modellünk szerint azonban e réteg korántsem tekinthető homogén társadalmi csoportnak, ezért a *szűkített strukturális öncenzúra* téziséte fogalmazhatjuk meg: figyelembe véve, hogy eddigi kutatásaink szerint a tabutémák között kiemelt helyen az RMDSZ-re és az egyházra vonatkozó hírek sze-

repeltek, továbbá a főszerkesztő-típusok korábban leírt habitusait, illetve az RMDSZ-szel szembeni viszonyulásokat nagy valószínűséggel az örökös főszerkesztő típus tagadja, a *menedzser* típus pedig elismeri a tabuk létét. A *lokálpatrióták* helyi politikai játszmákba való involválódásuk eredményeképpen várakozásaink szerint köztes állapotot fognak képviselni.

9. A tabusítás mechanizmusai

A főszerkesztők önmagukról (azaz a romániai magyar sajtóról) alkotott képe (autosztereotípiá) és a ki nem mondható témák (tabuk) között egyensúlyteremtő kapcsolat létezik: a *tabu az önkép védelmezőjeként működik*. A lapvezetők önmagukról alkotott képe – a szociálpszichológiából ismert poppe-i struktúrák (Poppe 1998) mentén – egyrészt morális, másrészt pedig kompetencia dimenziókba sorolható (és mindkét dimenziónak pozitív és negatív pólusa is létezik). A morális dimenzió pozitív oldalán egyfajta kisebbségi erkölcsiség, míg a kompetenciák szintjén az akadályoztatott (mert a negatív oldalon elhelyezkedő) szakmaiság helyezkedik el. Az autosztereotípiá morális, pozitív dimenziója ezért a kisebbségi ethosszal kapcsolatos, a kisebbség pozitív önképének megőrzésére vonatkozó tabutémákat generálja, míg a kompetenciák negatív dimenziója a szakmaiság hiányát felszámolni kívánó (tehát, nem a morális dimenzióból, azaz a kisebbségi ethoszból levezethető) tematikákat fogja eredményezni.

A tabusítás a romániai magyar sajtóban nem azt jelenti, hogy nem jelennek meg hírek a kanonizált (a politikai retorika szintjén a kisebbségi „megmaradást” szolgáló) intézményekről, hanem azt, hogy az újságírói szándék (képzelt vagy jogos) olvasói igényekre építve, illetve mondandójának potenciális interetnikus konfliktusba való helyezése miatt nem hatol be az intézmények falai mögé. A kanonizált intézmények így gyakran – egyik interjúalanyunk szavait használva – „szent tehenekké” válnak. *A tabusítás tehát alapvetően nem az intézményeket érinti, hanem az intézmények működését.* Ennek okai részben a szakmai kompetenciák dimenziójában keresendők, de nagyobb mértékben azzal magyarázható, hogy a kisebbségi nyilvánosság, valamint az azt működtető értelmiségi elit elsősorban a felmutatható magyar vonatkozású szimbólumokat tartja fontosnak megjeleníteni, hiszen ez által továbbéltheti az etnikai különbözőség tudatát. Az elit számára így a szimbólumok és az azokhoz kapcsolódó érzelmi töltet fontosabbá válik, mint a társadalmi tények, avagy a mindennapi élet létfontosságú, ám a szimbolikus politizálás által nem szakralizált történéseinek bemutatása.

A tabusítás tehát a folyamatos etnikai határápítés eszköze, de – tekintve, hogy a főszerkesztők a tabuk létrehozására vonatkozóan is két nagyobb csoportra oszthatók – az etnikai határokon belül is kettősséget produkál. A tabuk a környező világ folyamatos dichotómiákban való elgondolásának eredményei, bináris oppozíciók szüntelen használatának következményei. A tabuk tehát a szent és a profán, a (nyilvánosságban) kimondhatatlan és kimondható megkülönböztetését feltételezik, ez pedig,

kisebbségi és többségi etnikai csoportok létezése mellett, olyan szemantikai struktúrák továbbéltetését eredményezi, amelyek (etnikai) sztereotípiákat hoznak működésbe. A sztereotípiák továbbá bináris oppozíciókat, ellenségfogalmakat generálnak (Koselleck 1998), egyszersmind az ellenségnek neve lesz: „a balkáni”, „korrupt” külső ellenségnek, az „ők”-nek nem szolgáltatja ki önmagát az „erkölcsös mi”. A határok átlépéséről (pontosabban át nem lépéséről) a tabuk gondoskodnak. A saját erkölcsiségbe vetett hit azonban óhatatlanul kikezdi az önértékelést is, a világ dolgairól szóló tudósítások helyett pedig egyre inkább a saját (tév)képzetek valóságra erőltetett torzformái látnak napvilágot.

Következésképpen *kétféle tabusítás zajlik egy időben*. Az egyik interetnikus mezőben működik, a másik pedig intraetnikus mezőben zajlik. Az előbbi a kisebbségi ethosz fölött őrökdi (literaturizáltságot, a kisebbségi neurózis létét eredményezi), a második pedig kompetenciák hiányával magyarázható (és aprofesszionalitásban és akommerzialitásban⁵ érhető tetten). Mint az előbbieken láttuk, azonban, az újságíró-társadalomban és a szűkebb főszerkesztői rétegen belül is generációs ellentétek feszülnek, ez pedig minden bizonnyal kihat a kimondható és kimondhatatlan közötti határvonalak újrendezéséhez, azaz a tabuk tárházának változására.

10. A kisebbségi sajtónyilvánosság modellje⁶

A kisebbségi sajtó működésének megértése a korábbi szakirodalmi elképzelésekkel (Riggins 1992) ellentétben nemcsak a kisebbség és többség viszonylatában, hanem a nacionalizmus-elméletből ismert brubakeri elmélet segítségével ragadható meg mélyrehatóbban.

Brubaker fogalomhasználata szerint (Brubaker 1996) az etnikai kisebbségek megértésekor célszerű egy hármas felosztással operálnunk. Ennek a hármas felosztásnak a kulcsdimenziói a *nemzeti kisebbség*, a *nemzetiesítő állam* („nationalising state” – az az állam, amelynek területén a kisebbség él), illetve az *anyaország* (az az ország, amelynek többségi nemzetével a kisebbség nyelvi, kulturális közösséget alkot, de amelynek nem állampolgára). Riggins-szel ellentétben itt már nem csak a kisebbség és az állam stratégiáival kell számolnunk, hanem létezik egy harmadik viszonyrendszer is, amely a kisebbség és anyaország kapcsolatait foglalja magába. Ezek a kapcsolatok a romániai magyarok esetében természetesen a Brubaker-féle megközelítés nélkül is működtek, mondhatni egész létüket ennek köszönhetik, az elmúlt évtizedekben talán csak e kapcsolatok „láthatóságának”, intézményesülésének mértéke szempontjából tapasztalhattunk különbségeket.

E modellben a tabusítást is elhelyezhetjük, hiszen a tabuk léte éppen a három (kisebbségi, többségi, anyaországi) szereplő közötti interakciók eredményeképpen

⁵ A literaturizáltság, kisebbségi neurózis, akommerzialitás és aprofesszionalitás részletesebb kifejtését ld. Magyari 2003.

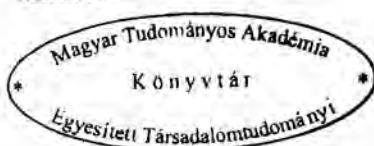
⁶ A model részletesebb leírását lásd Papp 2002.

jön létre. Ehhez hozzákapcsolható még a kisebbségi képviseleti szervezet, amely a romániai magyarok (politikai) életében játszott fontos szerepe miatt szintén tabukat generál.

IRODALOM

- Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Koselleck, Reinhart (1998): Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Jósöveg Műhely. 7–23.
- Magyari Tivadar (2003): Hungarian Minority Media in Romania: Toward a Policy of Professional Improvement. In: Sükösd Miklós – Bajomi-Lázár Péter (szerk.) (2003): *Media Policy Reform in East-Central Europe*. Budapest, CEU Press. 185–202.
- Papp Z. Attila (2002): Kisebbségi nyilvánosság sajátosságai. Kísérlet a romániai magyar sajtónyilvánosság modellezésére. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Poppe, E. (1998): *National and Ethnic Stereotypes in Central and Eastern Europe. A Study among Adolescents in Six Countries*. Utrecht, ERCOMER.
- Riggins, Stephen H. (1992): *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. London, Newbury Park: Sage Publications, 1992.
- Shoemaker, Pamela J. – Reese, Stephen D. (1991): *Mediating the Message. Theories of Influences on Mass Media Content*. Longman.
- Splichal, Slavko – Sparks, Colin (1994): *Journalist for the 21st Century*. New Jersey, Ablex.
- Weaver, David – Wilhoit, Cleveland (1986): *The American Journalist: A portrait of U.S. News People and Their Work*. Bloomington, Indiana University Press.
- Weaver, David – Wilhoit, Cleveland (1996): *The American Journalist in the 1990s: U.S News People at the End of an Era*. New Jersey, Mahwah, Erlbaum.
- Weaver, David H. (ed.) (1998): *The Global Journalist. News People around the World*. New Jersey, Hampton Press., Inc. Cresskill.

Leltári szám

Helyszám

Kiadja a Teleki László Alapítvány, Budapest
Felelős kiadó: Diószegi László

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomdai kivitelezés: PrinterArt Kkt.